

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

**DENİZLİ SANCAĞI'NDA GAYRİMÜSLİMLER
(1876-1923)**

**Bilal YILDIZ
0740208035**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY**

ISPARTA - 2013

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ SAVUNMA
SINAV TUTANAĞI

Tez Savunması 1

Tarih:14/6/ 2013

Enstitü Yönetim Kurulunun 6/5/2013 tarih ve 818 sayılı kararıyla oluşturulan jürimiz, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi Bilal YILDIZ'ın "I. Meşrutiyet Sonrası Dönemde Denizli (Lazkiye) Sancağı'nda Gayrimüslimler" başlıklı tezini incelemek ve değerlendirmek üzere 14/6/2013 tarihinde saat 10:0'da toplanmış ve adayı tez savunmasına almıştır.

SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Yönetmeliğinin 39. Maddesi uyarınca adaya dakika süreyle teziyle ilgili Ek'te sunulan sorular yöneltilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonunda adayın tezinin aşağıda belirtilen sebeplerle,

Tezin kabul edilmesine (Öğrenci, varsa jüri tarafından gerekli görülen düzeltmeleri yaparak, tezinin onaylı son şeklini bir (1) ay içinde Enstitü'ye teslim etmelidir.)

Tezde düzeltme verilmesine (Öğrenci, tezde gerekli görülen düzeltmeleri yaptıktan sonra altı (6) ay içinde savunmasını yineleyecektir.)

Tezin reddedilmesine (Öğrenci yeni tez konusu belirleyecek)

***Tez adı değişikliği yapıldı/yapılmadı.**
oy birliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

Gereği arz olunur.

Denizli Sancağı'nda Gayrimüslimler (1876-1923)

Jüri	Adı Soyadı	İmza
Danışman	: Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY	
Üye	: Prof. Dr. Murat SARICIK	
Üye	: Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK	
Üye	: Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	
Üye	: Prof. Dr. Tahsin ÖZCAN	

Ekler :

- 1) Tez Değerlendirme Jüri Raporları
- 2) Sınav soru tutanağı

SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği; Madde 39 (3) Jüri üyeleri, söz konusu tezin kendilerine teslim edildiği tarihten itibaren en geç bir ay içinde, hazırladıkları raporlarla birlikte toplanarak öğrenciyi tez savunma sınavına alırlar. Tez savunma sınavının yeri ve tarihi EYK'ınca belirlenir. Jüri aralarında bir başkan seçer. Tez savunma sınavı, tez çalışmasının sunulması ve bunu izleyen soru-cevap bölümünden oluşur. Tez savunma sınavı en az kırkbeş, en çok doksan dakikadır.

(4) Tez sınavının tamamlanmasından sonra jüri tez hakkında salt çoğunlukla kabul, ret veya düzeltme kararı verir. Bu karar, EABD Başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde Enstitüye tutanakla bildirilir. Tezi reddedilen öğrenci yeni tez konusu sunmak zorundadır. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç altı ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tezi kabul edilmeyen öğrenci yeni tez konusu sunmak zorundadır. Yeni tez konusu bu yönetmeliğin 38 inci maddesinde yer alan esaslara göre belirlenir.

Enstitü Yönetim Kurulu Kararı	Tarih:	Karar No:
Bu form sınavdan sonra danışman tarafından düzenlenerek ilgili Anabilim Dalı Başkanlığı aracılığı ile 3 gün içinde Enstitüye teslim edilir.		

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Denizli Sancağı’nda Gayrimüslimler (1876-1923)” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Bilal YILDIZ
14/06/2013

ÖZET

DENİZLİ SANCAĞI'NDA GAYRİMÜSLİMLER (1876-1923)

Bilal YILDIZ

Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 464 Sayfa, Haziran 2013

Danışman: Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Bu tezin amacı, I. Meşrutiyet'ten (1876) Cumhuriyet'e (1923) Denizli (Lazkiye) Sancağı'nda yaşayan gayrimüslim (Rum, Ermeni ve Yahudiler) Osmanlı vatandaşları ile yabancı uyruklu gayrimüslimlerin durumlarını dinî, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasî yönlerden incelemektir.

Tez çalışması, ana kaynak olarak arşiv belgelerine dayanmaktadır. Bu amaçla, o döneme ait Denizli Şer'iyeye Sicil Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi Arşivi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi ve değişik Salnâmeler kullanılmıştır. Bu arşiv kaynakları; çağdaş çalışmalar, hatırat türü eserler, Denizli hakkında yapılan akademik tezler ve sempozyum bildirileriyle desteklenmiştir.

Tez, bir giriş ve dört ana bölümden meydana gelmektedir. Giriş kısmında İslâm medeniyetinde ve Osmanlı'da gayrimüslimlerin durumu üzerinde kısa bilgiler verildikten sonra araştırmada kullanılan kaynakların kısa bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Daha sonra Denizli şehrinin coğrafi özellikleri, kısa bir tarihçesi ve Denizli adının menşei ele alınmıştır.

Tezin birinci bölümünde salnâmeler ve diğer arşiv belgeleri ışığında gayrimüslimlerin yaşadığı yerler ve nüfus durumları verilmiştir. Bu verilerin devamında genel ve mahalli idarelerde görev yapan gayrimüslimlerin adları ve oranları tespit edilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde gayrimüslimlerin iktisadi hayattaki yerleri ele alınmıştır. Bu bağlamda onların ticarî faaliyetleri, maden sektöründeki girişimleri, tarım ve hayvancılık alanındaki yerleri ve onlardan alınan vergilerle, faiz işlemleri hakkında bilgi verilmiştir.

Tezin üçüncü bölümü gayrimüslimlerin dinî ve sosyal durumlarına hasredilmiştir. Denizli ve çevresinde görev yapan din adamları, muhtarlar, kiliseler ve mezarlıklar hakkında bilgi verilmiştir. Devamında da sosyal hayatta kendi aralarındaki ve Müslümanlarla olan ilişkileri araştırılmış, daha sonra da gayrimüslimlerin aile ve evlilik kurumları tanıtılmıştır.

Tezin dördüncü bölümünde, kültürel ve eğitim hayatları ve siyasî faaliyetleri ele alınmıştır. Bu amaçla, kültür ve sanat alanındaki faaliyetleri, mesken ve kıyafet kültürü ve alışkanlıkları, eğitim durumları ve kurumları araştırılmıştır. Akabinde gayrimüslimlerdeki etnik bilinç ve siyasî faaliyetler tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın devamında gerçekleşen Milli Mücadele günlerinde gayrimüslimlerin tavırları ve Denizli'den tehcirleri detaylı olarak işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Denizli, Lazkiye, Gayrimüslim, Osmanlı.

ABSTRACT

NON-MUSLIMS IN SANJAK OF DENİZLİ (1876-1923)

Bilal YILDIZ

**Süleyman Demirel University, Institute of Social Sciences, Department of
Islamic History and Arts, Doctorate Thesis, 464 Pages, June 2013**

Supervisor: Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

The purpose of this thesis is to study the status of foreign non-Muslims and the non-Muslim Ottoman citizens (Greek, Armenian and Jews) living in the Sanjak of Denizli (Lazkiye) from the first Constitutionalist period (1876) to the Republic (1923) in terms of their religious, social, cultural, economical and political status.

The thesis study is based on the archive documents as the main resource. Thus Denizli Religious Registry Books, Prime Ministry Ottoman Archives, Prime Ministry Republican Archives, General Staff Military History and Strategic Etude Department Archives, Ahmet Piriştina City Archives, Archive of Turkish Revolution History Institute and various yearbooks are used. Such archival resources are supported by the modern studies, memoirs-type works, academic thesis prepared about Denizli and the paper presented at the symposiums.

This thesis is composed of an introductory and four main chapters. In introduction, after providing short information about the status of non-Muslims in Islamic civilization and in the Ottoman Empire, an evaluation of the sources used for this research was examined. Then, the geographical properties of Denizli and its short history as well as the root of the name of Denizli are given.

In the first chapter, the locations and populations where non-muslims lived are provided under the light of the yearbooks and other archival documents. After that information, the names and ratios of the non-Muslims working at general and local administrations are given.

In the second chapter, the economical state of non-muslims is taken into account. In this respect, their commercial activities, initiatives in mining sector, roles in agriculture and stockbreeding, their taxes and interest transactions are specified about.

The third chapter is devoted to their religious and social status. In tis regard, information about their reverends and mukhtars working in and around Denizli, their churches and graveyards in and Haround Denizli are given. Then, their relationships amongst themselves and with the Muslims are investigated and their institutions of familt and marriages are explained.

In the fouth chapter, their cultural and educational lives and political activities are analyzed. Thus, their cultural and art activities, house and clothing habits and educational backgrounds and educational institutions are investigated. Ethnical consciousness and political activities of non-Muslims are tried to determined. Especially the attitudes of the non-Muslims during the days of the Turkish National Struggle which had been occurred after the First World War, and their emigration from Denizli are explained in some detail.

Key words: Denizli, Lazkiye, Non-Muslims, Ottoman.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	ii
YEMİN METNİ SAYFASI	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	xi
TABLolar LİSTESİ.....	xiii
ÖNSÖZ.....	xv

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAYNAKLARI	5
1.1. Araştırmanın Konusu ve Sınırları	5
1.2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi	5
1.3. Araştırmanın Kaynakları ve Değerlendirmesi.....	6
1.3.1. Denizli Şer'îye Sicil Defterleri (DŞSD).....	7
1.3.2. Arşiv Kaynakları	8
1.3.2.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)	8
1.3.2.2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).....	9
1.3.2.3. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE).....	9
1.3.2.4. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE).....	10
1.3.2.5. Salnâmeler.....	10
1.3.2.6. Gazeteler	11
1.3.2.7. Patrikhaneler ve Türkiye Hahambaşılık'ı ile Yapılan Yazışmalar.....	12
1.3.3. İkinci El Kaynaklar	12
1.3.3.1. Mahallî Kaynaklar, İl Yıllıkları ve Hatırat Türü Eserler.....	12
1.3.3.2. Kitaplar.....	13
1.3.3.3. Makaleler, Tezler ve Bildiriler	13
1.3.4. Saha Araştırması ve Mülakatlar	13
1.3.5. Diğer Kaynaklar	14
2. İSLÂM COĞRAFYASI'NDA GAYRİMÜSLİMLER	15
2.1. Zimmet ve Millet Kavramları	18
2.1.1. İslâm'da Zimmet Kavramı	20
2.1.2. Millet Kavramı ve Osmanlı'da Millet Sistemi.....	22
2.1.3. Osmanlı Devleti'nde Millet Sisteminin Kuruluşu ve Zimmî Guruplar	26
2.1.3.1. Din ve Mezhep Bakımından	30
2.1.3.2. Etnik Bakımdan.....	30
2.1.4. Tanzimat'tan Sonra Gayrimüslim Cemaatlerin Kurumları ve İşleyişi.....	31
2.1.5. Gayrimüslim Cemaatlerin Devletle İlişkileri.....	36
2.1.6. Gayrimüslimlerin Hak ve Sorumlulukları.....	37
2.1.6.1. Hakları.....	37
2.1.6.2. Sorumlulukları	40
2.1.7. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Ticarî Faaliyetleri ve Meslekleri.....	44

3. DENİZLİ.....	46
3.1. Denizli'nin Fizikî Konumu ve Coğrafi Yapısı	46
3.2. Denizli Adının Kaynağı	47
3.3. Denizli'nin Kısa Tarihçesi	50
3.4. Denizli Sancağı'nın İdarî Statüsü ve İdarecileri.....	60

BİRİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN NÜFUSU VE İDARİ DURUMU

4. YERLEŞİM YERLERİ VE NÜFUSLARI	66
4.1. Yerli Gayrimüslimler (Rum Ortodoks, Ermeni Gregoryen ve Yahudiler) ve Yerleşim Yerleri	66
4.2. Diğer Gayrimüslim Ecnebler ve Konsolosluklar	69
4.3. Gayrimüslimlerin Nüfusları ve Müslim-Gayrimüslim Nüfus Oranları.....	71
5. MAHALLİ VE GENEL İDARELERDE GAYRİMÜSLİMLER	96
5.1. Mahallî İdarelerde Gayrimüslimler	96
5.1.1. Meclis-i İdâre-i Livâ, Kazâ ve Nahiyeler'de Âza Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler.....	97
5.1.2. Belediye Dâireleri'nde Âza Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler	101
5.2. Hukuk Alanında Gayrimüslimler	104
5.2.1. Bidâyet ve Ticaret Mahkemeleri'nde Görev Yapan Gayrimüslimler	107
5.2.2. Gayrimüslim Avukatlar	112
5.3. Genel İdarî Hizmetlerde Çalışan Gayrimüslimler	114
5.4. Sağlık Hizmetlerinde Doktor ve Eczacı Olarak Çalışan Gayrimüslimler	126
5.5. Osmanlı'da Gayrimüslimlerin Askerliği.....	131
5.5.1. Askerî Görevli Olarak Çalışan Gayrimüslimler.....	134
5.6. Diğer Güvenlik Unsurları.....	137
5.6.1. Polis Olarak Çalışan Gayrimüslimler.....	137
5.6.2. Zabıta İdâresi'nde Çalışan Gayrimüslimler	138
5.6.3. Deştân İdâresi'nde Çalışan Gayrimüslimler.....	140
5.6.4. Orman İdaresinde Görev Yapan ve Orman Ürünleri Sektöründe Faaliyet Gösteren Gayrimüslimler	142
5.7. Duyûn-ı Umûmiye İdâresi ve Duyûn-ı Umûmiye Görevlileri	144
5.8. Reji İdaresi ve Reji Görevlileri	148
5.9. Muhâcirin Komisyonunda Görev Yapan Gayrimüslimler	151

İKİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ HAYATTAKİ YERLERİ

6. GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ FAALİYETLERİ	154
6.1. Ticarî Hayatta Gayrimüslimler ve Meslekleri.....	154
6.2. Ticarî Faaliyetlerde Kullanılan Muameleler ve Alacakların Tahsili.....	160
6.3. Sanayide Gayrimüslimler	165
6.4. Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odalarında Gayrimüslimler	168
6.5. Madencilikte Gayrimüslimler	175
6.6. Bankacılıkta Gayrimüslimler	182
6.7. Tarım ve Hayvancılıkta Gayrimüslimler.....	186
6.8. Gayrimüslimler'den Alınan Vergiler	189
6.8.1. Şer'î Vergiler.....	189
6.8.2. Örfî Vergiler	193

6.9. Gayrimüslim Mültezimler	198
6.10. Osmanlı İmparatorluğu'nda Faiz İşlemleri	200
6.11. XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyıl Başlarında Eytam Sandıkları'ndan Yapılan İstikrazlarda Takip Edilen Usuller.....	203
6.12. XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyıl Başlarında Denizli Sancağı'nda İstirbah İşlemleri ve Ribh Oranları.....	206
6.13. Denizli Şer'ie Sicil Defterlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyıl Başlarında Enflasyon ve Para Hareketleri.....	208
6.14. Müslim-Gayrimüslim Ticarî Ortaklıklar	212

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ VE SOSYAL HAYATI

7. GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ HAYATI.....	214
7.1. Dinî Günleri ve Hayrî Faaliyetleri.....	216
7.2. Kiliseler, Havralar ve Din Görevlileri.....	217
7.3. Gayrimüslim Mezarlıkları	223
7.3.1. Rum Mezarlığı.....	224
7.3.2. Ermeni Mezarlığı.....	225
7.3.3. Merdanlar Yahudi Mezarlığı	226
7.4. İhtida Olayları	226
7.5. Gayrimüslim Muhtarlar ve Görevleri.....	230
8. SOSYAL HAYAT VE MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ.....	235
8.1. Dostane İlişkiler	235
8.1.1. Vekâletler ve Güven Unsuru	238
8.1.2. Leh ve Aleyhte Şahitlikler.....	240
8.2. Müslümanlarla Yaşanan Anlaşmazlıklar ve Hukukî Çözümleri.....	242
8.2.1. Müslümanlarla Ortaya Çıkan Anlaşmazlıklarda Gayrimüslimlerin Leh ve Aleyhinde Verilen Kararlar	245
8.2.2. Gayrimüslimlerle İlgili Basına Akseden Mahkeme Duyuruları	246
8.3. Hasmane İlişkiler ve Asayiş Olayları.....	247
8.4. Gayrimüslim Cemaatlerde Günlük Hayat	251
8.5. Gayrimüslim Cemaatler Arası İlişkiler	252
8.6. Cemaat İçi İlişkiler	253
8.6.1. Cemaat İçi Anlaşmazlıklar ve Hukukî Çözümleri	255
8.6.2. Vekîl-i Musahhar Tayiniyle Bireysel Hakların Korunması	257
8.7. Gayrimüslimlerde Alkollü İçki Üretim ve Tüketimi.....	259
8.8. Gayrimüslimlerde Eğlence Hayatı	262
8.9. Gayrimüslimlerde Yemek ve Mutfak Kültürü	264
8.10. Ad Koyma Kültürü.....	266
8.11. Müslim-Gayrimüslim Kültürel Etkileşimler, İsim ve Lakaplar	270
8.12. Silah Taşıma Özgürlükleri ve Sahip Oldukları Silahlar.....	272
8.13. Mahmilik Sorunu ve Patente Alarak Yabancı Ülkelerin Himayesine Giren Gayrimüslimler.....	273
8.14. Hizmeti Görülen Gayrimüslimlerin Nişan, Madalya ve Rütbelerle Ödüllendirilmesi.....	276

9. EVLİLİK MÜESSESESİ VE AİLE BİREYLERİNİ KORUMAYA YÖNELİK UYGULAMALAR 279

- 9.1. Ailenin Kurulması ve Müslim-Gayrimüslim Evlilikler 279
- 9.2. Boşanma, Vefat ve Mirasın Paylaşılması.....280
- 9.3. Çocuk ve Eş Sayısı 283
- 9.4. Vesâyet ve Vasiyetlerin Yerine Getirilmesi 286
- 9.5. Yaşlılık, Hastalık, Bunama ve Cinnete Bağlı Vesâyet.....294
- 9.6. Nafaka 295
- 9.7. Hidâne, Çocuğun Bakım ve Terbiyesi 297

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM GAYRİMÜSLİMLERİN KÜLTÜREL HAYATI, FİKRÎ VE SİYASÎ FAALİYETLERİ

10. KÜLTÜREL HAYAT.....	298
10.1. Gayrimüslimlerin Arkeoloji ve Sanat Alanındaki Faaliyetleri	298
10.1.1. Arkeolojik Çalışmalar	298
10.1.2. Sanat Alanındaki Faaliyetleri	299
10.2. Mesken Kültürü, Tezyinat, Ev Eşyaları, Ev Aksesuarları ve Sivil Mimari	301
10.3. Kadınlarda Giyim-Kuşam ve Kıyafet Kültürü	312
10.4. Erkeklerde Giyim-Kuşam, Kıyafet Kültürü ve Kullandıkları Diğer Eşyalar	313
11. EĞİTİM HAYATI	315
11.1. İptidâiye Mektepleri	322
11.2. Rüşdiye Mektepleri	323
11.3. İdâdîler ve Denizli İdâdîsi'nde Gayrimüslim Öğretmen ve Öğrenciler	329
11.4. Gayrimüslim Mekteplerin Eğitim Kadrosu İle İnşa ve Tamir İşlemleri	332
12. FİKRÎ VE SİYASÎ FAALİYETLERİ.....	334
12.1. Gayrimüslim Cemaatlerde Etnik Bilinç	334
12.2. Gayrimüslimlerin II. Meşrutiyet'in İlanına Karşı Tavrı ve Yaklaşımları	335
12.3. I. Dünya Savaşı Sırasında Gayrimüslimlere Getirilen Bazı Sınırlamalar.....	336
12.4. Gayrimüslimlerin 1919 Yunan İşgaline Karşı Tavrı ve Yaklaşımları ...	339
12.4.1. Asayiş Olayları.....	339
12.4.2. Yunan ve Yerli Rum-Ermeni İşbirliği.....	348
12.5. Milli Mücadele Yıllarında Rumların Korunmasına Yönelik Alınan Tedbirler	353
12.6. Gayrimüslimlerin Milli Mücadele'ye Karşı Tavrı ve Yaklaşımları.....	355
12.7. Yunanlıların İzmir'i İşgaline Karşı Denizli Halkının Tepkisi.....	358
12.8. Milli Mücadele Yıllarında Çevre İllerdeki Gayrimüslimlerin Denizli'ye Sürgün ve Tehciri	359
12.9. Gayrimüslimlerin Denizli'den Tehciri ve Denizli Olayı.....	362
12.10. Gayrimüslimler'den Kalan Eserler.....	391
SONUÇ.....	395
KAYNAKÇA	400
EKLER.....	417
Fotoğraflar	417
EK: 1- Rum Papaz'ın Evi (1990)	417

EK: 2- Rum Kilisesi (Günümüzde İstiklal İlkokulu)	418
EK: 3- Ermeni Kilisesi (Günümüzde İstiklal Camii-1940).....	419
EK: 4- 1881 Tarihli Rum Evi	420
EK: 5- Ermeni Evi	421
EK: 6- Yunan Un Fabrikatörü Kimon Pandozoplu'nun Bürosu	422
EK: 7- Denizli'den Göçen Bir Rum	423
EK: 8- Denizli'li Bir Rum Tercüman	423
EK: 9- Rum Kilisesi'nin Saati (İstiklal İlköğretim Okulu)	424
EK: 10- 1897 Denizli Depremi'nde Rum Mahallesi	425
EK: 11- Osmanlı Dönemi'nde Denizli'de Çıkarılan Hülasa Gazetesi'nin Sarayköy'deki Gayrimüslimlerle İlgili Bir Asayiş Olayını İçeren Sahifesi	426
EK: 12- Askeriye'nin Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne Teslim Ettiği Çanlar	427
EK: 13- Mahkeme Kararıyla Honaz İlçesi'nden Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne Teslim Edilen Çan.....	428
EK: 14- Honaz İlçesi'nde Rumlar'dan Kalma Bir Ev.....	429
EK: 15- Sarayköy İlçesi'nde Rumlar'dan Kalma London Hotel	430
EK: 16- Korucuk Köyü'nde Rumlar'dan Kalma Bir Su Değirmeni	431
EK: 17- Rumların Yaşadığı Dönemde Pınarbaşı Sokak'a Adını Veren Çeşme.....	432
EK: 18- Muttasıp (Muhtesip) Pınarı'nın Günümüzde Filiz Anaokulu'ndaki Yeri	432
Haritalar, Krokiler ve İstatistikler	433
EK: 19- Gayrimüslimlere Ait Fabrikaların Yerlerini Gösteren Kroki	433
EK: 20- Rum ve Ermenilerin Yaşadığı Hıristiyan Mahallesi'nin (Şimdiki İstiklal Mahallesi) Krokisi.....	434
EK: 21- Bazı Gayrimüslimlerin Yaşadığı Saraylar (Tepesi) Mahallesi'nin Krokisi .	435
EK: 22- Osmanlı Dönemi'nde Aydın Vilâyeti'nin İdarî Haritası	436
EK: 23- Osmanlı Dönemi'nde Denizli Sancağı'nın İdarî Haritası.....	437
EK: 24- Günümüzde Denizli İli'nin İdari Haritası.....	438
EK: 25- Rum Yazıcıoğlu Haralambo'nun Yeni Yapıtacağı Evin Krokisi	439
EK: 26- Aydın Vilâyeti'ndeki Gayrimüslimlerin Nüfusunu Gösteren Bir İstatistik..	440
EK: 27- Gayrimüslimler'den Sarayköylü Ahkamoğlu Kostî Efendi'ye Verilen Madenin Haritası	441
Belge Örnekleri.....	442
EK: 28- Gayrimüslimler'den Sarayköylü Ahkamoğlu Kostî Efendi'ye Verilen Madenin Mukâvelenâmesi	442
EK: 29- Gayrimüslimler'den Sarayköylü Ahkamoğlu Kostî Efendi'ye Verilen Madenin Şartnâmesi	443
EK: 30- Gayrimüslimlerle İlgili Bir Şer'îye Sicil Defteri Hükümü	444
EK: 31- Patrikhane'nin Gayrimüslimlere Karşı Yapılan Bir Saldırımı Şikâyeti	445
EK: 32- Denizli'deki Gayrimüslim Din Adamlarının İtilaf Devletleri Temsilcilerine Çektikleri Telgraf.....	446
EK: 33- Sarayköy'de Rumlara Ait Kilisenin Krokisi.....	447
ÖZGEÇMİŞ	448

KISALTMALAR

ABD	Ana Bilim Dalı
a.g.b.	adı geçen bildiri
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
a.g.y.	adı geçen yazar
AKDITYK	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
APİKAM	Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi
ATASE/İSH	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi İstiklâl Harbi Koleksiyonu
b.	bin (oğlu)
B.	Belge No
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz/bkz.	Bakınız/bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	cild
Cd.	Cadde
CD	Ceza Dairesi
Çev.	Çeviren
D.	Dosya
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DŞSD	Denizli Şer'îye Sicil Defteri
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Ed.	Editör
G.	Gömlek No
H	Hicrî
Haz.	Hazırlayan
HD	Hukuk Dairesi
Hz.	Hazreti
İA	İslâm Ansiklopedisi
İ.Ö.	İsa'dan Önce
İ.S.	İsa'dan Sonra
K./Kl.	Klasör No
krş	kuruş
lr	Lira
M	Mâlî
m.a.y.	matbaa adı yok
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Mh.	Mahalle
M.Ö.	Milattan Önce
Nu.	Numara
OB	Osmanlı Bankası
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PAÜ	Pamukkale Üniversitesi
s.	sayfa
S.	Sayı

SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDA	Salnâme-i Devlet-i Aliyye (Osmanlı Devlet Salnâmesi)
SDÜ	Süleyman Demirel Üniversitesi
Sk.	Sokak
sm	sîm mecîdiye
SNMU	Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (Osmanlı Eğitim Bakanlığı Salnâmesi)
SVA	Salnâme-i Vilâyet-i Aydın (Aydın Vilâyet Salnâmesi)
SVH	Salnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (Kütahya Vilâyet Salnâmesi)
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TİTE	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi
TTK	Türk Tarih Kurumu
t.y.	tarih yok
UDÇTKS	Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
Yay.	Yayınlayan
Yy/yy	yüz yıl
ZB	Ziraat Bankası

HİCRÎ AYLAR CETVELİ

M	Muharrem
S	Safer
Ra	Rabiulevvel
R	Rabiulahir
Ca	Cemaziyelevvel
C	Cemaziyyelahir
B	Receb
Ş	Şaban
Z	Zilhicce
L	Şevval
Za	Zilkade
N	Ramazan

RÛMÎ AYLAR CETVELİ

Ma	Mart
Ni	Nisan
My	Mayıs
Haz	Haziran
Tm	Temmuz
Ağ	Ağustos
Ey	Eylül
Te	Teşrinievvel (Ekim)
Ts	Teşrinisani (Kasım)
Ke	Kanunuevvel (Aralık)
Ks	Kanunusani (Ocak)
Şb	Şubat

TABLolar

1. Salnâmelere Göre I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e Kadar Denizli'nin İdarî Statüsü ve İdarecileri.....	61
2. Salnâmelere ve Arşiv Belgelerine Göre II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Denizli'nin İdarî Statüsü ve İdarecileri.....	64
3. Merkez Kaza 1334 M (1918) Senesi Ecânibe Mahsûs İstatistik Cetveli.....	70
4. Sarayköy Kazası 1331[4] M (1918) Senesi Ecânibe Mahsûs İstatistik Cetveli.....	70
5. 1301 H (1883/84) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne Göre Sancak Nüfusu.....	77
6. 1304 M (1888/89) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne Göre Sancak Nüfusu.....	78
7. 1305 M (1889/90) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne Göre Sancak Nüfusu.....	79
8. 1307 M (1891/92) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne Göre Merkez Kaza Nüfusu.....	80
9. 1307-1314 H (1891/97) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne Göre Sancak Nüfusu.....	81
10. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre 1314 H (1896) Yılında Sancak Nüfusu.....	83
11. 1315-1326 H (1897/1909) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne Göre Sancak Nüfusu.....	85
12. 1330 M (1914/15) Yılı Nüfus İstatîği'ne Göre Sancak Nüfusu.....	88
13. I. Dünya Savaşı Öncesi Sancak Nüfusu.....	89
14. I. Dünya Savaşı'nın Devam Ettiği Günlerde Sancak Nüfusu.....	90
15. I. Dünya Savaşı'nın Son Yıllarında Sancak Nüfusu.....	91
16. 1917 Yılında Sancak Nüfusu.....	92
17. Mütâreke Günlerinde Sancak Nüfusu.....	93
18. Meclis-i İdâre-i Livâ, Kazâ ve Nahiyeler'de Âza Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	98
19. Belediye Dâireleri'nde Âza Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	102
20. Bidâyet Mahkemeleri'nde Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	107
21. Ticâret Mahkemeleri'nde Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	111
22. Menâfi-i Umûmiye Sandıkları'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	116
23. Sandık Emîni Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	117
24. Livâ Muhâsebe Kalemi'nde Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	119
25. Liva Tahrîrât Kalemin'de Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	120
26. Vergi İdâresi'nde Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	120
27. Nâfia Komisyonu'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	122
28. Vilâyet Nâfia İdâresi'ne Bağlı Olarak Denizli Sancağı'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	124
29. Âşar ve Ağnâm İdâresi'nde Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	125
30. Doktor, Eczacı ve Sağlık Görevlisi Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler.....	129
31. Askerî Görevli Olarak Çalışan Gayrimüslimler ve Oranları.....	135
32. Askerî Nakliye Araçlarının Tedârîki Komisyonu'nda Çalışan Gayrimüslimler ve Oranları.....	136
33. Polis Olarak Çalışan Gayrimüslimler ve Oranları.....	138
34. Zabıta Memuru Olarak Çalışan Gayrimüslimler ve Oranları.....	140
35. Deştân İdâresi'nde Çalışan Gayrimüslimler ve Oranları.....	141
36. Orman İdâresi'nde Görev Yapan Gayrimüslimler, Görevleri ve Oranları.....	142
37. Duyûn-ı Umûmiye İdâresi'nde Çalışan Gayrimüslim Görevliler ve Oranları.....	147
38. Reji İdâresi'nde Çalışan Gayrimüslim Görevliler ve Oranları.....	149
39. Muhâcirîn Komisyonu'nda Görev Alan Gayrimüslimler ve Oranları.....	152
40. Ziraat Odaları'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları.....	169

41. Ticaret Odası'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları	170
42. Çal Ziraat Komisyonu'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları	171
43. Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları ..	172
44. Ticaret ve Ziraat Odaları'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları	172
45. Sarayköy Kazası Sanayi Odası'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları...	174
46. Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası Şubeleri'ndeki Gayrimüslimler ve Oranları	185
47. Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne Göre Toplanan Bedel-i Askerî Vergisi	191
48. Şer'îye Sicil Defterleri'ne Göre Terekelerden Alınan Vergi Çeşitleri ve Oranları	196
49. Aydın Vilâyet Salnâmeleri'ne Göre Toplanan Canavar Vergisi	198
50. XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyıl Başlarında Ribh Oranları.....	207
51. Şer'îye Sicil Defterleri'ne Göre XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyıl Başlarında Enflasyon ve Para Hareketleri.....	211
52. Şer'îye Sicil Defterleri'ne Göre Gayrimüslim Din Adamları	221
53. Şer'îye Sicil Defterleri'ne Göre Gayrimüslim Muhtarlar	232
54. Vekâlet Veren Farklı Unsurlar ve Vekâlet Konuları.....	238
55. Leh ve Aleyhte Şahitlik Eden Farklı Unsurlar ve Şehadet Konuları	241
56. Mahkemeye İntikal Eden Müslim-Gayrimüslim Davaları ve Şikâyet Konuları...	242
57. Gayrimüslimlerin Leh ve Aleyhine Verilen Kararlar	245
58. Gayrimüslimlerle İlgili Basına Akseden Mahkeme Duyuruları ve Konuları	246
59. Gayrimüslimlerin Kendi Aralarındaki Anlaşmazlıklar ve Konuları.....	256
60. Şer'î Mahkeme'ye İntikal Eden Gayrimüslim Terekeleri.....	281
61. Gayrimüslim Ailelerde Çocuk Sayısı.....	283
62. Gayrimüslim Ailelerde Eş Sayısı	284
63. Cinsiyet ve Yakınlıklarına Göre Vasîlerin Durumu	288
64. Gayrimüslimlerde Mesken Kültürü ve Ev Müştemilatı.....	309
65. Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne Göre Sancak Merkezi'nde Eğitim-Öğretim Durumu	325
66. Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne Göre Saray[köy] Kaza Merkezi'nde Eğitim-Öğretim Durumu.....	327
67. 1326 M (1910/1911) Tarihli Osmanlı Devlet Salnâmesi'ne Göre Sancak'ta Okullaşma Oranı	328
68. Maârif Nezâreti Salnâmeleri'ne Göre İdâdî Mektep'te Müslim-Gayrimüslim Öğrenci Durumu.....	331

ÖNSÖZ

İnsan, aidiyet duygusu taşıyan bir varlıktır. Ben kimim, aslım nedir, nereden geldim, geçmişte benim bugünümü etkileyen neler yaşandı, bugün yaşananlar ileride benim varlığımı ne şekilde etkileyecek? gibi soruları sık sık kendisine sorar. Tarih araştırmalarının bir amacı da, belirli zaman diliminde meydana gelen insan faaliyetlerini anlamaya çalışmak, bunun bir sonucu olarak içinde bulunduğumuz zamanı aydınlatmak ve geleceğe ışık tutmaktır.

Genel tarihin bir alt kolu olarak İslam tarihiyle ilgili çalışmalar son dönemlerde giderek artmaktadır. İslam tarihinin ilk dönemlerine ait çalışmaların yanı sıra Osmanlı dönemi de ağırlıklı olarak ele alınmaktadır. İslam tarihi çalışmaları kapsamında, Müslüman toplumların faaliyetlerinin yanı sıra Müslümanlarla birlikte yaşayan gayrimüslim topluluklar da araştırma konusu olabilmektedir.

Özellikle son yıllarda tarih çalışmalarının mahallî tarih alanında yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Mahallî tarih çalışmalarında bir yerleşim yerinin veya bir bölgenin tarihini incelerken, zaman bakımından kesin bir sınırlamaya gitmek bazen birçok sıkıntıyı beraberinde getirmektedir. Çalışmaya belli bir zaman aralığı koymak zorunlu olmakla beraber, bazen ister istemez çalışmanın sınırları dışında çok daha geniş zaman dilimine ait bilgi ve belgeleri değerlendirmek zorunda kalınmaktadır. Çalışmanın esas alındığı zaman dilimine ait tarihi olaylar (bütün sosyal olaylarda olduğu gibi) bazen daha önceki bir olayın devamı niteliğinde olabildiği gibi, bazen de başlayan bir olay belli bir süre sonra etkisini devam ettirebilmektedir. Bu nedenle tarih çalışmalarında her ne kadar belli bir süre koyma zorunluluğu olsa da, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde zaman zaman daha geriye ve ileriye ait belgelerin kullanma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bir de yapılan çalışma tarihin belli bir döneminde sorun yaşanmış ve şu anda da birlikte olunmayan etnik ve dinî gruplarla ilgili yapılan bir çalışma ise, objektif değerlendirme yapabilme açısından birçok güçlük kendiliğinden gelmektedir. Burada tarihçilere düşen görev; yanlış bilinen doğruları düzeltmekten daha fazla, tarihten yanlış sonuçlar çıkarmanın önüne geçmektir.

Bu çalışma, I. Meşrutiyet döneminden başlayarak Osmanlı Dönemi sonuna kadar Denizli Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin durumunu ele almaktadır. Bir giriş ve dört ana bölümden meydana gelen araştırma, başta Şer'îye Sicilleri olmak üzere, Osmanlı arşiv kayıtlarına ve mahalli kaynaklara dayanarak hazırlanmıştır.

Bu çalışma öncelikle, Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP) tarafından sağlanan maddi destek ile vücuda gelmiştir. Bu nedenle, her şeyden önce bünyesinde görev yapmaktan kıvanç duyduğum Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğüne ve BAP Birimi personeline teşekkür ediyorum. Ayrıca bu çalışmanın ortaya çıkmasında yardımlarını gördüğüm aşağıdaki kişi ve kurumlara teşekkür etmeyi bir borç bilirim:

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde (BOA) belgelerin teslimi ve mikrofilme alınması aşamasında yardımlarından dolayı İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) görevlilerine, Cumhuriyet Arşivi görevlilerine, Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi (APİKAM) çalışanlarına, araştırmacılara nezih bir çalışma ortamı sunan Diyanet İşleri Başkanlığı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) yetkilileri ve yardımsever kütüphane görevlilerine, Ankara Milli Kütüphane görevlilerine, Denizli Belediyesi Kent Arşivi çalışanlarına, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden Hilal AYDEMİR'e, hastalığı nedeniyle konuşma güçlüğü çekmesine rağmen defalarca görüşme fırsatı bulduğumuz canlı bir tarih olan Denizlili Bahattin ÇALIŞ ve eşine, İstiklal Mahallesi'nin son 70 yılının canlı

arşivi Muhtar Mustafa Şükrü ÖZBEK'e, Saraylar Mahallesi eski muhtarı ve Denizli'nin son 70 yılının canlı şahidi Mehmet Salih İZMİRLİOĞLU ve Orhan ŞAHAN'a, İstiklal Mahallesi fotoğraf arşivini bizimle paylaşan Cengiz AKHİSAR'a (Foto Cengiz), gazete arşivini bizimle paylaşan Teoman KÜÇÜKA'ya, kilise çanı fotoğraflarının askeriyeden teslim edildiği günde bize ulaştıran Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü arkeologu Nesrin KARABAY'a, Rumca çevirilerde yardımcı olan Fener Rum Lisesi öğretmeni Despina GÜMÜŞKAYA'ya; bu çalışmanın akademik bir nitelik kazanmasında engin tecrübesinden istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY'a, yıllarca masamın dağınıklığını toparlayan eşim Gül Keziban'a, odalarını ve çalışma masalarını benimle paylaşan oğlum Muhammed Salih ve kızım Asude Nur'a çok teşekkür ediyorum.

Isparta, 2013

Bilal YILDIZ

GİRİŞ

XX. yüzyılda Türkiye’de tarih yazıcılığının üç dönemi olduğu söylenebilir. 1900’lü yılların başından 1930’lu yılların ortalarına kadar devam eden birinci dönemde *millî tarihçilik* hâkim olmuştur. İmparatorluğun elden gitmesi ve yeni Türk Devleti’nin kurulmasıyla bu millilik kendini Türkçülük olarak ortaya koymuştur. Bunun neticesinde 1931 yılında kurulan Türk Tarih Kurumu, İslâm öncesi Türk tarihi araştırmalarına ağırlık vererek Türk tarihinin Osmanlı Devleti ile başlamadığını, Türk milletinin çok eski bir millet olduğunu ispatlamayı amaçlamıştır. 1930’lu yılların ortalarından sonra ise, daha çok köy ve kırsal kesim ağırlıklı tarih çalışmaları öne çıkmıştır. 1960’lı yıllardan itibaren de, tarihçiler şehir tarihçiliği konusuna yoğunlaşmışlardır.¹

Her şehir, uzun yıllar içersinde içinde barındırdığı toplumsal gruplarla bir kent kimliği oluşturur. Kent kimliği olgusu doğal, coğrafi, kültürel ve sosyal hayat normlarını içeren pek çok farklı unsurun karşılıklı etkileşimi ile ortaya çıkmış, hatta bu unsurlar tıpkı kentin kendisi gibi devamlı olarak değişmiş, dönüşmüş ve yeni içeriklere sahip olmuştur. Kent kimliğini belirleyen etkenlerden bir kısmı değişime açık iken bir kısmı ise sabit olup, değişmezdir. Sabit değişmezler arasında en önemlisi doğal çevre olarak kabul edilir. Bunun yanında kent kimliğini belirleyen diğer önemli unsur ise, insan eliyle meydana getirilmiş olan çevredir. Yani, demografik yapı, siyasî, idarî, hukukî, ekonomik ve kültürel şartlar, bu çevreden kaynaklanan ve kente belli bir kimlik kazandıran etkenlerdir. Kent kimliğini belirleyen önemli bir etken de, o kentin ait olduğu ekonomik ve bölgesel bütün ile olan etkileşimidir. Kent kimliğini aktif olarak belirleyen unsurlardan birisi de, her ne kadar bazen kısa sürelerle değişmekle birlikte, kentle üst siyasî yönetim (seçkinler/otorite) arasındaki ilişkiler olmuştur.²

Çalışmanın konusu esas itibariyle, Osmanlı dönemi I. Meşrutiyet döneminden başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar geçen sürede Denizli Sancağı’nda yaşayan gayrimüslimlerin durumuyla ilgilidir. Bu safhada çalışmanın nasıl yürütüldüğü hususunda da biraz bahsetmek yerinde olacaktır. Çalışmanın ortaya çıkması için önce İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)’nde dönemle ilgili gayrimüslimleri söz

¹ Süleyman İnan, *XIX. Yüzyıl Sonlarında Aydın Vilayeti Salnamelerine Göre Denizli Sancağı*, PAÜ, SBE, Tarih Eğitimi ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1997, s. IV.

² Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 9-11.

konusu eden belgeler tespit edildi. Osmanlı arşivlerindeki belgelerin tasnifi devam ettiğinden 2009, 2010, 2011 ve 2012 yıllarında bu arşivlerde tasnifi tamamlanıp araştırmacıların incelemesine sunulan tüm belgeler temin edilerek bu belgelerin transkripsiyonu yapıldı ve konularına göre sınıflandırıldı. Daha sonra Ankara Milli Kütüphane'deki Şer'îye Sicilleri'nin mikro filmleri temin edilerek gayrimüslimlerle ilgili hükümler okunup, konularına göre sınıflandırıldı. Cumhuriyet sonrası dönemi içeren belgelerin bulunduğu Ankara Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)'nden, Milli Mücadele yapılırken tedbir amaçlı Anadolu içlerine tehcir edilip, daha sonra mübâdele ile Yunanistan'a giden Rumların ve mübadeleye tabi tutulmayan Ermeniler ile ilgili belgeler temin edilerek transkribe edildi ve konularına göre sınıflandırıldı. Milli Mücadele'nin yapıldığı döneme ait askerî belgelerin muhafaza edildiği Ankara'daki Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)'ndeki belgelerden bir kısmı gerekli yasal izinler aldıktan sonra incelendi. Görüntüsü elde edilen sınırlı sayıda belge transkribe edildikten sonra konularına göre tasnif edildi. Ankara'da Gazi Üniversitesi'ne bağlı olarak hizmet vermekte olan Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)'ndeki Milli Mücadele'nin yapıldığı döneme ait bazı belgelerde Denizli'deki gayrimüslimlerin tehciriyle ilgili birtakım bilgilerin mevcut olduğu tespit edilmiş ve bunlardan inceleme fırsatı verilen belgeler transkribe ederek gerekli yerlerde kullanılmıştır. İstanbul ve Ankara'daki değişik kütüphanelerde ve arşivlerde dağınık halde bulunan Osmanlı Devlet Salnâmeleri, Aydın Vilayet Salnâmeleri ile Maârif-i Umûmiye Salnâmeleri'nin tamamındaki Denizli ile ilgili bölümlerin fotokopileri temin edilerek çalışmada kullanılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde Denizli Sancağı'nın bağlı olduğu Aydın Vilâyeti'nin kültür ve sanayi merkezi olan İzmir şehri, mahallî basın açısından oldukça ileri bir seviyede olduğundan günümüzde Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi (APİKAM)'nde muhafaza edilen Osmanlıca Gazeteler'den dijital ortama aktarılanlardan çalışmayla ilgili olan haberler transkribe edilerek gerekli yerlerde kullanıldı. Arşiv ve kütüphanelerdeki Osmanlıca belgelerin okunup tasnif edilmesinden sonra bu belgelerdeki bilgileri açıklayan akademik çalışmalar okunarak fişlemeleri yapıldı. Aynı zamanda gayrimüslimlerin Denizli'de yaşadıkları döneme tanıklık eden hatırat türü çağdaş kaynaklar ve değişik üniversitelerde yapılan akademik çalışmalar incelendi. Gayrimüslimlerin yoğun bir şekilde yaşamış oldukları İstiklal Mahallesi'ndeki ikinci nesil göçmenler ve onların torunlarıyla görüşmeler yapıldı.

Ayrıca az da olsa gayrimüslimlerin yaşadığı Saraylar Mahallesi'ndeki yaşlı esnafla ve eski-yeni muhtarlarla görüşüldü. Denizli tarihi ile ilgili yapılan sempozyumlardaki bildirilerin tamamı incelendi ve konuyla ilgili yerler çalışmada kullanıldı. Günümüzde gayrimüslimlerle ilgili en zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen patrikhaneler ve hahambaşılık ile yapılan yazılı ve şahsî başvurulara cevap verme nezaketinde bulunmadıklarından, gayrimüslim din adamları, muhtarlar ve okullardaki eğitim kadrosunun isimleri ve eğitim müfredatı gibi bazı konularda maalesef bazı bilgi eksiklikleri yaşandı. Bütün bilgi ve belgelerin tasnifinden sonra çalışmanın yazım safhasına geçildi.

Çalışma, giriş ve dört bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde, önce çalışmanın kaynakları tanıtıldı. Bundan sonra "zimmet" ve "millet" kavramlarının açıklaması yapılarak, İslam tarihi boyunca gayrimüslimlerin konumu ve Osmanlı'da millet sisteminin kuruluşu, Tanzimat'tan sonra gayrimüslimlerle ilgili yapılan değişiklikler, hak ve sorumlulukları, tarih boyunca icra etmiş oldukları meslekler hakkında bilgi verildi. Ayrıca, Denizli'nin kısaca coğrafi konumu ve doğal yapısı tanıtıldıktan sonra Denizli tarihi, Denizli adının kaynağı ve şehrin idarî tarihçesi hakkında kısa bilgiler verildi.

Çalışmanın birinci bölümünde gayrimüslimlerin yerleşim yerleri, nüfusları, genel ve mahallî idarelerde yapmış oldukları görevler; hukuk alanında, sağlık, askerlik ve diğer güvenlik hizmetlerinde, Duyûn-ı Umûmiye ve Reji idarelerinde, muhâcirîn komisyonlarındaki görev pozisyonları belirlenmeye çalışıldı.

Çalışmanın ikinci bölümü, gayrimüslimlerin ticari hayattaki rolleri ve ekonomik faaliyetlerine hasredildi. Bu bağlamda, gayrimüslimlerin meslekleri, ticarî faaliyetlerde uyguladıkları yöntemler; ticaret, ziraat ve sanayi odalarındaki konumları ve oranları; madencilik alanındaki faaliyetleri; bankacılık, tarım ve hayvancılık alanındaki etkinlikleri; gayrimüslimlerden alınan vergiler, faiz işlemleri, enflasyon ve para hareketleri, Müslim-gayrimüslim ticari ortaklıklar, yabancı gayrimüslimlerin ticarî faaliyetleri ve sanayi yatırımları incelendi.

Çalışmanın üçüncü bölümünde gayrimüslimlerin dinî ve sosyal hayatları konu edinildi. Dinî hayatları kapsamında kiliseleri, din görevlileri ve statüleri, dinî ve hayrî kurumları, mezarlıkları ve ihtida olayları incelendi. Sosyal hayatları açısından da

muhtarları ve toplum hayatındaki konumları; Müslim-gayrimüslim ilişkiler, asayiş olayları, anlaşmazlıklar ve hukukî sonuçları; gayrimüslimlerde cemaat içi ve cemaatler arası ilişkiler, anlaşmazlıklar ve çözüm yolları; eğlence hayatları ve alkollü içki üretim ve tüketimi; yemek ve mutfak kültürü; ad koyma kültürü; Müslim-gayrimüslim kültürel etkileşimler; silah taşıma özgürlükleri, yaptıkları hizmetler karşılığında almış oldukları nişan ve madalyalar; aile müesseseleri, mirasın paylaşılması, bakıma muhtaç çocuk ve yaşlıların korunmasına yönelik uygulamalar açıklanmaya çalışıldı.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde, gayrimüslimlerin sanat ve kültür alanındaki faaliyetleri; mesken kültürleri, kadın ve erkeklerde giyim-kuşam kültürü tanıtıldıktan sonra eğitim hayatları, eğitim kurumları ve kadroları ele alındı. Son olarak da, fikrî ve siyasî faaliyetlerine değinildi. Bu amaçla, gayrimüslimlerde etnik bilinç, II. Meşrutiyet'in ilanına yaklaşımları, Milli Mücadele sırasında yaşanan asayiş olayları, işgal güçleri ile yaptıkları işbirliği girişimleri, Milli Mücadele'ye karşı tavırları, Denizli'den tehcirleri ve gayrimüslimlerden kalan eserler incelemeye tabi tutuldu.

Çalışmada yüzyıllar boyunca Denizli'nin kent kimliğinin (başka bir ifadeyle kent dokusunun) oluşmasında ve gelişmesinde ayrılmaz bir parça olup, Milli Mücadele'de yaşanan bazı olumsuzluklar sonucunda bu kimlikten kaybolup gitmiş olan gayrimüslimler değişik yönleriyle incelenip, Denizli kent kimliği içerisindeki yerleri (konumları) ortaya konmuştur. Özet olarak belirtmek gerekirse, gayrimüslimlere *ne oldu* sorusuna değil de, *niçin oldu* sorusuna cevap bulmaya çalışılmıştır.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAYNAKLARI

1.1. Araştırmanın Konusu ve Sınırları

Araştırmanın ana teması, I. Meşrutiyet'ten (1876) Cumhuriyet'e (1923) kadar geçen süre içerisinde Denizli Sancağı'nda yaşayan gayrimüslimler hakkındadır. Her ne kadar araştırmada Denizli sınırları içerisinde yerleşik Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler ana hedef kitle olmakla birlikte, başka ülke vatandaşı olup da Denizli Sancağı'na değişik nedenlerle gelip yerleşen yabancı (ecnebi) gayrimüslimler de zaman zaman söz konusu edilecektir. Çalışmanın coğrafi olarak sınırları, o dönemde gayrimüslimlerin yaşadığı veya etkileşim içerisinde buldukları Denizli Sancağı'na bağlı tüm kaza, kasaba ve köyleri kapsamaktadır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Son dönemlerde tarih çalışmalarında tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de yerel tarih çalışmalarının arttığı bir gerçektir. Bu araştırmadaki amaç, belirtilen süre içerisinde Denizli sınırları dâhilinde yerleşik Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler ile başka ülke vatandaşı olup da Denizli Sancağı'na değişik nedenlerle gelip yerleşen yabancı (ecnebi) gayrimüslimlerin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatlarını, hukukî, dinî ve siyasî durumlarını değişik yönleriyle incelemektir. Çalışmada her ne kadar Denizli şehir merkezi ve çevre yerleşim yerlerinde yaşayan toplumun bazı dinî gruplarını ana kitle olarak ele alınsa da, çalışma *mahallî tarih* çalışması çerçevesi içersine girdiğinden Denizli ve Denizli'ye bağlı yerleşim yerlerinin (köy, kasaba, ilçe, şehir) dört ana unsurunu (coğrafi özellikleri ile fizikî yapısı kısmen, insanların din algıları ile sosyo-kültürel ve ekonomik hayatta ortaya koydukları ürünleri) ortaya çıkarmaya çalışılmıştır. Denizli'de yaşayan gayrimüslimlerle ilgili dar kapsamlı (nüfusları, eğitim durumları ve Milli Mücadele zamanındaki tavırları gibi) bazı çalışmalar daha önce yapılmıştır. Ancak bu çalışma, Denizli'de yaşayan gayrimüslimler konusunda yapılan en kapsamlı ilk çalışma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle, bundan sonra bu konu ile ilgili yapılacak çalışmalar için faydalı olacağı düşünülmektedir.

Tezin yazım aşamasında gayrimüslimlerin adlarının yazılmasında Osmanlıca imla kurallarından kaynaklanan bir takım güçlüklerle karşılaşmıştır. Aynı adın farklı şekillerde yazılması nedeniyle değişik şekilleri parantez içerisinde gösterildi.

Okunmasında tereddüt edilen yerlerde değişik şekilleri yine parantez içersinde gösterildi. Kâtiplerin belgeleri yazarken kalemlerindeki mürekkebin damlaması veya mürekkebin dağılması nedeniyle okunamayan kelimeler cümle bütünlüğü korunarak tamamlanmaya çalışıldı. Tamamlanamayan yerlerde parantez içersinde üç nokta (...) koyuldu. Tamamlanmakla birlikte tereddüt edilen yerlerde ise, parantez içersinde soru işareti (?) koyuldu. Bazı belgelerde yıpranma veya yırtılmadan dolayı mevcut olmayan kelimeler ve isimler yine cümle bütünlüğü korunarak köşeli parantez içersinde [ ] tamamlanmaya çalışıldı. Osmanlıca belgelerde cümlelere noktalama işaretlerinin konması ve cümle sonlarına nokta konması son dönemlerde uygulanmaya başlamıştır. Bu nedenle, noktalama işaretlerinin olmadığı cümlelerde günümüz yazım kurallarına uygun olarak noktalama işaretleri koyuldu.

Hicrî tarihleri Miladî tarihlere çevirirken Türk Tarih Kurumu'nun Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır. Ay başlangıçlarının saptanması, hilal şeklinin görünürlüğü kimi zaman meteorolojik koşullardan bile etkilendiği için, astronomik takvim hesabı ile Hicri takvimin tarihsel uygulaması arasında, teorik olarak, ± 2 günlük sapmalar olması ihtimalini doğurmaktadır. Çevirisi yapılan tarihlerde bu durumun göz önüne alınması gerekir. Rumi tarihlerin çevirisinde ise böyle bir sorun söz konusu değildir.

1.3. Araştırmanın Kaynakları ve Değerlendirmesi

Tarih araştırmaları için arşiv belgeleri elbette tartışmasız çok önemli tarihi kaynaklardır. Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girdiği en sıkıntılı dönemini kapsayan çalışma da, esas itibariyle arşiv belgelerine dayanmaktadır. Arşiv belgelerinin yanısıra konu ile ilgili kitap, makale, tez, ansiklopedi, süreli yayın ve dijital kaynaklardan yararlanma yoluna gidilmiştir. Ayrıca saha çalışması olarak çalıştığımız döneme ait konuyla ilgili bilgi sahibi olan kişilerle yüzyüze görüşme yapılmış ve araştırmaya konu olan yerler bizzat görülüp yerinde incelemeler yapılmıştır. Şimdi çalışmada kullandığımız kaynakları kısaca tanıtmaya çalışalım:

1.3.1. Denizli Şer'îye Sicil Defterleri (DŞSD)

Araştırmamızın temel kaynaklarından en önemlisini Denizli'ye ait Şer'îye Sicil Defterleri oluşturmaktadır. Özellikle çalışmada, gayrimüslimlerin yerleşim yerleri, gayrimüslim avukatlar, sağlık görevlileri, meslekleri, ticarî işlemler, madencilik, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, tahsil edilen örfi vergiler, faiz işlemleri ve para hareketleri, ecnebi gayrimüslimlerin ticari faaliyetleri, din görevlileri ve sosyal statüleri, dinî hayatları ve hayır işleri, ihtida olayları, muhtarlar ve görevleri, Müslim-gayrimüslim dostana ve hasmane ilişkiler, anlaşmazlıklar ve hukukî süreç, günlük hayat, cemaatler arası ilişkiler, alkol imalatı ve ticareti, eğlence hayatı, mutfak, ad koyma, mesken ve kıyafet kültürü, sahip oldukları silahlar, evlilik müessesesi, kimsesiz çocukların ve yaşlıların bakımı konularında ana kaynak olarak kullanılmıştır.

Çalışmada altı adet Denizli Şer'îye Sicil Defteri kullanılmıştır. Bunlar, 680, 681, 682, 683, 684 ve 685 numaralı defterler olup, bu defterlerin mikrofilmleri Ankara Milli Kütüphane'den elde edilmiştir. Tezimizde kullandığımız şer'îye sicil defterlerindeki hükümleri belirtirken genel itibariyle Türkçe numaraları, bazen de zorunluluktan dolayı Arapça numaraları esas aldık. Dipnotlarda verdiğimiz ilk rakam defter numarasını, iki noktadan (:) sonra verdiğimiz ikinci rakam sayfa veya varak numarasını, kesme işaretinden (/) sonra verdiğimiz rakam da hüküm numarasını gösterir.

Ayrıca bazı hükümlere dikkatsizlik nedeniyle numara verilmediğinden dolayı kendimiz bir üstteki numarayı *a* kabul ederek numarasız hükme *b* ya da *c* şeklinde numaralar verdik. Örnek olarak 680: 134/240-b şeklinde. Buradaki numaralar, 680 No'lu defterin 134. sayfasındaki 240 numaralı hükmünden sonra gelen numarasız hükmü ifade etmektedir. Ayrıca bazı hüküm numaraları sehven iki defa yazılmıştır. Buna örnek olarak 685 numaralı defterin 257. varak'ındaki 1101 numaralı hükmü gösterebiliriz. Buradaki ikinci 1101 numaralı hükmü çalışmamızda kullanacağımızdan dolayı ona da 685: 257/1101-b demek zorunda kaldık. Bazı hükümlerde de aynı hükme iki numara birden verilmiştir. Meselâ, önceki sayfada yazımına başlanan hükme numara verilmiş olup, ikinci sayfadaki devamına da yeni bir numara konulmuştur. Örnek olarak 681 numaralı defterin 116. sayfasındaki 150 ve 117. sayfada devamı olan 151 numaralı hüküm ile 181. sayfasındaki 314 ve 182. sayfasındaki 315 numaralı

hükümü gösterebiliriz. Bu durumdaki hükümleri, dipnotta gösterirken 116/150-151 ve 181/314-315 şeklinde gösterdik.

Çalışmada kullanılan altı adet şer'îye sicil defterinde toplam 3.498 hüküm bulunmakta olup, bunlardan 180 hüküm gayrimüslimlerle ilgilidir. Bir başka ifade ile hükümlerin %5'i gayrimüslimleri konu edinmektedir.

Denizli Şer'îye Sicilleri ile ilgili en büyük eksiklik, 1902 (Hicrî 1320) yılından sonraki defterlerin mevcut olmamasıdır. İmparatorluğun dağılmaya başladığı en buhranlı dönemi olan II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Ermeni Tehciri, Milli Mücadele'nin devam ettiği günlerde Denizli'deki gayrimüslim vatandaşların cephe gerisine, Anadolu içlerine tehcir edildikleri en çalkantılı döneme ait defterler maalesef hiçbir yerde tespit edilememiştir. Bu yönüyle birçok konuda bu eksikliği yoğun bir şekilde hissettik. Bu nedenle çalışmamızın 1902'den sonraki dönemlerine ait bilgiler, daha çok diğer arşiv kaynaklarından istifade edilerek hazırlanması gerekmiştir. Ayrıca defterlerin mikrofilmlere çekimi esnasındaki özensizlik nedeniyle bazı sayfalar atlanmış ve bazı sayfalar da okunamayacak derecede siyah çıkmıştır. Defterlerin orjinallerini inceleme fırsatı verilmediği için bazı hükümlerin atlanmış olma ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ulaşılan bazı duyumlara göre bu defterler, İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)'ne intikal ettirilmiş olup, son teknoloji makinalarla yeniden çekimleri yapılmaktadır. Çekimleri bittikten sonra yeniden incelenmesi gerekmektedir.

1.3.2. Arşiv Kaynakları

1.3.2.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Çalışmamızda ikinci önemli kaynak İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri olmuştur. Osmanlı Devlet yöneticilerinin taşra ile olan her türlü yazışmaları, tebaanın Bâbîâli ile iletişimi, malî ve askerî kayıtların tutulduğu yer olan arşivler bize çok zengin bilgi ve belge sunmaktadır. Ancak, bütün fonların henüz tasnif edilmemiş olması, bazı defter ve belgelerin aşırı yıpranması neticesi tamirde olması gibi nedenlerden dolayı planladığımız bazı bilgilere ulaşamadık. Örnek verecek olursak, cizye kaldırıldıktan sonra yerine ikame edilen *bedel-i askerî* kayıtlarının tutulduğu Denizli'ye ait Maliye defterleri henüz tasnif edilmediği için inceleme şansımız olmadı.

Çalışmada BOA'ndeki fonlar içersinde en çok Dâhiliye Nezâreti'ne ait belgelerden, ikinci olarak Şûrâ-yı Devlet ve üçüncü olarak da Yıldız tasnifinden faydalanıldı.

Çalışmanın bitmesine yakın, arşivlerdeki Denizli ile ilgili bazı belgelerin mikrofilmlerinin Denizli Kent Arşivi'nde hazır edildiği ve araştırmacıların hizmetine sunulduğu bilgisine ulaşıldı. Bu arşivden de zaman zaman belge temin ederek çalışmada kullanılmıştır.

1.3.2.2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Ankara'da bulunan bu arşivde, esas itibariyle Cumhuriyet sonrası dönemi içeren belgeler bulunmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin son yıllarına ait önemli belgeler de içermektedir. Özellikle Milli Mücadele yıllarında gelişen olaylara dair belgeler mevcuttur. Nitekim çalışma konumuz açısından, tedbir amaçlı Anadolu içlerine tehcir edilip, daha sonra mübâdele ile Yunanistan'a giden gayrimüslimlerin geride bıraktıkları emvâlin durumu ve onların muhacirlere dağıtımı, ayrıca gayrimüslimlere ait çeşitli yerler hakkında ne tür bir uygulama yapıldığı konusunda Cumhuriyet Arşivleri'nde önemli belgeler yer almakta olup, bunlardan mümkün olduğunca istifade etmeye çalıştık.

1.3.2.3. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Çalışmamızda Milli Mücadele'nin yapıldığı döneme ait askerî belgelerin muhafaza edildiği Ankara'daki Genelkurmay Askerî Arşivi'ndeki belgelerden de faydalanmaya çalıştık. Özellikle gayrimüslimlerin Denizli'den tehciri ile ilgili belgeler konusunda en zengin kaynak bu arşiv olmuştur. Ancak uygulamadaki bazı prosedürden dolayı tespit ettiğimiz tüm belgeleri elde edemedik. Bu nedenle çalışmamızda bazı konularda maalesef eksiklikler olmuştur. Çalışma şartları ve belgelere ulaşma kolaylaştırıldığı zaman daha iyi çalışmalar ortaya konacaktır.

1.3.2.4. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

Ankara’da Gazi Üniversitesi’ne bağlı olarak hizmet veren bu arşiv, Milli Mücadele’nin yapıldığı döneme ait bazı belgeleri ihtiva etmektedir. Bu arşivdeki belgelerden Denizli’deki gayrimüslimlerin Milli Mücadele esnasında tehcire tabi tutulduklarında yaşanan olaylar konusunda faydalandık. Araştırmacılara verdiği hizmet kalitesinin zayıflığı ve üniversitenin kendi koyduğu mevzuattan dolayı maalesef konumuzla ilgili olduğunu düşündüğümüz birçok belgeyi inceleme imkânı bulamadık.

1.3.2.5. Salnâmeler

İlk Devlet Salnâmesi, 1263 H (1846/1847) senesinde “*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*” adı ile yayınlanmıştır.³ Kısaca, “*Devlet Salnâmesi*” olarak isimlendireceğimiz bu salnâmeler, 1263 H (1846/1847) yılından 1328 Mâlî (1912/1913) yılına kadar düzenli olarak yayınlanmıştır.⁴ Çalışmada yayınlanmış olan toplam 68 adet salnâmenin tamamındaki Denizli Sancağı ile ilgili bölümler taranarak incelendi ve elde edilen bilgilere ilgili yerlerde atıf yapıldı.

Vilâyet Salnâmeleri, Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yayınlanmaya başlar. Çıkarılmaya başlanan vilâyet salnâmeleri; bölge tarihleri, hükümet teşkilatı, nüfus hareketleri, eğitim faaliyetleri, toprak ve el sanatları ürünleri ve diğer birçok konuda bizlere ışık tutan resmî bilgi ve belgeleri kapsamaktadır. Osmanlı idarî taksimatı içersinde Denizli Sancağı’nı da içine alan Aydın Vilâyeti Salnâmeleri, 1296 H (1878/1879) yılından 1326 H (1908/1909) yılına kadar aralıklarla 30 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Çalışmada yayınlanan toplam 25 adet vilayet salnâmesinin tamamından Denizli Sancağı ile ilgili bölümlerden yararlanmaya çalıştık.

Ayrıca, Maârif Nezâreti’nce yayınlanan salnâmeler de taranarak Denizli ile ilgili bölümlerden faydalanılmıştır. Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye’ler 1316-1321 H (1898-1904) tarihleri arasında 6 Def’a yayımlandığı kayıtlara geçmişse de 1320 H (1902/1903) yılına ait Def’a 5’e bugüne kadar rastlanamamıştır.⁵ Gayrimüslimlerin eğitim-öğretim faaliyetlerini incelerken, kısaca *Maârif Salnâmesi* olarak

³ Hasan Duman, *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Genel Yayın No: 2333/1, Öncü Basımevi, Ankara 1999, s. 3.

⁴ Duman, *a.g.e.*, s. 4.

⁵ Duman, *a.g.e.*, s. 8.

isimlendireceğimiz bu salnâmelerden yayınlanmış olan 5 adet Maârif Salnâmesi'nin tamamını inceleyip gerekli yerlerde alıntı yaptık.

Salnâmelerde en büyük problem, bütün koleksiyonun bir arada bulunmayışı ve verilen bilgiler içersinde bazı yanlışlıkların bulunmasıdır. Ayrıca salnâmelerin arşivlerde ve kütüphanelerde toplanmasına kadar geçen süreç içersindeki saklama koşullarındaki yetersizliklerden ve daha önceki araştırmacıların dikkatsizliği nedeniyle bazı sayfaların yok olmasına neden olmuştur. Bu durum da, bazı konularda bilgi eksikliğine sebebiyet vermektedir.

Salnâmeler çalışmada, gayrimüslimlerin yerleşim yerleri ve nüfusları; mahallî idarelerde, mahkemelerde, devlet dairelerinde, sağlık ve güvenlik hizmetlerinde, değişik komisyonlarda, ticaret, ziraat ve sanayi odalarında, bankalarda görev alan şahısların adları ve oranları; tahsil edilen örfî vergiler, icra ettikleri hizmetler karşılığında almış oldukları nişan ve madalyalar ile eğitim hayatları konusunda zengin bilgi sağlamıştır.

1.3.2.6. Gazeteler

Osmanlı Devleti döneminde Denizli'de mahallî basın pek fazla gelişmemiştir. O dönemde Denizli merkezde bazı gazetelerin basıldığı kaynaklarda belirtilmekle beraber, bunlardan sadece iki gazeteye ait birer nüsha günümüzde mevcuttur. Ulaştığımız bu nüshalarda gayrimüslimlerle ilgili bir adet haber mevcut olmakla beraber, maalesef o haberin bulunduğu bölümün büyük bir kısmı yırtılmıştır. O dönemde Denizli Sancağı'nın bağlı olduğu Aydın Vilâyeti'nin kültür ve sanayi merkezi olan İzmir şehri, mahallî basın açısından oldukça ileri bir seviyededir. Günümüzde Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi'nde (APİKAM) muhafaza edilen Osmanlıca Gazeteler dijital ortama aktarılmakta olup, çalışmayla ilgili o döneme ait gazetelerden dijital ortama aktarılanlar incelemeye tabi tutuldu. Bu amaçla o dönemde İzmir'de Osmanlıca yayınlanan *Ahali*, *Âhenk*, *Anadolu*, *Hizmet*, *Hukûk-ı Beşer*, *Hürriyet*, *Islahat*, *İttihat*, *Köylü*, *Müsâvat*, *Sadâ-yı Hak* ve *Teşhîr* adlı gazeteler ile Cumhuriyet döneminde yayınlanan *Demokrat İzmir* ve *Yeni Sabah* gazeteleri tarandı. Bu konuda da en çok *Âhenk* gazetesi ile *Demokrat İzmir* ve *Yeni Sabah* gazetelerinden faydalanıldı. Gazetelerin tamamının dijital ortama aktarılması bittikten sonra, bu konuda tam bir bilgi verilebilecektir.

1.3.2.7. Patrikhaneler ve Türkiye Hahambaşılık'ı ile Yapılan Yazışmalar

Macit Kenanoğlu'nun eserinde belirttiği gibi, gayrimüslimler hakkında araştırma yapanların karşılaştıkları en büyük zorluklardan biri de, gayrimüslim cemaatlerin Osmanlı dönemine ilişkin arşivlerini araştırma ve incelemeye açmaları konusundaki bazı çekingenliklerini henüz aşamamalarıdır. Fener Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi ve Türkiye Hahambaşılık'ında bulunan Osmanlıca belgelerin tamamının araştırmacılara açılması, yıllardır tarihçilerin cevabını bulamadığı birçok konunun aydınlığa kavuşmasını sağlayacaktır. Bu cemaatlerin geçmişte gösterdiği bir takım tereddüt ve endişelerin artık günümüzde değerinin kalmadığını düşünüyoruz. Çünkü geçmişte yaşanan bazı üzüntü verici tarihî olayların bilimsel tahlilinin yapılabilmesi için bu arşivlere çok büyük bir ihtiyaç vardır. Bu amaçla yazılı olarak ve şahsen yaptığımız bütün ısrarlı gayretlerimize rağmen, maalesef bugüne kadar araştırma izni alamadık. İlgili kişiler, telefonla yaptığımız görüşmelerde bir şekilde oyalama yoluna gittiler.

1.3.3. İkinci El Kaynaklar

1.3.3.1. Mahallî Kaynaklar, İl Yıllıkları ve Hatırat Türü Eserler

Çalışmaya zengin bilgilerle katkı yapacağı düşüncesi ve ümidiyle Denizli Lisesi tarafından çıkarılan Cumhuriyetin 15'inci Yıldönümü Denizli Lisesi Amaç Yıllığı adlı eserle, 1967 ve 1973 tarihli Denizli İl Yıllıkları'na da müracaat edildi. Şehir tarihçiliği açısından çok önemli olan bu eserlerden konumuzla ilgili fazla bilgi elde edemedik. Daha çok Denizli'nin Cumhuriyet dönemindeki durumu hakkında bilgiler yer aldığı için, araştırmamızın Denizli tarihi ile ilgili bölümüne sınırlı oranda katkı sağlamıştır.

Diğer taraftan çalışılan dönemle ilgili Denizli hakkında yazılmış hatırat türü kitaplardan da faydanıldı. Özellikle Milli Mücadele'yi bizzat yaşamış şahısların yazmış oldukları hatıratlar bizim için geniş bilgi ve malzeme vermiştir. Bunlar arasında Haluk Şemsioğlu, Fahri Akçakoca Akça, Ahmet Akif Tütenk, Emin Aslan Tokat, Emekli Albay M. Şefik Aker, Kemal Şakir, Lütfü Müftüler, Süreyya Öрге Evren (Sındırgılı Süreyya) ve Tarhan Toker'den Milli Mücadele günlerinde gayrimüslimlerin tutum ve davranışlarıyla Denizli'den tehcirleri konusunda istifade edildi. Ancak bu eserler, o dönemin psikolojik durumunu yansıttığı için verdikleri bilgilere ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir.

1.3.3.2. Kitaplar

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimleri değişik yönleriyle inceleyen oldukça çok çalışma vardır. Gün geçtikçe yeni çalışmalar akademik hayata katkı yapmaktadır. Osmanlı'daki millet sistemi ve teşkilatının konumu incelenirken bu çalışmalardan büyük ölçüde faydalanıldı. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; bu çalışma gayrimüslimleri konu edinen müstakil ve genel bir çalışma olmayıp, sadece Denizli'de yaşayan gayrimüslimler incelendiğinden, çok fazla ayrıntıya girilmeyerek konunun anlaşılması açısından özet bilgiler vermekle yetinildi. Gayrimüslimlerin Osmanlı'da durumunu incelerken Yavuz Ercan, Gülnihal Bozkurt, Bilal Eryılmaz'ın çalışmalarından büyük ölçüde istifade edilmiştir.

1.3.3.3. Makaleler, Tezler ve Bildiriler

Çalışma devam ederken yol göstermesi açısından Osmanlı'da gayrimüslimleri inceleyen çalışmalardan, Osmanlı tarihleri ve konu çerçevesindeki araştırma mahsulü eserlerden istifade edildi. Pamukkale Üniversitesi, Ege Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve Adnan Menderes Üniversitesi ile diğer üniversitelerde Denizli'yi konu edinen akademik çalışmalardan (bitirme tezleri, yüksek lisans ve doktora tezleri) tespit edilebilenlerin tamamı incelendi.

1.3.4. Saha Araştırması ve Mülakatlar

Osmanlı döneminde Denizli'de gayrimüslimlerin yaşadıkları yerleşim yerlerini ziyaret ederek, onlardan kalan maddî ve mimarî unsurları tespit etmeye çalıştık. Ancak üzülerek belirtmek gerekirse, gayrimüslimlerden günümüze bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar sivil mimari unsur kalabilmiştir. Onlar da yakın zamanda ya iklim şartlarından ya da bir müteahhidin eliyle yok olacak gibi görünmektedir. Milli Mücadele'yi yaşayan nesil artık günümüzde kalmadığı için, o döneme yakın ikinci nesil yerli halktan ve mübadele ile gelenlerin çocuklarından bazıları ile mülakat yaparak geçmişe ait bazı bilgileri ve hatıraları kayıt altına almaya çalıştık. Görüşmeler şahsi arşivimizde mevcuttur.

Denizli Valiliği ve Denizli Belediyesi'ne ait arşivlerden faydalanmak için yaptığımız müracaatlarda maalesef hiçbir bilgi ve belgeye ulaşamadık. Daha doğrusu Cumhuriyet'in ilk dönemlerine ait bir arşivlerinin olmadığını gördük. Denizli Tapu Müdürlüğü ve İl Nüfus Müdürlüğü'nde yaptığımız şahsî görüşmelerde de herhangi bir belgenin olmadığı tespit edilmiştir.

1.3.5. Diğer Kaynaklar

Çalışmada yer yer ansiklopedilerden de yararlanıldı. Başta “Denizli” maddesi olmak üzere; “Millet”, “Zimmet”, “Öşür”, “İltizam”, “Hisbe”, “İhtisab”, “Mecidiye”, “Faiz” gibi çeşitli terim ve kavramlarla ilgili olarak, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan *İslam Ansiklopedisi*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* ve Mehmet Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* adlı eserlerden istifade edildi.

Denizli'deki sosyal hayatı yansıtması açısından görsel malzemeler kullanmaya çalıştık. Ancak çok sınırlı bir malzemeye ulaştık ve onları da gerekli yerlerde kullandık. Arşiv belgeleri içersinde bol miktarda harita ve grafik bulunduğundan bu konuda herhangi bir problemle karşılaşmadık.

Çalışmada yer yer devletin resmî kurumlarının, üniversitelerin ve değişik internet sitelerindeki bilgilerden de istifade ettik. Bu sitelerdeki bilgileri kullanırken mümkün oldukça basılı kaynaklarla desteklemeye çalıştık.

Bazı kaynaklarda gayrimüslimlerin Denizli'den tehcirini gerçekleştiren Demirci Mehmet Efe ile Mustafa Kemal Atatürk'ün yazıştığını ve bu belgelerin Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde olduğunu tespit etmemiz üzerine Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ne müracat ettik. Ancak bürokratik nedenlerden dolayı çalışma imkânı bulamadık. Ayrıca İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü ve Tapu Kadastro Arşivleri'nde de bürokratik nedenlerden dolayı çalışma imkânı bulamadık.

2. İSLÂM COĞRAFYASI'NDA GAYRİMÜSLİMLER

İslâm coğrafyasında Hz. Muhammed döneminden itibaren Müslümanlar gayrimüslimlerle bir arada yaşama ilkesini hayata geçirmeye çalışmış ve bu konuda önemli deneyimler ortaya koymuşlardır. Eski dininde kalmak isteyenlere herhangi bir baskı uygulanmadığı gibi kendi dinlerinin gereğini yerine getirmelerine imkân sağlayacak sosyal, idârî ve hukûkî düzenlemeler yapılmış, Kur'ân-ı Kerîm'in Müslümanlar'dan istemiş olduğu *kendi inançlarının gereğiyle baş başa bırakma* ilkesi benimsenmiştir.⁶

Nitekim Hz. Muhammed, hicretten hemen sonra Medine'de yaşayan müşrik ve Yahudi toplumları ile *Medine anayasası* veya *Medine vesikası* adı verilen bir sözleşme yaparak, Müslümanlar tarafından meydana getirilen bir toplumda, bu inancı paylaşmayanların inanç hürriyetine, can ve mal güvenliğine sahip olarak yaşayabileceklerinin ilk örneğini göstermiştir. Hz. Peygamber ileriki dönemlerde Eyle, Ezruh, Dümetülcendel ve Necran Hıristiyanları, Maknâ ve Teymâ Yahudileri ile kısmen Mecûsîler'in de bulunduğu Hecer ve Bahreyn halkı ile yaptığı antlaşmalarda, gayimüslimlere dinî ve hukukî bir temele dayalı olarak kendi kültürel kimliklerini koruyarak İslâm devletinin sınırları içinde varlıklarını devam ettirebilmelerini sağlamıştır. Hz. Peygamber zimmîlere zulüm ve haksızlık yapanlara ve onlara güçlerinin üstünde sorumluluk yükleyenlere ve onlardan rızaları dışında bir şey alan kişilerle kıyamet günü bizzat kendisinin hasım olacağını söyleyerek bu konuda İslâm'ın temel yaklaşımını ortaya koymuştur.⁷

Hz. Peygamber'in gayrimüslimlere karşı tutumunu ortaya koyan en somut örneklerden biri, hicretten sonra Medine şehrinin önemli bir unsuru olan Yahudilere karşı sergilediği olumlu davranıştır. Hz. Peygamber, Yahudileri aralarında ortak olan bir kelimeye davet etmiş, önceleri namazlarında onların kiblesi olan Beytü'l-Makdis'e yönelerek kılmış; Yahudiler tarafından kesilen hayvanların yenmelerine ve iffetli kadınlarıyla evlenmesine izin vermiştir. Yahudileri İslâm dinine ısındırmak için önünden geçen Yahudi cenazesine saygı gösterip ayağa kalkmış ve bunu arkadaşlarına da tavsiye etmiştir. Onların düğün yemeklerine katılmış, cenazelerine iştirak etmiş ve

⁶ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2008, s. 71.

⁷ Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, c. XIII, s. 420.

hastalarını ziyaret etmiştir. Müşriklerin girmesini yasakladığı mescide Ehl-i kitap olan Yahudilerin girmesine izin vermiştir. Bununla da yetinmeyerek Yahudilerin Beytül-Midrâs adını verdikleri toplantı yerlerine giderek onlarla görüşmüş ve İslâm dinini tebliğ etmiştir.⁸

Hem Hz. Peygamber hem de Hz. Ebû Bekir dönemlerinde gayrimüslimlerin kendi bayramlarını kutlamalarına hiçbir şekilde müdahale edilmemiştir. Raşid Halifeler döneminde bu durum devam etmiş, Hz. Ömer yoksulluk ve ihtiyarlık sebebiyle dilenen bir zimmîyi görünce ona hazineden maaş bağlanmasını emretmiş ve vefat etmeden önce kendisinden sonra gelecek halifeden zimmîlerin haklarını korumasını ve onları himaye etmesini istemiştir.

Raşid Halifeler döneminde gerçekleştirilen fetihlerle birlikte Müslümanlar, fethedilen yerlerdeki insanları tehcir ederek ya da soykırıma tabi tutarak o topraklarda hâkimiyet kurmayı değil, daha fazla insanın İslâmı tanınmasını amaçlamışlardır. Bu dönemde yönetim altına alınan geniş bir coğrafyada haklar ve özgürlükler konusunda, verilen *emannâmelerle* dünya tarihinin en güzel örnekleri ortaya konmuş, kısa bir zaman dilimi içinde büyük kitleler İslâmı kabul etmeye başlamışlardır.

Emeviler döneminde Muaviye'den itibaren gayrimüslimler çeşitli devlet görevlerinde çalıştırılmışlar, değişik divanların yönetimi yanı sıra valilik ve vezirlik makamına kadar yükseltilmişlerdir. Yine Muaviye'den itibaren hemen bütün halife ve ileri gelenlerin özel hekimleri gayrimüslimdir. Bir diğer Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz, muhtaç durumdaki zimmîlere devlet hazinesinden maaş bağlanması için emir vermiştir. Abbasiler döneminde başlatılan tercüme faaliyetlerinde en büyük katkıyı gayrimüslim bilginler sağlamıştır. Başta tıp, matematik, astronomi, kimya ve metafiziğe dair kitaplar olmak üzere eski Yunan, İran ve Hint kültürüne ait birçok eser onlar sayesinde Arapça'ya kazandırılmıştır. Bu tercüme faaliyetlerine katkı sağlayan ilim adamları, idareciler katında büyük bir değer ve koruma görmüşlerdir. Ancak bazen dâhilde sosyal çalkantıların ve karışıklıkların çıkmasına bağlı olarak veya gayrimüslim

⁸ İsmail Hakkı Atçeken, "İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği)", *İSTEM İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, Damla Ofset, Konya 2010, S. XIV, s. 48.

devletlerle siyasî ilişkilerin bozulduğu dönemlerde müsamaha ortamı zarar görmüş⁹ ve kiliselerin yıktırılması hadiseleri yaşanmıştır.¹⁰

İslâm devletleri bünyesinde farklı din mensuplarının çok olması, Müslüman devletler ile tamamen Hıristiyanlığın gölgesinde olan Ortaçağ Avrupası arasındaki en önemli farkı oluşturmuştur. Birbiriyle iyi geçinme zorunluluğu, her şeyden önce Ortaçağ Avrupası'nın tanımadığı ve bilmediği bir çeşit hoşgörü ortamını ortaya çıkarmıştır.¹¹

İslâm uygarlığında, vatandaşlık konusunda irade ve tercih esas alınmıştır. Çoğulcu bir yapıda insanlara, tercih ettikleri hayat tarzına göre yaşama hakkı ve olanakları verilmiştir. Çok kültürlü bir yapıda gayrimüslimler, sadece birey olarak değil, kendi toplumunun bir üyesi olarak kabul görmüşlerdir. İslâm'ın diğer medeniyetlere gösterdiği hoşgörüyü başka kültür ve medeniyet havzalarında görmek için insanlık uzunca bir süre beklemek zorunda kalacaktır. Örneğin, Eski Yunan ve Roma'da kendi ırk ve toplumlarından olmayan insanlar her çeşit hukuktan mahrum olup, can ve mal güvenlikleri yoktu. Eski Mısır'da yabancılar hukuk dışı kabul edilirdi. Avrupa'da XIX. yüzyıla kadar yabancılar hukukun korumasından yoksundular.¹²

Müslüman devlet yöneticileri, müsamaha gösterdikleri tebasının ibadetlerine asla karışmamıştır. Hatta Hıristiyan bayramlarının çok defa gösterişli yapılan kutlamalarını teşvik etmişler, kuraklık zamanlarında devlet idarecileri, yağmur yağması için Hıristiyanlar'dan başlarında piskoposları olmak üzere dua etmelerini, Yahudiler'den de trampetlerle ayin yapmalarını istemişlerdir. Ancak aynı dönemlerde Bizans İmparatorluğu'nda devlet kilisesi, başka kiliselere bağlı Hıristiyanlara karşı, İslâm'ın zimmîlere karşı gösterdiği davranıştan çok daha düşmanca davranmıştır.¹³

Büyük bir İslâm gazisi olan Anadolu Seçuklu Sultanı II. Kılıçaslan, Malatya Süryanî Patriği Mihael'e gönderdiği bir mektupta, Bizans'a karşı kazandığı zaferlerin

⁹ Özel, *a.g.m.*, s. 421-424.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz., Emevîler Döneminde Hıristiyanların Mabetleri ve Abbâsîler Döneminde Hıristiyanların Mabetleri konuları. Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda BiraradaYaşama Tecrübesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 95-113.

¹¹ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, (Çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 47.

¹² Sarıçam-Erşahin, *a.g.e.*, s. 72.

¹³ Mez, *a.g.e.*, s. 53.

Patriğin duaları sayesinde olduğunu belirtecek kadar geniş bir anlayış ve dostluk göstermiştir.¹⁴

Bizans döneminde Süryanî kilisesinin ileri gelenleri, Bizans'ın baskılarından dolayı piskoposluk merkezlerinde daha fazla kalmaya tahammül edemeyerek merkezlerini Diyarbakır'a, kâfirlerin (Müslümanların) yaşadığı daha hoşgörülü olduğu bir bölgeye taşımışlardır. Ermeniler ise, Bizans devlet kilisesi tarafından çanlarını kullanmaktan dahi alıkonmuşlardır.¹⁵

Müslüman Türk idarecileri yönetimleri altındaki her türden inanca saygı göstermişler ve onlara yapılan saygısızlıkları en ağır bir şekilde cezalandırmışlardır. Örneğin, Hıristiyanlığın sembolü olan Haç'a hakaret ettiği için Emir Karaca adlı bir Türk, 1182 yılında Ahlat şahı tarafından Malazgirt'te idam edilmiştir. Bir başka olayda da, Malatya'da İranlı birisi, bir Hıristiyan'ın elinden haçı alıp, hakaret etmek amacıyla karnının aşağı kısmına takar. Olay duyulunca Hıristiyanlar arasında büyük bir heyecan meydana gelir. Şehir halkı valinin huzuruna çıkarak olayı anlatırlar. Vali de İranlı'nın yakalanıp, istedikleri gibi işkence yapmaları için Hıristiyanlara teslim edilmesini emreder. Hıristiyanlar, İranlı'nın yüzünü karartarak bir eşeğe bindirirler ve sokaklarda dolaştırırlar. Melik Gazi de, olaydan haberdar olunca İranlı'ya dayak attırır ve sınır dışı eder.¹⁶

2.1. Zimmet ve Millet Kavramları

Kuruluşundan yıkılışına kadar *ahkâm-ı örfiyye ve şer'iyye*¹⁷ ile yönetilen¹⁸ Osmanlı Devleti,¹⁹ bir Türk-İslâm devleti olmakla beraber, içinde bulundurduğu

¹⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 8. Baskı, İstanbul 2003, s. 350.

¹⁵ Mez, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁶ Mehmet Ersan, *Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ege Üniversitesi, SBE, Tarih ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, s. 222-223.

¹⁷ Osmanlı hukukunun teşekkül ettiği iki kaynaktan İslâm hukukuna "şer'" , "ahkâm-ı şer'iyye", açıkça hüküm bulunmayan konularda da "ulu'l emr" olan padişah tarafından konulan hukuk kurallarına da "örf", "kanun" ve "kavânîn-i örfiyye" gibi adlar verilmiştir. Bkz., M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 15.

¹⁸ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 1;

¹⁹ Tanzimat Fermanı'nda (Gülhane Hatt-ı Hümayûnu) bu ifade, "... kuruluşundan beri "*Ahkâm-ı Kur'âniyye*" ve "*Kavânîn-i Şer'iyye*"ye bağlı bulunan ..." şeklinde geçmektedir. Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'ndan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar II*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, c. XI, s. 441.

milletlerin farklılığı sebebiyle bir imparatorluk konumunda idi. Hukukî açıdan da İslâm dininin getirdiği şer'î kurallar, günlük hayatın ve devlet yönetiminin hemen her alanında kendini hissettirmiş olup bu durum azınlıkların statüsüne de yansımıştır. Bu nedenle İslâmiyet'in gayrimüslimler konusundaki tavrı bilinmeden Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkların durumu hakkında anlaşılabilir. Bu sebepten İslâmiyet'in gayrimüslimlere bakış açısına kısaca temas edeceğiz.

İslâm Hukuku'nda gayrimüslimlerle ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler mevcuttur. İslâm'da gayrimüslimlerle hukukî münasebetlerin başlangıcı 622 yılında Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti ve oradaki Yahudi topluluğu ile temasa geçilmesi ile başlar.²⁰ O andan itibaren başlayan süreçte İslâm Hukuku, dünyada yaşayan insanları *Müslümanlar* ve *Müslüman olmayanlar (Gayrimüslimler)* olarak iki gruba ayırır. Ayrıca gayrimüslimler de *Müşrikler* ve *Ehl-i Kitaplar (Kitabîler)* olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar.²¹ *Ehl-i Kitap* kavramı, Allah tarafından kendilerine *Peygamber* ve *İlâhi Kitap* gönderilen dinî topluluklar için kullanılır. Bu kavram içersine *Hıristiyanlar* ve *Yahudiler* girer. Ancak zaman içersinde bazı hukukî muameleler gereği, bu tanım dışında kalan *Sabiiler* ve *Mecûsiler (Zerdüştler ve Ateşperestler)* de ehl-i kitap sınıfına alınmıştır.²² İslâm hukukçuları, bu dinlerin her birinin Kur'ân gibi vahyedilmiş birer kutsal kitaba sahip olduklarını kabul ederler. Ancak bu kavram, tarihî süreç içersinde kapsam bakımından daha da geniş bir içeriğe kavuşmuş ve sonuçta *Sâmirîler, Budistler, Hindistan* ve *Çin*'de yaşayan çeşitli din ve mezhep mensuplarını da içerir bir hale gelmiştir.

Ayrıca gayrimüslimler, Müslümanlarla siyasî ilişkileri bakımından *Ehl-i Harp* ve *Ehl-i Ahd* olmak üzere ikiye ayrılırlar. *Ehl-i Harp*, Müslümanlarla savaş içinde olan gayrimüslimlerdir. *Ehl-i Ahd* ise, Müslümanlarla anlaşma yapmış olan gayrimüslim toplumlardır. Bunlar İslâm Hukuku'nda, *Zimmîler, Muâhedler* ve *Müste'menler* şeklinde üç gruba ayrılırlar. *Zimmîler*, bir İslâm devletinin koruması altında yaşamayı kabul eden, sürekli olarak bu devletin topraklarında oturanlara denilir. *Muâhedler*, kendilerine bir yıldan az olmamak üzere muvakkat oturma izni verilenlerdir. *Müste'menler* ise, kendilerine ticari ahidnâme bahşedilmiş ehl-i eman olan gayrimüslim

²⁰ Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 13.

²¹ Ercan, *a.g.e.*, s. 1-2.

²² Osmanlı topraklarında yukarıdaki dört din mensubundan Mecûsiler hiç olmamış, Sabiiler ise yok denecek kadar az bulunmuştur. bkz. Ercan, *a.g.e.*, s. 52.

tüccarlardır. Bunlar kanunları çiğnemedikleri müddetçe can ve mallarının güvenliği İslâm devletinin teminatı altındadır. Maktu gümrük vergisi haricinde bu kesimden herhangi bir maddî istekte bulunulmazdı.²³ Bernard Lewis' e göre elçiler de bu gruba girer.²⁴

Zimmet, *cihad*'ın bir sonucu olarak ortaya çıkar. Cihad ise *dâru'l-harp* ve *dâru'l-İslâm*'la ilgilidir. İslâm fihına göre, dünyada iki kısım toprak vardır (dünya, birbirlerine düşman iki kampa bölünmüştür²⁵). Birincisi, *dâru'l-harp* yani İslâm hâkimiyetinde olmayan beldeler, ikincisi *dâru'l-İslâm*, yani İslâm egemenliğinde olan (İslâm Hukuku'nun geçerli olduğu topraklar²⁶) ülkelerdir. Fıkıh hükümlerine göre, *dâru'l-harbe* yaklaşan Müslüman ordusu savaş başlamadan önce, düşmana üç teklifte bulunur. Bunlar; ya Müslüman olmaları, ya zimmete girmeleri ya da savaşmaları. Eğer Müslüman ordusu bir müşrik ülkesine girerse, onlara yalnız Müslüman olmaları teklif edilir. Müşrikler için zimmet statüsü olmaz. Bunlar ya İslâm'a girmek ya da savaşmak şıklarından birini seçmek mecburiyetindedirler. Müşriklere başka bir hak tanınmamıştır.²⁷

2.1.1. İslâm'da Zimmet Kavramı

Günümüzde *yabancı unsur* ya da *azınlık* kavramlarıyla nitelendirilen topluluklar, İslâm literatüründe *ehl-i kitâb*, *gayrimüslim* veya *zimmî* olarak adlandırılmıştır.²⁸ Zimmet kelimesi sözlükte, *ahd* ve *eman* anlamına gelmektedir. *Bozulması yermeyi gerektiren söz ve eman (ahd), kendileri ile sözleşilmiş ve yemin edilmiş kavim ve topluluk ve sözleşme*, zimmet kelimesinin kapsadığı diğer anlamlardan birkaçıdır. Çoğulu *zimem* olan bu kelimenin ayrıca;

1. Sahip çıkma, korumak zorunda kalma.

²³ Kaya, *a.g.e.*, s. 14; Ercan, *a.g.e.*, s. XVII ve s. 2; Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, c. IV, s. 198. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Güçbirliği Yayıncılık ve Tic. İzmir 1988, s. 7.

²⁴ Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 32.

²⁵ Mim Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar III*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, c. XII, s. 204.

²⁶ Lewis, *a.g.e.*, s. 32; Bir de buna 3. madde olarak *Dâru's-sulh*'u (Müslümanlarla barış halinde olan ülkeler) ilave edebiliriz. Bkz., Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, c. IV, s. 208.

²⁷ Ercan, *a.g.e.*, s. 5.

²⁸ Öztürk, *a.g.e.*, s. 11.

2. Üst üste olan şey. Kendi üstüne alma.
3. Bir ticari kuruluşun borçlarının hepsi, gibi anlamları da vardır.²⁹

Fıkhî bir kavram olarak ise zimmet, *İslâm'ın hâkimiyetini tanımak şartı ile Müslüman toplumun diğer semavî din mensuplarına koruma sağladığı ve süresiz olarak yürürlükte kalan bir tür sözleşmeyi* ifade eder.³⁰ Zimmet hakkı, İslâm devletinde var olan bir himaye hakkı olmakla birlikte bu hak, ilerleyen zamanlarda sıradan Müslümanlar tarafından bile verilmeye ve gayrimüslimlere yönelik bu hak tanınmaya devam etmiştir.³¹ İslâm hukukçularına göre, zimmet anlaşmasıyla gayrimüslimler ebedî olarak Müslümanların zimmetinde, yani ahd ve emanında kalır ve *İslâm Yurdu'nda (Dâru'l-İslâm)* sürekli oturma hakkına sahip olurlar. Zimmet akdi uygulaması Mekke'nin fethinden sonra ortaya çıkmıştır. Mekke'nin fethinden önce gayrimüslim topluluklarla anlaşmalar yapılmıştır ancak, daha önce yapılan anlaşmalarda gayrimüslimler İslâm'ın koruması ve hükmü altına girmiyorlardı.³²

Günümüzdekinden farklı bir devlet ve yönetim anlayışını içeren İslâm Kamu Hukuku'nda halk başlıca iki ana guruba ayrılır:

1. Vatandaşlık hak ve ödevi olan Müslümanlar.

2. Siyasî hakları ve bağlı oldukları hukuk kuralları açısından müslümanlardan farklı olan *Zimmîler*. Zimmîler, İslâm devleti tarafından *zimmet* adı verilen bir anlaşmaya dayanarak korunan toplulukları oluştururlar. *Dârü'l-Harb'*de yaşarken, kendilerine cihâd açılacak *Ehl-i Kitâb (Hıristiyan ve Yahudi)* topluluklar, cihâd öncesi *haraç* ve *cizye* ödeyerek İslâm egemenliğini kabul ederlerse zimmî olurlar. Bunun neticesinde, İslâm devleti ile bu kimseler arasında yapılan iki taraflı sözleşmeye “zimmet” adı verilir.³³

²⁹

Ercan, *a.g.e.*, s. XXIII.

³⁰

Claude Cahen, “Zimme”, *İA*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, I. Baskı, MEB Basımevi, İstanbul 1986, c. XIII, s. 566; Geniş bilgi için bkz., Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1968, c. III, s. 422-428; Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, Risale Yayıncılık, İstanbul 1990, c. VIII, s. 203-209.

³¹

Abdurrahman Demirci, “Medine Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi”, *İSTEM İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, Damla Ofset, Konya 2013, S. XIX, s. 266.

³²

Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 11.

³³

Günişâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 7.

Zimmet sözleşmesinin yazılı olması şart değildir ancak, teâmülde hep yazılı olmuştur. Zimmet sözleşmesi günümüzdeki modern devletlerdeki vatandaşlığa kabul işlemine benzetilmektedir. Zimmîler istediği zaman sözleşmeyi feshedebilirler. Ancak devlet, zimmet akdini tek taraflı olarak bozamaz. Eğer kamu yararı varsa, yöneticiler ona göre karar verebilirler.³⁴

2.1.2. Millet Kavramı ve Osmanlı'da Millet Sistemi

Aramice ve İbranice'den Arapça'ya geçen *millet* sözcüğü, *Melel* kökünden türetilmiş, *söz söylemek*, *söz ve konuşma* anlamlarına gelmektedir. Ayrıca bu kelime, *Allah'ın sözü etrafında toplananlar* anlamına da gelmektedir. Kelime, Arapça'da bu son anlam etrafında şekillenmiştir.³⁵ *Millet* kavramının İslâmî literatürde hangi anlama geldiğini belirlemek için Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında 15 âyette bu kelimenin geçtiği görülecektir.³⁶ Bu âyetlerin tamamında *millet* kelimesi, *din* anlamında kullanılmıştır. Bu kavram, *dosdoğru din*³⁷ anlamına geldiği gibi *Yahudi ve Hıristiyanlar'ın dini*³⁸ anlamına da gelir.

Osmanlı Devleti'nin, hâkimiyeti altında yaşayan grupları, ırk esasına göre değil de, din ya da mezhep esasına göre örgütleyip yönetme şekline *Millet Sistemi* denilmiştir.³⁹ Millet sistemi, bir bölgenin dârü'l-islâma katılmasından sonra buradaki ehl-i zimmetin bir ahidnâme, hukuk ve himaye bahşedici bir ahidle İslâm devletinin yönetimi altına girmesiyle ortaya çıkan bir teşkilat, bir hukukî varlıktır.⁴⁰ Osmanlı

³⁴ Hasan Tahsin Fendoğlu, *Hukuk Tarihimizde Temel Haklar*, Mimoza Yayınları, Konya 1994, s. 60-61.
³⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyet, 2. Baskı, Ankara 2008, s. 449; Bir başka görüşe göre ise Millet kelimesi, Arapça'daki "*Milla*" sözcüğünden türetilmiş ve *dini cemaat* anlamına gelmektedir. Bkz., Yuluğ Tekin Kurat, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu" *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, s. 218; Bu konudaki üçüncü görüşe göre ise, Arapça'da "ezberden yazdırmak, dikte etmek" anlamındaki *imlâl (imlâ)* kökünden türeyen *millet*, işitilen ve okunan bir şeye dayanması veya dikte edilmesi ve yazılması bakımından "din" karşılığında kullanılmış, ayrıca kelimeye "izlenen, gidilen yol" anlamı verilmiştir. Recep Şentürk, "Millet", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, c. XXX, s. 64.

³⁶ *Bakara*, 2/120, 130, 135; *Âl-i İmrân*, 3/95; *Nisâ*, 4/125; *En'âm*, 6/161; *A'râf*, 7/88, 89; *Yûsuf*, 12 /37, 38; *İbrâhim*, 14/13; *Nahl*, 16 /123; *Kehf*, 18/20; *Hacc*, 22 /78; *Sâd*, 38/7.

³⁷ *En'âm*, 6/161.

³⁸ *Bakara*, 2/120.

³⁹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 13; Bahaeddin Yediyıldız, "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 189.

⁴⁰ İlber Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, c. XXX, s. 66.

toplum yapısı *Müslüman* ve *Gayrimüslim* olmak üzere iki ana sınıftan oluşmuştur. Toplumdaki bireylerin konumunu belirleyen esas etken dindir ve toplum, inanç esasına göre çeşitli milletlere ayrılmıştır.⁴¹ Devlet yönetiminde din, toprak esasına ya da milliyetten daha önemlidir. Şüphesiz bunun kökeni de İslami anlayıştan gelmektedir.⁴² Bu yönüyle millet kavramı, sadece sosyal bir teşkilatlanma değil, bir ruh hali ve teb'anın birbirine bakışını ifade eder. Ekalliyet (minorite/azınlık) kavramı, devlet ve toplum hayatına imparatorluğun dağılma süreci olan son on yıllarında girmiştir.⁴³

İslâm Milleti'ni (*Millet-i İslâmiyye*) oluşturan grupların genel özelliği, etnik kökenlerine bakılmaksızın hepsinin Müslüman olmalarıdır. Araplar gibi farklı ırktan olup da ayrı dilleri konuşanlar eğer Sünnî Müslüman iseler, İslam Milleti'nin kapsamına girerler. Osmanlı egemenliği altındaki zimmîler, mezhep ya da dinlerine göre Osmanlı devlet yönetimi tarafından cemaatlere ayrılmış ve bu cemaatlere "*millet*" adı verilmiştir. Kısaca belirtirsek, *millet* kavramı, Osmanlı Devleti'nde bir mezhebin veya dinî bir topluluğun adıdır.⁴⁴

Osmanlı Millet Sistemi'nde, Müslümanlar *yöneten, egemen milleti (millet-i hâkime)*, diğerleri ise, *yönetilen, egemenlik altındaki grupları (millet-i mahkûme)* oluşturur. Kısaca sistem, Müslümanların hâkimiyeti üzerine kurulmuştur. Osmanlı'nın millet sistemine dâhil olan toplulukların yanı sıra, Osmanlı topraklarına yerleşen yabancılar da (ecnebler), elçileri ve konsoloslarının yönetiminde millet sistemine benzer özerk bir statüye sahiptiler. Bu yabancılar, Osmanlı kanunlarına göre değil, kendi ülkelerinin kanunlarına göre idare edilmekteydiler. Yabancıların bu imtiyazlı konumu, kapitülasyonlara dayanmaktaydı.⁴⁵

Osmanlı devlet yöneticilerinin gerek gayrimüslim devletlerle olsun, gerekse kendi içindeki gayrimüslim gruplarla olsun her türlü ilişkisinin kaynağı başta Zenbilli

⁴¹ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 11.

⁴² Ersal Yavi, *1856-1923 Emperyalizm Kısacında Türkler Ermeniler Kürtler*, Yazıcı Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul 2007, s. 32.

⁴³ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 219.

⁴⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁵ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 13.

Ali Efendi ve Ebussuûd Efendi olmak üzere şeyhülislamların verdiği fetvalara dayanmaktadır.⁴⁶

İncelemiş olduğumuz Denizli Şer'îye Sicilleri'nde de Hristiyan Mahallesi'nden Rum, Hristiyan Mahallesi'nden Ermeni ifadelerinin yanı sıra, zaman zaman millet tabiri de geçmektedir. Örnek verecek olursak;

Hristiyan Mahallesi'nden Rum Milleti'nden olup vefat eden Karabani veled-i Dimitri,⁴⁷ Hristiyan Mahallesi'nden tebaa-i Osmaniye'nin Rum Milleti'nden Mihalaki veled-i Nikola,⁴⁸ Hristiyan Mahallesi'nden Ermeni Milleti'nden 7 sene önce vefat eden Edhem b. Hacı Agop b. Atam,⁴⁹ Saraylar Tepesi Mahallesi'nde Hacı Nafiz Efendi'nin evinde kiracı olarak oturan aslen Halep Vilayeti'nden Rum Katolik Milleti'nden Teraziye bint-i Nasri ile oğulları Abacıyan Emin veled-i Rizkullah ve Abacıyan Vasil Efendi veled-i Rizkullah⁵⁰ gibi.

Osmanlı devlet yönetiminde, Rumlar ve Bulgarlar eğer Ortodoks iseler Rum milletin üyesi sayılırken, Ermeniler Protestan ya da Katolik oluşlarına göre farklı milletlere bölünmüşlerdir. Hâkim ve yönetici sınıf olan Türkler, Araplar, (Pomak, Boşnak) ve Arnavutlar Müslüman olup, kendilerini Osmanlı olarak adlandırmışlardır.⁵¹ Osmanlı Devleti'ni oluşturan bu cemaatler, itibar sırasına göre sıralanırlar ve kendilerine verilen imtiyazlar (ayrıcalıklar) da farklı olurdu. Genel olarak itibar sırası; Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler şeklindedir.⁵²

Zimmîlerin milletlerine göre ayırımı XIX. yüzyıl ortalarına kadar söz konusu olmadığı gibi, Türkler ve Araplar'ın milliyetçilik bilincine varmaları onlardan daha sonra, ancak XX. yüzyıl başlarında gerçekleşebilmiştir. Kendilerini *şer'î şerîf* denilen İslâm Hukuku'na bağlı gören Osmanlı idarecileri, yönetimleri altında bulunan hiçbir etnik veya dinî azınlığa baskı uygulamayarak kendi inançları doğrultusunda

⁴⁶ Viorel Panaite, "İslâmî Gelenek ve Osmanlı Milletler Hukuku", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 264.

⁴⁷ *DŞSD*, 681:219/400. 9 R 1298/11 Mart 1881.

⁴⁸ *DŞSD*, 682:53/131. 25 M 1303/3 Kasım 1885.

⁴⁹ *DŞSD*, 683:7/28. 21 C 1307/12 Şubat 1890.

⁵⁰ *DŞSD*, 685:256/1093. 9 R 1320/16 Temmuz 1902.

⁵¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 9.

⁵² Küçük, *a.g.m.*, s. 210.

yaşamalarını sağlamışlardır. Çünkü bu tutumları İslâm'ın temel bir ilkesi olup, İslâm hukukunun zimmîlere tanıdığı haklar içinde yer almaktaydı.⁵³

Yönetim anlayışının temelinde İslâmî kurallara bağlılık yatan ve Osmanlı Devleti'nin yöneticileri tarafından idare kolaylığı sağlama amacıyla geliştirilerek orijinal bir kurum haline dönüştürülen *Millet Sistemi*'nde her milletin yargılama, maliye ve eğitim örgütleri vardı. Millet guruplarına dâhil olan gayrimüslimler, devlet nazarında Osmanlı teb'ası idiler ama ne zimmîler ne de Müslümanlar aynı statüde olduklarını hiçbir zaman kabullenmediler. Millet Sistemi ile zimmîlere bir yandan din ve özel hukuk işlerinde büyük ölçüde hoşgörü gösterilirken, bir yandan da Müslümanlar'dan farklılıklar sağlanarak toplumdaki dini hassasiyet de korunmuş oluyordu. Bu şekilde, Millet Sistemi ile Osmanlı toplumunda zimmîler ve Müslümanlar yan yana, aynı devletin hükümranlılığı altında, ama farklı hukuk düzenlerine tabi olarak yüzyıllar boyu barış ve huzur içinde yaşadılar. Bu sistemin temelinde sadece hukukî ve dinî zorunluluklar olmayıp, aynı toplumda yaşayan farklı gurupların sınıflandırılarak kimliklerini belirlemenin pratik faydası da yatıyordu.⁵⁴

Özellikle Fatih'ten sonra gerçekleştirilmeye çalışılan bu sistem ile din, dil, ırk ve renk farkı gözetmemekle birlikte hâkim millet olan Türkleri diğer azınlık guruplar arasında üstün bir mevki vermeden *cihanşumul devlet* olma iddia ve teşebbüsleri Osmanlılara hâkim olmaya başlamıştır.⁵⁵

Devletin güçlü zamanlarında sorunsuz bir şekilde iyi işleyen Millet Sistemi, devlet zayıfladıkça yıkılmayı hızlandıran en önemli sebeplerden biri olur. Yüzyıllarca dil, kültür ve geleneklerini kaybetmeden yaşayan zimmîler, milliyetçilik duygularını bilinçsizce de olsa muhafaza etmişlerdir. Fransız ihtilâlinden sonra uyanmaya başlayan milliyetçilik duyguları doğal olarak ulusal devlet isteğini de gündeme getirmiş oldu.⁵⁶

---

⁵³ Ahmet Akgündüz, *Pax Ottoman Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 10.

⁵⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 10.

⁵⁵ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", (Ed., Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phonix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2006, s. 393.

⁵⁶ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 10; İhsan Yılmaz, "Çeşitlilik, Yasal Çoğulculuk, Osmanlı Yüzyıllarında Barış İçinde Yaşama", *Osmanlı Hoşgörüsü*, (Ed. Kemal H. Karpat-Yetkin Yıldırım, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 121-122.

Bu şekilde, Osmanlı Devleti'nde *millet* sözcüğü artık anlam değiştirerek bugünkü kavramını çizmeye başladı. Sırp, Rum, Romen, Bulgar, Ermeni, Arnavut ve en son olarak da Araplar, millî duygularla ayaklandılar. Hümanizm sloganına sarılan, Osmanlı Devleti'nde eşitsizlikten yakınan Batılı devletleri de kendilerine yardıma hazır buldular. Avrupa devletleri, kendi vatandaşlarına Osmanlı Devleti'nin, tek yanlı bağış olarak verdiği kapitülasyonlardan ya da ikili anlaşmalardan doğan ayrıcalıklardan zimmîleri de yararlandırmaya başladılar. Fransa ve Rusya'ya, din adamları ve kutsal yerlerle ilgili olarak verilen himaye hakları, bu ülkelerin baskısı ile zimmîlere de uygulanmaya başladı. Zimmîler, bu anlaşmalara dayanarak millet ya da uyrukluk değiştirmeye başladılar. Zimmîlerin kapitülasyonlara dayanarak bazı haklara sahip oldukları yolundaki iddialarına Osmanlı Devleti'nin karşı çıkarak önlemler alması, haliyle onlara yardım için çırpınır gözüken büyük devletleri başka yollar aramaya itti. 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasına dayanarak Ortodoks Millet'i üzerinde himaye hakkı iddia eden Rusya'yı, Katolikleri savunan Fransa, Protestanları savunan İngiltere ve Amerika izlediler. Böylece sorun uluslararası bir görünüm aldı. Ayrıca o dönemde, azınlık ve misyoner okulları da milliyetçilik fikrinin yayılmasında önemli rol oynadılar. Sonuçta, XIX. yüzyıla kadar saf dinî bir karakter taşıyan milletler, artık milliyetçi ideallerle bölündüler. Önce Sırp ve Yunan ayaklanmaları, daha sonra 1870'de Bulgar Eksarklığı'nın ayrılışı bunun tipik örnekleridir. Böylece imparatorluğun sonu yaklaşırken millet sisteminin yerine, ulus sistemi geçer. Başka bir ifadeyle, dinî temelli millet sistemini, ulusçu duygular çökertir.⁵⁷

2.1.3. Osmanlı Devleti'nde Millet Sisteminin Kuruluşu ve Zimmî Guruplar

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha bir beylik olarak kuruluşundan itibaren Müslüman Türkler ve gayrimüslimler birlikte iç içe yaşamışlardır. Ancak bu dönemde devlet ile gayrimüslim unsurlar arasındaki ilişkiler hukukî bir alt yapıya yerleştirilememiştir. Bu konuda ilk hukuki düzenleme, diğer alanlarda olduğu gibi Fatih Sultan Mehmet tarafından oluşturulmuştur.⁵⁸

⁵⁷

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 11.

⁵⁸

Ortaylı, *a.g.m.*, s. 216.

İstanbul'un fethinden önce Doğu ve Batı kiliselerini birleştirme konusundaki tartışmalar neticesinde İstanbul Ortodoks Patrikliği eski itibarını yitirir, kilise mensupları arasında birlik bozulur ve bunun neticesinde Patrik II. Athanasios istifa eder. Patriklik makamına yeni bir atama yapılmadığı için Ortodos dünyası dağılma tehlikesi ile karşılaşır. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, Ortodoks kilisesini yeniden canlandırmayla işe başlar. 1 Haziran 1453 tarihinde Ayasofya'da ilk Cuma namazını kıldıktan sonra patriklik makamıyla ilgilendi. Patriğin saygı sunmaya gelmeyişine şaşırır. Sebebini sorması üzerine, II. Athanasios'un istifasından beri patriklik makamının boş bulunduğu kendisine anlatılır.⁵⁹ Bunun üzerine Fatih, Patriklik makamına kilise geleneklerine uygun olarak bir patrik seçilmesini emreder. Bu emir üzerine Rum din adamları kendi teamüllerine uygun olarak Georgios Scholarios'u *Gennadios*⁶⁰ ünvanıyla patrik seçerler ve bu seçimi de Fatih onaylar. Gennadios Bizans döneminde siyasî muhalefetin temsilcisi ve kitlelerin kendisini çok sevdiği bir din adamı olmasından dolayı, Fatih ondan faydalanmayı düşünür.⁶¹ Fatih bu şekilde patrikhaneyi ihya ederek Vatikan'a karşı doğu kilisesini güçlendirmeyi ve papaların Hıristiyanlar üzerindeki siyasi otoritesini etkisiz hale getirmeyi amaçlamıştı. Ayrıca ihdas edilen millet sistemiyle hem cemaatlerin gönlü alınmış oluyor, hem de patrikler aracılığı ile kontrol altında tutulmaları kolaylaşıyordu.⁶²

Padişah, Patrik'e verdiği fermanla, Ortodoks kilisesi ve mensuplarına verdiği hakları belirttiikten sonra kendisine *Millet Başı* ünvanını verdi. Ayrıca Patrik'e *üç tuğlu Osmanlı paşası (veziri)* uygulamasını başlatıp,⁶³ bir âsa ve bir taç vermiştir.⁶⁴ Patrik 1454 yılında Ereğli piskoposu tarafından icra edilen dinî törenle takdis edilir ve göreve başlar.⁶⁵ Patrik, vezirlere eşit dereceye çıkarılmış olmakla, kendisine Rum cemaatinin menfaatlerini korumak üzere divanda temsil hakkı verilmiştir.⁶⁶ Seçimi padişahın

⁵⁹ Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1996, s. 52.

⁶⁰ Ercan, *a.g.e.*, s. 104'de patriğin adı, "*Georges Scholorios*", ünvanı da "*Genadios*" olarak geçmektedir. Şahin, *a.g.e.*, s. 52'de, "*Georgios (Kortesios) Skolarios*" şeklinde geçmektedir.

⁶¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diploması Seçme Eserler III*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 21.

⁶² Şükrü Karatepe, *Osmanlı Siyasi Kurumları Klasik Dönem*, İşaret Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1990, s. 89.

⁶³ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 20-21.

⁶⁴ Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir arada Yaşama Tecrübesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 148.

⁶⁵ Kaya, *a.g.e.*, s. 34.

⁶⁶ Şeker, *a.g.e.*, s. 149.

emriyle olduğu için, patrik devletin memuru sayılmış⁶⁷ ve emrine Yeniçeri çorbacılarından oluşturulan bir muhafız birliği tahsis edilerek güvenliği sağlanmıştır.⁶⁸ Fener Ortodoks kilisesi, Rumeli, Anadolu, Mısır, Suriye, Filistin ve Rus Ortodoksları'nın dinî ve idarî merkezi oldu.⁶⁹ Eflak-Buğdan bölgelerine Fener soylu Rum ailelerinden prensler tayin edilmiş, Avrupa ile ilişkiler artınca tercümanlık görevlerine de Rumlar atanmıştı. Osmanlı Devleti bu yönüyle adeta bir İslâm-Hıristiyan Ortodoks birliği manzarası görünümündeydi.⁷⁰

Ermenilerin Osmanlı Devleti ile ilk münasebetleri çok azınlıkta buldukları Anadolu'nun batı bölgesinde başlamıştır. 1324 yılında Bursa'nın Osmanlılar tarafından fethinden sonra Kütahya'daki Ermenilerin çoğunluğu ve Ermeni ruhani reisliği Bursa'ya nakledilir.⁷¹ İstanbul'un fethedildiği dönemde Ermenilerin *Katoğikosluk (Ruhanî liderlik)* makamı Osmanlı hâkimiyeti dışındaki Eçmiyazin'de bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Eçmiyazin'e rakip olarak Kilikya'da bir Katoğikosluk daha vardı.⁷² İstanbul'da genellikle ticaretle uğraşan bir Ermeni nüfusu olmasına rağmen⁷³ Fatih 1461'de Bursa'daki Ermeni Piskoposu Ovakim'i (Yovakim,⁷⁴ Hovakim⁷⁵) bir miktar Ermeni aile ile birlikte İstanbul'a getirtip Ermeni Patriği olarak tayin eder⁷⁶ ve Samatya'daki Sulu Manastır denilen kiliseyi Ermenilere tahsis eder. Bunlara ilaveten Ankara, Bayburt, Adana, Tokat ve Sivas çevresinden Ermeni aileler getirterek şehrin değişik yerlerine yerleştirmiş ve İstanbul'daki Ermeni nüfusunu çoğaltmıştır. İstanbul'un altı ayrı semtine iskân edildiklerinden Ermenilere *Altı Cemaat* adı verilir.⁷⁷ İslâm hukukuna aykırı olan bu gelişme, İslâm dünyasında tarih boyunca çok az

⁶⁷ Karatepe, *a.g.e.*, s. 89.

⁶⁸ Şeker, *a.g.e.*, s. 150.

⁶⁹ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 21.

⁷⁰ Küçük, *a.g.m.*, s.394.

⁷¹ Gökhan Balcı, *Türkler Soykırım Yaptı mı?*, Truva Yayınları, İstanbul 2007, s. 47.

⁷² Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Sarıyıldız Basımevi, Ankara 2006, s. 34.

⁷³ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 22.

⁷⁴ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 105.

⁷⁵ Şeker, *a.g.e.*, s. 153.

⁷⁶ Rahip Y. Gamidas Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 21-25.

⁷⁷ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983, s. 49-50; Ayrıca bkz., s. 46-48; A.g.y., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 234-235.

görülmüş bir olaydır.⁷⁸ Fatih'in Ermenileri bir *millet* olarak tanınmasından sonra Süryanî, Habeş ve Kıptî kiliseleri de Ermeni Patrikhanesi'ne bağlanır.⁷⁹

Osmanlılar'ın Yahudiler'le ilk teması ise, Anadolu'da bulunan Karaimler'le olmuştur.⁸⁰ İstanbul'un fethinden sonra Yahudilere de İstanbul'un fethi esnasında gösterdikleri tarafsızlıktan dolayı Hahambaşları önderliğinde kendi havralarına sahip olma, onları yönetme, dinî ve sosyal hizmetlerini kendi inanç ve törelerine göre yürütme hakkı Fatih tarafından tanınmıştır. Bizans'ın son Hahambaşısı Rabbi Moşe Kapsali (Moses Capsali,⁸¹ Moiz Kapsali⁸²), Osmanlı'nın da ilk Hahambaşısı olarak Fatih tarafından biat merasimi için huzura davet edilip ferman verilerek görevine devam ettirildi.⁸³ Ancak başka kaynaklarda, Osmanlı Devleti'nde ilk resmî Hahambaş tayininin 1835 yılında II. Mahmud tarafından gerçekleştirildiğini, bu tarihten önce diğer gayrimüslim cemaatlerinkine benzer bir hahambaşılık beratına rastlanmadığını belirtmektedir.⁸⁴

XIX. yüzyıl ortalarında Protestanlık'ın Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkması sonucu, Devlet yönetimi Tanzimat'tan sonra Kudüs'te bir Protestan mabedi inşasına izin verdi. 1850 yılında da İngiliz, Alman ve Amerikan hükümetlerinin etkisiyle Protestanlar bir *millet* olarak tanındı ve millet nizamnâmeleri 12 Mart 1878 (7 Rebiülevvel 1295) tarihinde kabul edildi.⁸⁵

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan gayrimüslimleri din, mezhep ve etnik durumları bakımından aşağıdaki şekilde sınıflandırabiliriz. Bu sınıflandırmada Osmanlılarla hiç ilgisi bulunmayan başka ülkelerdeki Hıristiyan mezhep ve tarikatlar dikkate alınmamıştır:

---

⁷⁸ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Boğaziçi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992, s. 19.

⁷⁹ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 22.

⁸⁰ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

⁸¹ Ercan, *a.g.e.*, s. 118.

⁸² Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

⁸³ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 24; Kaya, *a.g.e.*, s. 55.

⁸⁴ Sabri Sürvegil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 254; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 130.

⁸⁵ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 84.

2.1.3.1. Din ve Mezhep Bakımından

A- Hıristiyanlar

1- Katolikler: a- Lâtinler (âyin ve ibadetlerini Lâtince yapan Avrupa milletleri), b- Katolik Ermeniler, c- Katolik Gürcüler, d- Katolik Süryanîler, e-Kildanîler, f- Marunîler, g- Katolik Kıptîler, h- Katolik Rumlar

2- Katolik Olmayanlar: a- Ortodokslar (Pavlakî, Thondrakî, Athinganî, Selikian ve Bogomiller), b- Gregoryenler, c- Nesturîler (Doğu Süryanîleri), d- Yakubî-Süryanîler (Batı Süryanîleri), e- Melkitler, f- Mandeîler (Subbalar).⁸⁶

B- Musevîler: a- Rabbanîler, b- Karaîler, c- Sâmirîler

C- Sabîîler: Harran Sabîîleri⁸⁷

2.1.3.2. Etnik Bakımdan

a- Rumlar, b- Yunanlılar, c- Bulgarlar, d- Sırlar, e- Hırvatlar, f- Karadağlılar, g- Bosnalılar, h- Arnavutlar, ı- Romenler (Eflak ve Boğdanlılar), i- Türkler (Gagauzlar), j- Macarlar, k- Polonyalılar (Lehler), l- Çingenerler, m- Ermeniler, n- Gürcüler, o- Süryanîler, p- Kildanîler, r- Araplar (Marunîler, Melkitler ve Dürzîler), s- Yahudiler, ş- Kıptîler (Mısır'ın yerli halkı), t- Habeşler, u- Pomaklar⁸⁸

Bir başka sınıflandırmaya göre de, Osmanlı Devleti'nde (veya herhangi bir İslâm ülkesinde) yaşayan insanlar, dinlerine ve tabi oldukları devlete göre üç ana gruba ayrılırlar:

1. Müslümanlar: İslâm ülkesinin asıl vatandaşları.

2. Zimmîler: İslâm devletlerinin yönetimi altında yaşayan gayrimüslimler.

3. Müste'menler: Dârülharp ülkesinden geçici olarak İslâm ülkesine girme ve yerleşme müsadese (eman) verilmiş olan harbî (ecnebî) gayrimüslimlerdir.⁸⁹ Bunlar

⁸⁶ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 84'e göre, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Protestanlar, bu listeye eklenmiştir.

⁸⁷ Ercan, *a.g.e.*, s. 52; Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Hoşgörü", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 224-225.

⁸⁸ Ercan, *a.g.e.*, s. IX-X ve 53; Kazıcı, *a.g.m.*, s. 225; Ayrıca bkz., Şeker, *a.g.e.*, s. 129-130; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 29.

⁸⁹ Ahmet Özel, "Harbî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, c. XVI, s. 113.

yabancı statüsünde bulunurlar ve hakları açısından zimmîlere benzerler.⁹⁰ Ancak, eman sürelidir, zimmet ise devamlıdır. Eman verme işini herhangi bir Müslüman yapabilir. Bir kişi ancak bir kişiye eman verebilir, yani onu güvence altına almış olur. Verilen eman sadece verilen kişiyi içine alır, ailesini kapsamaz. Zimmet ise, aileyi de kapsar. Eman verilen kişiye *müste'men* denir.⁹¹ Eman verilen kişi mutlaka Ehl-i Kitap'tan olmalıdır. Eman verilen kişi zimmet hukukuna bağlanır. Eman verme hakkı sadece hür erkeklere değil, Müslüman kölelere, kadınlara ve ergenlik yaşına gelmiş olan çocuklara bile tanınmıştır. Emanın süresi bir yıldır. Bu süreyi dolduran her müste'men haraç ve cizye vererek zimmî olur.⁹² Müste'men, rızası hilafına kendi devletine veya bir başka devlete teslim edilemez. Ancak, yapılan bir antlaşma hükmü gereği bu kabul edilebilir. Müste'men, kamu düzenini bozan davranışlarda bulunması veya bu konuda ciddî emarelerin mevcut olması durumunda emanına son verilerek sınır dışı edilebilir.⁹³ Bu konu üzerinde ayrıca durulmayacak, ancak yer yer Denizli'de yaşayan yabancı gayrimüslimlerden bahsederken temas edilecektir.

Osmanlı'da gayrimüslimler içersinde en büyük topluluğu Ortodokslar meydana getirmekteydi. İstanbul'daki Fener Rum Patrikhanesi, Ortodokslar'ın ruhanî ve cismanî merkeziydi. Ortodokslar'ın çoğunluğu Rum olması nedeniyle, Fener Patrikhanesi'ne Rum Patrikhanesi de denilirdi. Başta Rumlar olmak üzere, Eflâk-Boğdan halkı, Karadağlılar, Sırp'lar ve Bulgarlar da Rum Ortodoks Patrikhanesine bağlıydılar. Ancak Bulgarlar, Ortodoks Patrikhanesi'nin kendilerine karşı asimilasyon politikası uygulaması nedeniyle, bu kiliseden ayrılarak 1870 yılında bağımsız Bulgar kilisesini kurdular.⁹⁴

2.1.4. Tanzimat'tan Sonra Gayrimüslim Cemaatlerin Kurumları ve İşleyişi

3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın (Tanzimât-ı Hayriye) bir hatt-ı hümayun şeklinde ilanı ve onun devamı olan 28 Şubat 1856 tarihli Islahat

⁹⁰ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 59.

⁹¹ Ercan, *a.g.e.*, s. XVI; Geniş bilgi için bkz., Bilmen, *a.g.e.*, s. 433-442. Ömer Nasuhi Bilmen, bu kavramı *Müste'min* olarak almıştır.

⁹² Ercan, *a.g.e.*, s. 7.

⁹³ Ahmet Özel, "Müste'men", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 142.

⁹⁴ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 43.

Fermanı'nda,⁹⁵ Fatih döneminden itibaren gayrimüslim cemaatlere verilmiş olan muafiyetlerin tamamen korunduğu belirtilmekle birlikte yeni şartlar ve ihtiyaçlar göz önünde tutularak Millet sisteminin yeniden düzenlenmesi öngörülmüştür. Bu nedenle, her cemaatten kendi yönetimini düzenlemesi için bir komisyon kurması talep edilir. Sadrazam Âli Paşa, bu konuyla ilgili olarak bütün millet liderlerine 1857 yılında birer *buyruldu* gönderir ve cemaat komisyonlarında alınacak kararların, Bâbîâlî'nin onayından geçtikten sonra yürürlüğe gireceği belirtilir. Bu süreç sonucunda hazırlanan nizamnameler, gayrimüslim cemaatlerin konumunu hukuk karşısında yeniden düzenlemiştir. O güne kadar Patrikler ile Hahambaşlıkların ellerinde bulunan yetkilerin büyük bir bölümü, yeni oluşturulan cemaat meclislerine aktarılır. Böylece millet önderlerinin, ruhanî ve cismanî işlerde tek başlarına karar verme yetkileri ellerinden alınır. Nizamnameler, milletlerin iç idaresinde adem-i merkezîyetçiliğe ağırlık veren bir anlayışla hazırlanır.⁹⁶

Bâbîâlî'nin bu konuda giriştiği yeni yapılanma ile klasik millet sistemi uygulamadan kaldırılmış, onun yerine daha seküler bir sistemin kurulması hedeflenerek din adamlarına dayalı eski sistem yerine cemaatlerin kültürlü, nüfuzlu ve önde gelen laik kesimlerini devreye sokacak bir yapı oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti yöneticileri bu şekilde, cemaat sorunlarının daha kolay çözümlenebileceğini ümit etmişler, fakat yeni sistemde nüfuz sahibi olan gayrimüslim idarecilerin çoğunun batı kültürü içinde yetişip özellikle *ihtilâl-i kebir* denilen Fransız İhtilâlî'nin milliyetçilik fikirlerinden etkilenmiş olduklarını hakkıyla hesaba katmamışlardır.⁹⁷ Osmanlı devlet yöneticilerinin İslahat Fermanı ile hiçbir gayrimüslim topluluğu mutlu edememiştir.⁹⁸

İlk hazırlanan nizamname Rum Patrikliği'ne aittir. Rumların Fatih Sultan Mehmed'den itibaren diğer Hıristiyanlara göre özel bir durumları vardı. Birçok devlet hizmeti Hıristiyanlara kapalı olduğu halde, Rumlara divan tercümanlığı, Eflak-Boğdan voyvodolukları gibi daha yüksek ve gizliliği fazla olan görevler verilmekteydi.⁹⁹ 1857 yılı Nisan ayında Rum Ortodoks Patriğine gönderilen bir *buyrultu*'ya göre, bir taslak

⁹⁵ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, AKDİTYK Yayınları, Ankara t.y., c. I, s. 248.

⁹⁶ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 81-82; Ayrıca bkz., Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb'anun Yönetimi*, s. 115-118.

⁹⁷ Kaya, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁸ Karal, *a.g.e.*, c. II, s. 11.

⁹⁹ Rifat Uçarol, "Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar II*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, c. XI, s. 362.

nizamnâme hazırlanması istenir. Önce ayak direten Patrikhane 1858’de işbirliğine razı olur ve bir komisyon kurar. *Rum Millî Meclisi* adını taşıyan bu komisyonun hazırladığı taslak Bâbiâli’ye gönderilir¹⁰⁰ ve 13 Şevval 1277 (25 Nisan 1861) tarihinde irâde-i seniyye ile Padişah tarafından tasdik edilerek yürürlüğe girer.¹⁰¹ Bu nizamnameye göre, Ortodoks millet teşkilatı içerisinde *Ruhanî meclis*, *Karma meclis* ve *Umumî meclis* adlarında üç meclis oluşturulmuştur. 12 metropolitten teşekkül eden Ruhanî meclis, Ortodoks Hıristiyanların *ruhani hükümeti* konumundadır. Karma meclis, 4’ü piskopos ve 8’i avamdan olmak üzere 12 üyeden teşekkül etmiştir. Cismanî ve laik karakterli olan bu meclis millet mektepleri, kütüphaneler, hastaneler, hayır kurumları ve kiliselerin malî yönetiminden sorumludur. Umumî meclis ise, ruhanî ve karma meclisler tarafından seçilen üyelerle sanat, ticaret ve sanayi gibi önemli meslek mensuplarının temsilcilerinden oluşmuştur. En önemli görevi ise, Patrik seçimidir.¹⁰²

Ermeniler nizamname hazırlamak için 1857’de bir komisyon kurdular. 1857-1860 ve 1861 yıllarında bazı metinler kaleme alındıysa da, Bâbiâli ile Patrikhane bu metinler üzerinde anlaşamadılar. Bu komisyonun 6 yıl çalıştıktan sonra hazırladığı taslak 26 Ramazan 1279 (18 Mart 1863)¹⁰³ tarihinde irade-i seniyye ile kabul edilip yürürlüğe girdi.¹⁰⁴ Nizamnameye göre Patrik, Gregoryen Ermenilerin lideri olup, bütün Ermeni meclislerinin başkanı ve yürütme erkinin başıdır. Patrik’in eskiden beri Piskoposlar sınıfından, en az babadan beri Osmanlı tebası olması ve 35 yaşını doldurmuş olması gerekiyordu. Ermenilerin de Rumlar’da olduğu gibi üç meclisi vardır. Bunlar, *Ruhanî meclis*, *Cismanî meclis* ve *Umumî meclis*’tir. Ruhanî meclis, kilise ehlerinden ve erbab-ı vukuftan 35 yaşını bitirmiş olan 14 üyeden kurulu olup, görevi dinî işlerdi. Cismanî meclis avamdan 20 üyeden meydana gelip, görevi eğitim, yargı, yapı ve hayır işlerine bakmaktı. Cismanî meclis bu görevlerini *Maarif*, *Tesisat*, *Muhakeme* ve *Manastır* adında 4 komisyonla 3 idare komisyonu oluşturarak yürütmüştür. Ermeni milletinin en önemli organı umumî meclis olup, 140 üyeden meydana gelmiştir ve bu

¹⁰⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁰¹ Kaya, *a.g.e.*, s. 110; Ercan, *a.g.m.*, s. 198.

¹⁰² Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 82-83; Ayrıca bkz., Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, s. 141-143.

¹⁰³ Kaya, *a.g.e.*, s. 114; Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 83; Ercan, *a.g.m.*, s. 198.

¹⁰⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, 181’e göre, 29 Mart 1863.

meclis Ermeni topluluğunun parlamentosu gibidir. Patriği seçmek de bu meclisin görevidir.¹⁰⁵

Yahudi milletinin nizamnamesi ise, 23 Şevval 1281 (22 Mart 1865) tarihinde irade-i seniyye ile kabul edilip yürürlüğe girdi. Nizamnameye göre, Hahambaşı, Musevî milletinin reysidir. Yahudilerin de üç meclisi bulunmaktadır. Bunlar *Ruhanî meclis*, *Cismanî meclis* ve *Umumî meclis*'tir. Umumî meclis, haham sınıfından ve avamdan olmak üzere toplam 80 üyeden oluşmaktaydı. Ruhanî meclis, umumî meclis tarafından seçilen 7 haham üyeden teşekkül ediyordu. Cismanî meclis üyelerini de umumî meclis belirlemekteydi. 9 üyeden meydana gelen cismanî meclis, Yahudi milletinin dünyevî işlerine bakmak ve Osmanlı Devleti'nin emirlerini yürütmekle görevliydi.¹⁰⁶

Fransa'nın çabaları sonucu 1831 yılında, Osmanlı topraklarında yaşayan Katolikler için bu cemaatin dinî işlerinin idaresini üslenecek bir temsilci tayini hakkını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi. Marunî, Keldanî (Süryani¹⁰⁷) ve Melkitler de yönetim açısından bu yeni tanınan Katolik millete bağlandılar.¹⁰⁸ Ancak Katolikler ile ilişkiler diğer milletlerin tersine bir nizamname ile değil doğrudan doğruya Bâbüâlî muhatap alınarak yapılan yazışmalarla yürütülmüştür.

10 Eylül 1845'de İngiltere'nin çalışmaları sonucunda Kudüs'te bir Protestan Ermeni kilisesi kurulmasına izin verildi.¹⁰⁹ Özellikle İngiliz ve Prusya elçilerinin (İngiliz, Alman ve Amerikan hükümetlerinin baskısıyla¹¹⁰) girişimleri üzerine Protestan cemaati 15 Kasım 1850 tarihinde verilen Berât-ı Şerîf ile resmen kuruldu ve tanındı. Ancak, Protestan topluluğunu tanıyan bu Berât, diğer milletlere verilenlerden farklıydı. Berât, imtiyaz ve ayrıcalıkları kapsamıyordu ve bu topluluğu bir millet statüsüne de almamıştı.¹¹¹ Protestanlar, *Protestan Vekâleti* adı altında Zaptiye Nezareti'ne bağlanmıştır.¹¹²

¹⁰⁵ Geniş bilgi için bkz., Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb'anun Yönetimi*, s.143-150.

¹⁰⁶ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 83-84. Ayrıca bkz., Ercan, *a.g.m.*, s. 198; Bozkurt, *a.g.e.*, 189-190; Kaya, *a.g.e.*, s. 124-125; Ercan, *a.g.e.*, s. 96-97; Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb'anun Yönetimi*, s. 150-154.

¹⁰⁷ Kaya, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁰⁸ Kaya, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁰⁹ Kaya, *a.g.e.*, s. 122.

¹¹⁰ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 84.

¹¹¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 178-179.

¹¹² Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 129.

Genel anlamda Protestan cemaatinin nizamnamesi ise, 12 Mart 1878 tarihinde kabul edilmiştir. 10 maddeden oluşan nizamnamenin 1. maddesine göre, Protestan cemaatinin İstanbul'da Padişah'ın fermanıyla tayin edilecek bir vekili olacak, ayrıca taşrada da Protestan tebaa bulunan yerlerde birer vekil görev yapacaktır. İstanbul Protestan cemaati vekili, Padişah tarafından atanırken, taşradaki vekiller Sadrazamın buyruğu ile görev yapacaklardır. Her mahallin vekili, o yerin Protestan halkı tarafından belirlenen meclisler aracılığı ile seçilecektir. Gerek vekillige, gerekse meclis üyeliğine seçilecek kişilerin Osmanlı uyruğundan olması ve iyi hal ile bilinmeleri gerekmektedir. İstanbul cemaat vekili ile taşrada görev yapan vekillerin başkanlığında, Protestan ahali tarafından seçilen ve en az 7'şer kişiden oluşan birer meclisi bulunacaktı.¹¹³

Ortodoks Bulgarlar da, kendi istiklâllerine kavuşma yolunda Rumların Ortodoks kilisesine hâkim olmalarını bir engel olarak gördüklerinden bu kiliseden ayrılmak istiyorlardı. Bulgarlarla, Rum Patrikhanesi arasındaki uzun çekişmeler sonucunda, 11 Mart 1870 tarihli Berâtla, Bulgarların da, *Bulgar Eksarklığı* adı altında ayrı bir kilise kurmalarına izin verildi. Verilen bu Berâtta, Eksarklığın Ruhanî idaresinin sınırları çizilmişti. Kilisenin başına şef olarak bir metropolit *Eksark* olarak seçilecek ve Ruhanî Meclis'e başkanlık edecekti. Ancak Rum Patrik, tüm Ortodoksların başı olarak kalıyordu. Rum Patriği, hem Eksarklığın kurulmasına hem de yetki alanına itiraz etti ve aralarında yıllarca sürecektür sürtüşmeler başladı. Bu süreçte Ruslar Bulgarlar'a, İngilizler de Rum Patrihanesi'ne destek verdiler.¹¹⁴

Millet nizamnamelerinde dikkat çeken husus, patriklerin *kayd-ı hayat* (ömür boyu) şartıyla seçilmeleri, Osmanlı Devleti'nin *vâsıta-i tenfîz-i ahkâmı* olmaları (yani gayrimüslimlerle ilgili emirlerin uygulanmasında aracı olmaları) ve bazı dünyevî meselelerde Osmanlı Devleti'nin emirlerini yerine getiren birer memur olmalarıdır.

Patrik seçiminde kendi cemaat meclisleri yetkili olmakla birlikte, nihai atamalarda Padişahın onayı gerekli idi. İlk dönemlerde patrik seçiminde Rum cemaatinin tercihini dikkate alan padişah, patrik tayininde etkili olduğu görülmekte iken XVI. yüzyıldan itibaren teamül olarak patriklerin Sinod (Synod) adı verilen bir meclis tarafından seçimine herhangi bir müdahalenin olmadığını söylemek mümkündür. Sinod tarafından seçilen patriğin atamasının devletçe yapılması genelde istikrarlı bir uygulama

¹¹³

Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 85; Ayrıca bkz., Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 154-157.

¹¹⁴

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 190-191; Ercan, *a.g.e.*, s.102; Ercan, *a.g.m.*, s. 202.

olarak devam etmiştir. Ancak zaman zaman bu uygulamanın aksine olarak, devletin seçilecek (seçilmesi istenen) kişinin kim olacağı (olması gerektiği) yönünde telkin ve yönlendirmelerde bulunduğu da vakidir. Patrik olarak nasb olunanlara bir *berât-ı şerîf* verilir ve berâtin üzerine padişahın el yazısı ile *mucebince amel oluna* kaydı konulurdu. Daha alt seviyede din adamlarının azil, nasb ve tedibleri konusunda patriklere açık yetki tanınmıştır.¹¹⁵

Patriklerin hangi sebeplerle vazifeden azledileceği konusunda da, zaman içerisinde belli bir teamül oluşmuştur. Patriğin ihtiyar ve hasta olması ve millet işlerini (umûr-ı millete) yönetmeye muktedir olamaması sebebiyle görevden istifa etmeleri sık sık karşılaşılan bir durumdur. Patriğin şikâyet üzerine veya kendi isteği ile azledildiği de görülmekteydi. Padişah, sû-i hali ve uygunsuz hareketleri olan patriği derhal görevden almıştır. Bazı durumlarda metropolitler, uygunsuzluğu görülen patriklerin azli için onun suçuna iştirak etmemek amacıyla Bâbîâlî'ye başvurdukları olmuştur. Ayrıca isyana katıldığı tespit edilen patrikler, bu hareketleri nedeniyle azledilip cezalandırılmışlardır.¹¹⁶

2.1.5. Gayrimüslim Cemaatlerin Devletle İlişkileri

Devlet yönetimince Patriklik ve piskoposlukların coğrafi bakımdan yetki sınırları belirlenmiştir. İstanbul Ortodoks Rum Patrikhânesi'nin sınırları, Osmanlı Avrupası ve Anadolu olup, İstanbul Gregoryen Ermeni Patrikhânesi de, aynı sınırlar içindeki Ermeniler'den sorumludur. Ayrıca Patrik ve Hahambaşılar, Devlet'e karşı cemaatlerinin sadâkati gibi konularda da mes'uldürler.¹¹⁷

Gayrimüslimler, devletin neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar, idare merkezi İstanbul'da olan bir milletin üyesiydiler. Devletle olan her türlü ilişkilerini ve iletişimlerini millet yönetimleri aracılığı ile yürütmüşlerdir.¹¹⁸ Gayrimüslim topluluklar Osmanlı vatandaşıydılar ancak birçok konuda kendi özel

¹¹⁵

Kenanoğlu, *a.g.e.*, 164.

¹¹⁶

Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 171-172.

¹¹⁷

Şahin, *a.g.e.*, s. 102.

¹¹⁸

Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 13.

yasalarına tabi idiler. Patrikhaneler adeta gayrimüslim milletlerin işlerini gören bakanlıkları ve Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini yürüten elçilikleri gibiydi.¹¹⁹

Her dinî topluluğun en yüksek rütbeli din adamlarından biri, kendi cemaatleri tarafından o gurubun şefi (Patrik-Hahambaşı) olarak seçilmiş ve kendi topluluğunun din işlerini düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmiştir. Her yeni seçilen millet şefine dinî ve hukukî yetkilerini içeren bir *Berât-ı Şerîf* yollanırdı. Millet şefleri, *kayd-ı hayat (ömür boyu)* kaydıyla verilen *Berât-ı Şerîf*lerle makamlarında otururlar, vatana ihanet etmedikçe ya da kendi cemaatlerinin kurallarına aykırı davranmadıkça görevden azledilmezlerdi. Bu berâtların içeriği yüzyıllar boyunca hemen hemen hiç değişime uğramamıştır. Millet şefleri, kendilerine bağlı olarak çalışacak diğer alt rütbeli din adamlarını kendi adet ve geleneklerine göre tayin ederler ve bunlar için de birer *Hatt-ı Hümayûn* çıkartılırdı.¹²⁰ Gayrimüslimler kendilerine verilen özerklik sayesinde, Osmanlı egemenliğinde, ama devlet içinde devlet gibi kendi din, hukuk ve geleneklerini, eğitim sistemlerini sürdürdüler. Dine ilişkin kurallarını, örflerini ve özel hukuklarını muhafaza ettiler ve baskı görmeden uyguladılar. Dinî gurupların şefleri ise, birer devlet memuru gibi, kendi idarelerindeki toplulukların yönetiminden Padişaha karşı sorumlu tutuldular.¹²¹

2.1.6. Gayrimüslimlerin Hak ve Sorumlulukları

2.1.6.1. Hakları

Arşiv belgelerinde ya da Osmanlı tarihine dair çeşitli eserlerde, gayrimüslimler için değişik adlandırmalar yapılmıştır. Klasik dönemde *illik kâfiri*¹²² olarak isimlendirilen bu topluluklara, daha sonraki dönemlerde, çoğunlukla da Hıristiyanlar için, *kâfir*, *kefere*, *gebrân*, *nasârâ* ve *İsevî* gib tabirler kullanılırken, Yahudilere de *Musevî* veya *Yahudi* denildiği görülür. Her iki cemaati birlikte ifade etmek için de *zimmî* ya da *ehl-i zimmet* denildiği de bilinmektedir.¹²³ Bir İslâm ülkesinde sürekli olarak yaşayan gayrimüslimlere, aynı anlama gelen *ehl-i zimmet*, *zimmî* ya da

¹¹⁹ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 73.

¹²⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 29-30.

¹²¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 10.

¹²² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., İstanbul 2010, s. 405.

¹²³ Şeker, *a.g.e.*, s. 129.

gayrimüslim tebaa gibi adlar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde, ehl-i zimmet'e başlangıçta *gayrimüslim tebaa*, daha sonraları ise *reaya* denilmiştir. Reaya kelimesi önceleri bütün tebaayı kapsadığı halde, sonraları yalnızca gayrimüslim toplulukların ortak adı olmuştur.¹²⁴

Kur'ân'daki *Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır ...*,¹²⁵ (*Rasûlüm!*) *Eğer Rabb'in dileyseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?*¹²⁶ mealinde çok sayıdaki âyet gereğince, zimmîlerin en önemli hakları; kendi inanç sistemlerine göre yaşamak, ibadetlerini yerine getirmek, kimliklerini koruyabilmeleri ve asimile olmamaları için dinlerine ve dillerine ait eğitimi almak, belki de en önemlisi Müslümanlığı kabule zorlanmamaktır. Gayrimüslimler, Müslümanlar gibi devletin her türlü sosyal yardımlarından yararlanma hakkına sahiptirler. Hastalık ve sakatlık gibi nedenlerden dolayı çalışamaz hale gelenlerle fakirleri, askerlik vergisi olan cizyeden muaf tutuldukları gibi ayrıca devletten yardım da alabilirlerdi.¹²⁷

Zimmet anlaşması ile zimmîlerin can, mal dokunulmazlıkları, vicdan ve din hürriyetleri İslâm devletinin teminatı altına alınır. III. Murad döneminde İbrahim Paşa ve işbirlikçileri, açgözlü bir şekilde vergileri artırmak isterler ve bunun için Hıristiyan tebaaya zulüm yaparlar. Özellikle de Suriye Hıristiyanları bu zulme hedef olurlar. Kudüs patriği, Osmanlı paşasının ihtirasına alet olmayı reddettiği için işkence yapılarak öldürülür. Kutsal yerlerin koruyucusu Fransa, Venedik, İspanya, Avusturya ve Napoli, dindaşlarının mallarını soyan ve onları öldüren adamın cezalandırılmasını isterler. Padişah da, Şam ve Kudüs'e Kapıcıbaşları göndererek Kudüs ve Suriye Beylerbeyleri'nin kafalarını vurdurur.¹²⁸ Zimmî, zimmet anlaşması ile islâm ülkesinde oturma hakkını kazanır. Düşmana karşı onu artık islâm halifesi koruyacaktır. Hatta gerekirse zimmîyi korumak için savaş yapacaktır. Zimmî, Müslüman idareye bağlılık ve sadakat göstermek ve *cizye* adlı yıllık bir vergi ödemekle yükümlüdür. Buna karşı askerlik yapmaz. Osmanlı Devleti'nde bir zimmî askerî bir görev yapıyorsa bu kez *cizye* ödemezdi.

¹²⁴ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s.14.

¹²⁵ *Bakara*, 2/256.

¹²⁶ *Yûnus*, 10/99.

¹²⁷ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 15-16.

¹²⁸ Alphonse de Lamartine, *Osmanlı Tarihi*, (Çev. Serhat Bayram) Kapı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 556.

İslâm hukukçularına göre, gayrimüslimlerin devlet başkanlığı ve ordu komutanlığı gibi en yüksek derecedeki siyasi vazifeler dışında, herhangi bir idarî göreve tayin edilebilir ve görevleri sonucunda kendilerine Müslüman memurların aylıklarına eşdeğer ücret ödenir. Ayrıca *nâzır (bakan)* olarak atanmaları da uygun görülmüştür.¹²⁹

Her cemaat kendi inancına göre ibadet ve ayinini her hangi bir müdahaleye maruz kalmadan tam bir özgürlük içerisinde yapabiliyordu. Nüfusun çoğunluğu Müslüman olan bölgelerde bile, Müslümanları rahatsız edecek davranışlardan kaçınarak ayinlerini kendi ev ya da binalarında sesler dışarıya taşmadan rahatça icra edebiliyorlardı (Islahat Fermanı ile bu durum değişmiş, dinî törenler tamamen serbest bırakılmıştır.¹³⁰). Her milletin kendisine ait mezarlığı vardı. Kiliselere ve kiliselere ait vakıflara kimse müdahale edemezdi. Her atamada *millet başkanlarına* verilen berâtlarda bu hususlar özellikle belirtilirdi. Dinlerini değiştirmeleri için asla baskı yapılmaz, ancak Müslüman olurlarsa eski dinlerine tekrar dönemezlerdi (irtidat edemezlerdi). Ayrıca Osmanlı padişahları, çeşitli Hıristiyan tarikatlarının ve mezheplerinin zimmîlerin mezhep değiştirmelerini amaçlayan her türlü propaganda çalışmalarını da yasaklamışlardır.¹³¹ Çünkü zaman zaman farklı devletlerin vatandaşı olan din adamları, Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimler arasında mezhep çatışmalarını kışkırtmaktaydılar. Örnek verecek olursak, Fransız Cizvit Papazlar'ın kışkırttığı Katolikler ile Rumlar arasındaki dinî kavgalar, İstanbul'daki Hıristiyan diplomatların eylem yapımlarıyla sonuçlanır. Payitaht'ta kurulan Rum matbaası saldırıya uğrar ve yağmalanır. Bunun üzerine Cizvitler, İstanbul'dan sürülürler ve Naksos Adası'na yerleşirler. Ancak Cizvit papazlar orada da boşdurmazlar, Ege adalarının ve Kudüs'ün yönetimini ellerine geçirmeye çalışırlar.¹³²

Gayrimüslimlere tanınan dinî ayin ve ibadetlerini rahat bir şekilde yerine getirme hürriyeti zorunlu olarak kilise, havra gibi mabedlerin korunmasını, tamirini ve yenilerini yapımını da içermektedir.¹³³ Gayrimüslimlerin kilise ya da havra yapılmasına sınırlı olarak izin verilmiştir. Yine mabedlerinin tamiri, padişah ya da Bâbüâli'den izin alınarak icra ediliyordu. Evlenme, doğum ve ölümle ilgili kayıtlar millet teşkilatları

¹²⁹ Kaya, *a.g.e.*, s. 15; Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 15.

¹³⁰ Çetin Yetkin, *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2. Baskı, İstanbul 1996, s. 107.

¹³¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 21 ve 33.

¹³² Lamartine, *a.g.e.*, s. 653.

¹³³ M. Akif Aydın, "Din" *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, c. IX, s. 326.

tarafından tutulur, her cemaat üyesi, bağlı olduğu millet teşkilatının nüfus defterine kaydedilirdi. Tanzimat'tan sonra nüfus işlerini devlet üstlenince, ilgili yönetim birimi kayıt işini patrikhanelerin defterlerini esas alarak yürütmüştür.

İstedikleri seviye ve türden okul açabilme ve programlarını serbestçe düzenleyebilme yetkisine sahiptiler. Devlet kiliselerde papazların vaaz ve öğütlerini, din işlerine karışmamak prensibiyle hiçbir zaman gözetlemedi ve denetlemedi. Aynı gerekçeden hareketle okullarını da kontrol etmedi. Kiliselerin süslenmesine ve âyinlerin icrasına mahsus olan eşyanın ithali gümrük vergisinden muaf tutuldu.

Gayrimüslimler özel hukukta kendi dinî kurallarını uygularken, ceza hukuku alanında İslâm ceza hukukunun süjesi (konusu, öznesi) sayılmışlardır. Bununla beraber, gayrimüslimlere, Müslümanlara verilecek cezanın yarısı tatbik edilirdi.¹³⁴

Fener Rum Patrikhanesi, eski Bizans gelenek ve sembollerinin zengin bir hazinesi görünümündeydi. Patrikhane'nin kapısı üzerine kazınan Bizans kartalı, her sene yaldızlanarak parlatılır, Patrik, Bizans İmparatorları'nın tacını giyer ve harmanisini taşırdı.¹³⁵

Bizans ruhu, hem patrikhane hem de Ortodoks topluluğu içinde patrik, metropolit, papas ve diyakoslar eliyle canlı tutulup yaşatılıyor, Bizans ruhu öldürülmemeye çalışılıyordu.¹³⁶ Bu konuda en etkili değerlendirmeyi Fransız diplomat Engelhard, Fener Rum Patrikhanesi'nin hak ve yetkilerini göz önüne alarak şu şekilde yapmıştır: “Rum Patrikhanesi fetihten sonra nâil olduğu hukuk sayesinde hakikaten hükümet içinde hükümet idi ...”¹³⁷

2.1.6.2. Sorumlulukları

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız zimmîlere tanınan haklara karşılık, onlardan talep edilen en önemli sorumluluk, bazı istisnalarıyla birlikte *cizye* adı verilen güvenlik vergisini düzenli bir şekilde ödemeleridir.

¹³⁴ Gayrimüslimlerin yargı alanındaki hak ve sorumlulukları için bkz., Yusuf Fidan, “İslam Topluluklarında Gayr-i Müslimlerin Yargı Alanındaki Hak ve Sorumlulukları”, *İSTEM İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, Damla Ofset, Konya 2013, S. XIX, s. 225-235; Aydın, *a.g.m.*, s. 327.

¹³⁵ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 37; Ayrıca bkz., Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 38-46.

¹³⁶ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 17.

¹³⁷ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 36.

Zimmîlerin mallarından Müslümanlarda olduğu gibi zekât alınmamakta ancak bunun yerine yaptıkları ticari faaliyetlerden elde ettikleri gelirlerden %5 oranında gelir vergisi tahsil edilmekteydi. Bunlara ilaveten Müslümanların verdiği *öşür* vergisi karşılığında gayrimüslimler de *haraç* adı verilen arazi vergisi vermekle sorumlu tutulmuşlardır. Bu vergi, arazinin büyüklüğü ve verimliliğine göre yıllık olarak tahsil edilmektedir.

Gayrimüslimler, yukarıda belirttiğimiz sorumluluklara ilaveten, kendi inanç sistemlerine aykırı olmayan İslâm kanunlarına uymak, Müslümanların dinî hislerine ve ibadetlerine saygılı olmak ve himayesine sığındıkları devletin hukukunu gözetmekle sorumlu tutulmuşlardır. Şahsi ve sosyal durumlarda İslâm dininin haram ettiği, ancak kendi dinlerince helal kılınmış olan domuz eti yemek ve içki içmek gibi davranışlarına engel olunmamışlardır. Gayrimüslimler şarap içmekte serbesttiler, ancak Müslümanlara şarap satmaları yasaktı.¹³⁸ Gayrimüslimlerin şarap içmelerine izin verilirken ticaretini yapmalarına müsaade edilmemiştir. Hatta ticarî amaçlı olarak şarap üretmelerini önlemek için çeşitli tarihlerde çıkartılan fermanlarla Yahudi ve Rumlara toptan üzüm satılması yasaklanmış, üzümün sadece manavlara verilmesi emredilmiştir. Ayrıca Patrikler, şarabın Müslümanlara satılmayacağına dair zaman zaman Bâbiâli'ye taahhütte bulunurlardı.¹³⁹

Ceza hukuku açısından içki içme suçu gibi bazı istisnalar dışında *ukubata* yani *İslam Ceza Hukuku*'na tabi tutulan zimmîlere, siyasî haklar ve bunun göstergesi sayılabilecek bazı hususlarda çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. İslâmiyet *dinde zorlama olmayacağı*¹⁴⁰ prensibi ile kendinden olmayanlara, İslam toprakları üzerinde rahatça yaşama hakkı vermiştir; ama Müslümanların dinî ve sosyal hayatını, adetlerini, kültürünü koruma amacıyla bazı sınırlamaları koymuştur. Bunlardan bazıları:

Zimmîler *özel hukuk* (Müslüman kadınla evlenememe), *usûl hukuku* (Müslümanlara karşı şahitliklerinin kabul edilmeyişi) ve *ceza hukuku* (zimmîyi öldüren Müslümana ölüm cezası verilmeyişi) açılarından olduğu kadar bazı sosyal kurallarla da Müslümanlar'dan ayrılmışlardır. Örneğin, elbiseleri Müslümanlarinki'nden değişiktir. Müslümanlarinki kadar yüksek ev inşa edemezler, Müslümanlar tarafından kutsal kabul

138

Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 17.

139

Kaya, *a.g.e.*, s. 16; Bozkurt, *a.g.e.*, 17-18.

140

Bakara, 2/256.

edilen (Mekke, Medine, Eyüp Sultan Türbesi civarı gibi) mekânlara yerleşemezler, çan çalamazlar ve dinî ayinlerini yüksek sesle değil, Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yapmalıdırlar (Islahat Fermanı ile bu durum değişmiş, dinî törenler tamamen serbest bırakılmıştır.¹⁴¹). Umumî yerlerde şarap içemezler, haç ve domuz gösteremezler, ölülerini merasimle gömemezler. Saç kesimlerini Müslümanlara benzetemezler. Ramazan ayında Müslümanların önünde yiyip içemezler, meclislerde başköşeye oturamazlar, birbirleriyle grup halinde ve yüksek sesle konuşamazlar. Bir Müslüman selam vermeden ona selam veremezler. Kilise inşası ve tamiri için devletten izin almak zorundadırlar. Ata binemez, silah taşıyamaz ve kullanamazlar. Süslü olmayan kemerler takarlar. Eğer ata binecek olurlarsa, eğersiz ata binebilirler.¹⁴²

Ancak, ileride temas edileceği üzere Denizli Şer'îye Sicil defterlerindeki gayrimüslimlerin terekeleri incelendiğinde, bol miktarda silah çıkacaktır. Tanzimat ve Islahat Fermanı'yla yapılan yeni düzenlemelerle bütün reaya eşit haklara sahip olması nedeniyle rahatça silah edinebilmişlerdir. Gerçi normal zamanlarda, ister Müslüman olsun ister Hıristiyan olsun reyanın yani genel halk kesiminin herhangi bir şekilde silah taşınması yasaktı.¹⁴³ Az önce temas ettiğimiz kılık-kıyafet ayrımı, İslâm'ın ilk dönemlerinde zamanın yöneticileri tarafından toplumun genel yararı dikkate alınarak konulan idarî kurallardandır.¹⁴⁴ Bazı dönemlerde bu konuda abartıya kaçıldığı da olmuştur. Örneğin IV. Murat devrinde Hıristiyanları aşağılamak (tezlîl) dinin hükümlerinden sayılmıştır. Hamamda nalınsız gezmeleri, başlarına çingirak takmaları, sokakta kaldırımdan gitmemeleri gibi insani duygulara yakışmayacak kurallar konulduğu da olmuştur. III. Selim döneminde kıyafet kuralları yeniden tespit edilmiş, Müslümanların kavuk ve ayakkabıları için sarı, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumlarınki siyah ve Yahudilerinki mavi olmuştur. Sadece kıyafetler için değil, evler için de bu şekilde renkler belirlenmiştir.¹⁴⁵ Kılık-kıyafet ve konutla ilgili bu düzenleme ve sınırlamalar, Tanzimat'a kadar geçerli olmuştur. Tanzimat'tan sonra bunlara dikkat edilmemiştir.¹⁴⁶ II. Mahmut, "Ben tebaamdan müslümanı camide, hıristiyanı kilisede ve museviyi sinagogda fark ederim. Aralarında başka gûna bir fark

¹⁴¹ Yetkin, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁴² Bozkurt, *a.g.e.*, s. 8-9 ve 18-19; Ercan, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴³ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 22.

¹⁴⁴ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 17.

¹⁴⁵ Karal, *a.g.e.*, c. II, s. 274.

¹⁴⁶ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 41.

yoktur” sözü ile bütün tebaaya eşi davranılacağı şeklinde bir prensip ortaya koymuştur.¹⁴⁷

Gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı renkte elbise giymeleri kuralına özellikle klasik dönemde uyulmuştur. Bu kuralın benimsenmesinin nedeni, gayrimüslimlerin aşağılanmasıdan ziyade daha pratik amaçlara yöneliktir. Örneğin, bazen Müslümanlar gayrimüslim kılığına girerek içki içmek, hırsızlık yapmak vb. kanunsuz işlere giriştikleri gibi, bazen de tam tersine gayrimüslimler Yeniçeri kılığına girerek şehirde kargaşaya yol açabiliyorlardı. Yine bu yöntemle gayrimüslimlerin Müslümanlara mahsus yerlere rahatça girip çıkmak suretiyle casusluk yapmalarının engellenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu uygulamanın gayrimüslimler açısından oldukça pratik faydaları da olmuştur. Bu şekilde kendi kültürlerine ait kıyafetleri giyen gayrimüslimler asimile olmaktan ve kültürlerini yitirmekten kurtulmuşlardır.¹⁴⁸

Gayrimüslim cemaat mensupları, Müslüman esnafa ait ahî-esnaf derneklerine giremezler; ancak, Hıristiyan ve Yahudilerin çok olduğu İstanbul gibi şehirlerde kendi aralarında esnaf dernekleri kurmalarına izin verilmiştir.¹⁴⁹

Zimmîlere bu gibi kısıtlamalar getirilirken halifenin (padişahın) hâkimiyeti altındaki topraklarda İslâm dinini kabul etmeyen gruplarla yaşama durumunda olan Müslümanların, dinî ve sosyal yaşamlarını düzenleyen şer’i kuralları ve Müslüman halkın huzurunu koruma amacı gözetilmiş; devletin güvenliği düşünülerek belki de zimmîye güvenilmediği için ata binme, silah taşıma izni verilmemiştir. Bu kısıtlamalar tabii olarak zimmîlerin asker olmamaları kuralını da birlikte getirmiştir. Bu yasaklar istisnalar bir kenara bırakılacak olursa, Osmanlı Devleti’nde yüzyıllar boyu uygulanmıştır.¹⁵⁰

Yukarıda belirttiğimiz müeyyideler İslâm tarihinin her döneminde uygulanmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda da bu gibi kısıtlamalara nadir olarak rastlanır. Bu konuda son olarak zimmîlik statüsünün sona erdiği hususlara değineceğiz. Bunlar:

---

¹⁴⁷ Karal, *a.g.e.*, c. II, s. 274.

¹⁴⁸ Kaya, *a.g.e.*, s. 16-17; Giyim, mesken ve davranış farklılıkları konusunda daha geniş bilgi için bkz., Ercan, *a.g.e.*, s. 179-186.

¹⁴⁹ Akdağ, *a.g.e.*, s. 407.

¹⁵⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 9; Geniş bilgi için bkz., Bilmen, *a.g.e.*, s. 428-429; Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 210-211; Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 61-62; Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, s. 47-54.

1. Zimmî, Dâru'l-Harb'e gidip Müslümanlarla savaştığı tespit edilirse,
2. İslâm devletinin yasalarını ve mahkemelerini kabul etmezse,
3. Cizye vermeyi reddederse,
4. Bir müslümanı dininden döndürürse,
5. Müslümanların düşmanlarına yardım ederse,
6. Bir müslümanı kasten öldürürse,
7. Allah'a, Kur'ân'a, Hz. Muhammed ile İslâm dinine küfür ve hakaret ederse,
8. Bir Müslüman kadın ile zina yapar veya evlenirse,
9. Soygunculuk ve eşkiyalık yaparsa zimmîlik statüsünü kaybeder.¹⁵¹

2.1.7. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Ticarî Faaliyetleri ve Meslekleri

Osmanlı topraklarında milletlerarası ticarete en etkin olan azınlık grubu Rumlardı. Aslında mevcut gelenekler Müslüman Türkler'in yabancı ülkelere yerleşmesini hoş görmediği için uluslar arası ticaret daha çok Rum ve Ermeni azınlıklar tarafından organize edilmiştir. Osmanlı tebası olan Rum tacirler Venedik, Petersburg ve Amsterdam gibi Avrupa'nın önemli merkezlerine yerleşerek Osmanlı ülkesine önemli miktarda ticarî emtianın giriş çıkışını kontrol altına almışlardı. Yine XVII. ve XVIII. yüzyıla gelindiğinde Rumlar; liman koruma, gözetleme, balık avlama, gemi onarma gibi ticarî faaliyetlere imkân hazırlayıcı işlerde çalışmışlardır.¹⁵² Ayrıca kahvehane işletmeciliği ve özellikle meyhanecilikte oldukça başarılıdırlar.¹⁵³

İstanbul Ermenileri sarraflık ve bankerliğin yanı sıra ağırlıklı olarak ticaretle uğraşmışlardır. Anadolu'da yaşayan Ermeniler ise yaşadıkları yöreye göre tarımla, sof ve yün ticareti ile pastırma, tütün ticareti, matbaacılık, tekstil, kuyumculuk, sarraflık, hekimlik, kervan taşımacılığı, hamallık, kahvehane işletmeciliği ve meyhanecilik gibi meslekleri icra etmişlerdir.¹⁵⁴

¹⁵¹ Ercan, *a.g.e.*, s. 8-9; Geniş bilgi için bkz., Kaya, *a.g.e.*, s. 18; Bilmen, *a.g.e.*, s. 430-431.

¹⁵² Kaya, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁵³ Kaya, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁵⁴ Kaya, *a.g.e.*, s. 49-52.

Yahudilerin en etkin olduğu sahalardan biri dokumacılıktı. Ayrıca vergi tahsildarlığı, tefecilik, matbaacılık, İspanya'dan tehcir edilenler harp teknolojisi ve eğlence sektöründe tiyatro gösterileri, hekimlik, marangozluk, kalafatçılık, meyhanecilik, simsarlık, saten, mücevher ve inci gibi değerli süs ve giyim eşyalarının ticareti ile uğraşmışlardır.¹⁵⁵ Meyhanecilikte Rumlar öne çıkmakla beraber Yahudilerin ürettiği şaraplar, diğer şaraplardan daha üstün kalitededir.¹⁵⁶

Yukarıdaki mesleklere ilaveten hangi grup zimmî cemaatin hangi meslekte daha çok öne çıktığını tam olarak belirtmek mümkün olmamakla beraber, darphane eminliği, tercümanlık, diplomatlık, casusluk,¹⁵⁷ tefecilik (Ermeni sarraflar ve Yahudi bankerler),¹⁵⁸ hastabakıcılık, mimarlık (özellikle Rumlar), tüccarlık, gümrükçülük, mültezimlik, madencilik, duvarcılık, terzilik, çulhacılık, kürkçülük, arabacılık, balıkçılık, ırgatlık, rençperlik, çiftçilik, hayvancılık, kazancılık, celeplik, kasaplık, çöpçülük yapmışlardır.¹⁵⁹

---

¹⁵⁵ Kaya, *a.g.e.*, s. 59-64.

¹⁵⁶ Kaya, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁵⁷ Ercan, *a.g.e.*, s. 203.

¹⁵⁸ Ercan, *a.g.e.*, s. 223.

¹⁵⁹ Ercan, *a.g.e.*, s. 224-228.

3. DENİZLİ

3.1. Denizli'nin Fizikî Konumu ve Coğrafi Yapısı

Denizli, Anadolu'nun güneybatısında, Ege Bölgesi'nin doğusunda, Ege, İç Anadolu ve Akdeniz bölgeleri arasında bir geçit yeri durumundadır. İl alanı doğudan Burdur İli'nin Gölhisar, Tefenni ve Yeşilova; Afyonkarahisar İli'nin Dazkırı, Dinar ve Sandıklı; batıdan Aydın İli'nin Karacasu, Kuyucak ve Bozdoğan; Manisa İli'nin Sarıgöl; kuzeyden Uşak İli'nin Karahallı Eşme ve Ulubey; güneybatıdan ise Muğla İli'nin Merkez, Yatağan ve Köyceğiz ilçeleriyle çevrilidir.¹⁶⁰

Denizli, denizden 354 metre yükseklikte olup,¹⁶¹ 28°-30` batı ve 29°-30` doğu boylamları ile 37°-12` güney ve 38°-12` kuzey enlemleri arasında yer alır. Deniz seviyesine en yakın yer Sarayköy (170 m.), en yüksek yer ise, Çameli ilçesidir (1.350 m.).¹⁶²

Denizli ili, yüzey şekilleri bakımından dalgalıdır. Değişik yükseltilerde ovalar, yaylalar ve dağlar birbirini izler. İl topraklarının yaklaşık % 28-30`unu ovalar, % 25`ini yaylalar, % 47`sini dağlar oluşturur.¹⁶³

Denizli İli'nde 9.950 hektar alan kaplayan göllerin önemlileri Acıgöl (Çardak Gölü), Çaltı (Beyler) Gölü, Karagöl, Işıklı Gölü, Süleymaniye Gölü, Buldan (Derbend) barajı, Işıklı barajı¹⁶⁴ ve Adıgüzeller barajıdır.¹⁶⁵

Denizli İli, yeraltı zenginlikleri bakımından şanslı sayılabilecek bir durumdadır. İlin en önemli yeraltı zenginliklerinden olan linyit, toplam 21.5 milyon ton rezervli olup Acıpayam'a bağlı Yatağan Köyü'ndedir. Diğer yeraltı kaynaklarından, 740 bin ton toplam rezervli krom ise, Acıpayam'a bağlı Çubukçular Köyü ile aynı ilçenin Kelekçi Bucağı'na bağlı Karaismailler Köyü'nde bulunmaktadır. Karaismailler Köyü'ndeki 556 bin ton rezervli kömür damarları, zaman zaman işletilmektedir. İl sınırları içinde asbest, manganez, diatomit, zımpara, manyezit, kuvarsit, jips (alçıtaşı), çimento hammaddesi

¹⁶⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, "Denizli", Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, c. III, s. 2116.

¹⁶¹ Denizli şehri engebeli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Bundan dolayı değişik kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Burada, Devlet Karayolları tarafından Sarayköy istikametinden Denizli'ye girişte yerleştirilmiş olan levhadaki rakam esas alınmıştır.

¹⁶² Ahmet Fuat Özkan, *Bölgemiz ve İlimiz Denizli*, Özlem Kitabevi, Denizli 1999, 7. Baskı, s. 7-8.

¹⁶³ Özkan, *a.g.e.*, s. 8-11.

¹⁶⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, c. III, s. 2119-2120.

¹⁶⁵ Özkan, *a.g.e.*, s. 13.

ve kükürt gibi diğer bazı madenler de bulunmaktadır. İlin mermer ve traverten varlığı ise genellikle Merkez İlçe ve çevresinde toplanmış olup, günümüzde yoğun olarak işletilmektedir.¹⁶⁶

Ormanlar il topraklarının % 30.6'sını oluşturur.¹⁶⁷ İlin bitki örtüsü genellikle orman ağaçlarıyla Akdeniz İklimi'ne özgü makilerdir. Denizli'nin ormanlarını karaçam, kızılçam, sedir ve ardıç gibi iğne yapraklı ağaçlarla; meşe, kayın, çınar ve dişbudak gibi yapraklı ağaçlar oluşturur.¹⁶⁸ Ayrıca il tarla ürünleri, meyvecilik ve hayvancılık açısından çok zengin bir ürün çeşitliliğine sahiptir.¹⁶⁹

3.2. Denizli Adının Kaynağı

Yer adının, aidiyet duygusuna bağlı olarak insanın kimlik kazanması ve gelişmesinde çok önemli bir etkisi vardır. İnsan onsuz kendisini tanıtamayacağı gibi, onu kullanmadan çevresini de algılaya/tamaz. Bu yönüyle bir yerleşim yerinin adı, insanlık tarih boyunca kişiliği oluşturan sıfatlardan biri olmuştur. Yer adları, dillerin en değerli hazinelerinden biri olarak kabul edilir. Narin yapılarına rağmen zorlama bir müdahale olmazsa yüzyıllar boyunca varlıklarını devam ettirirler. Bu yönüyle yer adları, insanoğlunun geçmişten günümüze taşıdığı en önemli miraslardan biridir.¹⁷⁰

Denizli, Anadolu'da XIII. yüzyıl başı gibi erken denilebilecek devirlerden beri Türkçe ad taşıyan ender büyük merkezlerden biridir. Ancak bu adın kendi içindeki tekâmülü uzun sürmüş ve bu günkü şeklini ancak XVI. yüzyıl sonlarında almıştır. Ancak burada dikkati çeken husus, Anadolu'nun diğer yörelerine nazaran Denizli yöresi, büyük şehirlerin Türkçe adlar taşıması bakımından dikkat çeker. Örneğin, Manisa, Kütahya ve Isparta'da Bizans dönemi adları değişerek devam etmiş, fakat

¹⁶⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. III, s. 2116-2127'den özetle.

¹⁶⁷ Özkan, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁶⁸ *Yurt Ansiklopedisi*, c. III, s. 2127.

¹⁶⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz.,

<http://www.denizlitarim.gov.tr/index.php?dosya=sutun1/tarlaurunleri> (14.03.2012)

<http://www.denizlitarim.gov.tr/index.php?dosya=sutun1/sebzecilik> (14.03.2012)

<http://www.denizlitarim.gov.tr/index.php?dosya=sutun1/meyvecilik> (14.03.2012)

<http://www.denizlitarim.gov.tr/index.php?dosya=sutun1/hayvansaluretim> (14.03.2012)

¹⁷⁰ Levent Kurgun, *Denizli İli Yer Adları*, PAÜ, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı ABD (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Denizli 2002, s. IV.

Denizli, Yalvaç gibi bazı yerlerde adlar Türkçe olmuştur. Bu yönüyle Denizli, bu geniş sahanın bir bakıma merkezi gibidir.¹⁷¹

Denizli İli'nin adı bilinen en eski yerleşim birimi, bugünkü Denizli'nin 6 km. kuzeyinde, Eskihisar Köyü yakınlarında Seleukos soyundan II. Antiokhos'un (İ.Ö. 287-246, Krallığı İ.Ö. 261-246) karısı Laodike adına kurduğu Laodikya Kenti'dir. Laodike sözcüğüne Grekçe (Latince) yer bildiren -ia (-eia) eki getirilerek şehrin adına Laodikeia (Biz buna Laodikya diyeceğiz) denmiştir.¹⁷²

Herodotos, Denizli yöresinden *Germilai* adıyla söz eder. Ama bu isme başka kaynaklarda rastlanamamıştır.¹⁷³ Laodikya şehrini Türkler, öteki Laodikya'larda olduğu gibi (Samsun yöresi Lâdik'i ile Konya'nın kuzeyindeki Lâdik) Lâdik veya Lâdikiye diye adlandırmışlardır. İlk kayıtlarda Laodikeia'nın Türkçeleşmiş hali olan Lâdikiye/Lâdik şeklinde geçmiş olmasına rağmen halk doğrudan Toğuzlu adını kullanmışlardır.¹⁷⁴ Bu ismi vermelerinde etkili olan husus, yeni yerleştikleri yerde bulunan Doğuzlu (Donguzlu) köyünün adını yeni yerleşim yerlerine vermeleridir. Bu isim, zaman içerisinde Denizli şekline evrilmiştir.¹⁷⁵ Tuncer Baykara her ne kadar, "ilk kayıtlarda Lâdikiye/Lâdik geçmiş olmasına rağmen" dese de, bu kullanım şekli değişik terkiplerle arşiv belgelerinde¹⁷⁶ ve salnâmelerde XIX. yüzyılın ikinci yarısında dahi "Denizli nâm-ı diğer Lâdikiye" şeklinde geçmeye devam etmiştir.¹⁷⁷

Denizli adı, Türkler'in Anadolu'ya gelişlerinden sonra, Tonguzlu, Tonuzlu, Donguzluğ, Tenguzluğ, Tunuzlu olarak çeşitli biçimlerde kullanılmıştır. Selçuklu döneminde Kerimüddin Aksarayî, 1211'deki bir olayı anlatırken Lâdik adını, 1277'deki bir başka olay dolayısıyla da Toğuzlu adını kullanmaktadır.¹⁷⁸ XIV. yüzyılın ilk

¹⁷¹ Baykara, *a.g.b.*, s. 11.

¹⁷² Abdullah Bağdemir, "Lâodikya ve Denizli Kelimeleri üzerine", *UDÇTKS Bildiriler II*, s. 315-316.

¹⁷³ *Yurt Ansiklopedisi*, c. III, s. 2131.

¹⁷⁴ Baykara, *a.g.b.*, s.11.

¹⁷⁵ Metin Tuncel, "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler: Denizli Örneği", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 48.

¹⁷⁶ *BOA*, İE.ADL. 6/388. 1108 N 30/22 Nisan 1697 Lazkiye Denizli; MAD.d.. 9510. 16 Z 1129/21 Kasım 1717 Denizli nâm-ı diğer Lazkiye; MAD.d.. 9986. 02 B 1174/7 Şubat 1761 Denizli nâm-ı diğer Lazkiye; C..SM.. 39/1991. 1207 B 04/15 Şubat 1793 Denizli nâm-ı diğer Lazkiye; MAD.d.. 9024. 1 M 1252/18 Nisan 1836 Lazkiye nâm-ı diğer Denizli, şeklinde geçmektedir.

¹⁷⁷ *SDA*, 4. Def'a, Tabhâne-i Âmire, 1266 (1849/50), s. 75; *SDA*, 10. Def'a, Tabhâne-i Âmire, 1272 (1855/56), s. 89; *SDA*, 11. Def'a, Tabhâne-i Âmire, 1273 (1856/57), s. 95; *SDA*, 12. Def'a, Tabhâne-i Âmire, 1274 (1857/58), s. 103; *SDA*, 14. Def'a, Tabhâne-i Âmire, 1276 (1859/60), s. 130; *SDA*, 15. Def'a, Tabhâne-i Âmire, 1277 (1860/61), s. 138; *SDA*, 16. Def'a, Tabhâne-i Âmire, 1278 (1861/62), s. 138; *SDA*, 17. Def'a, Tabhâne-i Âmire, 1279 (1862/63), s. 145; *SDA*, 18. Def'a, Tabhâne-i Âmire, 1280 (1863/64), s. 174; *SDA*, 20. Def'a, Tabhâne-i Âmire, 1282 (1865/66), s. 162.

¹⁷⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 103.

yarısında (Hicrî 732, Miladî 1331/32) Anadolu'yu dolaşmaya başlayan ve Hicrî 733 yılının Ramazan ayında (1333/Haziran) Denizli'ye gelen meşhur seyyah İbn-i Batuta, Denizli için *Donguzla* yani *Beldetü'l-Hanâzîr (Domuzlar Diyarı)* adı verildiğini belirtir.¹⁷⁹ Timur dönemine ilişkin kaynaklar ise, Donguzluğ ve Tenguzluğ adlarını vermekte, bu dönemden sonraki yazılışlarda ise Tonuzlu olarak geçmektedir. Şehrin adı, Gürcü ve Süryani kaynaklarında *Thongouzalo* veya *Tangazlu* şeklinde kullanıldığı gibi, 1350 yılına ait bir İlhanlı vergi kaydında *Toğuzlu* şeklinde de kullanılmıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda kentin adının yazılışı Tonuzlu ve Tunuzlu biçimini almıştır. XVI. yüzyılda bu adlar Denizli'ye dönüşmeye başlamıştır.¹⁸⁰ Ancak yine de Lazkiye şeklinde kullanımı, resmî belgelerde XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar terk edilmemiştir.

Tarhan Toker, tarihî bir kayıt bulunmamakla beraber, bu adın Türkler'in bir boyu olan *Tonguz*'la ilgili olduğunu belirtmektedir. Tengri'den Tengiz'e, Tonguz'dan Tonguzlu'ya, oradan Dengiz ve Dengizli'ye dönüşüm uzak bir ihtimal olmadığı gibi, Tengizli adındaki bir Türk oymağının varlığı da bu kanıların güçlendirmektir.¹⁸¹

Sularının çokluğu nedeniyle kente Denizli adının verildiği fikri çoğunlukça kabul edilen bir görüş olmuştur. Kaynaklarda Denizli şehri, akarsuları bol, bağlık bahçelik bir yer olarak tarif edilmektedir. Hicrî 733 yılı Ramazan Bayramı (1333 yılı Haziran ayı) günlerinde Denizli'de bulunan İbn Batuta da şehrin bu özelliğini belirtir. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde, Denizli'de yirmi binden fazla kaynak olduğunu bahsetmektedir. Cihannüma'da kent, *kesret'ül-enhâr* yani *suları çok ve gür* olarak tanımlanmaktadır. Kemal Şakir eserinde, Denizli'nin Laodikya'dan ayrı olarak *Hidrala* adıyla kurulduğunu, Hidrala'nın da *Sulu memleket* anlamına geldiğini belirtir. Bu ifadeler yukarıdaki görüşleri destekler mahiyettedir. Başka bir kaynakta ise, Hidrala Kasabası'nın Laodikya ahalisi tarafından kurulduğu belirtilir.¹⁸²

¹⁷⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûda Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2004, s. 408.

¹⁸⁰ Levent Kurgun, *Denizli İli Yerleşim Yerleri Adları*, PAÜ, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1997, s. 7.

¹⁸¹ Mümtaz Başkaya, *Denizli Adının Anlamı ve Çevril İlçesi'ndeki Bazı Yer Adlarının Tarihsel Gerçekleri*, Bilal Ofset, Denizli 2008, s. 27.

¹⁸² Denizli adı konusunda geniş bilgi için bkz., İbn Battûta , *a.g.e.*, s. 408; Evliya Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1971, 13. Kitap, s. 131; Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, Boyut Yayın Grubu, (Ed. Bülent Özükan), İstanbul 2008, s. 199'da verilen Cihânnümâ'nın orijinal mikro görüntüsünde s. 634; Kemal Şakir, *a.g.e.*, s. 29; *Nevsâl-i İktisâd*, İzmir Hizmet Gazetesi Muharrirlerinden Cevat Sami ve İzmir Maarif Muhasebe Memuru

3.3. Denizli'nin Kısa Tarihçesi

Denizli'nin eski yerleşim yeri olan Laodikya şehri, antik Ephesos (Efes)-Apameia (Dinar) yolu üzerinde,¹⁸³ Denizli'nin 6 km kuzeybatısında eski Frigya'nın güneydoğusunda Cadmos (Honaz) dağının kuzeyinde, Lycos (Çürüksu)'un kollarından Aspūs (Gümüşçay) ve Coprus'un (Ellez) açtığı çukurlar arasında, Hierapolis (Pamukkale) ve Çürüksu vadisine hâkim, Combusta (Eskihisar) yakınında dört köşe ve dik bir tepe üzerindedir. Antikçağda Lycos vadisi Kayra, Frigya ve Lidya bölgelerinin kesişme noktasında yer alan bir geçiş alanıdır. Hitit çivi yazılı tabletlere göre, İ.Ö. 2. binyılda Denizli ve çevresi, Hititlerin Arzawa olarak adlandırdıkları bölge içerisinde yer almaktaydı. Antik dönemin Laodikeia ad Lycum (Laodikeia e Epi Lyko) yani Lycus Laodikeiası'nın yakınında ve onun mirasçısı olarak Seleukos Suriye Kralı Antiokhos Teos II (İ.Ö. 261-246) tarafından eşi Laodike'nin adına kurulmuştur. Kral Yolu'nun, yani Sard¹⁸⁴ şehrini İran'ın güneybatısındaki Sus şehrine bağlayan büyük kervan yolunun, Laodikya'da Sard ile Efes ve Milet (Miletos) yönüne olmak üzere ikiye ayrılması, şehrin Seleukos kralları gözünde önem kazanmasını sağlamıştır. Bu yol, antik çağın Efes ve Milet gibi büyük şehirlerini Suriye ve Mezopotamya'ya bağlayan büyük kervan yolu olmasından hem ticarî hem de askerî bir karakter taşır. Laodikya'nın bulunduğu yerde daha önce Diopolis ve sonra Rhoas adlarını taşıyan şehirler kurulmuştur. Halkının aslını Yunanlılar teşkil eder. Laodikya, Yunanlılar zamanında sönüktü. Büyük şehir vasfını kazanamamıştı. Şehri yeniden kurup genişleten Kral II. Antiokhos'tur. İ.Ö. Roma'nın desteğini alan Bergama Krallığı ile yapılan savaş sonucunda Bergama Krallığı'na bağlanan şehir, Bergama Kralı III. Attalos'un İ.Ö. 133 yılında öldüğünde tüm mülkünü Roma halkına vasiyet yoluyla bırakması üzerine İ.Ö. 129 yılından itibaren Roma İmparatorluğu'nun Batı Anadolu Asya Eyaletine bağlanmıştır. Laodikya Roma zamanında büyümüş, zenginleşmiş ve en parlak devirlerini yaşamıştır. Şehir zengin tarım ürünleri ve yer altı kaynakları yanı sıra, özellikle son derece önemli bir tekstil ve bankacılık-finans merkezi haline gelmesi onu

---

Refiki Hüsnü, Keşişân Matbaası, İzmir 1321 M (1905/06), s. 99; Baykara, **a.g.m.**, s. 155-156; Baykara, **a.g.b.**, s. 11; Başkaya, **a.g.e.**, s. 25-29.

¹⁸³ Hasan Malay, "Antik Devirde Denizli Yöresinde Ekonomik Durum", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu*, 27-30 Eylül 1988, (Yay. Haz., Mehmet Nihai Özbey), Denizli Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Bilal Ofset, Denizli, 1989, s. 295.

¹⁸⁴ Sard (Sardes/Sardeis) şehri, Lidya (Lydia) Devleti'nin başkentidir. Antik kentin kalıntıları Manisa il sınırları dâhilindedir.

Romalılar zamanında Roma idarî sistemi içersindeki Phrygia Bölgesi'nin en önemli şehirlerinden biri yapmıştır. Bu devirde Asya eyaletinde Roma'nın başşehirleri arasına girmiştir. Romalılar zamanında şehir *Preator (Vali)* tarafından yönetilmiş ve bu dönemde şehir halkının hürriyeti kısılmıştır. Halka memleket yönetiminde söz hakkı verilmemiştir. Bütün işler Roma Senatosu'nun emri ve kararı ile görülürdü. Şehirde Laodikler, Atinalılar, Apollonistler, Yahudiler gibi halk sınıfları vardı. Laodikler üstün bir sınıf sayılırdı. Şehirde yaşlılar ve gençler olmak üzere toplumsal bir teşekkül mevcuttu. Bütün Ön Asya'da olduğu gibi, Laodikya'da da çok tanrılı (Politeist) din hâkimdi.

Merkezî oluşu bakımından Küçük Asya'nın ticaret ve banka işlemlerine de merkez olmuştur. Şehrin ekonomisinde en başta pamuk tarımı geliyordu. Şehirde devrinin en güzel pamuklu kumaşları dokunuyordu. Laodikya'nın, *Birras (Birros)/Pelerin, Lattunica/Tunik, Delmotica (Dalmatica)/Yün gömlek ve bir tür iç iç giysi, Paraguasiya (Pargaudia), Trimata (Trimita), Laodikya, Phaicula, Paenulae, Fibula ve Khlanis* denilen kumaşları çok meşhurdu. Bugünkü Denizli'nin dokumacılık tarihi Laodikya zamanından başlamaktadır. Nitekim Türk devirlerinde *Lâdik Bezleri* çok ünlüydü.

Pamuk tarımı yanında küçükbaş hayvancılığı da gelişkindi. Laodikya'nın özel bir koyun türü vardı. Siyah renkli, yumuşak ve parlak tüylü koyunlardan elde edilen yünden kumaş ve halı yapılırdı. Bu nedenle Laodikya, Hierapolis gibi bir halıcılık merkezi olmuştur.

Edebiyat alanında Zenon ailesi Roma döneminde öne çıkmıştır. Laodikya aynı zamanda bir tıp ekolünün de merkezi idi. Burada eczacılık da ileri bir sanat halindeydi. Hekimler devrin en ünlü göz uzmanları idiler. Doktor Herophilos (250-330)'un, "Mürekkep illetler, mürekkep ilaçlarla şifa bulur" prensibi yakın zamana kadar devam etmiş ve ilaç formülleri uzun zamanlar eczanelerde kullanılmıştır.

Hristiyanlık Laodikya'ya erken girmiş ve Hristiyanlığın yayılma devirlerinde Denizli dinî bir merkez haline gelmiştir. *Küçükasya (Anadolu)*'daki yedi Apokalips kiliselerinden biri Laodikya'da yapılmıştır. Bunda 12 havariden Aziz Phillip'in Hierapolis'te vefat etmesi, bölgenin Hristiyanlık için dini bir merkez olmasında etkili olmuştur. O dönemlerde imparator ve valilerin ziyaret yeri olan şehir, Frigya'nın

metropolisi idi. Laodikya, yeni doğan Hristiyanlığın St. Paul, Apocallips ve Josef tarafından ele alınan ve anılan din merkezlerinden biri haline geldi. Şehirde İ.S. 314-380 yılları arasında 6 defa konsil toplantısı yapılmış ve bu toplantılarda 32 piskopos hazır bulunmuştur. 364 yılında gerçekleştirilen *Laodikeia Konsili* ilk defa olarak Hristiyanların kutsal kitabı sayılan *Kitab-ı Mukaddes*'i, o zamanki Hristiyan kiliselerine peygamberlerin ve havarilerin yazıları olarak tavsiye etmiştir.¹⁸⁵

Bizans döneminde minyatür bir kalenin koruduğu bir köyler aglomerasyonuna dönüşen Laodikya, Bizans çağı boyunca kendisine 22 piskoposluğun bağlı olduğu bir metropolitlik olarak anılır. Ancak diğer taraftan şehir, Bizans döneminde İstanbul'un merkez olmasıyla birlikte ticarî yolların kesişme noktası özelliğini kaybeder ve gittikçe küçülür. Bunun neticesinde yörenin idarî ve askerî merkezi Khonai (Honaz) olmuştur. X. yüzyılın başında Anadolu'da 32 metropolitlik bulunduğu göz önüne alınırsa, dinî hiyerarşideki yerinin yüksekliği daha iyi anlaşılır. Ancak Türk hâkimiyeti altında XV. yüzyıla gelindiğinde Hristiyan nüfusunun çok fazla azalmasına bağlı olarak Laodikya metropolitliği adıyla bir kilise yönetim bölgesi kalmamıştır. Roma döneminde batıda Efes Limanı'na uzanan yol düzeni Menderes vadisinde canlı bir hayata imkân vermiştir. Fakat İstanbul'un ortaya çıkarak Bizans döneminde Anadolu'da yeni şartların doğması

Yurt Ansiklopedisi, c. III, s. 2134; Tarhan Toker, *Denizli Tarihi*, m.a.y., Denizli 1967, s.14-21; *Denizli İl Yıllığı 1967*, (Haz., Komisyon), Ayyıldız Matbaası A.Ş. Ankara 1968, s. 119-120; *Cumhuriyetin 50. Yılında Denizli: 1973 İl Yıllığı*, (Haz., Komisyon), Denizli Valiliği Yayınları, Mars Matbaası, Ankara 1973, s. 2-4; *Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, "Denizli", Meydan Yayınevi, İstanbul 1981, c. III, s. 556; *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, "Denizli", Ana Yayıncılık, İstanbul 1986-1987, c. VII, s. 146; *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, "Denizli" Interpress Basın ve Yayıncılık, İstanbul (t.y.), c. VI, s. 3045; Kemal Şakir, *Denizli*, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, İstanbul 1927, s. 7; Malay, *a.g.b.*, s. 295, 296 ve 297; Turgut Yiğit, "M.Ö. II. Binyılda Denizli ve Çevresi", *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed: Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 8; Yusuf Kılıç, "Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri ve Yol Sistemi", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 13; Hatice P. Erdemir, "Antikçağ'da Hierapolis ve Çevresinde Koyun Yetiştiriciliği ve Yan Sektörleri", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 24; Efrumiye Ertekin, "Roma Çağında Hierapolis ve Laodikeia'da Tekstil ve Tekstil Sektöründeki Meslek Örgütleri (Ergasia'lar)", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 32; Mustafa Gültekin, "Denizli Şehrini Anlamaya Çalışan Son Yıllardaki Sosyal Bilim Tezlerinin Bazılarının Kısa Bir Kritiği", *UDÇTKS Bildiriler II*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 519-520; Mithat Aydın, "Denizli'de Eğitim (1878-1908)", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 456; Günver Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'de İktisadi ve Ticari Yaşam", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 642; M. Ayşem Tarhan, *2002-2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kabartma Buluntuları*, PAÜ, SBE, Arkeoloji ABD, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2006, s. 6; Meltem Demirci Katırcı, *Denizli Yöresinde Tespit Edilen Atık Yüzlü Düz El Dokumaları*, PAÜ, SBE, Resim İş Eğitimi ABD, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1996, s. 29.

eski canlılığın kaybolmasına yol açtı. Şehirler giderek küçüldü, halk daha ziyade tepeler üzerindeki kaleler etrafına veya vadi içlerine çekildi.¹⁸⁶

Bir yerleşim yerinin varlığının değişik nedenlerle tamamen son bulması, bütün tarihî dönemlerde görülmüş olan sıradan bir vaka niteliğinde olup, çok da şaşırtıcı değildir. Yerleşim yerlerinin hayatî önemlerini yitirerek terk edilmesi ve yakın çevrede başka bir yerleşim yerinin oluşması, bazen de kentleşmenin bütün bir bölgede sekteye uğraması insanlık tarihi boyunca sıklıkla görülmüştür. Bu şekilde, bazı yerleşim yerlerinin tarihsel gelişimlerdeki kırılma noktaları çok net bir şekilde bilinirken, bazılarının da yeterince bilinmemektedir.¹⁸⁷ Denizli bu yönüyle ikinci gruba girmektedir.

Türkler Denizli yöresine ilk defa Karaağaç, Çardak ve Çivril-Çal ovaları tarafından gelmişler ve haliyle ilk yerleşmeleri de buralara olmuştur.¹⁸⁸ Laodikya ve çevresinin fethi ve Türkleşmesi sürecinde Türkler tarafından iskân görmemiştir.¹⁸⁹ İmparator Focas (İ.S. 602-610) zamanında meydana gelen yıkıcı bir depremle yerle bir olan kentin Başpınar kaynağından gelen suyolları (künkleri) bozulduğu için kent bir daha toparlanamamıştır. Suyolu işlevini göremez hale geldikten sonra, şehirde yaşayanlar onu onaracak imkânları bulamamışlar ve bunun neticesinde de Laodikya'da artık oturulmamıştır. Eski kentte su kuyuları açma imkânı olmamıştır. Yağmur sularını biriktirmek için kullanılan sarnıç vb. gibi yapılara da bugüne kadar rastlanmamıştır. Bundan sonra Laodikya halkı, Karcı Dağı eteklerinde yer alan büyük çoğunluğu Kaleiçi olmak üzere, Bereketli Hisarköy Kalesi ve Asartepe (Kilise Mevkii)'ye taşınmışlardır. Bu sebepten Türkler 1070'den itibaren Lykos (Çürüksu) Vadisi'ne geldiklerinde yıkılmış ve ıssızlaşmış bir Laodikya kentiyile karşılaşmışlardır. Bu nedenle tarihçiler, Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Türkler'in XIII. yüzyıl başında Kaleiçi mevkiinde Lâdik adıyla yeni bir şehir kurdukları fikrinde görüş birliği içersinde olmuşlardır.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Uğur Tanyeli, "Denizli Kentinin Yapısal Evrimi (XI.-XV. yy)", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu*, s. 343-344; Tuncer Baykara, *Selçuklular Devrinde Anadolu'da Türk Şehrinin Gelişmesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi (Yayınlanmamış Doçentlik Çalışması), Ankara 1977, s. 109.s

¹⁸⁷ Avcı, *a.g.e.*, s. 12-13.

¹⁸⁸ Tuncer Baykara, "Denizli Hakkında Tarihi ve Kültürel Temel Bilgiler", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu*, s.13.

¹⁸⁹ Tanyeli, *a.g.b.*, s. 341; Ancak, Baykara, *a.g.b.*, s. 11'de, Laodikya'nın Türkler devrinde pek az iskân edildiğini belirtir.

¹⁹⁰ Celal Şimşek, "Laodikeia'dan Lâdik'e Denizli", *UDÇTKS Bildiriler II*, s. 38-40; A.g.y., *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 39 ve 67; Tanyeli, *a.g.b.*, s. 342; Ayrıca bkz.,

Tuncer Baykara ve Turan Gökçe gibi tarihçiler bu görüşü kabul etmektedirler. Onlar, Türklerin XI. yüzyılın ikinci yarısında 1070'den itibaren Lykos vadisine geldiklerinde, tamamen harap olmuş bir Laodikya ile karşılaştıklarını, bunun yerine XIII. yüzyıl başında Kaleiçi'nde Lâdik adı altında yeni bir şehir kurdukları konusunda görüş birliği içersindedirler. Yeni kurulan şehrin, eski Laodikya'nın mekânsal yapı organizasyonundan tamamen farklı, coğrafi konum, fizikî ve sosyal yönlerden bir Türk-İslâm şehri olarak imar ve inşa edildiğini savunurlar. Bunların en önemli dayanağı olan Kaleiçi surlarının, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde büyük ihtimalle Karasungur bin Abdullah tarafından inşa edilmiş olduğunu kabul etmeleridir. Ayrıca, eksik olmakla beraber, Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1236-1246) dönemine ait olduğu anlaşılan kale kitabesini de kanıt olarak gösterirler.¹⁹¹

Laodikya'nın terk edildikten sonra şehirdeki yapı unsurları, Türkler tarafından Akhan Kervansarayı ile asırlarca cami olarak kullanılıp daha sonra yıkılan Ulu Cami'nin inşaatında kullanılmıştır.¹⁹²

Celal Şimşek ise, Denizli'de ilk yerleşimin Türkler tarafından başlatıldığı görüşüne katılmamaktadır. Çünkü Laodikya'da yapılan kazılarda VII. yüzyıl sonrasına tarihlenebilecek sikke, seramik, heykel, yazıt ve yapı kalıntısı gibi herhangi bir bulgu tespit edilememiştir. Ayrıca, Kaleiçi'nde zaman zaman yapılan çalışmalarda Bizans dönemi sırlı seramik parçalarına ve yapı kalıntılarına rastlanmış olmasının da Kaleiçi yerleşiminin Laodikyalılar tarafından başlatıldığı görüşünü kesinleştirmiş olduğunu belirtir.¹⁹³

Yeni yerine (Kaleiçi çevresine) taşınmış olan Laodikya hakkında Bizans tarihçisi Niketas Khoniates, Laodikya'nın Bizans egemenliğinde bulunduğu sıralarda bir dağın eteğine serpiştirilmiş birkaç köyden meydana geldiğini ve surla çevrili bir şehir olmadığını yazar. Ancak ilk zamanlar surla kuşatılmış olmasa da, İmparator Loannes II. Komnenos'un (1118-1143) şehirde bir kale yaptırdığı kaynaklarda belirtilir. Bu kale büyük bir ihtimalle Selçuklular devrinde de tamirat gören ve günümüzde *Kaleiçi* diye

---

Mustafa Büyükkolancı, "Laodikeia ve Hierapolis Hamamlarının Kazı Sonuçlarına Göre İki Kentin Son Dönemleri", *UDÇTKS Bildiriler II*, s. 51-53;

¹⁹¹ Avcı, *a.g.e.*, s. 18; Turan Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 65; Tuncer Baykara, *Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli (1070-1520)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 329-330.

¹⁹² Francesco D'andria, "Hierapolis (Pamukkale) Dün ve Bugün", *UDÇTKS Bildiriler II*, s. 32.

¹⁹³ Avcı, *a.g.e.*, s. 17.

anılan alanı çevreleyen Denizli Kalesi'dir. Bu iddiayı destekleyen bilgiyi Kâtip Çelebi, meşhur eseri Cihannüma'da nakletmektedir. Eserinde bu kalenin Türkler döneminde yapılmadığını ve *Kafir Kal'a* diye adlandırıldığını anlatır.¹⁹⁴ Kemal Şakir ise eserinde, İmparator Jan Komnen'in 1120'de Laodikya'nın surlarını tekrar yaptırdığını ve kargaşa dönemlerinde Laodikya'dan kaçanların şimdiki Denizli şehrinin olduğu yere yerleştiklerini yazar.¹⁹⁵ Konuyla ilgili, 1908 tarihli Aydın Vilayet Sahnâmesi'nin "Denizli Kazâsı'nın Ahvâl-i Tarihiyesi" başlıklı bölümünde geçen aşağıdaki satırlar çok ilginçtir:

"Denizli kadîm [Hıdrala Hydrala] kasabasıdır. Bu şehir-i kadîm [Laodise Laodicee] ahali tarafından te'sîs olunmuştur. Burası iptidâ-i emirde duvarlarla muhât küçük bir mahall-i müstahkem idi. Fakat hareket-i arz hemen bütün ebniyesini hedm ve tahrîp ettiğinden sekencesi kırlara dağılmışlar ve bağlar, bahçeler arasında sâkin olmaya başlamışlardır."¹⁹⁶

Denizli'de Türkler ilk defa 1070 yılında göründüler. Alparslan'a isyan eden Yiva Oğuz beyi Erbasganoğlu'nun Bizans'a sığınması üzerine Afşin Bey, hem takip görevini yerine getirmek, hem de Anadolu içlerinin durumunu anlamak amacıyla yaptığı akında Honaz ve Denizli yakınlarını yağmalamıştır. Türkler yerleşmek amacıyla XI. yüzyılın son yıllarında Denizli topraklarına geldiklerinde burada canlı bir sosyal hayatla karşılaşmadılar. Meselâ yörenin en önemli şehri Laodikya gerilemiş, muhtemelen savunma tesisleri de ihmal edilmişti. Hatta idari merkez, sarp bir tepe üzerindeki kalesiyle daha uygun görünen Honaz'a geçmişti. Burada Türkler'in yerleşmesi sırasında yerli halk da varlığını devam ettirmiştir. Ancak bu halk Türk kültürünün etkisiyle zamanla Türkçe'yi konuşacak, hatta papazlar kiliselerde daha XVII. yüzyılda halka Türkçe vaaz edeceklerdir.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Tanyeli, *a.g.b.*, s. 343; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 634.

¹⁹⁵ Kemal Şakir, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁹⁶ SVA, 25. Def'a, Vilayet Matbaası, İzmir 1326/1908-1909, s. 526.

¹⁹⁷ Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi İkinci Kısım 1070-1429*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969, s. 13; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 70-71; A.g.y., *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 12; A.g.y., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 23; A.g.y., *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 12; Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi, Dördüncü Kitap*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1981, s. 1549-1550; F. Akçakoca Akça, *Laodikya (Laodiceia) Yunanlılardan Selçukluların İnkırazına Kadar* Denizli 1937, s. 36; Selâhattin Genç, *Denizli'nin Fethi (Türkleşmesi ve İslamlaşması)*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat fakültesi Yayınlanmamış Diploma Çalışması, İzmir 1988, s. 10.

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Denizli toprakları ilk defa 1094 yılında Türkler'in eline geçer¹⁹⁸ ancak, 1096'daki Birinci Haçlı Seferi sonrasında Bizanslılar Alexis Komnenos komutasında Denizli ve Honaz'ı geri alırlar.¹⁹⁹ Kılıç Aslan zamanında 1097 yılında Selçuklular'dan bir kervanın Laodikyalılar tarafından soyulması üzerine Selçuklu komutanlarından Mehmet Gazi ve Server Gazi komutasındaki Türk kuvvetleri, Laodikya ordusunu, o zamanlar Laodikya'nın yazlık yeri olan Denizli'nin Deretekye (Deretekke) denilen yerde mağlup etmesi üzerine, Bizans tarafından savaş tazminatı olarak Laodikya Selçuklulara verilir. 1119 yılında²⁰⁰ Bizans İmparatoru Yuannis Komnenos, Laodikya'da bulunan Selçuklu kumandanı Alp Kara'nın²⁰¹ üzerine yürür ve Denizli toprakları yeniden Bizans tarafından alınır.²⁰² Bu sıralarda Selçuklu sultanı Mes'ûd, kayınpederi Melik Gazi ile birlikte doğu taraflarında Trabzon dukası ile meşguldür.²⁰³ Bundan sonra XII. yüzyıl sonlarına kadar Denizli ve çevresi Türklerle Bizanslılar arasında sürekli el değiştirir ve tam bir fütuhata gerçekleştirilemez.

Sonraki yıllarda Türkler güneyden ve doğudan Laodikya üzerine sık sık akınlar düzenlemişlerdir. Bu akınlar, zaten savunma surları yer yer yıkılan Laodikya'yı daha da oturulmaz hale getirir. 1148 yılında Selçuklu komutanlarından Emir Balban askerleriyle Denizli'de iken İmparator III. Konrad gelip Denizli'yi alır. Fakat daha sonra dağlık arazide mağlup olur. Sultan Mesud'un oğlu II. Kılıç Aslan 1159 yılında Denizli'yi tekrar alır.²⁰⁴ 1176'da Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un Denizli topraklarından geçerek Selçuklular'a yaptığı saldırı Myriokephalon (Düzbel)'de Türkler'in galibiyetiyle sonuçlanır. O güne kadar Bizanslılar, Türkleri Anadolu'da geçici işgal gücü olarak görüyorlar ve bir gün bertaraf edeceklerini hesap ediyorlardı. Böylece Bizans'ın Türkleri Batı ve Orta Anadolu'dan atmak teşebbüsü tamamen kırılmış ve

¹⁹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler II*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s.181.

¹⁹⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 95'de bu tarihi 1097 olarak belirtir.

²⁰⁰ Kemal Şakir, *a.g.e.*, s. 19'da, 1120 olarak belirtilmektedir.

²⁰¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 160'da Selçuklu kumandanının adını Emir Başara (Picharas) olarak zikreder.

²⁰² Baykara, *a.g.e.*, s. 20; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 149; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1992, s. 62-63; Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, 7. Baskı, İstanbul 1997, s. 98-100.

²⁰³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 171.

²⁰⁴ Kemal Şakir, *a.g.e.*, s. 20; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Tarihte Denizli ve Çevresi Hakkında Notlar", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 50.

mevcudu muhafaza etmeye çalışmışlardır. Artık Anadolu'nun ebedî Türk yurdu olduğu kesinlikle tescillenmiş olur.²⁰⁵

Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan, küçük oğlu Gıyâseddin Keyhusrev'i Uluborlu merkez olmak üzere batı bölgesine yönetici olarak göndermişti. I. Gıyâseddin Keyhusrev, Denizli ve yöresini yakından tanıyordu. 1192'de babasının ölümü üzerine hükümdar olunca batı sınırlarındaki durumu Selçuklu devlet siyaseti olarak takip etti. Bu yıllarda Antalya'nın da alınması gerekiyordu. Fakat önce etrafının alınması uygun olacaktı. Bu amaçla zaten bütün çevresi Türkler'in eline geçen Laodikya 1196'larda bir kere daha alındı. Ancak Keyhusrev geri çekilince durum tam olarak açıklığa kavuşmadı.

Denizli yöresinin Türkler'in eline nihai olarak geçmesiyle ilgili olarak kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Genel olarak kaynaklar Denizli ve Honaz'ın fethini 1206 olarak belirtmektedir.²⁰⁶ Bizans kaynaklarında ise bu tarih, 1196 olarak gösterilmektedir. Nitekim Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhusrev ikinci defa tahta geçer geçmez Denizli'nin durumunu ele aldı. Ancak bu sırada Bizans tahtına Lascaris geçmiş ve vaktiyle kendisine yardım eden Bizans Hükümdarı III. Alexios tahtından uzaklaştırılmıştı. Keyhusrev bir yandan Alexios'a tahtını iade etmek, öte yandan da İznik'te güçlenmeye çalışan Lascaris'ten önce davranıp batı sınırlarını güvenliğe kavuşturmak için harekete geçti. Alaşehir'e yönelen Selçuklu ordusunu Bizans ordusu Antiochia-Alaşehir (Phiyladelphia) yolunda karşıladı. İlk önce savaşı kazanmasına rağmen ordunun ganimet toplamakla meşgul olması esnasında bir düşman askeri tarafından şehit edildi (10 Haziran 1211). Önce galip gelmiş olan Türkler büyük kayıplar vererek çekilmek zorunda kaldılar.²⁰⁷

Alaşehir yolunda yapılan bu savaş sonunda Denizli yöresinde yarım yüzyıl sürecek bir barış dönemi başladı. Menderes'in kuzeyden güneye inen hat sınır olup Tavas yöresi Türklerde kalıyordu. İşte bu sınırlar içinde Türkler sürekli çoğaldılar.

²⁰⁵ Baykara, *a.g.e.*, s. 20; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 149; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 62-63; Güngör, *a.g.e.*, s. 98-100; A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 204; Sümer, Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Yayın No 170, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1972, s. 134.

²⁰⁶ Baykara, *a.g.e.*, s. 25; Komisyon, *Denizli Kültür Değerleri 2001*, Denizli Valiliği Kültür Müdürlüğü Yayınları, Deha Matbaa, Denizli (t.y.), s. 12; Baykara, "800 Yıl Önce Denizli Topraklarının Fethi", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 45.

²⁰⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 161-163; Güngör, *a.g.e.*, s. 103; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 52; Tuncer Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 42-43.

Çünkü doğudan gelen Türkmenler batıya gidemediklerinden hep bu sahaya yığıldı ve böylece Anadolu'nun en kesif Türkmen nüfusu burada toplandı. Denizli yöresinin tamamen Türkler'in eline geçmesiyle iskân da gelişmeye başlar. Türkler hiçbir zaman fethettikleri Bizans şehirlerini yeniden canlandırıp oraya yerleşmemişlerdir. Birçok yerde görüldüğü üzere Bizans şehirlerinin yakınlarında ayrı yerleşim yerleri kurmuşlardır. Denizli buna güzel bir örnek olarak gösterilebilir. Bunun sebebi olarak belki de Bizans şehircilik anlayışının ve mimarisinin Müslüman Türklerin millî zevklerine uymamasıdır. Bu gelişme sonucu bir kale yapılması gerekmiş ve II. Gıyâseddin Keyhusrev zamanında (1237-1246) kale inşa edilmişti. XIII. yüzyıl ortalarında ise Denizli şehri büyük çapta imara sahne olmuş, birçok yeni yapı, han, mescid ve binalarla süslenmiştir. Bu yıllarda Denizli'de muhtemelen I. Gıyâseddin Keyhusrev'in artık Müslüman olmuş olan kayınbiraderi²⁰⁸ Seyfeddin Karasungur vali bulunuyordu.²⁰⁹

Sultan Keyhüsrev'in ölümünden sonra Selçuklu toprakları Moğollar tarafından iki oğlu arasında paylaştırılır ve Denizli civarı 1248 yılında İzzeddin Keykavus'a verilir. O da şehri, 1257 yılında Denizli'yi, daha önce kendisine sığındığında yardım ettiği için Teodor Laskaris'e mükâfat olarak verir.²¹⁰

Antalya'nın kuzeyi ile Alâiye ve Eğridir'den Dalaman çayı ve Menderes boylarına kadar uzanan sahada yoğun bir Türkmen nüfusu birikmişti. Moğol istilası ve baskısı üzerine uç bölgelerindeki Türkmen topluluklarının nüfusları çok fazlalaşmış, Denizli bölgesinde yaşayanların sayısı 200.000 çadıra ulaşmıştır.²¹¹ Bu Türkmenler'in lideri Mehmet Bey olup ayrıca İlyas, Sevinç, Salur ve Ali beyler de vardı. 1259'da bu Türkmenlerin Denizli'ye hâkim olarak Anadolu'yu istilâ eden Moğol Hakanı Hülâgû'dan istiklallerini istedikleri görülmektedir. Ancak Moğol ve Selçuklu orduları Türkmenlerin üzerine yürümüş, damadı Ali Bey'in ihanetiyle güç durumda kalan Türkmenlerin beyi Mehmet Bey teslim olmuş, fakat yolda öldürülerek (1262)²¹² Ali

²⁰⁸ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (Çev. Yıldız Moran), E Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 126 'da, Keyhüsrev'in 1204 yılında yanına sığındığı Maurozomes'in bir kızıyla evlendiği belirtilmiştir.

²⁰⁹ Baykara, *a.g.e.*, s. 27.

²¹⁰ Kemal Şakir, *a.g.e.*, s. 21.

²¹¹ Sümer, *a.g.e.*, s. 161; Togan, *a.g.e.*, s. 196; Mehmet Dikici, *Anadolu'da Türkler Anadolu'ya Türk Göçleri*, Burak Yayınevi, İstanbul 1998, s. 110.

²¹² Cahen, *a.g.e.*, s. 274; Bahattin Keleş, "XIII. ve XIV. Yüzyılda Denizli ve Yöresindeki Türkmenlerin Moğollara Karşı Mücadelesi", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 59.

Bey Türkmenlerin başına geçmiştir. Ali Bey de 1276`da Anadolu Selçuk ailesinden olduğu iddiasıyla meydana çıkan Gıyasüddin Siyavüş (Cimri) tarafını tutar ve bu olaydan faydalanmak isteyince bertaraf edilir.²¹³ Denizli yöresi böylece Selçuklu merkezî idaresinde kalmış, fakat Türkmen beyleri de güçlerini korumuşlardır.

Selçuklu gücünün gittikçe gerilemesi üzerine Türkmenler 1291`de yeniden baş kaldırdılar. Bu sırada İlhanlı tahtında da çekişmeler başlamıştı. Uçlardaki Türkmen beyliklerinden Menteşe ve Eşrefoğulları da bu isyana katıldılar. Bunun üzerine Keyhatu 1291 yazında Denizli üzerine yürüyerek aylarca süren kuşatmadan sonra 23 Aralık`ta şehri ele geçirdi.²¹⁴ Muhtemelen Kayı boyundan olan bu Türkmenler isyanın bastırılması sonucu ezilerek Mehmet Bey ailesinin nüfuzu kırıldı.

Denizli beyleri, Germiyan, Hamid, Menteşe ve Aydınogulları`na karşı çok dikkatli bir siyaset takip etmekteydiler. Bu sırada Germiyan ile Aydınogulları arasında da iyi münasebetler mevcuttu. Buna karşılık Hamid ile Germiyan beyi arasında büyük bir çekişme vardı. Germiyanlılar nüfuzlarını gün geçtikçe güneye doğru yaymaktaydılar. Öyle ki 1310 yıllarında antik *Lykus* yani *Çürüksu vadisi*`ne kadar ulaşmışlardı. Bu yıllarda Denizli beyleriyle batıdaki Aydınogulları arasında da yakın ilişkiler kurulmuş olup Denizli batıdaki Ayasuluk ve İzmir limanları yoluyla dış ticarete iştirak etmekteydi.

Anadolu`da bu şekilde bağımsız beyliklerin kurulması İlhanlılar tarafından hoş karşılanmadı. Nitekim Anadolu İlhanlı valisi Çoban Bey gibi, oğlu Timurtaş Bey de baş kaldıran Anadolu beylerinden Eşref ve Hamidoğulları üzerine sefer açtı. Timurtaş Bey`in bazı sebeplerden dolayı Mısır`a kaçmak zorunda kalışı Denizli yöresinde Germiyanogulları`nın etkisinin artmasına yol açmıştır. Ancak İnanç Mehmed Bey, nispeten küçülen topraklarında İlhanlılar`a karşı yarı bağımsız durumunu devam ettirmiştir.

İnanç Mehmet Bey`den sonra oğlu Murad Arslan Bey, beyliğin başına geçmiştir. 1365`lere gelindiğinde Germiyanlılar`ın hâkimiyetlerini Denizli şehrine de yaydıkları anlaşılmaktadır. Nitekim 1366 depreminde harap olan Ulu Cami,

²¹³ Cahen, *a.g.e.*, s. 285; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü`l-Ahbâr* (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 103; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Basımevi, 4. Baskı, Ankara 1988, s. 55.

²¹⁴ Baykara, *a.g.e.*, s. 35-36; Cahen, *a.g.e.*, s. 291.

Germiyanoğulları'ndan Süleyman Bey tarafından 770 H (1368/1369) yılında tamir ettirilmiştir.²¹⁵ 1381 yılında Germiyanoğlu Süleyman Şah, kızı Devlet Hatun'u I. Murad'ın oğlu Yıldırım Beyazıt ile evlendirdiğinde, Denizli ve çevresini çeyiz olarak verir.²¹⁶ Bu sırada sağ olan İnançoğlu İshak Bey'in Germiyanlılar'la ilişkisi belli değildir. Ancak Yıldırım Bayezid 1391 yılında Denizli'ye gelip bu toprakları Osmanlı ülkesine kattığı sırada İshak Bey'in bazı mülklerini satın almıştır. Dolayısıyla bu toprakların 1391-1402 arasında Osmanlı idaresine geçtiği anlaşılmaktadır.

1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'da bir süre kalan Timur, Denizli'yi tekrar Germiyanlılar'a vermiştir. Timur kış aylarında daha sıcak olan bölgelere, özellikle Denizli yöresine inmiş, bu arada Pamukkale'ye gelen askerleri bilmeyerek Pamukkale'nin suyundan içtiklerinden ölmüşlerdi. Bu arada Timur da Denizli'ye gelmiş ve özellikle meyvesi bol bir yer olarak bildirilen bu bölgeleri tekrar eski beylerine vermiştir. Timur 1402 yılı Aralık ayında İzmir Kalesi'ni aldıktan sonra geriye dönerken de Denizli'den geçmiştir.²¹⁷ Denizli'ye bundan sonra Germiyanlılar hâkim oldular. Hatta Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmet, babasının İnançoğlu İshak Bey'den satın aldığı Honaz kapısı yanındaki bahçeyi Germiyanoğlu II. Yakub Çelebi'ye vermiş, o da bunu vakfetmiştir.

Denizli yöresine 1411'lerde kısa bir süre için Karamanoğulları da hâkim oldular. Ancak yeniden Germiyan idaresine giren bu topraklar, 1427/28 yıllarında Edirne'de II. Murad'ı ziyaret eden Germiyan Beyi Yakup Bey'in vasiyeti üzerine 1429'da Osmanlı idaresine geçti.²¹⁸

3.4. Denizli Sancağı'nın İdarî Statüsü ve İdarecileri

XIV. yüzyılın ilk yarısında Denizli ili topraklarında çeşitli beylikler hüküm sürmüştür:

1. Denizli'nin bulunduğu düzlükte, İnançoğulları Beyliği,

²¹⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 46; *Denizli Kültür Değerleri 2001*, s. 14-15.

²¹⁶ Tülin Coşkun, *Cumhuriyet Dönemi Denizli'nin İdari Tarihi 1923-1973*, PAÜ, SBE Tarih ABD Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2007, s. 14.

²¹⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 48.

²¹⁸ Geniş Bilgi için bkz., Besim Darkot, "Denizli", *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1997, c. III, s. 528-531; Tuncer Baykara, "Denizli", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, c. IX, s. 156-159.

2. Şimdiki Tavas ve Kale ilçelerinin bulunduğu yerde Tavas Beyliği, (Sonradan bu beylik Mentешеoğullarına girmiştir.)

3. Honaz`dan Buldan`a kadar uzanan alanda ise Germiyanogulları Beyliği,

4. Bugünkü Acıpayam Hamidoğulları sınırları içinde yer almıştır.²¹⁹

Denizli ve çevresi 1429 yılında Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra Asi Karaağaç (Acıpayam), Hamid (Isparta) Sancağı'na; Tavas, Mentеше (Muğla) Sancağı'na; Homa, Işıkli, Çal, Baklan, Denizli Kazası, Honaz, Sarayköy ve Buldan, Kütahya Sancağı'na bağlanmıştır.²²⁰

Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat'ın ilk yıllarında idarî bakımdan eyalet ve livalara (sancak) bölünmüştü. Bu değişikliğe bağlı olarak Denizli, Anadolu Beylerbeyliği'nin dağılması üzerine; Aydın, Saruhan, Muğla ve Mentеше Livaları ile birlikte Aydın Eyaleti içinde yer alır. Denizli Sancağı 1867 ıslahatında Mentеше ile birleştirilmiş, 1868`de de kaza olarak Aydın Sancağı'na bağlanmıştır. Bu durum 1882 sonlarına kadar sürmüş, nihayet 10 Mart 1883`te Denizli sancağı yeniden kurularak Rumeli Beylerbeyi rütbeli Hasan Hayri Paşa, Denizli'nin ilk sancak mutasarrıfı olmuştur. Denizli, Sarayköy, Buldan ve Tavas kazalarından oluşan bu sancağa 1884`te Çal, 1888`de de o zamanki adı Garbî Karaağaç olan Acıpayam kazası dâhil edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında müstakil mutasarrıflık olan Denizli, Cuinet`ye göre 1894`te idari bakımdan 6 kaza, 4 nahiye ve 385 köyden oluşmaktaydı.²²¹

Osmanlı Devlet Salnâmeleri`ndeki verilen bilgilere göre Denizli'nin, I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e kadar idarî gelişimini aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

1. Salnâmelere Göre I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e Kadar Denizli'nin İdarî Statüsü ve İdarecileri²²²

Senesi	Tabi Olduğu Birim ve Konumu	İdareci
--------	-----------------------------	---------

²¹⁹

Özkan, *a.g.e.*, s. 28.

²²⁰

Nilgün Taşkın Karaçam, *Denizli Ekonomisi (1920-1980)*, PAÜ, SBE, Tarih ABD, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2006, s. 5.

²²¹

Yurt Ansiklopedisi, c. III, s. 2137.

²²²

Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri ve Osmanlı Devlet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1293 H (1876/77)	Aydın Vilayeti Aydın Sancağı'na bağlı kaza	-
1294 H (1877/78)	Aydın Vilayeti Aydın Sancağı'na bağlı kaza	-
1295 H (1878)	Aydın Vilayeti Aydın Sancağı'na bağlı kaza	-
1296 H (1878/79)	Aydın Vilayeti Aydın Sancağı'na bağlı kaza	Kaymakam Enis Bey
1297 H (1879/80)	Aydın Vilayeti Aydın Sancağı'na bağlı kaza	-
1298 H (1880/81)	Aydın Vilayeti Aydın Livası'na bağlı kaza	Kaymakam Saip Efendi
1299 H (1881/82)	Aydın Vilayeti Aydın Sancağı'na bağlı kaza	Kaymakam Hacı Ahmet Nuri Efendi
1300 H (1882/83)	Aydın Vilayeti Aydın Sancağı'na bağlı kaza [sancak]	Mutasarrıf Hasan Hayri Efendi
1301 H (1883/84)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak.	Mutasarrıf Hasan Hayri Paşa
1302 H (1884/85)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Hasan Hayri Paşa
1303 H (1885/86)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Cemil Bey, Mutasarrıf Hasan Hayri Paşa
1304 H (1886/87)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Cafer Bey, Fiham Paşa
1305 H (1887/88)	Aydın Vilayeti'ne bağlı liva	Mutasarrıf Mahmud Pertev Paşa
1306 H (1888/89)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Mahmut Pertev Paşa
1307 H (1889/90)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Cafer Bey
1308 H (1890/91)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Ahmet Şeref Paşa
1309 H (1891/92)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Ahmet Şeref Paşa
1310 H (1892/93)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Ahmet Şeref Paşa
1311 H (1893/94)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Mehmet Muharrem Efendi
1312 H (1894/95)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Bahri Paşa
1313 H (1895/96)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Mehmet Emin Paşa

1314 H (1896/97)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Mehmet Emin Paşa, Ahmet Şevki Bey
1315 H (1897/98)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Ahmet Şevki Efendi
1316 H (1898/99)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Ahmet Şevki Efendi
1317 H (1899/00)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Ahmet Şevki Efendi
1318 H (1900/01)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Hıfzı Paşa
1319 H (1901/02)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Ahmet Şevki Efendi, Şemseddin Paşa
1320 H (1902/03)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Hasan Muharrem Bey
1321 H (1903/04)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Hasan Muharrem Bey
1322 H (1904/05)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Hasan Muharrem Bey
1323 H (1905/06)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Hasan Muharrem Bey
1324 H (1906/07)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Hasan Muharrem Bey
1325 H (1907/08)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Hasan Muharrem Bey

Denizli, I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e kadar geçen otuz dört yıllık zaman sürecinde ilk yedi yıl Aydın Vilayeti'ne bağlı kazâ iken daha sonraki yirmi yedi yıl boyunca müstakil sancak olarak idarî konumunu devam ettirmiştir. Bu geçen otuz dört yıllık periyotta, yedi yıllık kazâ merkezi olduğu dönem içerisinde dört yılın (1293-1295 ve 1297) idareci adları salnâmelerde verilmemiş, kalan üç yıl içerisinde de üç ayrı kaymakam tarafından idare edilmiştir. Sancak merkezi olduğu yirmi yedi yıllık süreçte de on dört ayrı mutasarrıf tarafından yönetilmiştir. Bazı yıllar içerisinde Devlet Salnâmeleri'nde farklı, Aydın Vilayet Salnâmeleri'nde farklı isim geçmesi nedeniyle, biz iki ismi de yazmak zorunda kaldık. Ancak aşağıda görev sürelerini hesaplarken bu şekilde iki isim yazılı yıllarda, “yaklaşık olarak” ifadesini kullanacağız. Bu bilgiler ışığında, Hasan Muharrem Bey altı yıl, Ahmet Şevki Efendi (Bey) yaklaşık beş yıl, Hasan Hayri Paşa (Bey) yaklaşık dört yıl, Ahmet Şeref Paşa üç yıl, Mahmut Pertev Paşa iki yıl, Mehmet Emin Paşa yaklaşık iki yıl, Cafer Bey iki yıl, diğer kalan altı mutasarrıf da birer yıl görev yapmışlardır.

2. Salnâmelere ve Arşiv Belgelerine Göre II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Denizli'nin İdarî Statüsü ve İdarecileri²²³

Senesi	Tabi Olduğu Birim ve Konumu	İdareci
1326 H (1908/09)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf İsmail Kemal Bey
1326 M (1910/11)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Muhyiddin Paşa
1327 M (1911/12)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Muhyiddin Paşa
1328 M (1912/13)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Mehmet Hikmet Bey
1331 H (1912/13)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Haydar Bey
1332 H (1913/14)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf İsmail (Fevzi) Paşa
1333-1334 M (1917/18)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Mehmet Tevfik Bey
1337 H (1918/19)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Faik Bey
1339 H (1920/21)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Naci Bey
1338 M (1922)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Rıza Bey
1338 M (1922)	Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak	Mutasarrıf Bayram Fehmi Bey

Salnâmelerde de görüldüğü üzere, Denizli başlangıçta kaza statüsünde iken, daha sonra 1883 yılından itibaren sancak statüsüne yükseltilmiştir. Denizli 1910'da yeniden idari değişikliğe uğrayarak *Bağımsız Mutasarrıflık* haline getirildi. Sınırları genişletilen Denizli'nin yönetim biçimi Cumhuriyet'in kuruluşuna dek mutasarrıflık olarak kaldı. Cumhuriyet'in ilanıyla il oldu.²²⁴

II. Meşrutiyet'ten sonra gelen İmparatorluğun en buhranlı günlerinde salnâmelerle ilgilenen olmadığı için en son salnâme 1336 H 1333-1334 Malî (1917/18) yılında basılır. 1328 (1912) yılından 1334 (1918) yılına kadar altı yıl salnâme

²²³ Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri, Osmanlı Devlet Salnâmeleri, BOA ve BCA'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

²²⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, c. III, s. 2137-2138; Tuncer Baykara, "Denizli", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. IX, s. 157-158; Denizli'nin 1842 yılındaki "Muhassıllık" teşkilatının kaldırılmasından sonra geçirmiş olduğu idarî süreçle ilgili olarak geniş bilgi için bkz., Avcı, *a.g.e.*, s. 83-98.

neşredilmemiştir. Yayını gerçekleştiren dört yıl içerisinde en fazla görevi iki yıl ile Muhyiddin Paşa yapmış, diğer mutasarrıflar ise birer yıl görev yapmışlardır.

Bir kaynakta, Denizli’de tarihi bilinmemekle beraber, Hilmi Bey adlı bir şahsın mutasarrıflık yaptığı belirtilmektedir.²²⁵ Ancak bu isme arşiv belgelerinde rastlanılmamıştır.

Denizli il sınırlarına Cumhuriyet’ten hemen sonra 1924 yılında Çivril ilçesi katılmıştır. 1948 yılına kadar Buldan ilçesinin bir bucağı olan Güney ilçe haline getirilmiş, 1953’te Karaman bucağı, Çameli yeni adıyla ilçe olmuştur. 1959’da Merkez ilçeye bağlı Bozkurt bucağının Çardak köyü, Tavas ilçesinin Kale bucağı da ilçe haline getirilmiştir. Bu arada Acıpayam’ın Erle (Yeşilova) nahiyesi Burdur’a bağlanmıştır.²²⁶ Daha sonraki yıllarda yapılan idarî değişikliklerle kaza sayısı on yedi olmuştur (**EK: 24**).

²²⁵

Tarhan Toker, *Denizli İli Kültür Hayatı*, Yeni Cumhuriyet Matbaası, Denizli 1985, s. 4-5.

²²⁶

1973 İl Yıllığı, s. 44.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN NÜFUSU VE İDARÎ DURUMU

4. YERLEŞİM YERLERİ VE NÜFUSLARI

4.1. Yerli Gayrimüslimler (Rum Ortodoks, Ermeni Gregoryen ve Yahudiler) ve Yerleşim Yerleri

İslâm hukukunda gayrimüslimlerin Müslümanlarla bir arada oturmalarını engelleyen şer'î bir hüküm yoktur. Ne Kur'ân-ı Kerîm'de ne de Hz. Muhammed'in tatbikatında böyle bir yasağa rastlanmaz. Ancak daha sonraki dönemlerde, mahallelerin ayrılması gibi bazı uygulamalara rastlanmaktadır. Bu uygulamalar şer'î olmaktan ziyade örfî olduğunu ve sosyolojik şartlar sonucu oluştuğunu söylemek mümkündür.²²⁷

Denizli ve çevresinin Anadolu Selçuklu Devleti döneminde tamamen Türk hâkimiyetine geçtikten sonra küçük yerleşim yerlerindeki Hıristiyanlar sonraki dönemlerde birer ikişer ayrılıp daha batıya giderler. Sadece Ladik ve Honaz gibi büyük merkezlerde Hıristiyan cemaat kalır. Buralarda Hıristiyanlık'a ait eski teşkilatlar yaşamaya devam eder. Selçuklu Türk devrinden sonra, Papazlık, Ak-Kızıl Kilise veya Kilisecik gibi isimlerle anılmaya devam eden yerleşim yerlerinde hiç Hıristiyan kalmamıştır. Bu yerleşim yerlerinde yaşayan Rumların daha batıya, Bizans topraklarına gitmiş olabileceklerini söyleyebiliriz. Buralarda XV. yüzyıl sonlarında artık hiç *gebrân* (Hıristiyan) kalmamıştır. Bugünkü Denizli şehri, XIII. yüzyıl ortalarında şimdiki yerinde bir Müslüman ve Türk yerleşim yeri olarak inşa edildiğinde Hıristiyan nüfus bir süre daha Laodikya'da oturmaya devam etmiştir. Denizli'ye sabah gelip akşam evlerine dönebiliyorlardı.²²⁸ Ancak daha sonraki yüzyıllarda, Denizli'nin merkezinde kaleye uzak bir semtinde mahallelerini oluşturmuşlar ve buraya yeni bir kilise yapmışlardır.²²⁹

²²⁷ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 317. Geniş bilgi için bkz., Şeker, *a.g.e.*, s. 128-129.

²²⁸ Baykara, *Beylikler Çağında Denizli*, s. 329-330.

²²⁹ XVI. yüzyılın ilk yarısında Denizli'deki 22 mahalleden biri gayrimüslimlere aittir. 65 hane, 4 mücerred, 1 engelli (ma'lûl-a'mâ), 1 yaşlı (pîr) ve 1 papas ile şehrin % 7,6'sını oluşturmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Bilal Yıldız, *438 No'lu Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defterine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Lazkiye (Denizli) Kazâsı'nın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, SDÜ, SBE, İslam Tarihi ve Sanatları ABD (Yayınlanmamış Doktora Semineri II), Isparta 2008, s. 17; Komisyon, *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, BOA Yayını, Ankara 1993, s. 10.

Denizli topraklarına XIX. yüzyılda, özellikle demiryolu inşaatıyla birlikte yeni Hıristiyan (Rum) unsurlar gelmiştir.²³⁰

XX. yüzyıl başlarında Denizli’de gayrimüslimlerin çoğu, merkezde şehrin güney batısında, (eski) Acıpayam şosesi üzerinde, ortalama 160.000 m² alana yayılmış olan ve Rum Mahallesi adıyla anılan mıntıkada oturlardı. Sarayköy, Honaz ve Korucuk gibi verimli yerleşim yerlerine serpilmiş gayrimüslimler hariç, şehir merkezinde oturanların ortalama toplam sayıları, XX. yüzyıl başlarında 2700-3000 kişi civarındadır. Haluk Şemsioğlu’nun verdiği bilgilere göre, Rumlar ve Ermeniler Rum Mahallesi’nde; Yahudiler ise Nafiz Sokağı’nda,²³¹ Belediye²³² karşısındaki küçük konağın avlusundaki tahta evlerde, Mevlevî Tekkesi²³³ civarında ve İstasyon Caddesi’ne serpilmiş bir halde yaşarlardı.²³⁴ Ayrıca Yahudiler’den başka diğer gayrimüslimler ve asrî (modern) kişilerden de İstasyon Caddesi’nde yaşayanlar vardı.²³⁵

Denizli Şer’iye Sicil Defterleri’nde gayrimüslimlerin nerelerde oturduklarını en belirgin bir şekilde görebilmekteyiz. Osmanlı döneminde şehir merkezindeki gayrimüslimlerin büyük çoğunluğu bugünkü İstiklal Mahallesi olarak bilinen Hıristiyan Mahallesi’nde oturmakla birlikte az bir kısmı da Saraylar Tepesi²³⁶ Mahallesi’nde yaşamaktaydılar. Denizli Şer’iye Sicil Defterleri’nde gayrimüslimlerin ikamet ettikleri

²³⁰ Baykara, *a.g.e.*, s. 329-330.

²³¹ Bayramyeri Camii’nin kible tarafındaki sokak. Orhan Şahan (1938) ile 20.05.2011 tarihinde Şahanlar Lokantası’nda yapılan görüşme. Burası günümüzdeki Enver Paşa Caddesi ile Devlet Hastahanesi’ne çıkan Selçuk Caddesi’nin kesiştiği yerdir.

²³² 2. Ticari Yol ile Bayram Yeri’nden gelen Enver Paşa Caddesi’nin birleştiği, şu anda Ziraat Bankası’nın bulunduğu yerdir. 1950 tarihinde belediye başkanı olan Turan Bahadır, çürük olduğu gerekçesiyle bu binayı yıktırmıştır. Bina iki katlıdır. Mehmet Salih İzmirlioğlu (1933) ile (1980-2009 yılları arası Saraylar Mahallesi Muhtarı) 19.05.2011 tarihinde Saraylar Mahallesi, 497 sokaktaki İzmirlioğlu İşhanı’ndaki ofisinde yapılan görüşme. Bu mahalle Denizli şer’iye sicil defterlerinde Saraylar Tepesi Mahallesi olarak geçmektedir. Ticari hayatın merkezi olan Kaleiçi Çarşısı’nın burada olması nedeniyle gayrimüslimlerin, özellikle de Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı bir mahalledir.

²³³ Devlet Hastahanesi’nden gelen yolun Bayramyeri Camii (355. sokak) ile Sarayköy tarafına ayrıldığı yerdeki (357. sokak) Gün Market ve Uğur İşhanı’nın olduğu yer. M. Salih İzmirlioğlu; Bu tekkenin bahçesi, 357. sokak üzerindeki Alsancak İşhanı’nın (No 20) olduğu yere kadar uzanmaktadır. Alsancak İşhanı’nın arka tarafındaki Alpay İşhanı’nda faaliyet gösteren Güngör Etiket (358. sokak) ve Hacı Şakirler Apartmanı’nda faaliyet gösteren Yeni Merhaba Yayıncılık’ın (356. sokak) olduğu yerler eskiden *Gavur Evleri* olarak bilinmektedir. (EK: 21) Talat Aydın (1944) ile 20.05.2011 tarihinde Uğur İşhanı’nda faaliyet gösteren Gökkuşluğu Halıcılık’ta yapılan görüşme. Adı geçen şahıs, Alsancak İşhanı üzerindeki dairesinde ikamet etmektedir.

²³⁴ Haluk Şemsioğlu (Haz.), *20. Yüzyıl Başlarında Denizli*, HM Matbaacılık, Denizli 2004, s. 1.

²³⁵ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 83.

²³⁶ Günümüzde, Saraylar Mahallesi.

mahalleler değişik isimlerle adlandırılmıştır. Nitekim sicillerde, Acem Mahallesi,²³⁷ Reaya Mahallesi (680:143/266), Ermeniyan Mahallesi (162/300b), Rumiyan Mahallesi (179/335); Rum Mahallesi (681:27/36), Hristiyan Mahallesi'nden Rum Mahallesi (172/290); Ermeni Mahallesi (682:129/84); Hristiyan Mahallesi'nden Ermeni Mahallesi (684:370/348); Saraylar Mahallesi (685:20/80), Hristiyan Ermeni Mahallesi (68/287) gibi adlara rastlanılmaktadır. Denizli'de Yahudi nufusun fazla olmamasından dolayı, ayrı bir Yahudi Mahallesi teşekkül etmemiştir. Yahudiler'den bir kısmı, Hristiyan Mahallesi'nde Ermenilerin yaşadığı yerde (683:111/433), Müslümanların yaşadığı mahallelerden Mollabağ Mahallesi'nde (683:144/569), yukarıda belirtildiği gibi Saraylar Mahallesi'nde ve İstasyon Caddesi boyunca dağınık bir şekilde yerleşmişlerdir. Ayrıca Müslüman mahallelerde de bazı Hristiyan ailelerin yaşadığı görölmektedir. Örnek verecek olursak, İzmir'de Karaosmanzâde Hanı'nda misafir olarak yaşayan Latin teb'asından tüccar Halepli Andonaki veled-i Yusuf Tara'nın Denizli'nin Kayalık Mahallesi'nde kendine ait fevkânî ve tahtânî (iki katlı ev) 6 oda, 2 ahır ve bir miktar avludan oluşan evinden bahsedilmektedir (681:185/324). Bu arada şunu da belirtmemiz gerekir ki, ihtida eden gayrimüslimlerin Müslüman mahallelere yerleştiğini görmekteyiz. Mesela, Feslekan Mahallesi'nde oturan Mühtedioğlu Hüseyin b. Mehmet adı bize bunu göstermektedir (683:197/793).

Yine şer'ie Sicilleri'nde tespit ettiğimize göre, Denizli merkez kasabasının dışında gayrimüslimlerin yaşadığı yerler olarak Sarayköy (681:99/142); Karahayıt (682:198/328); Honaz (683:172/682); Sarayköy Sığma köyü (684:48/110), çanlı Çiftliği (bugünkü Korucuk) (103/236), Irlıanlı (264/98), Kadı Nahiyesi (bugünkü Buldan) (286/153); Karakurt Değirmeni (bugünkü Karakurt köyü) (685:81/343), Karaağaç (bugünkü Acıpayam) (142/650), Tavas Yarangüme (168/684), Asi Garbikaraağaç (bugünkü Acıpayam) (175/720), Karakurt (217/893), Karahayıt Sultaniye (bugünkü Karahayıt) (263/1124) gibi yerleşim yerleri dikkat çekmektedir.

²³⁷

Tanju Demir, *XVIII. Yüzyıl'ın Sonu ve XIX. Yüzyıl'ın Başında Denizli*, Ege Üniversitesi SBE, Tarih ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1996, s. 84'te belirttiğine göre, 1777 tarihinde bu mahallede Ermeniler yaşamaktadır.

4.2. Diğer Gayrimüslim Ecnebler ve Konsolosluklar

Denizli’de yerli gayrimüslimler yanında diğer kaza, sancak ve vilayetlerden gelip yerleşen göçmen gayrimüslimler de bulunmaktadır. Bunlar sicillerde, geldikleri yerleşim yerlerinin adlarıyla zikredilmişlerdir. Zaman içerisinde bunlardan bazılarının göçmenlikten çıkarak yerleştiklerini düşünebiliriz. Denizli adeta imparatorluğun bütün renklerini içinde barındırmakta olup, bu kişiler muhtemelen çalışmak amacıyla çeşitli yerlerden gelen gayrimüslimlerdir. Örneğin sicillerde, Yozgat (680:244/497); Van (681:12/19), Aydın (32/45), Yanya (35/54), Kütahya-Borluk (99/142); Manisa (682:1/1), İzmir-Ödemiş (141/121); Gümölcine (683:45/177), Alaşehir (111/433), İzmir (138/538), Halep (167/658); Isparta (684:75/160), Aydın-Güzelhisar (258/86), Isparta-Barla (264/98), Kıprıs (286/153), Rodos (295/182), Konya-Sille (295/182), Beyrut (380/364), Midilli (382/370); Mamuratilaziz (Elazığ) (685:23/95), Burdur (24/98), Adana (89/379), Konya (119/530) gibi şehirlerden gelen gayrimüslimlere rastlanmaktadır. Şer’iye Sicil Defterleri’nde dikkatimizi çeken bir husus da, Ermeni Mahallesi’nde Kürdoğlu Hacı Mıkırđıç adında bir gayrimüslimin yaşamasıdır. Muhtemelen Denizli’ye Anadolu’nun doğu bölgelerinden geldiğini söyleyebiliriz (681:12/19). *Yabancı* olan bu kişiler, zaman içerisinde yerli konumunu almışlardır.

Denizli’de Osmanlı vatandaşı olup, *yabancı* diye adlandırılan göçmen gayrimüslimlerin yanısıra, yabancı ülke uyruklu ecnebler de ikamet etmekteydiler. Bunlar, Yunan (681:173/293), Latin (185/324), Macar (138/206), Rus (685:200/820), İtalyan²³⁸ kökenli yabancı ülke vatandaşları olup, çeşitli alanlarda çalışan kimselerdir.

Osmanlı Devleti, topraklarında yaşayan yabancıların her yıl düzenli olarak istatistiğini tutmaya çalışmıştır. Çünkü Osmanlı topraklarındaki madenlerin ve demiryolu imtiyazlarının yabancı girişimcilere açılması ile birlikte, yıldan yıla yabancı uyruklu kişilerin artışı söz konusu olmuştur. Bu istatistiklerden bazılarında Denizli ve Sarayköy’de yaşayan yabancıların sayısını ve uyruklarını görmemiz mümkündür.

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, 1918 yılında Denizli merkezde 1 ABD, 3 Avusturya-Macaristan, 12 İran, 2 Fransa, 71 Yunanistan vatandaşı kaydedilmiştir. Aynı yılda Sarayköy’de de 15 Yunanistan vatandaşı bulunmakta idi. Yabancı ülke

vatandaşları arasında Yunanistanlıların önemli bir yekün tutmakta olduğu görülmektedir.

3. Merkez Kaza 1334 M (1918) Senesi Ecânibe Mahsûs İstatistik Cetveli²³⁹

Tâbiyyeti	Cinsiyeti		Yekün	Mezhebi		Mesleği	Mülâhazât
	Zükûr	Înâs		Müslim	Gayr-i Müslim	Sanaat	
Amerika Cemâhir-i Müttefika	1	-	1	-	1	1	Dakık fabrikasında çuvalcı
Osturya Macaristan	1	2	3	-	3	1	Ecircidir
İran	6	6	12	12	-	-	Kırtasiye tüccarıdır
Fransa	1	1	2	-	2	1	Mühendistir
Yunanistan	40	31	71	-	71	24 [26]	*
Yekûn-ü Umûmi	49	40	89	12	77	(29)	

* İşbu yirmialtı kişiden biri eczacı, biri istasyon memuru, biri istasyon telgrafçısı, beşi kâtip, beşi fabrika amelesi ve onüçü diğer sanat ashabı olup diğerleri mahdumlarıdır.

4. Sarayköy Kazası 1331[4] M (1918)²⁴⁰ Senesi Ecânibe Mahsûs İstatistik Cetveli²⁴¹

Tâbiyyeti	Cinsiyeti		Yekün	Mezhebi		Mesleği	Mülâhazât
	Zükûr	Înâs		Müslim	Gayr-i	Sâir	

²³⁹

BOA, DH.EUM.ECB. 17/39. 1336 N 10/19 Haziran 1918.

²⁴⁰

İstatistiğin altında, verileri giren polis 17 Şubat 1334/17 Şubat 1918 tarihini kaydetmiştir.

²⁴¹

BOA, DH.EUM.ECB. 17/39. 1336 N 10/19 Haziran 1918.

					Müslim	Meslekler	
Yunanistan	6	9	15	-	15	2	-
Yekûn-ü Umûmi	6	9	15	-	15	2	-

Denizli’de yabancı ülke vatandaşlarının Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde yardımcı olan konsolosluk görevlileri bulunmaktadır. Bunlardan birisi, yerli Müslümanlardan Yunan konsolos vekili Mal Müdürü Hüseyin Hüsnü Efendi,²⁴² diğeri de Denizli’deki İtalyan amele ile sair işçilerin işlerini görmesi için ilk defa atanan Çicone Pantajopulo’dur.²⁴³

Ayrıca Denizli’de yerli Müslümanlarla birlikte, başka yerleşim yerlerinden ve ülkelerden gelen farklı ırklara mensup göçmen Müslümanlar da yaşamaktadır. Mesela: Arnab(v)ut Salih, Arnab(v)utzâde Osman Ağa, Güneyli Hacı Kürtoğlu Hafız, Çerakese’den Davud, Arap Ali, Hacı Hasan Arabı, Karaağaç’tan Arap,²⁴⁴ İran vatandaşı Adıveli oğlu tahtacı Hüseyin gibi.²⁴⁵ Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Türk kültüründe esmer tenli kişilere *Arap* lakabı verilmektedir. Bu nedenle, yukarıdaki kişilerden bazıları Türk olma ihtimalini gözden uzak tutmamak gerekir.

4.3. Gayrimüslimlerin Nüfusları ve Müslim-Gayrimüslim Nüfus Oranları

Günümüz dünyasında bütün ülkelerin en çok üzerinde durdukları konulardan biri nüfustur. Bunun nedeni ise; nüfus, bir taraftan dünyadaki sınırlı doğal kaynakları paylaşarak bütün çevre sorunlarının temel kaynağı olurken, diğer taraftan da devletler için önemli bir güç kaynağı ve devamlılıklarını sağlamada gerekli bir unsurdur. Devletler, ilkçağlardan beri sınırları içersinde ne kadar insan yaşadığını ve bunların ne gibi özelliklere sahip olduklarını tespit etmek ihtiyacı duymuşlardır. Yüzyıllar boyunca ve hatta XX. yüzyılın ortalarına kadar, nüfusun rakamsal olarak fazlalığını güçlü olmak

²⁴² *DŞSD*, 681:173/293, 5 B 1296/25 Haziran 1879.

²⁴³ *BOA*, İ.HR.. 424/1328 L-06. 1328 L 12/17 Ekim 1910. Belgelerde İtalyan amele ve işçilerin ne tür bir işle meşgul oldukları belirtilmemiştir.

²⁴⁴ *DŞSD*, 681: 99/142. 1 B 1294/12 Temmuz 1877.

²⁴⁵ *BOA*, DH.EUM.MTK. 34/9. 1332 Ş 05/29 Haziran 1914.

için gerekli ve yeterli etken olarak görüyorlarken günümüzde nüfusun rakamsal fazlalığından ziyade, taşıdığı nitelikleri ya da özellikleri üzerinde durulmaktadır.²⁴⁶

Türk tarihinde çeşitli maksadlarla nüfusu belirlemeye ve değişik konularda bilgi toplamaya yönelik çalışmalar yapılmıştır. Osmanlılar döneminde XVI. yüzyıldan itibaren tutulmaya başlanan *Tahrir defterleri* o dönemin sosyal ve ekonomik tarihinin yazılmasında önemli kaynaklar olarak kullanılmaktadır. Tahrir defterleri ister icmâl isterse mufassal olsun, Osmanlı Devleti'nde vergi verecek ve askere alınacak nüfusu tespit etmeye yardımcı olmaktadır. Bu sebepten Tahrir defterlerinde sadece *nefer* adı verilen erkeklere yer verilmiştir.²⁴⁷

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımı 1831 yılında II. Mahmud zamanında yapılmıştır. Bütün kazaların nüfusları sayılmamakla beraber, 1828/1829 yıllarında hem Avrupa hem de Anadolu'da yapılan sayımın ilk modern nüfus sayımı olduğunu kabul edenler de vardır. Osmanlı Devleti 1831 sayımı ile Müslim ve gayrimüslim nüfusu belirlemeyi, bu şekilde bir taraftan 1826 yılında lağvedilen Yeniçeri Ocağı'nın yerine yeni bir ordu kurulabilmesi için (*Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye*²⁴⁸), ülke içerisindeki askere alabileceği faal Müslüman erkek nüfus gücünü, diğer taraftan da cizye alabileceği gayrimüslim nüfusu belirleme amacını gütmüştür. Hükümetin nüfus konusuna gösterdiği ilgiden dolayı 1839 yılından itibaren eyaletlere nüfus nazırı, sancak ve kazalara da nüfus memuru ve mukayyit adında görevliler tayin eder. Osmanlı Devleti'nde düzenli merkezi kayıt sisteminin kurulmasıyla beraber tüm ülkede nüfus sayımı Harbiye Nâzırı Rıza Paşa'nın başkanlığında 1844 yılında yapılır. Bu sayımın ardından 1854, 1856, 1874 ve 1878 yıllarında kısmî olarak sayımlar yapılmıştır. Ayrıca ordunun baskısıyla nüfus sayımlarının düzenli olarak yapılıp kaydedilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla, hem devlet hem de eyâletler için nüfus sayımları ve yıllıklar (*salnâmeler*) geliştirilmiştir. 1847 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan *Devlet-i Aliyye Salnâmeleri (Devlet Yıllıkları)* ve 1864 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan *Vilâyet Salnâmeleri (İl Yıllıkları)*, Cumhuriyet öncesi dönemde Osmanlı nüfusu hakkında düzenli sayılabilecek bilgiler vermektedir. Bu sanâmelerde nahiye düzeyine kadar erkek

²⁴⁶

Tahir Kodal, *Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)*, Divan Kitap, Ankara 2009, s. 1.

²⁴⁷

Kodal, *a.g.e.*, s. 4; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, c. III, s. 376.

²⁴⁸

Gülsoy, *a.g.e.*, s. 44.

ve kadın nüfusu, Osmanlı millet sistemine göre değişik etnik gruplara ve mezheplere mensup insanların erkek ve kadın nüfusları verilmektedir.²⁴⁹

Batılılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda hiçbir zaman nüfus sayımı yapılmadığını iddia ederek, Bâbîâlî'nin verdiği rakamların daima yanlış ve uydurma olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak, gerçek hiç de öyle değildir. Sultan II. Abdulhamid zamanında yeni bir nüfus sayımı yapılması için harekete geçilir ve bu konuda hukukî düzenleme yapma yetkisi Şûrâ-yı Devlet'e verilir. Nüfus sayımı konusunda daha önceki çalışmaları dikkate alan Şûrâ-yı Devlet tarafından *Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi*" hazırlanır ve Padişahın onayından sonra 4 Eylül 1881 tarihinde yürürlüğe girer. II. Abdulhamit, yeni Amerikan elçisi Samuel Sullivan Cox'u 1886 yılında kabul ettiği zaman, elçi kendisine Amerika'da yapılan son nüfus sayımından ve bunun devlet için faydalarından bahseder. Padişah konuya ilgi gösterir ve Osmanlı'da bir teşkilat kurulmasına yardımcı olup olmayacağını sorar. Elçinin olumlu cevap vermesi üzerine, o dönemin şartlarına göre modern bir sayım için gerekli hazırlıklar elçinin yardımıyla tamamlanmıştır. Bu sayımda Müslüman nüfusun sayım görevi Harbiye Nezâreti'ne, gayrimüslim nüfusun sayım görevi de Dâhiliye Nezâreti'ne verildi. 1881/82 yılında başlayıp, 1890 yılında biten ve ilk sonuçları 1893 yılında yayınlanan bu nüfus sayımı sırasında herkese bir *nüfus tezkeresi* (Tezkire-i Osmanî) verilir. Ayrıca ilk kez kadınlar da sayıma dâhil edilir²⁵⁰ ve o tarihten itibaren nüfus tezkeresi olmadan hiçbir iş yapılamaz hale gelir. Bu nedenle bu sayımın sıhhatli olduğu kabul edilir. Sayım bugünkü gibi herkesi evinde oturmaya zorunlu tutmadan ve ev ev dolaşmadan yapılmış, her evde aile reisine sorarak evde yaşayan her şahıs için bir fiş doldurulmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu fişler doldurulurken muhtarlar da hazır bulunmuştur. Nüfus sayım sonuçlarını yayınlayan ve 1892 yılında kurulmuş olan İstatistik Umum Müdürlüğü'nün ilk başkanı Fethi Franko adlı bir Yahudi'dir. Onun

²⁴⁹

Kodal, *a.g.e.*, s. 5; ayrıca bkz., Karal, *a.g.e.*, c. I, s. 155; Mutullah Sungur, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Nüfus ve Nüfus Sayımları", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, c. IV, s. 561.

²⁵⁰

Stanford Shaw, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c. IV, s. 941-42'de bu konu ile ilgili olarak; ilk defa II. Mahmud'un hükümdarlığının son yıllarından itibaren gelişmeye başlayan nüfus sayım çalışmalarıyla birlikte her sayılandan belirli bir harç alınıp, Nüfus Tezkereleri'nin verilmeye başlandığını belirtmektedir. Ayrıca 1860 yılında Tahrîr-i Emlâk İdaresi'nin hazine bünyesinde kurulmasıyla genç-yaşlı, kadın-erkek herkesin sayılmasına, bütün doğum ve ölümlerin kaydına başlandığını, liva ve kazalarda sayım sonuçlarını derleyip kayıtları tutacak ve sayım sonuçlarını payitahta bildirecek nüfus memurluklarının kurulduğunu; 1881 yılında da, Tahrîr-i Emlâk İdaresi'nden bağımsız Sicill-i Nüfus İdaresi'nin kurulduğunu ve bu idareye daha çağdaş nüfus sayım ve kayıt sistemi geliştirme görevi verildiğini belirtir.

yerine geçen şahıs da Mıgırdıç Şinabyan (Sinabyan) adlı bir Ermeni olup 1897-1903 yılları arasında görev yaptıktan sonra yerine Rober adlı Amerikalı geçmiş o da 1908 yılına kadar bu görevi yapmıştır. Nüfus sayımı yapıldıktan sonra, her ilçede nüfus müdürlükleri kurularak yeni doğum ve ölümler kaydedilmiş ve bu şekilde Osmanlı Devleti'nin nüfusundaki değişiklikler zamanında tespit edilmiş olup,²⁵¹ Osmanlı'da son nüfus sayımı 1903 yılında yapılmıştır.²⁵²

Bilindiği üzere Denizli'de gayrimüslim varlığı çok eskilere dayanmaktadır. Denizli yöresinin ilk fetih döneminde burada yoğun bir şekilde Rumlar yaşamaktadır. Rumların varlığı ileride görüleceği üzere 1920 yılının Temmuz ayında Demirci Mehmet Efe ve daha sonra aynı yılın Eylül ayında Mutasarrıf Vekili Nazmi Bey tarafından Sarayköy yakınlarına gelen Yunan işgal kuvvetleri ile işbirliği yapmalarının önüne geçmek için Isparta'nın Eğirdir İlçesi'ndeki Nis Adası'na (Yeşil Ada) tehcirlerine kadar devam edecektir. Denizli'deki Rumların varlığı, sosyal ve ekonomik durumlarıyla ilgili ilk bilgileri XIV. yüzyılın ilk yarısında 1331 ve 1332 yıllarında Anadolu'yu dolaşmaya başlayan Kuzey Afrikalı İbn-i Batuta adlı Müslüman bir seyyahın almaktadır. Hicrî 733 yılı Ramazan Bayramı (1333 yılı Haziran ayı) günlerinde Denizli'de bulunan İbn Batuta; Denizli'de çok miktarda zimmî Rum bulunduğunu, tekstil sanatı erbabının çoğunun Rum kadınlardan meydana geldiğini, Rumların sultana cizye vesaire adıyla vergi verdiklerini, Rumların başlıca ayırt edici özellik olarak kırmızı ve beyaz renkli serpuş giydiklerini, kadınlarının da büyük *imame* sardıklarını, bildirmektedir.²⁵³

XVI. yüzyılda Denizli'yi oluşturan 22 mahalleden biri *Kefere Mahallesi*'dir. Bu mahalle, XVII. yüzyıl boyunca *Nasârâ*, 1699'da ise, *Zimmiyân* olarak kaydedilmiştir. Bu mahalle, XVI. yüzyıl Tahrir kayıtlarına göre, 1530 yılında şehir nüfusuna esas olan toplam *nefer*'in yaklaşık % 6.12'sini bünyesinde barındıran şehrin büyük

²⁵¹ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 1988, s. 134; Tevfik Çavdar, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, s. 554-555; Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Türkiye'nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, s. 568; Nilgün Aşıkçı Çevik, *Denizli 1831 Nüfus Sayımı Grup Biyografisi (Prosopografisi)*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İslam Tarihi ve Sanatları ABD, İslam Tarihi ve Sanatları Programı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2007, s. XX.

²⁵² Müsemma Sabancıoğlu, "Sayım Günü Evde Oturacaklara Faideli Bilgiler", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Ekim 2000, Sayı 82, s. 25; Ali Güler makalesinde, Osmanlı'da 1903 yılındaki sayımdan bahsetmemekte olup, ayrıca 1906/7 ve 1914 yıllarında iki ayrı nüfus sayımı yapıldığını belirtmektedir. Bkz., Güler, *a.g.m.*, s. 569; Kemal H. Karpat ise, Osmanlı'da son nüfus sayımının 1905/6 yılında yapıldığını belirtir. Bkz., Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 75.

²⁵³ İbn Battûda, *a.g.e.*, s. 408.

mahallelerinden biri iken, 1571'de *neferen* toplam nüfusun ancak % 3.58'ine sahip bir mahalle haline gelmiştir. Bunun gibi, XVII. yüzyıl Avârız Defterleri'nde de, 1623 yılında deftere kayıtlı toplam *nefer*'in yaklaşık % 2'sini, 1699 yılında ise ancak % 1.62'sini bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Ekonomik güç olarak da 1775 tarihinde şehre dağıtılan verginin yaklaşık % 7'sini ödemeye muktedir halde görünmektedirler.²⁵⁴

Denizli yöresinin fethinden sonra Rumların Denizli ilçelerinde varlığı değişkenlik göstermektedir. Bazı ilçelerde asırlar boyunca hiç Rum bulunmamasına rağmen bir anda kalabalık bir Rum topluluğuna rastlanmaktadır. Buna Çal İlçesi'ni örnek olarak verebiliriz. Bu ilçeye, XIX. yüzyılın sonunda yerleşen Rumlar, çok kısa bir süre içerisinde değişik esnaf odalarında etkin bir rol almışlardır. Denizli'ye XIX. yüzyıl sonlarında (1884) bağlanan Çal'ın²⁵⁵ daha önceki idarî bakımdan bağlı olduğu Karahisar-ı Sahip Sancağı'na (günümüzde Afyon İli) ait Hüdavendigâr Vilâyeti (Bursa) Salnâmeleri'ndeki nüfus bilgileri incelendiğinde, Çal İlçesi'nde gayrimüslim varlığına rastlanmamaktadır.²⁵⁶

Batı Anadolu'da bu şekilde Rum nüfusunun bir anda artmasında etkili olan en büyük etken; 1839 ve 1856 fermanlarının getirdiği olumlu şartlar nedeniyle Ege adalarındaki Hıristiyan nüfusun hızla artmaya başlaması ve iş bulamayan pek çok kişinin Batı Anadolu'ya göç edip yerleşmesidir. O dönemdeki ekonomik şartlar, Rum göçmenlerin işini kolaylaştırmıştır. Müslümanlar gibi zorunlu askerliğe ya da diğer çeşitli ağır sorumluluklara tabi değillerdi. Çeşitli ekonomik sıkıntıların yoğun baskısı altında kalan Müslümanlar, ya kürtaj veya kimi durumda yeni doğan bebeklerin öldürülmesi gibi mümkün olan her yola başvurarak aile fertlerinin sayısını az tutarken, askerî sorumluluklardan muaf tutulan ve gelirlerine oranla çok önemsiz bir vergi ödeyen Rumlar büyük aileler kurup geçindirebilmekteydiler. Bir İngiliz elçilik raporuna göre Rumlar, Batı Anadolu'nun her yerinde Türklerin yerini aşağıdaki gibi almıştır:

²⁵⁴ Gökçe, *a.g.e.*, s. 82-83.

²⁵⁵ *BOA*, A. } MKT.UM.. 346/39. 1275 S 09/18 Eylül 1858 Karahisar-ı Sahib'e tabi olan Çal kazasının Denizli'ye ilhaki; İ.ŞD.. 69/4056. 1301 N 07/1 Temmuz 1884 Karahisar-ı Sahip sancağından Çal kazasının Denizli'ye ilhaki; ŞD. 1380/57. 1306 S 08/14 Ekim 1888 Çal kazasının Karahisar sancağından ayrılarak Denizli sancağına rabt ve ilhaki ifadesine dair Aydın Valiliği'nin arzı.

²⁵⁶ bkz., *HVS*, 1287 H (1870/71), s. 152; 1288 H (1871/72), s. 120; 1289 H (1872/73), s. 115; 1291 H (1874/75), s. 115; 1292 H (1875/76), s. 151; 1293 H (1876/77), s. 143; 1294 H (1877/78), s. 139; 1295 H (1878), s. 139; 1296 H (1878/79), s. 184; 1297 H (1879/80), s. 176; 1301 H (1883/84), s. 184.

Bir Rum, Müslüman köyüne gelir ve oradaki yeni hayatına küçük bir tüccar olarak başlar. Zamanla o ticaretle zenginleşirken, çiftçilik yapan köylüler yoksullaşır; sonunda Rum'a dostları ve akrabaları da katılır. Köylünün yoksulluğu gittikçe artar ve yağışın yetersiz olduğu yıllarda üst üste gelen kötü hasatlar sonucunda topraklarından ayrılıp iç kesimlere gitmek zorunda kalır. Bu süreç zengin Müslümanlar için de az çok aynı şekilde olmuştur.

Rumlar, yerleştikleri sahil şeridindeki kentlerde serbest girişime ve dış ticarete dayanan küçük bir ekonomik devrim yaparlar. Rum göçmen tüccarların birkaç yıl içinde Müslümanların yerini alması doğal olarak, bütün köy ve kasabaların etnik yapısını da değiştirir. Bu durum, önceden planlanmış bir kolonileştirme planının gerçekleştirilmesinden çok (bununla birlikte ilerleyen süreçte böyle bir plan biçimlenmiştir) ekonomik fırsatların iyi değerlendirildiği bir süreçtir. Sonuçta, İzmir yakınındaki şehirlerde Müslümanların oranı büyük ölçüde düşmüştür.²⁵⁷

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki illerinden her biri, nüfusuna ilişkin verileri kendi başına derlemektedir. Aydın Vilâyeti, Osmanlı Devleti'nin en sağlam nüfus verilerinin iyi bir örneğini oluşturur. Çünkü Aydın istatistik çıkarma açısından en gelişmiş illerden biridir. Aydın il sınırlarında 1878'den 1912'ye kadar geçen dönemde sadece önemsiz bazı değişiklikler gerçekleşmiştir ve bu da zaman içinde ortaya çıkan sayısal değişiklikler açısından karşılaştırmalar yapılmasını kolaylaştırmaktadır.²⁵⁸ Çalışmamızda bu yönüyle şanslı konumda olduğumuzu söyleyebiliriz. Ancak aşağıda tabloları değerlendirirken görüleceği üzere bazı cemaatlerin nüfusları birkaç defa sehven belirtilmediği veya bir önceki senenin bilgilerinin aynen tekrarlandığı görülecektir. Bunun da, o dönemin şartları gereği normal olduğunu düşünüyoruz.

Salnâmelerde verilen nüfus verilerine göre, Denizli Sancağı'ndaki müslim-gayrimüslim oranları aşağıdaki gibidir:

²⁵⁷

Karpat, *a.g.e.*, s. 86-87.

²⁵⁸

Justin Mc Carthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar* (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998, s. 176.

5. 1301 H (1883/84) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne Göre Sancak Nüfusu²⁵⁹

Yerleşim Yeri	Müslim	Rum	Ermeni	Müsevî	Ecnebi ²⁶⁰	%
Denizli	21.174	1.096	444	-	-	-
Yekün	22.714					
%	93,2	4,8	1,9	-	-	-
Sarayköy	16.538	394	-	-	-	2,4
Honaz	7.720	280	-	-	-	3,6
Buldan	22.016	-	-	-	-	-
Tavas	37.752	-	-	-	-	-
YEKÜN	105.200	1.770	444	-	-	-
Gen. Yek.	107.414					
%	97,9	1,6	0,4			

Aydın Vilâyet Salnâmeleri içersinde ilk nüfus verilerine 1883/84 tarihli salnâmede rastlamaktayız. Sadece erkek nüfusun verildiği bu salnâmeye göre, Denizli kaza merkezinde yaşayan Müslümanların oranı % 93'den fazla, gayrimüslimlerin oranı da % 7'ye yakındır. Rumların oranı % 5'e yakın iken, Ermenilerin oranı % 2 civarındadır. Bu salnâmede kazaların nüfusları da verildiği için, gayrimüslimlerin nüfuslarını detaylı olarak görebilmekteyiz. O dönemde Denizli merkez kaza haricinde sadece bir kaza ve bir nahiyede gayrimüslimler yaşamaktadır. Sarayköy'de bu oran, Müslümanlarda % 97,6 iken gayrimüslimlerde % 2,4'tür. Honaz'da ise, Müslümanların oranı % 96,4 iken gayrimüslimlerin oranı % 3,6'dır. Sancak boyutunda ise, Müslümanların oranı % 98 iken gayrimüslimlerin oranı % 2'dir. Yukarıda Müslümanlarla gayrimüslimlerin nüfusları verilirken rakamlarda yuvarlama yaptık. Beş ve daha fazla olan küsuratlı rakamları bir üst rakama yuvarladık. Bu nedenle tablolar incelenirken bu hususun göz önüne alınması gerekir.

²⁵⁹
²⁶⁰

SVA, 6. Def'a, Aydın Vilâyet Matbaası, İzmir 1301 H (1883/84), s. 240.
Tebaa-i ecnebiye ile tâbiyyeti meşkûk.

6. 1304 M (1888/89) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne Göre Sancak Nüfusu²⁶¹

CEMÂAT	YERLİ		YABANCI		İCMÂL	%
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek		
İslâm	85.270	86.224	263	363	172.120	98,3
Rum	987	1.092	50	248	2.377	1,3
Ermeni	250	240	7	12	509	0,3
Bulgar	-	-	-	1	1	-
Yahudi	-	-	-	-	-	-
Ecnebi	-	-	-	10	10	-
YEKÜN	86.507	87.556	320	634	175.017	

Nüfus bilgilerinin yayınlandığı ilk salnâmeden beş yıl sonra verilen 1888/89 tarihli yeni istatistik bilgilerinde kazaların nüfusları verilmemiştir. Cemaat boyutunda verilen bilgilere göre, Denizli Sancağı'nın % 98'den fazlasını Müslümanlar oluşturmaktadır. Geri kalan nüfusun % 1'den biraz fazlasını Rumlar, % 0,3'ünü ise, Ermeniler oluşturmaktadırlar. Yukarıdaki salnâme ile karşılaştırıldığında rakamsal olarak çok büyük bir farklılık göze çarpmaktadır. Bunun nedeni ilk sayımda, kadınların sayıma dâhil edilmemiş olmalarıdır. Genel olarak baktığımızda ise, bir önceki salnâmeye göre Müslümanların nüfus oranı artarken gayrimüslimlerin nüfus oranlarında düşüş görülmektedir.

²⁶¹

SVA, 10. Def'a, Tertip eden Mektupçu Fehmi, Aydın Vilâyet Matbaası, İzmir 1304 M (1888/89), s. 380.

7. 1305 M (1889/90) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne Göre Sancak Nüfusu²⁶²

Yerleşim Yeri	İslâm		Rum		Ermeni		Yahudi		Ecnebi	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
Denizli	12.245yrl 90 ybn	12.069 95ybn	828 15ybn	864 27ybn	- (?) 3ybn	- (?) 10ybn	-	-	-	-
Honaz Nah.	4.724	4.734	155	186	-	-	-	-	-	-
Tavas	26.044	26.864	3 ybn	28ybn	-	-	-	-	-	-
Çal	14.236	14.241	19ybn	138ybn	-	-	-	-	-	-
Baklan Nah.	7.274	7.232	-	-	-	-	-	-	-	-
Buldan	5.931	6.093	4 ybn	6 ybn	-	-	-	-	-	-
Güney Nah.	6.769	7.099	-	-	-	-	-	-	-	-
Saray[köy]	5.258	5.613	203	295	-	-	-	-	-	-
Kadı Nah. (Babadağ)	3.424	3.600	41	48	-	-	-	-	-	-
Garbî- karaağaç	12.602	13.210	-	-	-	-	-	-	-	-
İrle Nah.	5.038	5.212	-	-	-	-	-	-	-	-
YEKÜN	103.635	106.065	1.268	1.592	3 (?)	10 (?)	-	-	-	-
İCMÂL	209.700		2.860		13 (?)		-	-	-	-
Gen. Yek.	212573									
%	98,6		1,3		-		-	-	-	-

1889/90 tarihli salnâmede, yeniden kazalardaki cemaatlerin nüfusları ayrıntılı olarak verilmiştir. Daha önce gayrimüslim varlığına rastlanmayan Tavas, Çal, Buldan, Kadı (Babadağ) Nahiyesi gibi yerleşim yerlerinden bazılarında çok az olmakla beraber, bazı yerlerde kalabalık bir gayrimüslim topluluk gözükmektedir. Burada dikkatimizi çeken bir husus da, yerleşim yerlerinde yeni ortaya çıkan gayrimüslim varlığın yabancı olmasıdır. Aynı zamanda yabancı Müslümanların da varlığı dikkat çekmektedir. Yani

²⁶²

SVA, 11. Def'a, Aydın Matbaası, İzmir 1305 M (1889/90), s. 204-207.

buralara imparatorluğun farklı yerlerinden gelip, yerleşmiş olmalarıdır. Müslümanların oranında % 0,3'lük bir yükselme varken, Rumların nüfuslarında % 0,3'lük bir azalma vardır. Yerli Ermenilerin nüfusları sehven verilmediğinden onların hakkında bir değerlendirme yapamayacağız.

8. 1307 M (1891/92) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne Göre Merkez Kaza Nüfusu²⁶³

ESÂMİ-İ CEMAAT	YERLİ		YABANCI		İCMÂL	%
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		
İslâm	16.415	16.861	97	71	33.444	93,6
Rum	866	835	36	21	1.758	4,9
Ermeni	236	240	15	10	501	1,4
Bulgar	-	-	1	-	1	-
Yahudi	-	-	-	-	-	-
Ecnebi	-	-	15	8	23	-
YEKÜN	17.517	17.936	164	110	35.727	-
Honaz Nah.	4.920	4.879 ²⁶⁴	-	-	9.799	-
Merkez	6.073	6.019	-	-	12.092	-

Denizli merkez kazanın nüfusunun ayrıntılı olarak verildiği 1891/92 tarihli bu salnâmede, kaza nüfusunun % 94'e yakını Müslüman, % 5'e yakını Rum, % 1,5'e yakını da Ermeniler'den müteşekkildir. Kaza merkezinde 1 tane Bulgar ve çok az sayıda da ecnebi (yabancı ülke vatandaşı) bulunmaktadır. Merkez kazaya bağlı köy, kasaba ve nahiyelerde müslim-gayrimüslim, kadın-erkek toplam 35.727 kişi yaşıyorken, kaza

²⁶³ SVA, 13. Def'a, Tertip eden Cemiyet-i Resmîye azâsından İbrahim Cavid, Vilâyet Matbaası, İzmir 1307 M (1891/92), c. II, s. 418.

²⁶⁴ Honaz nüfusu verilerinde Müslüman ve Rum nüfusu ayrıntılı olarak verilmemiştir. Ancak Honaz'da Rumların yaşadığı muhakkaktır. 1887/88 tarihli salnâmedeki müslim-gayrimüslim toplam nüfusa baktığımızda, bu rakamın içersinde gayrimüslimlerin de olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

merkezinde toplam 12.092 yaşamaktadır. Bu durumda kaza merkezinde Rumların oranı (1.758 kişi) % 14,5 iken Ermenilerin oranı (501 kişi) % 1,4'tür.

9. 1307-1314 (1891-1897) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne Göre Sancak Nüfusu

ESÂMİ-İ CEMAAT	1307 M (1891/92)		1311 H (1893/94)		1312 H (1894/95)		1313 H (1895/96)		1314 H (1896/97)	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
İslâm Yerli	104.386	104.089	106.072	107.000	108.261	109.099	109.568	110.698	109.568	110.698
İslâm Yabancı	553	407	620	481	633	498	627	520	627	520
İCMÂL	209.435		214.173		218.491		221.413		221.413	
%	98,5		98,5		98,3		98,3		98,3	
Rum Yerli	1.158	1.092	1.150	1.150	1.441	1.295	1.456	1.318	1.456	1.318
Rum Yabancı	258	54	264	78	272	90	281	97	281	97
İCMÂL	2.562		2.642		3.098		3.152		3.152	
%	1,2		1,2		1,4		1,4		1,4	
Ermeni Yerli	236	240	240	249	265	254	279	261	279	261
Ermeni Yabancı	15	10	19	12	22	16	26	23	26	23
İCMÂL	501		520		557		589		589	
%	0,2		0,2		0,3		0,3		0,3	
Bulgar Yerli	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-
Bulgar Yabancı	2	-	1	-	1	-	-	-	-	-
Yahudi Yerli	-	-	-	-	27	24	18	19	18	19
Yahudi Yabancı	-	-	11	10	18	19	-	-	-	-
Ecnebi Yerli	-	-	-	-	15	10	15	11	15	11
Ecnebi Yabancı	15	8	15	10	-	-	-	-	-	-
YEKÜN	106.623	105.900	108.392	108.990	110.956	111.305	112.271	112.947	112.271	112.947
İCMÂL	212.523		217.382		222.261		225.218		225.218	

1307 M (1891/92) tarihli salnâmede,²⁶⁵ yerli Rumların nüfuslarında sayısal olarak çok büyük bir azalma olmakla beraber, yabancı Rumlar'da biraz yükselme gözükmektedir. Ancak bu yükselme toplamda % 0,1'lik bir azalmaya engel olamamaktadır. Bir önceki 1889/1890 tarihli salnâmede Ermenilerin nüfusu verilmediğinden, 1888/89 tarihli salnâme ile karşılaştırıldığında, Ermeniler'de de hem

²⁶⁵

SVA, 13. Def'a, Tertip eden Cemiyet-i Resmîye azâsından İbrahim Cavid, Vilâyet Matbaası, İzmir 1307 M (1891/92), c. II, s. 402.

sayısal olarak hem de yüzdeler (% 0,1) olarak azalma gözükmektedir. Nüfus oranlarındaki azalma yerli Müslümanlarda da gözükmektedir. Ancak yabancı Müslümanların sayısında belirgin bir artış söz konusudur. Toplamda ise, Müslümanların oranında da % 0,1'lik bir azalma söz konusudur.

1892-1894 tarihleri arasında geçen iki yıllık süreci içeren 1311 H (1893/94) tarihi salnâmede,²⁶⁶ Müslümanların nüfusu gayrimüslimlere oranları sayısal olarak daha fazla artmakla beraber sancaktaki nüfus oranları aynı kalmıştır. Ancak sancakta ilk defa Yahudi varlığına şahit olmaktayız. Salnâmelerdeki bilgiler iki-üç yıl öncesine ait olduğundan Yahudilerin muhtemelen Denizli'ye 1891-1893 yılları arasında gelip yerleştiklerini söyleyebiliriz.

1312 H (1894/95) tarihli salnâmeye göre,²⁶⁷ 1894-1895 tarihleri arasında geçen bir yıllık süre içerisinde en kayda değer artış, Yahudiler ve Rumlar arasında olmuştur. Oran olarak baktığımızda Yahudiler'de dört misli bir artış söz konusudur. Ayrıca yabancı ecnebler artık yerli statüsüne geçmişlerdir. Müslümanlar'da % 0,2'lik bir azalma söz konusu iken, Rumlar'da % 0,2'lik bir artış olmuştur.

1313 H (1895/96) tarihli salnâmeye göre,²⁶⁸ 1895-1896 tarihleri arasında geçen bir yıllık süreçte, hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler sayısal olarak artmakla birlikte sancaktaki nüfus oranlarını korumuşlardır. Ancak bu salnâmede en dramatik düşüş Yahudiler'de olmuştur. Bir önceki salnâmede dört misli artarken bu defa % 42'lik bir azalma gözükmektedir. Yabancı Yahudilerin tamamı gittiği gibi, yerli olanlarda da azalma söz konusudur. Bu durum onların geçici bazı işler için Denizli'ye geldiklerini ve işleri bitikten sonra tekrar göç ettiklerini göstermektedir. 1314 H (1896/97) tarihli salnâmeye²⁶⁹ göre ise, 1896-1897 tarihleri arasında geçen bir yıllık süreci esas alan bu salnâmede, bir önceki salnâmedeki rakamlar hiçbir değişikliğe uğramadan aynen aktarılmıştır. Bu durum son istatistik rakamlarının yetiştirilemediğini göstermektedir. Bu nedenle herhangi bir değerlendirme yapmayacağız.

Ancak BOA'ndeki 11 Teşrîn-i Sâni 1312 (23 Kasım 1896) tarihli bir cetvelde bu durum açıklığa kavuşmaktadır. Bu cetveldeki verilere göre Denizli ve çevresinde yaşayan Müslim-gayrimüslim nüfus durumu şöyledir:

²⁶⁶ SVA, 14. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1311 H (1893/94), s. 421.

²⁶⁷ SVA, 15. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1312 H (1894/95), s. 538.

²⁶⁸ SVA, 16. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1313 H (1895/96), s. 538.

²⁶⁹ SVA, 17. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1314 H (1896/97), s. 514.

10. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre 1314 H (1896) Yılında Sancak Nüfusu²⁷⁰

Yerleşim Yeri	Müslim		Gayrimüslim		YEKÜN		%
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Müslim	Gayri müslim	
Denizli Merkez	5.907	6.024	1.124	1.099	11.931	2.223	18,6
Honaz	5.146	5.246	232	223	10.392	455	4,3
Köyler	7.084	7.657	-	-	14.741	-	
Tavas	3.409	3.549	-	-	6.958	-	
Kale-i Tavas	9.261	9.058	-	-	18.319	-	
Köyler	14.012	14.211	-	-	28.223	-	
Çal	2.876	2.816	-	-	5.692	-	
Baklan	8.377	8.670	-	-	17.047	-	
Köyler	11.688	11.943	-	-	23.631	-	
Buldan	3.635	3.232	-	-	6.867	-	
Güney	7.906	8.234	-	-	16.140	-	
Köyler	2.613	2.707	-	-	5.320	-	
Sarayköy	1.580	1.619	262	264	3.199	526	16,4
Kadı (Babadağ)	3.581	3.271	-	-	6.852	-	
Köyler	4.444	4.689	-	-	9.133	-	
[Garbî] Karaağaç (Acipayam)	-	-	-	-	-	-	
İrle (Yeşilyuva)	6.039	6.094	-	-	12.133	-	
Köyler	14.669	14.758	-	-	29.427	-	

²⁷⁰

BOA, Y..EE..KP.. 6/593. 1314 C 17/23 Kasım 1896.

YEKÜN	112.227	113.778	1.618	1.586	226.005	3.204	1,4
Genel Yekün	229.209						

Tablodaki verilere dikkat edilirse, sayısal olarak aşağıda tabloda verilen 1315 (1897/98) tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ndeki toplama yakın gözükmektedir. Gayrimüslimler açısından değerlendirecek olursak, gayrimüslimlerin toplamı Rumların toplamına yakın olmakla birlikte, Ermeniler, Musevîler ve diğer yabancılar cetvele dâhil edilmemiş gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki tablodaki gayrimüslimlerin oranını destekleyen 22 Şevval 1314 (26 Mart 1897) tarihli bir belgede; Aydın Vilayeti'nde yaşayan gayrimüslimlerin oranının, vilayet genelinde %18 olduğu; bunun %10'unun İzmir, %4'nün Saruhan (Manisa), %2'nin Aydın, %1'lerinin Denizli ve Menteşe (Muğla) Sancaklarında yaşadığı belirtilmektedir.²⁷¹

²⁷¹

BOA, DH.TMIK.S.. 8/22. 1314 Za 1/3 Nisan 1897.

11. 1315-1326 H (1897-1909) Tarihli Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne Göre Sancak Nüfusu

ESÂMi-İ CEMAAT	1315 H (1897/98)		1316 H (1898/99)		1317 H (1899/1900)		1319 H (1901/02)		1320 H (1902/03)		1321 H (1903/04)		1323 H (1905/06)		1326 H (1908/09)	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
İslâm Yerli	112.038	113.510	114.444	116.243	115.626	117.623	116.652	119.816	117.933	121.276	122.433	126.636	124.247	128.989	122.861	122.233
İslâm Yabancı	267	520	627	520	630	525	630	525	757	618	757	618	1.101	908	1.063	800
İCMÂL	226.695		231.834		234.040		237.623		240.584		250.444		255.245		246.957	
%	98,3		98,3		98,3		98,3		98,3		98,3		98,25		98,3	
Rum Yerli	1.485	1.346	1.529	1.392	1.533	1.405	1.561	1.408	1.566	1.413	1.598	1.436	1.631	1.466	1.706	1.573
Rum Yabancı	281	97	281	97	290	100	290	100	355	131	355	131	449	250	556	290
İCMÂL	3.209		3.299		3.328		3359		3.465		3.520		3.796		4.125	
%	1,4		1,4		1,4		1,4		1,4		1,4		1,46		1,6	
Ermeni Yerli	291	275	291	270	297	274	296	279	292	280	299	279	309	277	-	-
Ermeni Yabancı	26	22	26	22	24	21	24	21	43	38	43	38	58	40	-	-
İCMÂL	614		614		616		620		653		659		684		-	
%	0,3		0,3		0,3		0,3		0,3		0,3		0,26		-	
Yahudi Yerli	18	19	18	19	18	19	18	19	18	19	18	19	18	19	-	-
Yahudi Yabancı	-	-	-	-	-	-	-	-	15	13	15	13	3	3	20	20
Ecnebi Yerli	26	15	3	1	3	1	3	1	3	1	3	1	3	1	-	-
Ecnebi Yabancı	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5	5	5	-	-	-	-
YEKÛN	114.792	115.804	117.219	118.564	118.421	119.968	119.474	122169	120.987	123.794	125.526	129.176	127.819	131.953	126.206	124.916
İCMÂL	230.596		235.783		238.389		241.643		244.781		254.702		259.772		251.122	

1896-1897 tarihleri arasını kapsayan 1315 H (1897/98) salnâmede,²⁷² sancakta rakamsal olarak Yahudiler hariç bütün cemaatlerde artış gözükmekte iken oran olarak hepsi durumunu korumaktadır.

1898/99 tarihli salnâmede,²⁷³ Sancakta rakamsal olarak Ermeniler ve Yahudiler'de herhangi bir değişiklik olmamıştır. Müslümanlar'da ve Rumlar'da sayısal olarak artış gözükmeyle birlikte bütün cemaatler nüfus oranını korumaktadır. Ecnebler'de ise, % 98 gibi büyük bir azalma görülmektedir. Bu durum da onların, değişik alanlarda çalışmak gayesiyle geçici bir süre için Denizli'ye geldiklerini ve işleri bittikten sonra ayrıldıklarını göstermektedir.

1899/1900 tarihli salnâmede,²⁷⁴ Sancakta rakamsal olarak Yahudiler ve Ecnebler'de herhangi bir değişiklik olmamıştır. Müslümanlar'da ve Rumlar'da sayısal olarak artış gözükmeyle birlikte, bütün cemaatler nüfus oranını korumaktadır. Ermeniler'de ise, sadece iki kişilik bir artış gözükmektedir.

Tarhan Toker eserinde,²⁷⁵ 1900 yılına doğru Denizli Sancağı'nın nüfus durumunu aşağıdaki gibi göstermektedir:

Genel Nüfus : 213.493.

Rum Nüfusu : Merkez 1.758, Sarayköy 614, Çal 158, Tavas 28, Buldan 4.

Toplam : 3.062

Yukarıdaki bilgilere göre Denizli'deki müslim-gayrimüslim oranı % 98,6- % 1,4 şeklindedir. Tarhan Toker, o dönemde Denizli'de Ermeni ve Musevi azınlık yoktu, demektedir ise de, bu durum salnâmelerde verilen bilgilerle çelişmektedir.

1901/02 tarihli salnâmede,²⁷⁶ Sancakta rakamsal olarak Yahudiler ve Ecnebler'de herhangi bir değişiklik olmamıştır. Müslümanlar'da, Rumlar'da ve Ermeniler'de sayısal olarak artış gözükmeyle birlikte bütün cemaatler nüfus oranını korumaktadır.

²⁷² SVA, 18. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1315 H (1897/98), s. 571.

²⁷³ SVA, 19. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1316 H (1898/99), s. 551.

²⁷⁴ SVA, 20. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1317 H (1899/1900), s. 489.

²⁷⁵ Tarhan Toker, *Kuvayı Milliye ve Milli Mücadelede Denizli*, m.a.y., Denizli 1983, s. 19.

²⁷⁶ SVA, 21. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1319 H (1901/02), s. 424.

1902/03 tarihli salnâmede,²⁷⁷ Sancakta rakamsal olarak bütün cemaatlerde sayısal bir artış gözükmektedir. Müslümanlar'da, Rumlar'da ve Ermeniler'de sayısal olarak artış gözükmele birlikte bütün cemaatler nüfus oranını korumaktadır. Ancak sancak nüfus oranlarını değiştirmeyecek kadar azınlık olmalarına rağmen, Yahudiler'de artış % 76, Ecnebler'de ise, % 350 olmuştur.

1903/04 tarihli salnâmede,²⁷⁸ Sancakta rakamsal olarak Yahudiler ve Ecnebler'de herhangi bir değişiklik olmamıştır. Müslümanlar'da, Rumlar'da ve Ermeniler'de sayısal olarak artış gözükmele birlikte bütün cemaatler nüfus oranını korumaktadır.

1905/06 tarihli salnâmede,²⁷⁹ geçen iki yıllık süreç içersinde Müslümanlar'da, Rumlar'da ve Ermeniler'de sayısal olarak artış gözükmele birlikte oran olarak Müslümanlarda hafif bir azalma, Rumlar'da ve Ermeniler'de biraz yukarı doğru yükseliş söz konusudur. Ancak diğer taraftan Yahudi nüfusunda % 66, Ecnebi nüfusunda ise, % 350'lik bir azalma olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği döneme ait 1908/09 tarihli salnâmede,²⁸⁰ geçen üç yıllık süreç içersinde Rumların nüfusunda sayısal ve yüzde olarak artış gözükmele ancak Müslümanlar'da hafif bir azalma dikkati çekmektedir. Ermenilerin nüfusu sehven yazılmadığı için değerlendirmeye alamıyoruz. Aşağıdaki istatistiklerde de görüleceği üzere Ermeni nüfusu Denizli'de varlığını sürdürmektedir. Ayrıca tabloda da Ermenilerin ortalama nüfus oranı olan % 0,2'lik bir boşluk bulunmaktadır. Yerli Yahudilerin Denizli'den tamamen ayrıldıklarını, ancak diğer taraftan yabancı Yahudilerin ise, % 666 arttığı görülmektedir. Ecnebi nüfusun da Denizli'de hiç kalmadığı da ayrıca dikkat çekmektedir.

²⁷⁷ SVA, 22. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1320 H (1902/03), s. 432.

²⁷⁸ SVA, 23. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1321 H (1903/04), s. 419.

²⁷⁹ SVA, 24. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1323 H (1905/06), s. 401

²⁸⁰ SVA, 25. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1326 H (1908/09), s. 761.

12. 1330 M (1914/15) Yılı Nüfus İstatığı'ne Göre Sancak Nüfusu²⁸¹

Kazâlar	İslâm	Rum	Ermeni [Gregoryen]	Ermeni Katolik	Musevî	İCMÂL
Denizli	41.788	2.409	548	-	31	44.780
Tavas	57.271	-	4	-	-	57.375
Çal	52.585	177	14	1	-	52.777
Buldan	30.911	24	14	-	-	30.949
Sarayköy	21.068	1.041	47	-	5	22.151
Garbîkaraağaç (Acıpayam)	50.776	34	-	-	-	50.810
YEKÜN	254.399	3.685	627	1	36	258.842
%	98,3	1,4	0,2	-	-	

Geçen altı yıllık zaman dilimi (1908-1914) içersinde Müslümanların sayısı artmakla birlikte Rumlar'da ve Yahudiler'de düşüş gözlenmektedir. Bir önceki salnâmede Ermenilerin nüfusları verilmediğinden dolayı daha önceki 1905/06 tarihli salnâmedeki rakamlarla kıyaslandığında, Rumlar'da olduğu gibi düşüş gözlenmektedir. Ayrıca bu istatistikte Çal kazasında bir Katolik Ermeni'nin yaşadığı görülmektedir.

Tarhan Toker'e göre, Mondros Mütarekesi sonlarında (1918), Denizli'nin toplam nüfusu 243.000 kişi civarında idi. Sancak merkezinin nüfusu gayrimüslimlerle beraber 8.000 kadardır. Bu nüfusun 1.800 kadarı Rum, 500 kadarı da Ermeni'dir. Sarayköy'deki Rumların sayısı 620 kişinin üzerinde olup, Denizli'den sonra gayrimüslim nüfus açısından ikinci sırada idi. Çal'da 140, Tavas'ta 30 ve Buldan'da 5 Rum vatandaş yaşamaktadır.²⁸² Burada da Honaz'da yaşayan gayrimüslimler zikredilmemektedir.

²⁸¹ Kodal, *a.g.e.*, s. 31. Kaynağımız yukarıdaki bilgileri, Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umûmîsi Müdüriyeti, Memâlik-i Osmâniye'nin 1330 M (1914/15) Senesi Nüfus İstatistiki, Dersâdet (İstanbul) 1336 M (1920), s. 11-12'den almıştır.

²⁸² Toker, *a.g.e.*, s. 22.

Ancak Tarhan Toker'in yukarıda verdiği toplam rakam, 1890/91 (1308) tarihli Aydın Vilayet Sahnâmesi'nde verilen rakamlarla çelişmektedir. Bu sahnâmeye göre, Denizli merkez kazanın nüfusu 12.092 olarak geçmektedir.²⁸³ Aradan geçen 28 yıllık süreçten sonra I. Dünya Savaşı'nın yaşanmasına rağmen, nüfusun % 34 azalması mümkün değildir.

Kabul etmek gerekir ki, savaş şartlarının gereği olarak nüfus durumunun sık sık değişiklik göstermesi gayet normaldir. Bu nedenle I. Dünya Savaşı ve sonrasında Milli Mücadele dönemine ait nüfus bilgilerine ihtiyatla yaklaşmak daha doğru olacaktır. Yine de bazı istatistiklerden Milli Mücadele döneminde Denizli ve mülhakatının nüfus durumları hakkında fikir edinebiliriz. İzmir Müdâfaa-i Hukûk-i Osmânî Cemiyeti tarafından hazırlanan bir yayında I. Dünya Savaşı öncesi Denizli Sancağı'nda yaşayan Türk ve gayrimüslimlerin nüfus durumu aşağıdaki gibidir:²⁸⁴

13. I. Dünya Savaşı Öncesi Sancak Nüfusu

	Türk		Rum		Ermeni		Yahudi	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Denizli	20.464	21.643	1.277	1.162	296	275	26	24
Tavas	27.588	29.412	-	-	-	-	-	-
Çal	26.077	26.198	117	56	13	6	-	-
Acıpayam	24.645	25.071	20	14	-	-	-	-
Buldan	15.438	15.411	21	3	11	3	-	-
Sarayköy	10.224	10.398	550	454	15	15	3	2
YEKÜN	124.436	128.133	1.985	1.689	336	300	29	26
İCMÂL	252.259		3.674		636		55	
Gen. Yek.	256.624							
%	98,3		1,4		0,2			

²⁸³

Bkz., SVA, 13. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1307 M (1891/92), c. II, s. 418.

²⁸⁴

Nuri Köstüklü, *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Semih Ofset, Ankara 1999, s. 162-163.

Yukarıdaki istatistikle kıyaslandığında birbirine yakın dönemleri içerdiği anlaşılan bu istatistikte, bütün cemaatlerin nüfus oranlarını koruduğu gözlenmektedir. Ancak sayısal olarak bakacak olursak, Müslümanlar'da ve Rumlar'da çok az bir düşüş görülmektedir. Ancak Ermeniler'de çok az olmakla beraber, Yahudiler'de % 65'lik bir artış gözükmektedir.

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra tabii olarak savaş ortamının zorunluluğundan kaynaklanarak demografik yapıda bazı değişiklikler meydana gelir. Yukarıdaki aynı kaynakta, savaşın devam ettiği günlerde Denizli Sancağı'ndaki Türkler'in ve gayrimüslimlerin nüfus durumu ayrı bir cetvel halinde gösterilmiştir. Buna göre:²⁸⁵

14. I. Dünya Savaşı'nın Devam Ettiği Günlerde Sancak Nüfusu

	Türk		Rum		Ermeni		Yahudi	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Denizli	19.705	21.895	1.034	1.062	271	236	22	24
Tavas	25.387	30.069	-	-	-	-	-	-
Çal	24.377	27.111	28	20	12	8	-	-
Acıpayam	23.436	26.399	19	14	8	6	-	-
Buldan	19.928	15.549	21	3	11	3	-	-
Sarayköy	9.241	10.149	534	465	45	16	3	2
YEKÜN	122.074	131.172	1.636	1.564	347	269	25	26
İCMÂL	253.246		3.200		616		51	
Gen. Yek.	257.113							
%	98,5		1,2		0,2			

I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde çok ilginç bir şekilde Müslümanların sayısı artarken Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin nüfuslarında nispeten azalma olmuştur. Nüfus oranlarında da bu değişiklik gözükmektedir.

1924 tarihinde Denizli'ye bağlanan Çivril'e ait 19 Ağustos 1331 (1 Eylül 1915) tarihli bir nüfus verisinde, Toplam 21.626 Müslüman nüfusa karşılık, Çivril merkezde 82 yabancı Rum, 19 yabancı Ermeni; köylerde ise, 3 yabancı Rum ve 26 yabancı Ermeni'nin yaşadığı gözükmektedir.²⁸⁶

1917 yılı resmî istatistiği esas alınarak,²⁸⁷ yine İzmir Müdâfaa-i Hukûk-i Osmâniye Cemiyeti tarafından Fransızca olarak hazırlanarak 13 Mart 1919 tarihinde İzmir ve Çevresi Kumandanı imzasıyla Harbiye Nezareti'ne (Milli Savunma Bakanlığı) gönderilen nüfus istatistiğinin (**EK: 26**) hazırlanış maksadı şu şekilde belirtilir:

“İzmir'de müteşekkil Müdafaâ-i Hukûk-i Osmaniye Cemiyeti tarafından tertip ettirilmiş harita ve erkâm-ı resmîyeye müstenid nüfus grafiklerinden birer nüshası bu aralık cereyân-ı tabii olan müzâkerât-ı siyasiye esnasında müîd olabilmesi ihtimaline binaen takdim ediyorum. Bu harita ve grafiklerden birer nüshası cemiyet-i mûmâ ileyhâ tarafından buradaki İtilaf Murahhasları'na ve Dersâdette'ki Komiserler'e tevdi olunmuştur. Grafiklerin ihtiva ettiği erkâm kuyûd-ı resmîyeye müstenit ve ahâli-i İslâmiye'nin Hıristiyanlar'a karşı olan nispetinin hakikata tamamıyla mutabık olduğu ve fark olmak ihtimali olan yerlerde iş bu farkın Müslümanlar lehinde bulunduğunu kat'î olduğu ilaveten arz ederim.”²⁸⁸

Bu bilgilere göre, I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği son yıllarda²⁸⁹ Denizli Sancağı'nın nüfus durumu aşağıdaki gibidir.²⁹⁰

15. I. Dünya Savaşı'nın Son Yıllarında Sancak Nüfusu

	Türk	Rum	Ermeni	Yahudi	Katolik, Protestan
Denizli	42.065	2136	512	48	7
Tavas	57.323	-	-	-	-
Çal	44.997	-	-	-	-
Acıpayam	52.481	35	-	-	-
Buldan	30.921	25	14	-	-

²⁸⁶ *BOA*, DH.EUM.KLU. 10/2. 1333 L 21/1 Eylül 1915.

²⁸⁷ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 164.

²⁸⁸ *ATASE/İSH*, K.11, G.33, B.33-1

²⁸⁹ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 164.

²⁹⁰ *ATASE/İSH*, K.11, G.33, B.33-2 ve *ATASE/İSH*, K.11, G.33, B.33-2A

Sarayköy	20.238	1.007	31	4	-
YEKÜN	248.025	3.203	557	52	7
Gen. Yek.	251.844				
%	98,5	1,3	0,2	-	-

I. Dünya Savaşı'nın bitmesine yakın İzmir Müdâfaa-i Hukûk-i Osmâniye Cemiyeti tarafından Fransızca olarak hazırlanarak 13 Mart 1919 tarihinde İzmir ve Çevresi Kumandanı imzasıyla Harbiye Nezareti'ne (Milli Savunma Bakanlığı) gönderilen yukarıdaki istatistikte, Müslümanların sayısında rakamsal ve yüzdelik olarak, Ermeniler'de de rakamsal olarak düşüş gözlenmektedir. Yahudiler'de bir, Rumlar'da ise, üç kişilik bir artış olmakla beraber, diğer cemaatlerdeki düşüşe bağlı olarak Rumlar'da yüzdelik düzeyde % 0,1'lik bir artış oluşmuştur. Ayrıca Denizli merkezde yedi kişilik Katolik-Protestan grup yaşamakta olduğunu görmekteyiz.

Yine aynı yıl içersinde Fransızca olarak hazırlanan başka bir grafikte rakamlar arasında çok az bir fark gözükmektedir. Bu grafiğe göre:²⁹¹

16. 1917 Yılında Sancak Nüfusu

	Türk	Rum	Ermeni	Yahudi	Katolik, Protestan
Denizli	42.065	2136	-	-	-
Tavas	57.418	-	-	-	-
Çal	44.997	-	-	-	-
Acıpayam	52.481	35	-	-	-
Buldan	30.921	25	-	-	-
Sarayköy	20.238	1.007	-	-	-
YEKÜN	248.120	3.203	-	-	-
Gen. Yek.	251.323				

²⁹¹

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, 305.8.561, Harita No: 544.

%	98,7	1,3	-	-	-
---	------	-----	---	---	---

Bu grafikte Tavas'ın nüfusunda 95 kişilik bir fazlalık görünmekte olup, diğer taraftan ise, bütün yerleşim yerlerindeki Ermeni, Yahudi ve Katolik-Protestan nüfusu verilmemiştir. Bu grafiği esas alırsak, sancak nüfusunun % 98,7'sini Müslümanlar, % 1,3'nü Rumlar oluşturmaktadır.

Mondros Mütarekesi'nin ardından 57. Tümenin daha önce bağlı olduğu 21. Kolordu lağvedilir ve 57. Tümen karargâhı, Antalya'dan Aydın'a nakledilir. Bundan sonra da İzmir'de Tuğgeneral Nurettin Paşa komutasında bulunan 17. Kolorduya bağlanır. Denizli'de bulunan 57. Topçu Alayı da bu 57. Tümene bağlı bulunmaktadır.²⁹² 57. Tümenin bölgesindeki şehirlerin bütün ilçeleriyle beraber etnik nüfusu, mütareke zamanı yayınlanan istatistiklere göre yaklaşık olarak aşağıdaki gibidir:²⁹³

17. Mütâreke Günlerinde Sancak Nüfusu

	Türk	Rum	Yahudi	Ermeni	Katolik	Yekün
İzmir	403.919	151.235	28.080	15.313	3.260	601.807
Manisa	393.710	46.329	3.904	4.362	264	448.569
Aydın	190.663	31.631	4.132	948	194	227.568
Menteşe (Muğla)	134.757	10.136	510	117	0	145.520
Antalya	121.000	6.500	13	0	0	127.513
Burdur	80.000	500	0	60	0	80.560
Isparta	109.800	10.201	0	0	0	120.001
Denizli	243.542	3.184	51	557	7	247.341
Denizli %	98,5	1,3	-	0,2	-	

²⁹² M. Şefik Aker, *57 nci Tümen ve Aydın Millî Mücadelesi (1918-1920)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 3.

²⁹³ Aker, *a.g.e.*, s. 4.

I. Dünya Savaşı bittikten sonraki mütâreke günlerinde Müslümanların, Rumların ve Yahudilerin nüfuslarında azalma görünürken, Katoliklerin nüfusunda bir değişiklik meydana gelmemiştir. Müslümanların azalmasını, savaşa giden askerlerden geri gelmeyenlerle açıklayabiliriz.

Denizli'deki gayrimüslimlerin nüfusu ile ilgili olarak kendi ifadelerinde çok abartılı rakamlara rastlamak mümkündür. “Göç” adlı sözlü tarih çalışmasında, gayrimüslimlerin tehcire tabi tutulduğu günlerde Denizli nüfusunun toplam 28.000 olup, bunun 4.500'ünün Rum, 2.000'inin Ermeni ve 500'ünün Yahudi olduğundan bahsedilir.²⁹⁴ Bu eserin bir başka yerinde ise 1922'den önce Sarayköy'de 5.000 Rum'un yaşadığı belirtilmektedir.²⁹⁵ Ancak bu rakamların, resmî verilerin daha üstünde olduğu ve gerçeği tam yansıtmadığı görülmektedir.

Tehcir sırasında 11 yaşında olan 1909 doğumlu Yohannis Dimitoğlu, Denizli'de 1920 tarihinde on bin kadar Rum'un varlığından bahsediyor.²⁹⁶ Ancak bu ifade o günlere ait hiçbir demografik veri ile uyuşmamaktadır. Çünkü o tarihlerde Denizli'nin merkez nüfusu gayrimüslimler dâhil 12.000 civarındadır. Belki çevreden Denizli'ye gönderilen Rumlarla sayıları artmış olabilir ancak, hiçbir zaman on bine yaklaşması mümkün değildir. Çünkü Denizli o günlerde bir anda bu kadar ani nüfus artışını mesken ve ekonomik olarak kaldıracak durumda değildir.

Denizli'nin tüm kazalarıyla nüfus bilgilerinin eksiksiz verildiği 1305 M (1889/90 tarihli salnâmeden, I. Dünya Savaşı'nın bitmesine yakın İzmir Müdâfaa-i Hukûk-i Osmâniye Cemiyeti tarafından Fransızca olarak hazırlanarak 13 Mart 1919 tarihinde İzmir ve Çevresi Kumandanı imzasıyla Harbiye Nezareti'ne (Milli Savunma Bakanlığı) gönderilen istatistike kadar geçen 32 yıllık zaman dilimi içerisinde, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki nüfus oranı; % 98,6'dan % 98,5'e gerileyerek % 0,1'lik bir azalma meydana gelmiştir. Savaş şartları içerisinde bu durum normal karşılanmalıdır.

²⁹⁴ Herkül Millas (Türkçe Basımı Derleyen), *Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Göç Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışları (1919-1923)*, (Yunanca'dan Çev. Damla Demiröz), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2002, s. 279, Dipnot, 89.

²⁹⁵ Göç, *a.g.e.*, s. 68, Dipnot, 41.

²⁹⁶ Kemal Yalçın, *Emanet Çeyiz Mübadele İnsanları*, Birzamanlar Yayıncılık, 9. Baskı, İstanbul 2008, s. 315.

Milli M¼cadele'nin devam ettiği g¼nlerde Denizli'deki gayrim¼slimler, Demirci Mehmet Efe tarafından ¼nce Eğirdir'deki Nis Adası'na (Yeşil Ada), sonra Anadolu i¼lerini g¼nderilip, bilahere m¼badeleyle Yunanistan'a giderler ve bu şekilde Denizli'de hi¼bir gayrim¼slim unsur kalmaz. Ancak Cumhuriyet kurulduktan sonraki barış ortamında ¼ok az olmakla birlikte değişik din ve mezheplerden toplam yirmi yedi vatandaşın Denizli'ye gelip yerleştikleri g¼r¼lm¼şt¼r.²⁹⁷

---

²⁹⁷

Kodal, *Atat¼rk D¼neminde Denizli (1923-1938)*, Denizli Ticaret Odası K¼lt¼r Yayınları No: 4, Matsa Basımevi, Ankara 2007, s. 130.

5. MAHALLÎ VE GENEL İDARELERDE GAYRİMÜSLİMLER

5.1. Mahallî İdarelerde Gayrimüslimler

1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilanından sonra bürokrasi alanında gayrimüslim memurlar açısından büyük bir patlama yaşanır. Özellikle de II. Abdulhamid zamanında devlet bürokrasisinde gayrimüslim memur sayısı bakımından çok büyük bir artış göze çarpar. Tanzimat'tan sonra Meclis-i İdareler, Nâfia ve Ziraat Komisyonları, Menâfi-i Umûmiye Sandıkları gibi komisyonlarda, Vilayet Temyiz Divanı ve Karma Ticaret Mahkemeleri'nde gayrimüslim üyeler yer almaya başlarlar. İlerleyen zaman içersinde merkezî idarenin taşra şubelerinde ve mahkemelerde gayrimüslim memur, hâkim ve zabıta sayısı artar. Bu memurlar genelde mahallî memurlar olmayıp, II. Abdulhamit döneminin en belirgin özelliklerinden biri olan kuvvetli merkezîyetçilik uygulamasının bir sonucu olarak daha ziyade merkezden gönderilen gayrimüslim memurlardır.²⁹⁸

Fuad ve Midhat Paşalar'ın gayretiyle 8 Kasım 1864 tarihinde Fransız *Department* sisteminden esinlenerek yürürlüğe giren *Vilâyet Nizamnâmesi* ile Osmanlı idari teşkilatlanmasında *eyalet* sisteminden *vilâyet* sistemine geçilir. Devlet, *vilâyet*, *sancak*, *kaza* ve *köy* şeklinde idarî bölümlere ayrılır. Vilâyetleri valiler, sancakları mutasarrıflar, kazaları kaymakamlar, köyleri de muhtarlar yönetmeye başlar. Mülkî idarelerin her aşamasında, üyelerinin çoğu seçimle işbaşına gelen idare meclisleri oluşturulur. Bu idare meclislerinde Müslümanlarla beraber gayrimüslimlerin temsilcileri de görev alırlar. Örnek verecek olursak; vilâyet umumi meclisleri, iki Müslüman ve iki gayrimüslim olmak üzere her sancaktan seçilen üyelerden meydana gelmekteydi. Bu şekilde iki cemaatin de vilâyet umumi meclislerinde eşit olarak temsil edilmesi, o dönem itibariyle sadece Osmanlı devlet yönetimine has bir uygulama olmuştur. Ayrıca gayrimüslimler sancak, kaza ve köylerdeki buna benzer birimlerde de temsil edilmekteydiler.²⁹⁹

²⁹⁸

Kaya, *a.g.e.*, s. 94-95.

²⁹⁹

Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 86.

5.1.1. Meclis-i İdâre-i Livâ, Kazâ ve Nahiyeler’de Âza Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler

Yukarıdaki değişikliklere bağlı olarak gayrimüslimlerin vilâyet ve livâ meclislerinde görev almaya başladıklarını gösteren vilâyet salnâmelerinde, basında ve arşiv belgelerinde bol miktarda bilgi bulmak mümkündür. Öncelikle basındaki bilgileri aktaracağız:

Denizli Meclis İdaresi’ne Nil Oğlu Mihalaki Efendi seçimle,³⁰⁰ Kuşakçıyan Hacı Kigork Efendi’nin istifa etmesinden sonra normal süreyi doldurması kadar yerine hâiz-i ekseriyet olan (çoğunluğu elde eden) Ohanik Efendi tayin edilerek,³⁰¹ Mihalaki ve Menolaki seçimle,³⁰² Dimil Oğlu Mihalaki yeniden seçimle,³⁰³ Denizli’deki müntehab-ı sâni seçimlerinde seçilen toplam 109 kişiden üçü Sarayköylü gayrimüslimlerden olup seçimle,³⁰⁴ İzmir’deki Vilayet Umumi Meclisi’ne Heci Kigork Efendi seçimle,³⁰⁵ seçildikten sonra istifa eden Mina Efendi’nin yerine Sarayköylü İstefan Antonopulo Efendi seçimle,³⁰⁶ Meclis-i Mebûsân seçimlerinde Sarayköy’den müntehab-ı sâni olarak seçilen 6 kişiden biri olan, Sarayköy Belediye Tabibi İstefan Efendi seçimle bu konumlarını elde etmişlerdir.³⁰⁷

Denizli ve bağlı yerleşim yerlerindeki (kaza, nahije) idare meclislerinde görev yapan gayrimüslimlerin adları ve çalıştıkları süreleri göstermesi açısından Aydın Vilâyet Salnâmeleri en büyük kaynağımız olmuştur. Aşağıdaki tablolarda gayrimüslimleri görev sürelerini hesaplarken şu hususlar dikkate alınmıştır:

1. Bazı salnâmeler arasında basıldığı yıllar itibariyle boşluk olduğu görülmüştür. Eğer araya başka bir isim girmemişse, boşluk olan yıldan önce ve sonra aynı isim devam ediyorsa, görev süresinin hesaplanmasında şahsın kesintisiz görev yaptığı kabul edilerek salnâme neşredilmeyen yılları da hesaba kattık.

2. Salnâmelerin yayınlandığı yıllar arasında boşluk olmamasına rağmen, o günün şartları ve imkânları gereği bazı kazalardan ve nahiyelerden düzenli bilgi akışı

³⁰⁰ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 5074, 6 Mart 1329/19 Mart 1913, s. 2.

³⁰¹ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 5188, 18 Temmuz 1329/31 Temmuz 1913, s. 2

³⁰² *Âhenk Gazetesi*, Aded: 4490, 10 Nisan 1327/13 Nisan 1911, s. 2.

³⁰³ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 3848, 27 Şubat 1324/12 Mart 1909., s. 3.

³⁰⁴ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 3738, 12 Teşrin-i Evvel 1324/25 Ekim 1908, s. 3.

³⁰⁵ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 3836, 13 Şubat 1324/26 Şubat 1909, s. 3.

³⁰⁶ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 3848, 27 Şubat 1324/12 Mart 1909, s. 3.

³⁰⁷ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 3741, 19 Teşrin-i Evvel 1324/31 Ekim 1908, s. 3.

sağlanamadığı için, bilgi atlaması yapılan yılın öncesi ve sonrasında aynı isim varsa, biz yine de görev süresini devam etmiş kabul ettik.

Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde Aydın Vilâyet Salnâmeleri'ne göre Meclis-i İdâre-i Livâ, Kazâ ve Nahiyeler'de görev yapan gayrimüslimler aşağıdaki gibidir:

**18. Meclis-i İdâre-i Livâ, Kazâ ve Nahiyeler'de Âza Olarak Görev Yapan
Gayrimüslimler ve Oranları³⁰⁸**

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1294 H (1877/78)	Hacı Timraz Ağa	-
1296 H (1878/79)	Sava Ağa Heci Timraz Ağa 2/4	-
1297 H (1879/80)	Sava Ağa Heci Timraz Ağa 2/4	-
1298 H (1880/81)	Sava Ağa Heci Timraz Ağa 2/4	-
1299 H (1881/82)	Arslan Ağa Heci Agop Ağa 2/4	-
1300 H (1882/83)	Arslan Ağa Heci Agop Ağa 2/4	-
1301 H (1883/84)	Tavrasi Oğlu Arslan Ağa Hacı Agop Ağa 2/4	Teofilos Efendi (Sarayköy) 1/5
1302 H (1884/85)	Tavrasi Oğlu Arslan Ağa Hacı Agop Ağa 2/4	Teofilos Efendi (Sarayköy) 1/4
1303 H (1885/86)	Tavrasi Oğlu Arslan Ağa Haçek Ağa 2/4	Pavlaki Efendi (Saray[köy]) 1/4
1303 M (1887/88)	Arslan Ağa	Pavlaki Efendi (Saray[köy]) 1/4

308

Tablodaki veriler DŞSD'leri ve Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

	Haçek Ağa 2/4	
1304 M (1888/89)	Arslan Ağa Haçek Ağa 2/4	Mihalaki Ağa (Honaz Nah.) 1/3 Fıngolo Efendi (Saray[köy]) 1/4
1305 M (1889/90)	Arslan Ağa Haçek Ağa 2/4	Mihalaki Ağa (Honaz Nah.) 1/3 Fıngollu Efendi (Saray[köy]) 1/5
1306 M (1890/91)	Nicolaki Ağa Haçek Ağa 2/4	Mihalaki Ağa (Honaz Nah.) 1/3 Fıngollu Efendi (Saray[köy]) 1/5
1307 M (1891/92)	Nicolaki Ağa Haçek Ağa 2/4	Mihalaki Ağa (Honaz Nah.) 1/3 Fıngolo ve Nicolaki Efendiler (Saray[köy]) 2/6 Yorgi Efendi (Kadı Nah.) 1/4
1311 H (1893/94)	Sığmalı oğlu Nicolaki Efendi Haçek Efendi 2/4	Mihalaki Ağa (Honaz Nah.) 1/3 Nicolaki Efendi (Saray[köy]) 1/4
1312 H (1894/95)	Sığmalı oğlu Nicolaki Efendi Haçik Efendi 2/4	Mihalaki Ağa (Honaz Nah.) 1/3 Nicolaki Efendi (Saray[köy]) 1/3
1313 H (1895/96)	Arslan Efendi Haçik Ağa 2/4	Mihalaki (Honaz Nah.) 1/2 Mihalaki Efendi (Saray[köy]) Zenail oğlu Yorgi (Saray[köy]) 1/4
1314 H (1896/97)	Arslan Efendi Haçik Ağa 2/4	Mihalaki (Honaz Nah.) 1/2 Mihalaki Efendi (Saray[köy]) Yorgi Efendi (Saray[köy]) 1/4 Yanako Ağa (Kadı Nah.) 1/6
1315 H (1897/98)	Arslan Efendi Haçik Ağa 2/4	Yorgi Efendi (Saray[köy]) 1/4 Yanako Efendi (Kadı Nah.) 1/4
1316 H (1898/99)	Arslan Efendi Ohanik Efendi 2/4	Ligor Efendi (Saray[köy]) 1/4 Yanako Efendi (Kadı Nah.) 1/4
1317 H (1899/90)	Ohanik Efendi 1/4 (İki üye münhal)	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/3 Kosti Efendi (Kadı Nah.) 1/4

1319 H (1901/02)	Nikolaki Efendi Ohanik Efendi 2/4	Teofilos Efendi (Saray[köy]) 1/3 Kosti Efendi (Kadı Nah.) 1/4
1320 H (1902/03)	Nikolaki Efendi Ohanik Efendi 2/4	Teofilos Efendi (Saray[köy]) 1/3 Kosti Efendi (Kadı Nah.) 1/6
1321 H (1903/04)	Mihalaki Efendi Ohanik Efendi 2/4	Vasil oğlu Arom Efendi (Saray[köy]) 1/3
1323 H (1905/06)	Mihalaki Efendi Ohanik Efendi 2/4	Vasil oğlu Ardom Efendi (Saray[köy]) 1/3
1326 H (1908/09)	Nikolaki Efendi Kiğork Efendi 2/4	Vasil oğlu Ardom Efendi (Saray[köy]) 1/3

Liva merkezinde mutasarrıfın, kaza merkezlerinde kaymakamın, nahiyelerde ise, nahiyeye müdürünün başkanlığında oluşturulan bu meclislerde iki grup âza (meclis üyesi) bulunmaktadır. Liva merkezlerinde ilk grubu, âzâ-yı tabiiyye olarak isimlendirilen doğal üyelerdir ki; mutasarrıfın başkanlığında nâib (kadı), muhasebeci, tahrirat müdürü, müftü efendi, defter-i hâkâni memuru ve evkâf müdüründen müteşekkildir. İkinci grubu da, âzâ-yı müntehabe olarak adlandırılan seçilmiş üyeler oluşturmaktadır. Kaza merkezlerinde doğal üyeler nâib, müftü, mal müdürü ve tahrirat kâtibinden meydana gelmekte iken nahiyelerde doğal üyelikleri, nâib, tahrirat kâtibi ile bazen eşraftan biri, bazen de nüfus memuru gibi bir devlet görevlisi temsil etmektedirler. Seçilmiş üyeleri esas aldığımız yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere bazı gayrimüslimler, birkaç yıl görev yaptıktan sonra seçilemeyip, daha sonra tekrar seçilerek görev almışlardır. Nüfusları göz önüne alındığında, gayrimüslimlerin oldukça yüksek bir temsil oranına sahip oldukları görülmektedir. Yaptıkları görev süreleri göz önüne alırsak; Denizli merkezde Haçe(i)k Ağa 13 yıl, Arslan Ağa (8+4) 12 yıl, Nikolaki Ağa (7+2+1) 10 yıl, Ohanik Efendi 8 yıl, Hacı Timraz Ağa 5 yıl, He(a)ci Agop Ağa 4 yıl, Sava Ağa 3 yıl ve Kiğork Efendi 1 yıl görev yapmıştır. Sarayköy Kazası'nda Vasil oğlu Ar(d)om Efendi 6 yıl, Fırangolo (Fırangollu) Efendi 5 yıl, Nikolaki Efendi 5 yıl, Teofilos Efendi (2+2) 4 yıl, Zenail oğlu Yorgi 3 yıl, Pavlaki Efendi 2 yıl, Mihalaki Efendi 2 yıl, Ligor Efendi 1 yıl ve Dimitraki Efendi 1 yıl görev yapmıştır. Honaz Nahiyesi'nde Mihalaki Ağa 11 yıl, Kadı

Nahiyesi'nde ise, Kostî Efendi 4 yıl, Yanako Ağa 3 yıl ve Yorgi Efendi 1 yıl görev yapmıştır.

5.1.2. Belediye Dâireleri'nde Âza Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler

1854 yılında yapılan Kırım Savaşı'nın başkentte meydana getirdiği hareketliliği ve kargaşayı düzene koyması için İstanbul Şehremâneti kurulur ve Meclisî Vâlâ tarafından bununla ilgili bir nizamnâme hazırlanır. Şehremânetinin başına da merkezî hükümetçe tayin edilen bir şehremîni görevlendirilir. Ancak taşra şehirlerde günümüzdeki anlamda çağdaş belediyeçilik teşkilatlanmasına 7 Cemâziyyel-evvel 1281 (8 Ekim 1864) tarihli vilâyet nizamnâmesiyle başlanır. Bu nizamnâmeye göre, livâ ve kaza merkezlerinde seçilmiş üyelerden müteşekkil “meclis-i beledîler” oluşturulacaktı. Belediye meclis üyesi olabilmek için 25 yaşını geçmiş, Osmanlı vatandaşı (uyruklu) ve yılda en az 50 kuruş emlak vergisi veren, ayrıca Türkçe bilen kimselerden olma şartı getirildi.³⁰⁹ 1871 Vilâyet Nizamnâmesi ile şehir ve kasabalarda belediye dairelerinin kurulması, yetkileri ve çalışma usulleri düzenlenir. Bundan altı yıl sonra da, 1877 tarihinde Vilâyât Belediye Kanunu ile her kaza ve şehirde birer belediye meclisinin kurulması, yetkileri, görevleri daha açık bir biçimde belirtilir.³¹⁰

Belediye teşkilatlarının kurulmasıyla gayrimüslimler belediye meclislerinde de görev almaya başlamışlardır. Bu görevler vilâyet salnâmelerinde belirtilirken; Meclis-i Dâire-i Belediye, Belediye Dâiresi, Belediye İdâresi, Belediye Meclisi şeklinde geçmektedir. 1876 yılında kurulan Denizli Belediyesi³¹¹ meclisinde görev alan gayrimüslimleri tespit ederken en çok istifade ettiğimiz kaynak Aydın Vilâyet Salnâmeleri olmuştur. Bunun yanı sıra şer'îye sicil defterlerinde de az olmakla beraber bilgi bulunmaktadır. Buna göre Denizli merkez, kaza ve nahiyelerdeki belediye meclislerinde görev alan gayrimüslimler ve görev aldıkları yıllar aşağıdaki gibidir:

³⁰⁹ İlber Ortaylı, “Belediye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, c. V, s. 400-401; Bilal Eryılmaz, “Türk Belediyeçiliğinde Demokrasi Geleneği”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIII, s. 733'de, meclis üyeliğine seçilebilmek için 30 yaşını tamamlamış olmak ve yıllık 250 kuruş emlak vergisi vermek gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Melis üyelerinin taşınması gereken nitelikler ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

³¹⁰ M. Emin Yolalıcı, “Osmanlılarda Çağdaş Belediyeçilik”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIII, s. 740.

³¹¹ *Yurt Ansiklopedisi*, “Denizli”, s. 2175.

19. Belediye Dâireleri'nde Âza Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları³¹²

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1296 H (1878/79)	Arslan Efendi 1/5	-
1297 H (1879/80)	Sığmalıoğlu Nikolaki Efendi Heci Agop Ağa 2/5	-
1298 H (1880/81)	Nikolaki Efendi Haci Agop Ağa 2/5	-
1299 H (1881/82)	Nikolaki Efendi Haci Agop Ağa 2/5	-
1300 H (1882/83)	Pandeli Ağa Kirkor Ağa 2/5	-
1301 H (1883/84)	Hacı Serkiz Efendi Pandeli Efendi 2/5	Dimitri Efendi (Sarayköy) 1/3
1302 H (1884/85)	Hacı Serkiz Efendi Pandeli Efendi 2/4	-
1303 H (1885/86)	Hacı Serkiz Efendi Pandeli Efendi 2/6	Pavlaki Efendi (Sarayköy) 1/5
1303 M (1887/88)	Hacı Serkiz Efendi Pandeli Efendi 2/5	-
1304 M (1888/89)	Hacı Serkiz Efendi Pandeli Efendi 2/5	Serço Efendi (Saray[köy])15/
1305 M (1889/90)	Hacı Serkiz Efendi Pandeli Efendi 2/5	Serço Efendi (Saray[köy]) 1/5
1306 M (1890/91)	Hacı Serkiz Efendi Pandeli Efendi 2/5	Serço Efendi (Saray[köy]) 1/5
1307 M (1891/92)	Hacı Serkiz Efendi	Ligoraki Efendi (Saray[köy]) 1/3

312

Tablodaki veriler DŞSD'leri ve Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

	Mihalaki Efendi 2/5	
1311 H (1893/94)	Kuşakçioğlu Hacı Serkiz Dimiloğlu Mihalaki Efendi 2/5	Hacı Nikola Efendi (Saray[köy]) 1/3
1312 H (1894/95)	Ohanik Efendi 1/6	Nicolaki Efendi (Saray[köy]) 1/4
1313 H (1895/96)	Ohanik Efendi 1/5	-
1314 H (1896/97)	Ohanik Efendi Nicolaki Efendi 2/4	Karabüber oğlu Mihal (Saray[köy]) 1/4
1315 H (1897/98)	Ohanik Efendi Nicolaki Efendi 2/6	-
1316 H (1898/99)	Nicolaki Efendi İstepan Efendi 2/5	Mihal Efendi (Saray[köy]) 1/4
1317 H (1899/1900)	Nicolaki Efendi İstepan Efendi 2/5	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/4
1319 H (1901/02)	Dimitri Efendi İstepan Efendi Nikola Efendi (Sâlise Mecîdiye 4) 2/6	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/4
1320 H (1902/03)	Papa Yani Efendi Nikoğos Efendi 2/7	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/4
1321 H (1903/04)	Papa Yani Efendi Nikoğos Efendi 2/7	Zenail Efendi (Saray[köy]) 1/5
1323 H (1905/06)	Papa Yani Efendi Nikoğos Efendi 2/7	Zenail Efendi (Saray[köy]) 1/5
1326 H (1908/09)	Papa Yani Efendi 1/6	Andon Efendi (Saray[köy]) 1/5

Denizli merkez ve diğer yerleşim yerlerinde Müslümanlar büyük oranda çoğunluğu oluşturmaları sebebiyle, Müslüman bir belediye reisinin başkanlığında teşekkül eden belediye meclislerinde, şehir merkezinde bir Müslüman belediye başkan yardımcısı bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin belediye meclislerindeki oranını

nüfuslarıyla karşılaştığımızda, nüfuslarına nispeten çok yüksek bir temsil oranına sahip oldukları görülmektedir. Yukarıdaki verilere göre Denizli Belediye Meclisi'nde görev alan bazı gayrimüslimler, birkaç yıl görev yaptıktan sonra seçilemeyip, daha sonra tekrar seçilerek mecliste yer almışlardır. Yaptıkları görev süreleri göz önüne alırsak; Denizli merkezde; Sığmalıoğlu Nikolaki Efendi (3+6) 9 yıl, Kuşakçıoğlu Hacı Serkiz Efendi 9 yıl, Pandeli Ağa 8 yıl, Papa Yani Efendi 7 yıl, Ohanik Efendi 4 yıl, İstepan Efendi 4 yıl, Nikoğos Efendi 4 yıl, He(a)ci Agop Ağa 3 yıl, Dimil oğlu Mihalaki Efendi 2 yıl, Arslan Efendi 1 yıl, Kirkor Ağa 1 yıl ve Dimitri Efendi 1 yıl görev almışlardır. Sarayköy kazasında; Dimitri Efendi (1+4) 5 yıl, Serço Efendi 3 yıl, Karabüber oğlu Mihal 3 yıl, Zenail Efendi 3 yıl, Hacı Nikola Efendi 2 yıl, Pavlaki Efendi 1 yıl, Ligoraki Efendi 1 yıl ve Andon Efendi 1 yıl görev yapmıştır.

Belediye meclislerinde belediye başkanlarının başkanlığında, seçilmiş üyelerin yanı sıra kâtip, tabip ve sandık emini bulunmaktadır. Bu üyelere değişik zamanlarda komiserle birlikte komisere bağlı az sayıda kolluk gücü (nefer), aşî memuru da katılmıştır. Ayrıca belediye hizmetlerinin artmasına bağlı olarak 1326 H (1908/09) yılı itibariyle reis muavinleri de görev almışlardır.

5.2. Hukuk Alanında Gayrimüslimler

Kuruluşundan itibaren şer'î yargılama usulünü kabul eden Osmanlı Devleti'nde, fethedilen her idare merkezine bir kadî'nin tayin edilmesi kuralı asırlarca aksamadan yürütülmüştür. Prensip olarak her şer'îye mahkemesinde tek kadî görev yapmıştır.³¹³ Tanzimat'tan sonra müslim-gayrimüslim tüm tebaanın eşitliği ilan edilmiş ve her iki topluluğa uygulanacak kanunlar kabul edilmişti. Bunun neticesinde, bu kanunları uygulayacak mahkemelerin de kurulması zorunlu hale gelmişti. Çünkü dinî esaslara dayanan şer'îye mahkemelerinin yeni kanunları uygulaması imkânsızdı.³¹⁴

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile her nahiyede *İhtiyar Meclisi*, kaza merkezinde *Deavi Meclisi*, sancak merkezlerinde hukuk işleri için *Meclis-i Temyiz-i Hukuk* ve *Meclis-i Cinayet*, vilayet merkezlerinde *Divan-ı Temyiz-i Hukuk* ve *Meclis-i Kebir-i Cinayet* adıyla istinaf mahkemeleri kurulur. Prensip olarak bu mahkemelerde

³¹³ Ahmet Akgündüz, "İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 54.

³¹⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 112.

Müslümanlarla gayrimüslimler ortak görev yapmaları benimsenir. Daha sonra vilayet mahkemelerindeki bu daireler (Divan-ı Temyiz-i Hukuk ve Meclis-i Kebir-i Cinayet) birleştirilerek *Divan-ı Temyiz* oluşturulur. Bu yeni mahkemelerde; şeriat, cemaat, ticaret, konsolosluk yargı yetkilerinin dışında kalan olaylarda Müslümanlar ve gayrimüslimler yargılanacaktı.³¹⁵ Nizamnâme ile kurulmasından dolayı *Nizâmiye Mahkemesi* adını alan bu mahkemelerde, bir başkan ve iki üye bulunmaktadır. Başkan ilmiye sınıfından bir kadı, üyelerden biri de gayrimüslimdir. Böyle olunca, gayrimüslimlerin adliyede Müslümanlarla eşit temsili sözde kalmıştır. Çünkü üç kişilik mahkemede çoğunluk Müslümanlardan teşekkül ettiği için haliyle bunların dediği olmuştur.³¹⁶

Bu yeni uygulamaya göre, mahkeme ilâmları Türkçe yazılacak, ancak mahkemenin bulunduğu yerdeki halk çoğunluğunun konuştuğu dillere de tercüme edilecekti. Böylece Avrupa'da yaygın olan "gayrimüslimlerin adalet önünde haksızlığa uğradıkları" düşüncesi, Nizamiye Mahkemeleri'nin kuruluşu ile engellenmek istenmişti.

1868'de Nizamiye Mahkemeleri yeniden düzenlendi. Her nahiyede *Sulh Mahkemesi* olarak görev yapacak ve en az 3, en çok 12 üyeden oluşan *İhtiyar Meclisleri* kuruluyordu. İmam ve ruhanî şefler, ihtiyar meclislerinin tabii üyesi olacaklardı. Üyeler ise, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasından seçilecekti. Kazalarda kadı'nın başkanlığında 3 Müslüman ve 3 gayrimüslimden oluşan *Meclis-i Deavi*'ler, sancaklarda ise yine kadı'nın başkanlığında 3 Müslüman ve 3 gayrimüslimden oluşan 6 kişilik *Hukuk ve Ceza Meclisleri* kurulacaktı. Sancak Mahkemeleri de, alt kademe mahkemeleri için istinaf mahkemesi görevini üstlenmişlerdi. Vilayetlerde ise, *Meclis-i Cinayetler* kuruldu. Bu mahkemelerde üyeler bölge halkı tarafından seçilecekti.³¹⁷ Klasik dönemdeki tek kadı'nın görev yaptığı Şer'iyeh Mahkemeleri'nde böyle bir ayırım mevcut değildi.³¹⁸ Ancak salnâmelerdeki bilgileri incelediğimizde, en azından yukarıdaki oranların Denizli Sancağı'nda uygulanmadığını söyleyebiliriz.

---

³¹⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 113.

³¹⁶ Ekrem Buğra Ekinci, "Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIII, s. 776.

³¹⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 114.

³¹⁸ Abdulaziz Bayındır, "Örneklerle Osmanlı'da Ceza Yargılaması", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 69.

Batılı ülkeleri, Osmanlı yargılama sisteminde en fazla ilgilendiren konulardan biri de, gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabul edilmemesi olmuştur. Çünkü Müslüman olmayanların şahitlikleri Müslümanlara karşı değil, sadece gayrimüslimlere karşı geçerliydi.³¹⁹

İngiliz konsolosluk raporlarından, Hıristiyanların şahitliklerinin 1856 tarihinden itibaren kabul edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bu durum, tüm ülkede bir anda olmamıştır. Bu arada, daha önce Hariciye Nezâreti'nin baktığı cemaatlerle ilgili işler de 1879 tarihli bir nizamnâme ile Adliye Nezâreti'ne verilmiş ve nezâretin ismi de *Adliye ve Mezâhib Nezâreti* olarak değişmiştir. Bu yeni nezâretin vazifesi, cemaatlerle hükümet arasında iletişimi sağlamaktır. Böylece Adliye Nazırı, aynı zamanda cemaatlerin işlerine de bakacaktı.³²⁰ Yine 1879'da *Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu* çıkartılarak Nizamiye Mahkemeleri yeniden kuruldu. Buna rağmen zimmîler evlenme, boşanma, miras, nafaka ve vakfa ilişkin davalarını kendi cemaat mahkemelerine götürmeye devam ettiler.³²¹

Gayrimüslimler, hukuk alanında lehlerine yapılan iyileştirmeler sonucu, mahkemelerde değişik görevler almaya başlamışlardır. Bununla ilgili olarak şer'îye sicillerinde, basında ve arşiv belgelerinde yeterince bilgi bulunmaktadır. Basından örnek verecek olursak:

1895 yılında Denizli Bidâyet Mahkemesi üyeliğine ekseriyet-i ârâ ile (oy çokluğu ile) Karagözzâde Hüseyin Ağa ile Kuşakçioğlu Hacı Serkiz Efendiler'in tayinleri Vilayetçe kabul edilir.³²² İzmirizâde Hacı Aziz Bey ibkâen ve Peştimalciyan Ohanik Efendi 1909 yılında müceddeden tayin olunurlar.³²³ İzmirizâde Hacı Aziz, Hacı Fakihzâde Tevfik, Kızılhisarlızâde Hasan Beyefendilerle Ohanik, Yıram ve Arakil Efendiler de 1911'de seçilir ve tayin edilirler.³²⁴ Bidâyet Mahkemesi üyeliğine tayin edilen Davud ve Artin Efendiler, 1913'te mahall-i memuriyetlerine vararak görevlerine başlarlar.³²⁵

319

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 115.

320

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 116.

321

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 117.

322

Âhenk Gazetesi, Aded: 14, 30 Mart 1311/11 Nisan 1895, s. 1.

323

Âhenk Gazetesi, Aded: 3848, 27 Şubat 1324/12 Mart 1909, s. 3.

324

Âhenk Gazetesi, Aded: 4490, 10 Nisan 1327/13 Nisan 1911, s. 2.

325

Âhenk Gazetesi, Aded: 5199, 31 Temmuz 1329/13 Ağustos 1913, s. 2.

5.2.1. Bidâyet ve Ticaret Mahkemeleri'nde Görev Yapan Gayrimüslimler

14 Şubat 1870 tarihinde neşredilen Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâme-i Dâhilîsi ile Osmanlı Devleti'nde nizâmiye mahkemeleri; kazalarda deâvî meclisleri, livâlarda temyîz-i hukuk meclisleri, vilâyet merkezlerinde temyiz divanları, İstanbul'da Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye olmak üzere dört gruba ayrılır. 11 Ocak 1872 tarihli Mehâkim-i Nizâmiyye Hakkında Nizâmname ile nizâmiye mahkemeleri iki dereceye ayrılır ve ilk derece mahkemelerinin bidâyeten, ikinci derece mahkemelerinin istînafen dava göreceği, bu sebeple kazalardaki deâvî meclislerinin bidâyeten, livâlardaki temyiz meclislerinin hem bidâyeten hem istînafen, vilâyet temyiz divanlarının ise sadece istînafen dava göreceği hükme bağlanır. 15 Nisan 1879 tarihinde yapılan bir düzenleme ile dîvân-ı temyîzlerin adı Mahkeme-i İstînaf'a, deâvî meclislerinin adı da Bidâyet Mahkemesi'ne dönüştürülür.³²⁶ 1879 yılında yapılan başka bir adlî düzenleme ile de mahkemeler; bidâyet, istînaf ve temyiz olmak üzere üç dereceye ayrılır.³²⁷ Gayrimüslimlerin mahkemelerde aldıkları görevler vilâyet salnâmelerinde belirtilirken bu mahkemelerin adları, *Meclis-i Deâvî*, *Devâir-i Adliye*, *Mahkeme-i İbtidâiye* ve *Mahkeme-i Bidâyet* şeklinde geçmektedir. Bu konudaki bilgilerin çoğunluğunu Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nden elde ettik. Denizli ve kazalarındaki mahkemelerde görev alan gayrimüslimler ve görev aldıkları yıllar aşağıdaki gibidir:

20. Bidâyet Mahkemeleri'nde Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları³²⁸

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1296 H (1878/79)	Heci Hiristo Ağa Avadis Ağa 2/4	-
1297 H (1879/80)	Benkanlı Haralambos Efendi Hacı Avras Ağa 2/4	-
1298 H (1880/81)	Benkanlı Haralambos Efendi	-

³²⁶ M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, c. XXXIII, s. 186-187.

³²⁷ Münir Atalar, "Şer'îye Mahkemelerine Dâir Kısa Bir Târihçe", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1980, S. IV, s. 308.

³²⁸ Tablodaki veriler Aydın Vilâyet Salnâmeleri ve Osmanlı Devlet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

	Hacı Avras Ağa 2/4	
1299 H (1881/82)	Mustantık Mihalaki Efendi 1/1	-
1300 H (1882/83)	Mustantık Mihalaki Efendi 1/1	-
1301 H (1883/84)	Ohanis Efendi (HD) 1/3 Sava Efendi (CD) Âza Mülâzımı Mino Efendi 2/3	Pavlaki Efendi (Sarayköy) 1/1
1302 H (1884/85)	Ohanis Efendi (HD) 1/3 Sava Efendi (CD) 1/3	Dimitri Efendi (Saray[köy]) 1/2
1303 H (1885/86)	Haralambo Efendi (HD) 1/3 Agop Efendi (CD) 1/3	Dimitri Efendi (Saray[köy]) 1/2
1303 M (1887/88)	Haralambo Efendi (HD) 1/3 Agop Efendi (CD) 1/3	Dimitri Efendi (Saray[köy]) 1/2
1304 M (1888/89)	Haralambo Efendi (HD) 1/3 Agop Efendi (CD) 1/3	Dimitri Efendi (Saray[köy]) 1/2
1305 M (1889/90)	Haralambo Efendi (HD) 1/3 Agop Efendi (CD) 1/3	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/2
1306 M (1890/91)	Haralambo Efendi (HD) 1/3 Arakil Efendi (CD) 1/3	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/2
1307 M (1891/92)	Haralambo Efendi (HD) 1/3 Arakil Efendi (CD) 1/3	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/2 Kosti Efendi (Garbikaraağaç) 1/2
1311 H (1893/94)	Haralambo Efendi (HD) 1/3 Nikoğos Efendi (CD) 1/2	Niyefilos Efendi (Saray[köy]) 1/1
1312 H (1894/95)	Kiryako Efendi (HD) 1/3 Nikoğos Efendi (CD) 1/3	Niyefilos Efendi (Saray[köy]) 1/2 Başkâtip vekili Kiğork Efendi (Saray[köy]) 1/1
1313 H (1895/96)	Kiryako Efendi (HD) 1/3 Serkiz Efendi (CD) 1/2	2. Kâtip Kiğork Efendi (Tavas) 1/2
1314 H (1896/97)	Haralambos Efendi (HD) 1/3	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/2

	Serkiz Efendi (CD) 1/2	
1315 H (1897/98)	Haralambos Efendi (HD) 1/3 Hacı Serkiz Efendi (CD) 1/3	Teofilos Efendi (Saray[köy]) 1/2
1316 H (1898/99)	Kiryako Efendi (HD) 1/3 Hacı Serkiz Efendi (CD) 1/3	Teofilos Efendi (Saray[köy]) 1/2
1317 H (1899/1900)	Kiryako Efendi (HD) 1/3 Haçık Ağa (CD) 1/3	Teofilos Efendi (Saray[köy]) 1/2
1319 H (1901/02)	Arslan Efendi (HD) 1/2 Arakil Efendi (CD) 1/2	Dimitraki Efendi (Saray[köy])
1320 H (1902/03)	Dimitri Efendi (HD) 1/3 Arakil Efendi (CD) 1/3	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/2
1321 H (1903/04)	Dimitri Efendi (HD) 1/3 Hacı Serkiz Efendi (CD) 1/3	Andon Efendi (Saray[köy]) 1/2
1323 H (1905/06)	Dimitri Efendi (HD) 1/3 Hacı Serkiz Efendi (CD) 1/3	Andon Efendi (Saray[köy]) 1/2
1326 H (1908/09)	Dimitri Efendi (HD) 1/2 Yasaf Matrani Âza Kirkor Pargamiyan Âza 2/6	Espiro Efendi (Saray[köy]) 1/2

1301 H (1883/84) tarihine kadar tek daire şeklinde yargı işlevini yürüten Denizli Bidâyet Mahkemesi, bu tarihten itibaren Hukuk ve Ceza Dairesi şeklinde ikiye bölünmüştür. Gayrimüslimlerin bu mahkemelerdeki oranlarına baktığımızda nüfuslarına göre çok yüksek bir temsil hakkı elde ettikleri görülmektedir. Yukarıdaki verilere göre, Denizli ve kazalarındaki mahkemelerde görev alan bazı gayrimüslimler, birkaç yıl görev yaptıktan sonra seçilemeyip, daha sonra tekrar seçilerek mahkemelerde yer almışlardır. Yaptıkları görev süreleri göz önüne alırsak; Denizli merkezde; Haralambo(s) Efendi (2+9+2) 13 yıl, Serkiz Efendi (4+3) 7 yıl, Dimitri Efendi 7 yıl, Agop Efendi 4 yıl, Arakil Efendi (2+2) 4 yıl, Kiryako Efendi (2+2) 4 yıl, Hacı Avras Ağa 2 yıl, Mustantık Mihalaki Efendi 2 yıl, Ohanis Efendi 2 yıl, Sava Efendi 2 yıl,

Nikoğos Efendi 2 yıl, Heci Hırsto Ağa 1yıl, Avadis Ağa 1 yıl, Üye Mülazımı Mino Efendi 1 yıl, Haçi(e)k Ağa 1 yıl ve Arslan Efendi 1 yıl görev almışlardır. Sarayköy kazasında; Dimitri Efendi (8+1+1)10 yıl, Teofilos Efendi 3 yıl, Andon Efendi 3 yıl, Niyefilos Efendi 2 yıl, Başkâtip vekili Kigork Efendi 1 yıl, Espiro Efendi 1yıl, Garbikaraağaç kazasında; Kosti Efendi 1 yıl, Tavas Kazasında kâtip Kiğork Efendi 1 yıl görev yapmışlardır.

Ayrıca BOA belgelerinde geçen bir bilgiye göre, Denizli Bidayet Mahkemesi üyelerinden Tefvik Efendi'nin istifasıyla yerine İstanbul Bidayet mahkemesi müddei umumi (Savcı) muavinlerinden İstemat Efendi padişah iradesi ile tayin edilir.³²⁹

Tanzimat ilan edildiğinde ticaret ve ceza davalarına bakması için karma mahkemelerin kurulacağı açıklanmıştı. Bu karma mahkemelere *Nizamiye Mahkemeleri* denmiştir. 1846 tarihinde, Müslümanlar ile gayrimüslimler arası ve farklı mezheplere mensup gayrimüslimlerarası davalara bakması için İstanbul'da bir *Karma Ticaret Mahkemesi* kurulur. Bundan bir yıl sonra da, 1840 yılında Ticaret Nezâreti'ne bağlı olarak İstanbul'da kurulan ticaret meclisi, 1847 ve 1848 yıllarında yayımlanan iki nizamnâmeyle ticaret mahkemesine dönüşür. Ayrıca bu mahkeme Osmanlı vatandaşları ile yabancılar arasındaki davalara da bakacaktı. 1848 tarihinde bu mahkeme geliştirilerek ilerleyen günlerde büyük şehirlere de açılmaya başlar. 1850'de Fransa'dan esinlenerek *Kanunnâme-i Ticaret* yayınlanır. Bunun devamı olarak da 1862 tarihinde *Ticaret Usul Kanunu* neşredilir. Yeni kurulan nizamiye mahkemeleri, hâlâ mevcudiyetini koruyan ve özellikle de medeni hukukla ilgili davalara bakan şariat mahkemeleri ile doğrudan cemaatlere bağlı olan cemaat mahkemelerinin yetkileri dışında kalan hukuk ve ticaret davalarına bakmaktaydı.³³⁰

Ecnebi ve yerli teb'anın arasında meydana gelen her türlü ticaret, hukuk ve ceza davalarını çözmek için karma mahkemeler kurulmasını öngören 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın hükümleri doğrultusunda 1860 yılında Fransız Ticaret kanununun dördüncü kısmı aynen alınarak daha önce kurulmuş olan ticaret meclisleri, mahkeme adını alarak teşkilat yapıları ayrıntılı olarak düzenlenir.³³¹ Prensipite İstanbul'dan sonra büyük şehirlere açılması öngörülen ticaret mahkemelerinin ileriki süreçte

³²⁹ BOA, İ.DUİT 50/96. 1338 B 01/21 Mart 1920.

³³⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 113; M. Akif Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Mahkeme", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, c. XXVII, s. 344.

³³¹ İkinci, *a.g.m.*, s. 775.

gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı sancak merkezlerinde ve kazalarda da açıldığını görmekteyiz. Bu mahkemelerde Müslümanlarla gayrimüslimler beraber yer alırlar. Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nden elde ettiğimiz bilgilere göre, Denizli ve kazalarındaki ticaret mahkemelerinde görev alan gayrimüslimler ve görev aldıkları yıllar aşağıdaki gibidir:

21. Ticâret Mahkemeleri'nde Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları³³²

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1301 H (1883/84)	Kiryako(u) Efendi 1/4	-
1302 H (1884/85)	Kiryako(u) Efendi 1/4	-
1315 H (1897/98)	-	Nicolaki Efendi (Çal) 1/2 Teofilos Efendi (Saray[köy]) 1/2
1316 H (1898/99)	-	Nicolaki Efendi (Çal) 1/2 Teofilos Efendi (Saray[köy]) 1/2
1317 H (1899/1900)	Kiryako(u) Efendi (İki üye münhal) 1/4	Nicolaki Efendi (Çal) 1/2 Teofilos Efendi (Saray[köy]) 1/2
1319 H (1901/02)	Arslan Efendi Dimitri Efendi 2/4	Nicolaki Efendi (Çal) 1/2 Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/2
1320 H (1902/03)	Mihalaki Efendi 1/4	Nicolaki Efendi (Çal) 1/2 Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/2
1321 H (1903/04)	Yavanaki Efendi 1/4	Sava Efendi (Çal) 1/2 Andon Efendi (Saray[köy]) 1/2
1323 H (1905/06)	Yavanaki Efendi 1/4	Sava Efendi (Çal) 1/2 Andon Efendi (Saray[köy]) 1/2
1326 H (1908/09)	Dimitri Efendi Papa Yani Efendi 2/4	Yanko Efendi (Çal) 1/2 Andon Efendi (Saray[köy]) 1/2

332

Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

Denizli Ticaret Mahkemesi hakkında ilk bilgiler 1301 H (1883/84) tarihli salnâmede geçmektedir. Ticaret Mahkemesi'nin kurulmasıyla birlikte gayrimüslim vatandaşlar bu mahkemede görev almaya başlamışlar ve nüfuslarına göre çok yüksek bir oranda temsil hakkı elde etmişlerdir. Yukarıdaki verilere göre Denizli ve kazalarındaki Ticaret Mahkemeleri'nde görev alan gayrimüslimleri, yaptıkları görev süreleri göz önüne alarak Denizli merkezde; Kiryako(u) Efendi 17 yıl, Yavanaki Efendi 3 yıl, Dimitri Efendi 2 yıl, Arslan Efendi 1 yıl ve Papa Yani Efendi 1 yıl görev yapmışlardır. Kazalardan Sarayköy'de; Andon Efendi 6 yıl, Teofilos Efendi 3 yıl, Dimitraki Efendi 2 yıl, Çal kazasında; Nikolaki Efendi (2+2) 4 yıl, Sava Efendi 3 yıl ve Yanko Efendi 1 yıl vazife almışlardır.

BOA belgelerindeki şifreli bir telgrafta, yukarıdaki görevlilerden Kiryaku Efendi'nin 1310 ve 1314'te iki defada dört yıl görev yaptığı ve ikmâl-i müddetle çıktığı, adı geçen kişi ile ilgili olarak deprem yardımının dağıtımında damadının şikâyet ve müracaatının göz önüne alınması gerektiği, kendisinin oldukça borçlu olduğu, Dimitri Efendi'nin mahkeme-i ticarete ve belediyede üyeliğe daha ehil olduğu belirtilmektedir.³³³

5.2.2. Gayrimüslim Avukatlar

İslâm hukukunda, Batı hukuk sistemlerindeki avukatlar gibi teşkilatlanmış olmasa da, avukatların görevlerinin çoğunu yerini getiren vekiller vardır. Bu vekillerin özel ofisleri bulunmamakta, müvekkilleriyle mahkeme önlerinde görüşüp anlaşmaktadırlar. Ayrıca hukukçu olmaları veya belirli bir belgeye sahip olmaları şart olmamakla birlikte, davâ sahipleri, vekillerinin hukuk bilgisi olanlardan seçilmesine özen gösterdikleri muhakkaktır. Günümüzde mahkemelerde ve hertürlü resmî işlemlerde çoğunlukla avukatlar tarafından yerine getirilen temsil görevi, Osmanlı döneminde uzun asırlar boyunca vekillerce yapılmıştır.³³⁴ Davâcı veya davâlının, bir şahsı kendi adına davâda taraf olmak üzere vekil tayin etmesine, *husûmete* yani *mürâfaaya vekâlet* denilirdi. Tanzimat'tan sonra *avukatlık* müessesesinin Avrupa'dan aynen alınmasına kadar, eski hukûkta *husûmete vekâlet müessesesi* vardı. Özellikle

³³³

BOA, Y..EE..KP.. 15/1416. 1319 Z 01/9 Şubat 1902.

³³⁴

Abdullah Demir, *Osmanlı Mahkemesi*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2010, s. 104.

kadınlar veya küçüklere ait davâların *husûmete vekîl* olan şahıslar tarafından yürütüldüğü, Şer'îye sicillerinde çokça görülmektedir.³³⁵

Denizli Şer'îye Sicilleri'ni incelediğimizde iki türlü vekâlet göze çarpmaktadır. Bunlarda birincisi ve en çok görüleni *vekîl* veya *vekîl-i müseccel-i şer'î* olarak adlandırılan vekâlet türleridir. Vekâletler ve Güven Unsuru bölümünde geniş bir şekilde ele alınacağı için bir örnekle iktifa ediyoruz:

Şamlı Çiftliği'nden Raziye bint-i Mustafa'nın vekîl-i müseccel-i şer'îsi Menol ibn-i Hıristofi mahkemede, müvekkilesi Raziye'nin aynı çiftlikten Molla İbrahim ibn-i Halil'le dörtbuçuk sene önce 500 kuruş mihr-i müeccel ile evlendiğini. İbrahim'in innîn (kısır, iktidarsız) olup, cinsel ilişkiye muktedir olamadığını, bir sene önce tedavi olması için mahkemede bir kamerî sene mühlet verildiğini ama yine de iyileşemediğini, bu nedenle şeriat muktezasınca ayrılmasını (tefrik edilmelerini) talep eder. İbrahim'in de bu durumu aynen kabul etmesiyle ayrılmasına (tefriklerine) hükmedilir.³³⁶

Görüldüğü üzere Müslümanlar açısından gayet mahrem bir konuda Müslüman bir kadın, bir gayrimüslime mahkemedeki işleyişi bildiği için vekâlet vermiş o da mahkemede, *ber-muktezâ-yı şer'î* ifadesiyle islâmî konulardan haberdar olduğunu göstermiştir.

İkinci olarak da o dönemde Denizli'de, Müslüman avukatların (Dâvâ Vekili) yanı sıra gayrimüslim avukatlar da çalışmaktadır. Şer'îye Sicilleri'nde beş gayrimüslim avukatın adının geçtiği tespit edilmiştir. Bunların adları, Manisalı Sehak veled-i Ohanis,³³⁷ İsak ibn-i Korsıyan,³³⁸ Serkiz veled-i Karabet,³³⁹ Ödemişlioğlu Nifars Efendi veled-i Manaskan,³⁴⁰ Nikosu Efendi veled-i Manaskan şeklindedir.³⁴¹

Burada dikkatimizi çeken husus, yukarıda adı geçen beş gayrimüslimin de Ermeni olmasıdır. Bu avukatlara, gerek erkek ve gerekse kadın Müslümanlar tarafından her türlü hukuki işlemde vekâlet verilmiştir. İleride yeri geldikçe örnekler verilecektir.

³³⁵ Halil Cin-Ahmed Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1990, c. I, s. 405-406.

³³⁶ *DŞSD*, 682: 204/347. 1 R 1306/5 Aralık 1888.

³³⁷ *DŞSD*, 682: 10/2. 1 Z 1301/22 Eylül 1884.

³³⁸ *DŞSD*, 682: 159/182. 21 Ra 1305/7 Aralık 1887.

³³⁹ *DŞSD*, 685: 68/287. 15 Ra 1317/24 Temmuz 1899.

³⁴⁰ *DŞSD*, 685: 244/1032. 15 S 1320/24 Mayıs 1902.

³⁴¹ *DŞSD*, 685: 261/1120. 23 Ca 1320/28 Ağustos 1902.

5.3. Genel İdarî Hizmetlerde Çalışan Gayrimüslimler

Müslüman olmayanların tercümanlık, saray hekimliği gibi bazı istisnai işler dışında devlet hizmetine alınmaları Tanzimat'la getirilen eşitlik ilkesi gereğince mümkün olmuştur. Tanzimat'tan sonra adliye, eğitim, belediye ve maliyede çok sayıda gayrimüslim görev almıştır.

Tanzimat'tan sonra uygulamaya konulan reformlarla devlet idaresinde bir sivil bürokrasi oluşturuldu ve Rumlara, özellikle de Ermenilere büyük ölçüde yer verildi. Parlamenter hayata geçildiğinde ise, mecliste gayrimüslimler milletvekili ve bakan olarak görev yaptılar.³⁴²

1844 yılında Hâriciye Nezâreti'nde görev yapanların %71'i Müslim, %29'u gayrimüslim iken, bu oran 1893'de Müslümanlarda %43'e düşmüştü.³⁴³ 1897'de ise %55 Müslim, %45 gayrimüslim bu bakanlıkta görev yapıyordu.

Yabancı dil bilmeleri nedeniyle Hâriciye Nezâreti tarafından elçi olarak da pek çok gayrimüslim yurt dışına gönderilmiştir. Londra'da Musurus Paşa, Viyana'da Aleko Paşa, Atina'da Fotyades Bey, Washington'da Aristarchi Bey Mithat Paşa dönemindeki elçilerdi. Dışişlerinin yanı sıra sanayide de gayrimüslimler ön plandaydılar. XX. yüzyılda özellikle Rumlar çok sayıda fabrika açmışlardı.

Müslüman Türkler ise bu işlerden o kadar uzaktı ki, Maliye Bakanı Cavit Bey 3 Mart 1917'de yaptığı konuşmada, "Şu ana kadar sanayiye yabancıların eline terk eden Türkler artık iş ve kapital edinmeli, ekonomik gücü ele geçirmelidirler" diyerek duygu ve düşüncelerini ifade ediyordu.³⁴⁴

Çeşitli alanlarda başarılı çalışmalarda bulunan Mithat Paşa, valilik yaptığı yerlerde çiftçilerin içinde buldukları zor koşullara yakından tanık olmuştu. Yaptığı araştırmalarla, bu alanda teşkilatlanmanın zorunlu olduğu ve çiftçilerin, tefecilerin elinden kurtarılması için devlet yardımının gerektiği, ancak bu yardımın halk hareketiyle desteklenmesinin önem taşıdığı sonucuna varmıştır. Tarımın o günkü durumunun düzelmesinin ancak çiftçilerin kendi aralarında tesis edecekleri kuruluşlarla gerçekleşebileceği inancını taşır. Böylece 1863 tarihinde, çiftçilerin oluşturduğu kaynakla, Mithat Paşa öncülüğünde, devlet eliyle ve devlet himayesinde kurulan ve

³⁴²

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 155.

³⁴³

Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 87.

³⁴⁴

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 156.

adına *Memleket Sandıkları* denilen organizasyon *Milli Bankacılığın* ilk örneği olarak tarihe geçmiştir. Mithat Paşa, 1863 tarihinde Niş Vilayeti'nin Pirot Kasabası'nda pilot uygulama olarak kurduğu ilk Memleket Sandığı'nı oluştururken Türk gelenekleri arasında zaten var olan ve karşılıklı yardımlaşma esasına dayanan *imece* geleneğinden esinlenmiştir. Kendisine özgü bir tarım kredi sandığı hüviyetinde olan Memleket Sandıkları'nın kuruluşlarının ilk yıllarındaki başlıca kaynağını, çiftçilerin *imece* usulüyle yaptıkları üretimin bedeli teşkil etmiştir.

1867 tarihinde *Memleket Sandıkları Nizamnâmesi*'nin yürürlüğe girmesiyle Osmanlı Devleti'nin her yanında sandıklar faaliyete başlamış ve uzun yıllar başarıyla hizmet vermiştir. Başlangıçta hızlı bir gelişme gösteren Memleket Sandıkları'nın gelişimi, sonraları özellikle sermaye noksanlığı ve işleyişte gözlenen bozulmalar yüzünden yavaşlamış ve sandıkların etkinlikleri azalmıştır. Memleket Sandıkları'nın sermaye durumlarını kuvvetlendirmek amacıyla 1883 yılında bu sandıkların sermaye ihtiyaçlarına tahsis edilmek üzere âşar vergisine %10 oranında *Menafî Hissesi* adı altında bir zam yapılmış ve söz konusu sandıklara da *Menafî Sandığı* adı verilmiştir. Ayrıca hükümet, sandıkları merkezi yönetime bağlayarak var olan olumsuzlukları gidermeyi düşünmüştür. Âşar üzerine ilave edilen paylarla elde edilen finansman, çiftçilere küçük krediler sağlamanın yanı sıra yol yapım ve onarımı, köprü onarımı ve bölgesel okul yapımında kullanılıyordu. Memleket Sandıkları'nın yönetimi; ilçe halkınca seçilen ve fahri olarak çalışan *Sandık Eminleri*'ne bırakılmış ve kârları da sermayeye eklenmek yerine ilçe ile ilçeye bağlı bucak ve köylerin çeşme, köprü, okul, yol gibi kamusal ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılmıştır.

Menafî Sandıkları'na geçilmesiyle, idare yeniden düzenlenmiş, kayıt ve muhasebe işleri çağdaş ve ilmi esaslara uygun olarak yürütülmeye başlanmış ve merkezi hükümetin doğrudan denetimine tabi tutulmuştur. Bu yeni yapılanma, sandıkların idaresine nispeten ciddi, bilimsel denetime açık bir işleyiş kazandırsa da tamamen yeni, çağdaş bir örgütlenmeye duyulan gereksinimin önünü alamamıştır. Menafî Sandığı uygulamasının da arzulanan sonuçları vermemesi üzerine, uygulamadan doğan sakıncaları gidermek için, 15 Ağustos 1888 tarihli bir nizamnâme ile bu sandıkların işlevlerini üstlenecek modern finans kuruluşu olarak Ticaret ve Nâfîa Nezâreti'ne bağlı, merkezi İstanbul'da olan 10 milyon lira sermayeli *Ziraat Bankası* resmen kurulmuş, o

tarihte faaliyette bulunan menafi sandıkları da banka şubelerine dönüştürülerek faaliyete başlamıştır. O güne kadar Menafi Sandıkları'nın mali kaynağını oluşturan menafi hisseleri bankaya devredilmiş ve bundan sonraki hisseler de bankanın sermayesine tahsis edilmiştir. Bu adımla birlikte, teşkilatlı tarımsal kredi tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.³⁴⁵

Vilâyet Salnâmeleri'nde, *Menâfi' İdâresi*, *Menâfi' Sandığı*, *Menâfi-i Umûmiye Vekilleri* ve *Menâfi-i Umûmiye Sandığı* şeklinde geçen bu sandıklarda Müslümanlarla gayrimüslimler beraber çalışmışlardır. Aydın Vilâyet Salnâmeleri'ndeki bilgilere göre, Denizli ve kazalarındaki sandıklarda görev alan gayrimüslimler ve görev aldıkları yıllar aşağıdaki gibidir:

22. Menâfi-i Umûmiye Sandıkları'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları³⁴⁶

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1296 H (1878/79)	Kâtip Heci Timraz Ağa 1/4	-
1297 H (1879/80)	Heci Timraz Ağa 1/3	-
1298 H (1880/81)	Kâtip Heci Timraz Ağa 1/3	-
1300 H (1882/83)	Hacı Timraz Ağa 1/3	-
1301 H (1883/84)	Kâtip Hacı Timraz Ağa 1/3	Yordan Efendi (Tavas) 1/3
1302 H (1884/85)	Kâtip Timraz Efendi 1/3	-
1303 H (1885/86)	Kâtip Timraz Efendi 1/3	-
1303 M (1887/88)	Kâtip Timraz Efendi 1/3	-
1304 M (1888/89)	Kâtip Timraz Efendi 1/3	-

³⁴⁵

İlker Parasız, “Türkiye’de Bankacılığın Tarihsel Gelişimi”, *75 Yılda Para'nın Serüveni*, (Ed. Mustafa Sönmez) Tarih Vakfı Yayınları, Numune Matbaası, İstanbul 1998, s. 109; Shaw, *a.g.m.*, s. 940; Latif Daşdemir, “Osmanlı Dönemi Türk Finans Sisteminde Sorunlar ve Gelişmeler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIV, s. 401; Ahmet Tabakoğlu, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 230; Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, Creative Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 138’de, Menafi Sandıkları'nın kuruluş tarihi olarak 1864 tarihi verilmiştir. Ayrıca Zirat Bankası kuruluşu için bkz., s. 158; <http://www.ziraat.com.tr/tr/p/n/ContentMain.aspx?id=203> (11.04.2012).

³⁴⁶

Tablodaki veriler Aydın Vilâyet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1305 M (1889/90)	Kâtip Timraz Efendi 1/3	-
------------------	-------------------------	---

Yukarıdaki verilere göre Denizli ve kazalarındaki menafi sandıklarında görev alan gayrimüslimleri, yaptıkları görev sürelerini göz önüne alırsak, Denizli merkezde; He(a)cı Timraz Ağa kâtip olarak 10 yıl, kazalardan ise sadece Tavas'ta Yordan Efendi 1 yıl vazife yaptığı görülecektir.

Menafi Sandıkları'ndan Müslüman olsun gayrimüslim olsun isteyen herkes borç alabilmektedir. Bununla ilgili olarak 681 nolu şer'îye sicil defterinde geçen bir hükümde, Hıristiyan Mahallesi'nden vefat eden Ermeni Agop veled-i Mardalos'un Menâfi-i Umûmiye Sandığı'na senedli 904 kuruş borcu olduğu tespit edilir ve bu borç miktarı mirasından tahsil edilir.³⁴⁷

Yukarıda belirtildiği gibi Memleket Sandıkları olarak da adlandırılan bu Menafi Sandıkları'nın yönetimi; ilçe halkınca seçilen ve fahri olarak çalışan Sandık Eminleri'ne bırakılmıştır. Bazı gayrimüslim vatandaşların da bu görevi deruhte ettikleri görülmektedir. Salnâmelerden ve şer'îye sicil defterlerinden elde ettiğimiz bilgilere göre, Denizli ve kazalarında Sandık Emimi olarak görev alan gayrimüslimler ve görev aldıkları yıllar aşağıdaki gibidir:

23. Sandık Emimi Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları³⁴⁸

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1268 H (1851/52)	Haçator Efendi	-
1295 H (1878)	Haralambos Efendi	-
1296 H (1878/79)	Haralanbo Efendi 1/1	Yordan Efendi (Tavas) 1/1
1297 H (1879/80)	Haralambos Efendi 1/1	Kosti Efendi (Tavas) 1/1
1298 H (1880/81)	Haralambo Efendi 1/1	Yordan Efendi (Tavas) 1/1
1299 H (1881/82)	Haralambos Efendi 1/1	-

³⁴⁷

DŞSD, 681:99/142, 1 B 1294/12 Temmuz 1877.

³⁴⁸

Tablodaki veriler DŞSD'leri, Aydın Vilayet Salnâmeleri ve BOA'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1300 H (1882/83)	Haralambos Efendi 1/1	-
1302 H (1884/85)	-	Kosti Efendi (Tavas) 1/1
1303 H (1885/86)	-	İstavri Efendi (Tavas) 1/1
1303 M (1887/88)	-	İstavri Efendi (Tavas) 1/1
1306 M (1890/91)	Petraki Efendi 1/1	-
1307 M (1891/92)	Petraki Efendi 1/1	Espiro Efendi (Çal) 1/1 Kiryako Efendi (Garbikaraağaç) 1/1
1309 H (1892)	-	Espiro Efendi (Çal)
1311 H (1893/94)	-	Vasilaki Efendi (Garbikaraağaç) 1/1
1312 H (1895)	-	Vasilaki Efendi (Garbikaraağaç)
1320 H (1902)	Bazaki Efendi veled-i Yuvan 1/1	-
1321 H (1903/04)	-	Yarodormus Efendi (Garbikaraağaç) 1/1
1323 H (1905/06)	-	Povani Efendi (Garbikaraağaç) 1/1

Yukarıdaki verilere göre Denizli ve kazalarındaki sandıklarda, Sandık Emni olarak görev yapan gayrimüslimler, yaptıkları görev süreleri göz önüne alınırsa, Denizli merkezde; Haralambo(s) Efendi 6 yıl, Petraki Efendi 3 yıl, Haçator Efendi 1 yıl ve Bazaki Efendi 1 yıl vazife yapmışlardır. Kazalarda ise durum şöyledir:

Tavas'ta; Yordan Efendi 2 yıl, Kosti Efendi 2 yıl, İstavri Efendi 2 yıl, Çal'da; Espiro Efendi 2 yıl, Garbikaraağaç'ta; Vasilaki Efendi 2 yıl, Kiryako Efendi 1 yıl, Yaradormus Efendi 1 yıl ve Povani Efendi 1 yıl görev yapmışlardır.

Osmanlı idari teşkilatında 1860 yılında yapılan bir değişiklikle *Defterdarlıklar* ve *Mal Müdürlükleri* kaldırılmış ve onların yapmış oldukları hizmetlerin görülebilmesi için valilerin ve mutasarrıfların maiyetlerine birer *Muhasebeci*, kaymakamların maiyetlerine ise, *Mal Kâtipleri* verilmiştir. Hesap işleri ve kayıtlardan Muhasebeci ve Mal Kâtipleri sorumlu tutulmuşlardır. Muhasebeci ve Mal Kâtipleri, yapılacak

masrafların ve toplanacak gelirlerin kayıtlarını her ay düzenli bir şekilde tutulmakla görevlendirilmişlerdir.³⁴⁹

Devletin bütün emvalinin idare ve muhasebesinin yapıldığı Muhasebe Kalemî'nin, merkez teşkilata bağlı olarak vilayet ve sancaklarda da birer şubesi bulunmaktadır. Denizli Sancak Muhasebe Kalemî'nde o dönemde sadece bir gayrimüslimin adına rastlanmaktadır. Aydın Vilayet Salnâmeleri'nden elde ettiğimiz bu bilgiye göre;

24. Livâ Muhâsebe Kalemî'nde Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1307 M (1891/92)	Evrâk Mukayyidi Mülâzımı Havakim Efendi ³⁵⁰ 1/4	-

Evrak kayıt yardımcısı Havakim Efendi, bu görevde sadece 1 yıl çalışmış olup, ondan sonra bu göreve devam eden gayrimüslim tespit edilememiştir. Ayrıca, Denizli Şer'îye Sicilleri'nden elde ettiğimiz bir bilgiye göre, İstefan Efendi³⁵¹ adlı bir gayrimüslim de, Denizli'de Emlak Kâtibi olarak çalışmıştır.

Sancağın içindeki haberleşme, kayıtların toplanması ve korunması ile ilgili olarak da Tahrirat Müdürü'nün maiyetinde bir tahrirat kalemi bulunur, kayıt işlerini bu kalemden ayrılan [anlayan] kimselere yaptırırdı.³⁵² Günümüz bürokrasisinde, ilçe ve illerde *Yazı İşleri Müdürlüğü*'ne denk gelen bu devlet hizmetinde, gayrimüslimlerin çeşitli statülerde görev aldıklarını görmekteyiz. Bu görevlilerin Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nde sadece Denizli merkez ve Sarayköy kazasında görev yaptıkları tespit edilmiş olup, görev yaptıkları yıllar ve süreleri aşağıdaki gibidir:

³⁴⁹ Selda Kılıç, "1855 Bütçe Nizamnamesi ve Uygulanması", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIV, s. 360-361; Mutullah Sungur, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIII, s. 756.

³⁵⁰ *SVA*, 13. Def'a, Tertip eden, Cemiyet-i Resmîye azâsından İbrahim Cavid, Vilâyet Matbaası, İzmir 1307 M (1891/92), c. I, s. 166.

³⁵¹ *DŞSD*, 685:13/48. 1 C 1316/17 Ekim 1898.

³⁵² Sungur, *a.g.m.*, s. 756; Daha geniş bilgi için bkz., Pakalın, *a.g.e.*, "Tahrirat Kalemî", "Tahrirat Kâtibi", "Tahrirat Müdürü", c. III, s. 377.

25. Liva Tahrîrât Kalemin 'de Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları³⁵³

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1305 M (1889/90)	Mübeyyiz Mihalaki Efendi 1/4	-
1306 M (1890/91)	Mübeyyiz Mihalaki Efendi 1/4	-
1307 M (1891/92)	Mukayyid Refiki Mihalaki Efendi 1/2	-
1311 H (1893/94)	Mukayyid Refiki Mihalaki Efendi 1/2	-
1313 H (1895/96)	-	Tahrîrât Kâtibi Mihalaki Efendi (Saray[köy]) 1/1
1314 H (1896/97)	-	Tahrîrât Kâtibi Mihalaki Efendi (Saray[köy]) 1/1

Yukarıda görüldüğü üzere, Denizli merkez Yazı İşleri Müdürlüğü biriminde statüsü değişiklik göstermekle birlikte sadece Mihalaki Efendi 7 yıl görev yapmış olup, kazalardan da Sarayköy'de yine Mihalaki Efendi adındaki bir gayrimüslim vatandaş 2 yıl görev yapmıştır.

Gayrimüslimler, vergi gelirlerinin toplandığı idari bürolarda da görev yapmışlardır. Nitekim, vergi gelirlerinin kayıt altına alındığı Maa Tahrîr-i Vergi İdâresi'nde çalışan gayrimüslimleri incelediğimizde, karşımıza ilginç bir durum çıkmaktadır. Kazalarda hiç gayrimüslim görevli olmayıp, merkezde ise bir gayrimüslim bu görevi çeyrek asırdan fazla bir süre icra etmiştir. Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nden elde ettiğimiz verilere göre;

26. Vergi İdâresi'nde Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları³⁵⁴

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1299 H (1881/82)	Vergi Kâtibi Refiki (Muavini) İstefan Efendi 1/2	-
1300 H (1882/83)	Vergi Kâtibi Muavini İstefan Efendi 1/2	-
1301 H (1883/84)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-

353

354

Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.
Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1302 H (1884/85)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1303 H (1885/86)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1303 M (1887/88)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1304 M (1888/89)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1305 M (1889/90)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1306 M (1890/91)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1307 M (1891/92)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1311 H (1893/94)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1312 H (1894/95)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1313 H (1895/96)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1314 H (1896/97)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1315 H (1897/98)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1316 H (1898/99)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1317 H (1899/90)	Vergi Kâtibi Refiki İstefan Efendi 1/2	-
1319 H (1901/02)	2. Kâtip İstefan Efendi 1/2	-
1320 H (1902/03)	2. Kâtip İstefan Efendi 1/2	-
1321 H (1903/04)	2. Kâtip İstefan Efendi 1/2	-
1323 H (1905/06)	2. Kâtip İstefan Efendi 1/2	-
1326 H (1908/09)	2. Kâtip İstefan Efendi 1/2	-

Görüldüğü üzere İstep(f)an Efendi görev statüsünde değişiklik olmakla beraber, 27 yıl bu görevi, iki kişiden biri olarak devam ettirmiştir. Göreve ne zaman başladığı ve ne zamana kadar sürdürdüğü konusunda bir şey söylememiz mümkün olmamakla birlikte, çalıştığı sürenin daha fazla olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

XIX. yüzyılın ilk yarısına gelirken Osmanlı'da tarımsal üretimi artırma, ürünleri çeşitlendirme, ihrac talebi olan ziraat ürün üretiminin teşviki, yerli sanayi hammaddelerinin yurt içinde üretilmesi ve ziraatin modernleştirilmesi için yapısal tedbirler alınmaya başlanır. Bu amaçla ilk defa II. Mahmut döneminde devlet yapısında yapılan yeniliklerin bir parçası olarak 1838 yılında Ziraat ve Sanayi Meclisi kurulur.

Daha sonra bu meclisin adı, Meclis-i Umûr-ı Nâfia olarak değişir.³⁵⁵ 1881 yılına geldiğinde, Nâfia Nezâreti adını taşıyan bu teşkilat daha sonra Nâfia Vekâleti adını almıştır.³⁵⁶ Osmanlı Devleti'nde icra etmiş olduğu fonksiyon, Cumhuriyet kurulduktan sonra uzun yıllar Bayındırlık ve İskân Bakanlığı tarafından icra edilmiş, günümüzde ise Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na yerine getirilmektedir. Bu bakanlık zamanla vilâyet ve sancaklarda örgütlenmiş ve gayrimüslim vatandaşlar bu teşkilatta çalışmaya başlamışlardır. Liva nâfia idaresinde başkanlığı mutasarrıf yürütürken, kazalarda bu görevi kaymakamlar deruhte etmişlerdir.

Adı bazı salnâmelerde Umûr-ı Nâfia İdaresi veya Nâfia Dâiresi şeklinde de geçen bu teşkilatta, Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nde verilen bilgilere göre, Denizli ve kazalarında çalışan gayrimüslim vatandaşların olduğunu tespit ettik. Bu görevlilerin adları ve ünvanları aşağıdaki gibidir:

27. Nâfia Komisyonu'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları³⁵⁷

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1299 H (1881/82)	Serkiz Efendi Arslan Efendi 2/6	-
1300 H (1882/83)	Serkiz Efendi Arslan Efendi 2/6	-
1301 H (1883/84)	Hacı Serkiz Efendi Arslan Efendi Mühendis Mikalyan Efendi 3/7	-
1302 H (1884/85)	Hacı Serkiz Efendi Arslan Efendi 2/6	-
1303 H (1885/86)	Hacı Serkiz Efendi Arslan Efendi 2/5	-

³⁵⁵ Tabakoğlu, *a.g.m.*, s. 218.

³⁵⁶ Turgay Ergun, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Devlet Yapısı, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XVII, s. 314.

³⁵⁷ Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1303 M (1887/88)	Hacı Serkiz Efendi Arslan Efendi 2/6	-
1304 M (1888/89)	Hacı Serkiz Efendi Arslan Efendi 2/7	-
1305 M (1889/90)	Hacı Serkiz Efendi Arslan Efendi 2/7	Ligor Efendi (Saray[köy]) 1/3
1306 M (1890/91)	Hacı Serkiz Efendi Arslan Efendi 2/7	Ligor Efendi (Saray[köy]) 1/3
1307 M (1891/92)	Haçek Efendi Karabet Efendi 2/7	-
1312 H (1894/95)	Kondüktör Karabet Efendi 1/3	-
1313 H (1895/96)	Mühendis Ohanis Efendi 1/4	Vasilaki Efendi (Çal) 1/4
1314 H (1896/97)	Mühendis Vekili Yorgi Efendi 1/1 Kondüktör Antuvan Efendi 1/2	Vasilaki Efendi (Çal) 1/4
1315 H (1897/98)	Lakvanit Efendi 1/5	Vasilaki (Çal) 1/4
1316 H (1898/99)	Lakvanit Efendi 1/5	-
1317 H (1899/90)	Mühendis Lakvanit Efendi (Nâfia Dairesi) 1/1 2. Sınıf Kondüktör Yorgi (Nâfia Dairesi) 1/2 Lakvanit Efendi (Nâfia Komisyonu) 1/5	-

Yukarıdaki verilere göre, Denizli Nâfia (Bayındırlık) Komisyonu (İdaresi)'nda; Serkiz Efendi ve Arslan Efendi 9 yıl, Lakvanit Efendi 3 yıl, Karabet Efendi 2 yıl, Mühendis Mikalyan Efendi, Kondüktör Mühendis Ohanis Efendi, Mühendis Vekili Yorgi Efendi, Kondüktör Antuvan Efendi, Kondüktör Yorgi (Efendi) 1'er yıl görev yapmışlardır. Sarayköy kazasında Ligor Efendi 2 yıl, Çal kazasında ise, Vasilaki Efendi 3 yıl görev almıştır. Bu durum bizlere gayrimüslimlerin Denizli'nin kalkınması ile ilgili konulara duyarlı yaklaştıklarını göstermektedir.

Nâfia İdaresi'nin teşkilat yapısında, vilâyet merkezine bağlı elemanlardan bazılarının aynı zamanda sancaklarda da çalıştıkları görülmektedir. Salnâmelerden tespit ettiğimiz isimler aşağıdaki gibidir:

28. Vilâyet Nâfia İdâresi'ne Bağlı Olarak Denizli Sancağı'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları³⁵⁸

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1303 M (1887/88)	Livâ Mühendisi Asadur Efendi 1. Sınıf Kondüktör Mihran Efendi 3. Sınıf Kondüktör Mıkırdıç Asadur Efendi 3/3	-
1307 M (1891/92)	2. Kondüktör Celebyan Karabet Efendi 1/2	-

Aydın Vilâyeti Umûr-ı Nâfia İdâresi'nin, Denizli sancak merkezindeki görevlileri, uzun süreli olmayıp, belki de geçici süreli kaldıklarından olsa gerek çok fazla isim tespit edilmemiştir. Bu görevliler de yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere 1'er yıl görevde kalmışlardır.

Gayrimüslimlerden bazıları şer'î bir vergi olan âşar vergisinin toplanması işinde görev almıştır. Arapça'da *onda bir* anlamına gelen *uşr* (çoğulu *uşûr*, *a'şâr*) kelimesi, toprak ürünlerinden tahsil edilen zekâtı ifade eder.³⁵⁹ Bu kelime resmi belgelerde *A'şâr*, konu ile ilgili çalışmalarda *Âşar/Âşâr* ve halk ağzında da *Öşür* şeklinde kullanılmıştır. Ağnâm ise, Osmanlılar'da küçükbaş hayvandan alınan vergidir. Osmanlı resmi kayıtlarda *resm-i ganem*, *âdet-i ağnâm* şeklinde geçmektedir.³⁶⁰ Âşar vergisi Osmanlı bütçesinin yaklaşık dörte birini oluşturmaktaydı. Osmanlı döneminde bu verginin tahsili için cibayet, iltizam ve emanet gibi değişik usuller denenmiştir.³⁶¹ II. Meşrutiyet döneminde Mâliye Nezâreti, Kânûn-ı Esâsî'nin ilanını takiben 40. madde uyarınca

³⁵⁸

Tablodaki veriler Aydın Vilâyet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

³⁵⁹

Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 97.

³⁶⁰

Feridun Emecen, "Ağnâm Resmi", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, c. I, s. 478.

³⁶¹

Ahmet Tabakoğlu, "Öşür", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 101-102.

hazırlanan “Mâliye Nezâreti Heyetinin Teşkilatıyla Vezâifini Şâmil Nizamnâme” ile yeni baştan düzenlenir. Devam eden günlerde nezârete bağlı müstakil bir idare olarak Âşar ve Ağnâm Emaneti ile vilayetlerde Âşar ve Ağnâm Emîni’ne bağlı âşar ve ağnâm nâzırlık ve müdürlükleri kurulur.³⁶² Bu verginin tahsilinde yaşanan olumsuzluklar, devletin zirai üretiminde, sosyal yapısında ve devlet maliyesinde meydana getirdiği tahripler uzun süre devam etmiş ve Cumhuriyet kurulduktan sonra 1925 yılında kaldırılmıştır.³⁶³ Aydın Vilâyet Salnâmeleri ve Şer’iye Sicil Defterleri’nde verilen bilgilere göre, Denizli merkez, kaza ve nahiyelerindeki Âşar İdareleri’nde çalışan bazı gayrimüslim vatandaşların olduğunu tespit ettik. Bu görevlilerin adları ve ünvanları aşağıdaki gibidir:

29. Âşar ve Ağnâm İdâresi’nde Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları³⁶⁴

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1302 H (1884/85)	3. Kâtip Hayim Efendi 1/3	Ambar Emîni Agop Efendi (Çal) 1/1 Ambar Emîni Kigork Efendi (Baklan) 1/1
1317 H (1889)	Âşâr Mültezimi Papazoğlu Avram veled-i Kostanti	-
1320 H (1902)	Uzunpınar Köyü A’şar Ambar Kilecisi Camkuş Serkiz veled-i Ohanis	-

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere gayrimüslimler; Âşar İdâresi’nde emin, kâtip ve kileci gibi değişik görevleri yapmışlardır. Daha ilginç ise, Denizli Sancağı’nın âşar iltizamını Papazoğlu Avram veled-i Kostanti adlı bir gayrimüslimin almış olmasıdır.

³⁶² <http://www.izmirdefterdarligi.gov.tr/index/default.aspx?id=365> (07.04.2012);

http://www.ist-def.gov.tr/album/defterdar_tarihce.htm (07.04.2012)

³⁶³ Ömer Lutfi Barkan, “Öşür”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul 1970, c. IX, s. 488.

³⁶⁴ Bazı salnâmelerde, sadece Âşar İdâresi şeklinde de geçmektedir. Tablodaki veriler DŞSD’leri ve Aydın Vilayet Salnâmeleri’ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

5.4. Sağlık Hizmetlerinde Doktor ve Eczacı Olarak Çalışan Gayrimüslimler

Klasik dönemde gayrimüslimlerin en çok ilgi duydukları meslekler; hekimlik (hasa tabipliği), sarraflık, kuyumculuk, mimarlık (hasa mimarlığı), tüccarlık ve diğer el sanatlarıyla ilgili işlerdir. Bu mesleklerden hekimlik, en çok Yahudilerin elinde bulunmuştur. Bunun nedeni dinî temellidir. Yahudiler’de dört büyük melekten biri olan Rafael’in görevi, hastaların iyileşmesini sağlamaktır, yani hekimliktir.³⁶⁵ Gayrimüslimlerin, hekimlik mesleğinde geniş iş sahası bulmalarının bir nedeni de, Osmanlı İmparatorluğu’nda ister Müslüman olsun isterse gayrimüslim olsun kadınların doktor ol(a)mamaları nedeniyle kadın hastaları muayene ve tedavi edecek hekimin, Müslüman yerine zimmîlerden olmasının tercih edilmesidir. Şüphesiz bunun nedeni, Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklere evlilik yönünden haram olması inancıdır. Ayrıca o dönemin anlayışına göre, hekimlik mesleği, yalnız erkeklere özgüdür. Bununla birlikte, gayrimüslim kadınlardan özellikle sarayda hastabakıcı olarak çalışanlar da olmuştur.³⁶⁶

Tanzimat’tan sonra gayrimüslimlere bazı Türk okullarında eğitim alma imkânı verilir. İlk olarak Tıbbiye mektebi gayrimüslimlere kapılarını açar. Gayrimüslim çocukların, Müslüman çocuklarla aynı dersanede okuyup, aynı yatakhane ve yemekleri paylaşmalarının uygun olup olmayacağı konusu, liva meclisinde görüşülür ve ayrı koşullar ile dersanelere yerleştirilmeleri uygun bulunur. Ancak, Yahudiler çocuklarını, Yahudi bir aşçı tarafından özel yemek pişirilmesi şartıyla yollarlar.³⁶⁷

Denizli şer’iye sicillerini, Aydın Vilâyet Salnâmelerini ve gazeteleri incelediğimizde karşımıza bir hayli gayrimüslim doktorun adı ve o dönemde tedavide takip edilen hususlar konusunda bilgi çıkmaktadır.

1908 yılındaki Meclis-i Mebûsân seçimlerine Sarayköy’den müntehab-ı sâni olarak seçilen 6 kişiden biri olan Sarayköy Belediye Tabibi İstefan Efendi adındaki bir gayrimüslimdir.³⁶⁸ Mois el-Kanâti Efendi’nin istifası üzerine Çal belediye tabipliği vekâletinde bulunan İstevraki Efendi’nin asaletinin tasdik edilmesi, Denizli

³⁶⁵ Diğer meslekler ve görevleri için bkz., Ercan, *a.g.e.*, s. 225, dipnot 293.

³⁶⁶ Ercan, *a.g.e.*, s. 225.

³⁶⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 158.

³⁶⁸ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 3741, 19 Teşrîn-i Evvel 1324/31 Ekim 1908, s. 3.

Mutasarrıflığı'nca istenmesine rağmen adı geçen doktorun yabancı ülkelerin tıp fakültelerinden mezun olmasından ve de belediye tabipliklerinin Tıbbiye-i Şâhâne diplomahılarına münhasır olduğu için, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ile Sıhhiye-i Umûmiye Riyâseti'nin (Sağlık Genel Müdürlüğü) uyarısı üzerine, Mekâtib-i Askeriye ve Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen tezkere ve Dâhiliye Nezâreti'nden de Aydın valiliğine gönderilen yazı ile asaleti tasdik edilmez.³⁶⁹ Görüldüğü üzere dış ülkelerde tıp eğitimi alan doktorlara, özel olarak mesleklerini icra etme imkânı verilmekte ancak, resmî dairelerde çalışma izni verilmemektedir.

Şer'îye Sicil Defterleri'nden o dönemde Denizli'de doktor olarak çalışan bazı gayrimüslimlerin isimlerine ve ciddî risk bulunan ameliyat ve tedavi sürecinde hangi resmî prosedürleri takip ettiklerine rastlamaktayız. Bu doktorların görevlerini ve mesleklerini rahat bir şekilde icra etmekle beraber, tedavi sürecinde bazı hukukî kuralları yerine getirmeleri gerekmektedir. Örnek verecek olursak:

Honaz Nahiyesi'nin Belevi Köyü'nde oturan Mustafa b. Ahmet, köy ahalisinden Mehmet Ali'nin tüfekle atmış olduğu saçmalardan sol elinin kangren olduğunu, bir-iki parmağının kesilmesiyle tam iyileşmezse bileğinden kesileceğini, eğer bilekten kesilmezse ölüme sebebiyet vereceğini mecliste bulunan Tabip Şakir Efendi ibn-i Hacı Ahmet Ağa ve Macar Panayutaki bulunduğu halde onlara ameliyat için izin verdiğini ifade eder. Her iki tabip de tedavi ile ilgili lazım geleni yapacaklarına söz verirler.³⁷⁰

Diğer bir belgemizde iç organlardaki rahatsızlıklara cerrahi müdahaleler yapıldığını görmekteyiz. Horsı(u)laz Mahallesi'nden Hayraoğlu Mustafa Ali ile hanımı Fatıma bint-i Halil, Denizli Hükümet Konağı'ndaki³⁷¹ Bidayet Mahkemesi'nde, Isparta Sancağı'nın Rum Mahallesi'nden Cerrah Mihail veled-i Kaplar mahkemede hazır bulunduğu halde; oğulları Osman'ın mesanesinde Allah-u Teâlâ'nın hikmetiyle taş oluştuğunu (zuhur ettiğini) ve günden güne ızdırabının arttığını, Mihail'in bu tür illeti yarıp taşı çıkardığını ve tam iyileşinceye kadar ilaç ve timar etmekte maharet ve şöhreti olduğunu gördüklerini, oğlu Osman'ın mesanesini mutad olduğu üzere yarıp taşı çıkarıp

³⁶⁹ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 3808, 11 Kânûn-ı Sâni 1324/24 Ocak 1908, s. 3; *BOA*, DH.MUI. 18-1/62. 1327 N 20/5 Ekim 1909.

³⁷⁰ *DŞSD*, 681:138/206. 19 Za 1295/14 Kasım 1878.

³⁷¹ Şer'îye Sicilleri'nde Hükümet Konağı/Hükümet Dairesi şeklinde geçen ve içinde mahkemenin bulunduğu bu yer, günümüzde Merkez Bankası'nın yanındaki Cumhuriyet Parkı'nın olduğu yerdir. Kemal Daşcıoğlu, "Osmanlı Belgeleri Işığında Denizli Sancağı Hapishaneleri", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 441, Dipnot 10.

tam iyileşinceye kadar mutad olduğu üzere belli bir müddette (müddet-i ma'lûme) ilaç ve timar etmek üzere nefsinin belli bir ücret (ücret-i ma'lûme) mukavelesiyle onlara kiraladığını, onların da kiraladıklarını, eğer Mihail yazıldığı şekilde (ber-vech-i muharrer) emrimizle mutad olduğu üzere (ber-mutad) mesaneyi yarıp taşı çıkarmasından dolayı tam iyileşemezse, ameliyattan dolayı Osman, Allah'ın emriyle vefat ederse dem ve diyetine müteallik Mihail'den hiçbir şekilde dava ve husumetim yoktur der. Hanımın tasdik etmesi üzere Mihail de tasdik eder.³⁷²

Mahkeme ilâmının altında Denizli Belediye Tabibi'nin, Mihail'in mesanedeki taşları çıkarmada uzman olduğunu belirten aşağıdaki yazısı bulunmaktadır:

“Metn-i i'lâmında münderic olan merkûm Mihail veled-i Kaplar, fi'l-hakîka mesaneden taş ihrâcında iktizâ edecek tedâvisinde hazâkat ve mahâret-i tâmmesi bulunduğu lede's-şahâde ve't-tecrûbe tasdîk olunmuştur. 13 Nisan 1298/25 Nisan 1882.

Tabîb-i Belediye bâ-şehâdetnâme Mehmet Şakir.”

Bu mahkeme ilamından beş gün sonra, yukarıda adı geçen cerrahı, Sarayköy Nahiyesi'nin Kadı Köyü (Buldan) ahalisinden Mustafa Onbaşı b. Mehmet, mahkemede kendi adına asâleten, hanımı adına vekâleten oğlu Halil'in mesanesindeki taşı çıkarması için isticar ettiğini ifade eder.³⁷³

Yine mahkeme ilâmının altında Denizli Belediye Tabibi'nin, Mihail'in mesanedeki taşları çıkarmada uzman olduğunu belirten yazısı bulunmaktadır. 18 Nisan 1298/30 Nisan 1882.

Günümüz hukuk sisteminde bile, tıbbî müdahaleler ve ameliyat için, hastanın yazılı basit bir muvafakatnamesi yeterli görülüyorken, XIX. yüzyıl sonlarında böyle bir muvafakatin mahkemece karar altına alınması ve sağlıkta devletin temsilcisi konumunda olan Belediye Tabibi'nin, ameliyatı yapacak olan doktorun bu konuda uzman olduğuna onay vermesi, o dönemde insana ve insanın sahip olduğu en temel hak olan, yaşam hakkına verilen önemi ve saygıyı göstermesi açısından ilginçtir.

Aydın Vilâyet Salnâmeleri ve şer'îye sicillerinde çalıştığımız dönemde Denizli ve kazalarında çalışan doktorların isimleri, yaptıkları hizmet karşılığı devlet tarafından kendilerine verilen nişan ve rütbelere ile çalıştıkları süreler aşağıdaki gibidir:

³⁷² *DŞSD*, 681:247/468. 7 C 1299/26 Nisan 1882.

³⁷³ *DŞSD*, 681:247/469. 13 C 1299/2 Mayıs 1882.

30. Doktor, Eczacı ve Sağlık Görevlisi Olarak Görev Yapan Gayrimüslimler³⁷⁴

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1293 H (1876)	Hekim Anderko	-
1295 H (1878)	Macar Hekim Panayutaki	-
1296 H (1878/79)	Memleket Tabibi Parakli Efendi (Mecidî 4) 1/1	-
1299 H (1882)	Cerrah Mihail veled-i Kaplar	-
1302 H (1884/85)	-	Tabip Polnemiron Efendi (Saray[köy]) 1/1 Tabip Polnemiron Efendi (Çal) 1/1
1311 H (1893/94)	Tabip Nikola Efendi 1/1	-
1312 H (1894/95)	-	Tabip Kiryako Efendi Çal) 1/1
1314 H (1896/97)	Aşı Memuru Yanko Efendi 1/1	Tabip İstavraki Efendi (Çal) 1/1
1315 H (1897/98)	-	Tabip İstavraki Efendi (Çal) 1/1 Tabip Vekili Kostanti Samara Efendi (Saray[köy]) 1/1
1316 H (1899)	Tabip Pani Vankilu veled-i Vayu	-
1317 H (1899/90)	Tabip Nikola Efendi 1/1	Tabip İstavraki Danopalo Efendi (Çal) 1/1
1319 H (1901/02)	Nikola Yorgi Efendi	Tabip İstavraki Efendi (Çal) 1/1 Tabip Temelon Efendi (Tavas) 1/1
1320 H (1902/03)	Tabip Nikola Efendi (Sâlise Mecidî 4) 1/1	Tabip İstavraki Efendi (Çal) 1/1 Tabip Temelon Efendi (Tavas) 1/1
1321 H (1903/04)	Tabip Nikola Efendi (Sâlise Mecidî 4) 1/1	Tabip İstevraki Efendi 1/1 Tabip Monis Bahur Efendi (Saray[köy]) 1/1 Tabip Temelon Efendi (Tavas) 1/1

374

Tablodaki veriler DŞSD'leri, Aydın Vilayet Salmâmeleri, BOA ve Âhenk Gazetesi'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1323 H (1905/06)	-	Tabip Miltiyadi Efendi (Buldan) 1/1 Tabip İstavraki Efendi (Çal) 1/1 Tabip Monis Bahur Efendi (Saray[köy]) 1/1
1326 H (1908/09)	Eczacı Todori Efendi	Tabip Artin Efendi (Tavas) 1/1 Belediye Tabibi İstefan Efendi 1/1 (Sarayköy) Tabip İstavraki Efendi (Çal) 1/1
1327 H (1909)	-	Tabip Monis Bahur Efendi (Sarayköy)

Doktorluk mesleği, hükümet tabipliği hariç serbest çalışmayı gerektirdiğinden yukarıdaki doktorların Denizli ve kazalarında ne zaman çalışmaya başladıkları ve ne zamana kadar bu mesleklerini sürdürdüklerini net olarak ifade etmek mümkün değildir. Biz yukarıda vermiş olduğumuz tablodaki verileri esas alarak, bu doktorların görev sürelerini aşağıdaki gibi olduğunu söyleyebiliriz:

Denizli merkez; Tabip Pani Vankilu veled-i Vayu 1 yıl, Tabip Nikola Yorgi Efendi (Sâlise Mecidî 4) (1+5) 6 yıl, Hekim Anderko, Tabip Macar Panayutaki, Memleket tabibi Parakli Efendi (Mecidî 4), Cerrah Mihail veled-i Kaplar, Aşı memuru Yanko Efendi 1'er yıl, Sarayköy kazası; Tabip Monis Bahur Efendi 5 yıl, Tabip Polnemiron Efendi ve Tabip vekili Kostanti Samara Efendi 1'er yıl, Çal kazası; Tabip İstavraki Efendi 10 yıl, Tabip Polnemiron Efendi ve Tabip Kiryako Efendi 1'er yıl, Tavas kazası; Tabip Temelon Efendi 3 yıl, Tabip Artin Efendi 1 yıl ve Buldan kazasında Tabip Miltiyadi Efendi 1 yıl görev yapmışlardır.

Bu doktorlardan bazılarına, mesleklerini icra ederken gösterdikleri başarıdan dolayı Mecidî 4 ve Sâlise Mecidî 4 gibi çeşitli madalyalarla taltif edildikleri görülmektedir. Bununla ilgili olarak BOA belgelerinde de değişik örnekler bulmak mümkündür. Misal verecek olursak;

Denizli'deki Mürüvvet Eczanesi sahibi Todori Efendi, fakir insanları meccanen tedavi ettiği için Umûm Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâret-i Celîlesi'nden gelen

tezkere ve Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî'nin Sadâret'e teklifi ile münasip bir madalya ile taltif edilmesi istenmiştir.³⁷⁵

Yine Denizli Belediye doktoru Nikola Yorgi Efendi, 17 seneden beri taşrada güzel hizmet ettiği, bu kişiler taltif edilmezlerse, teminlerinde güçlük çekileceğinden dolayı, Umûm Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâret-i Celîlesi'nin talebi ve Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî'nin Sadâret'e gönderdiği yazı ile rütbesinin Sâlise'den, Sâniye Sınıf-ı Sâniyesi'ne yükseltilerek taltif edilmesi teklif edilmiştir.³⁷⁶

5.5. Osmanlı'da Gayrimüslimlerin Askerliği

Osmanlı Devleti'nde askerlik, Müslümanlara ait temel görev ve sorumluluk olarak kabul edildiğinden teamül olarak gayrimüslimler orduya alınmaz, bunun yerine cizye alınır. Ancak fetihlerin artıp asker ihtiyacının çoğaldığı dönemlerde teamülün dışına çıkılarak bazı muafiyetler karşılığında Hıristiyan tebaa da bir takım askerî hizmetlerde kullanılmıştır. Bazen ordu ile beraber sefere katılmakta, kale muhafızlığı, derbent bekçiliği, gözcülük ve casusluk yapmaktaydılar. Klasik dönemde çeşitli askerî görevlerde çalışan gayrimüslimler olduğu gibi, bazı teknik birimler ve kol kuvvetine dayalı işlerde maaş ve ücretle çalıştırılan çok sayıda Hıristiyan askerler de vardır. Bunlar arasında ilk sırayı kürekçiler almaktaydı. İhtiyaç olduğunda kürek neferleri Patrikhane tarafından toplanır.³⁷⁷ Gayrimüslimler ayrıca topçuluk yaptıkları gibi, askerî hizmetlerden olan Eflâk, Voynuk, Sipahi, Lağımçı ve Cerehor,³⁷⁸ inzibat görevi olan Martalos, Armatol, Pandor, Geçit Bekçileri, Beldar, Pasban veya Ases,³⁷⁹ Lagator ve Pirimkür gibi, geniş ölçüde özel örgütlerde de askerlik görevinde bulunmuşlardır. Özellikle Ege adalarında eli silah tutan erkeklerin, denizden gelecek herhangi bir saldırıya karşı *vigile beklemek* dedikleri, sırayla nöbet beklemeleri de bir çeşit askerlik görevi kabul edilebilir.³⁸⁰ Komşu Hıristiyan devletlerden de asker sağlanmış ve gerek Hıristiyanlara karşı gerekse Anadolu'daki bazı seferlerde bu askerler kullanılmıştır.³⁸¹

³⁷⁵ BOA, DH.MKT. 1239/40. 1326 S 9/13 Mart 1908.

³⁷⁶ BOA, DH.MKT. 2582/114. 1319 Ca 14/29 Ağustos 1901; DH.MKT. 613/23. 15 Ş 1320/17 Kasım 1902.

³⁷⁷ Kaya, *a.g.e.*, s. 75-77.

³⁷⁸ Ercan, *a.g.e.*, s. 283.

³⁷⁹ Ercan, *a.g.e.*, s. 284; Ayrıca bkz., Gülsoy, *a.g.e.*, s. 22-25.

³⁸⁰ Ercan, *a.g.e.*, s. 202.

³⁸¹ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 21.

1835 yılı, Osmanlı Hıristiyanları'nın Müslümanların yanında ve onlarla eşit statüde askerlik hizmetine ilk ciddi adımı attıkları bir milat olarak kabul edilebilir.³⁸² 1835 yılı itibariyle Osmanlı donanmasında ilk defa muvazzaf asker istihdam etme çalışmaları başladı. Bahriye askerleri ilk önce 18-25 yaş arası denize alışkın ve kuvvetli Rum gençlerinden seçilecek, bunlar yeterli olmazsa Ermeni Gregoryen ve Katolikler'den yazılacak neferatla açık kapatılacaktı. Bu amaçla II. Mahmud'un 6-16 Haziran 1837 tarihli emri ilgili sancak ve kazalara gönderildi ancak istenilen netice elde edilemedi.³⁸³

Tanzimat'ın ilanından sonra Tanzimat Fermanı'ndaki "muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farîza-ı zimmetidir" düsturunca, 1845'te bu uygulama yaygınlaşmaya başladı. Tanzimat'ın ilanıyla Ermenilerin de kara ordusunda istihdamı gündeme geldi. Ancak, bu girişimler gayrimüslimler tarafından büyük bir dirençle karşılaştı ve bunun sonucunda dağlara ve adalara firar etmeye başladılar. Anadolu ve Rumeli'nin dağlık tarafları ile Lübnan'da ayaklanmalar oldu. Gayrimüslimler, milliyetçilik fikrinin yaygın olduğu bir çağda Osmanlı Devleti adına savaşmak ve askerlik külfetinin altına girmek istemiyorlardı. Çünkü askerlik yapmak onların ticarî hayattaki tekel konumlarına ağır bir darbe vuracaktı. Bu nedenle gayrimüslimlerin askerliği meselesi bir süre kâğıt üzerinde kaldı.³⁸⁴

1851 yılında yine bir miktar asker alındı ancak büyük mukavemet olayları meydana geldi. Bazı Hıristiyanlar, askerlikten kurtulabilmek için Rusya ve Yunanistan konsolosluklarından rüşvetle *Patenta* almaya ya da Rus pasaportu elde ederek Osmanlı uyruğundan çıkmaya başladılar. Bazı Rumlar da askerlikten muaf olabilmek için asker yoklama defterlerine kendilerini *Eflak* olarak yazdırıyorlardı.³⁸⁵

Osmanlı ile Rusya arasında Kudüs ve çevresindeki kutsal yerler nedeniyle çıkan Kırım Harbi (1853-1856) esnasında müttefik olan İngiltere ve Fransa'nın siyasi baskıları sonucunda 28 Mart 1855 tarihinde cizye sessizce kaldırıldı ve ihtiyaç fazlası gayrimüslimlerin askere alınmayacakları bunun yerine her yıl devlete *iâne-i askerî* adında bir muafiyet vergisi ödeyecekleri kararlaştırıldı.³⁸⁶

---

³⁸² Gülsoy, *a.g.e.*, s. 10.

³⁸³ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 36-37.

³⁸⁴ Kaya, *a.g.e.*, s. 75-77.

³⁸⁵ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 56-57.

³⁸⁶ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 59-61.

1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimler askerî okullara kabul edilmeye başlandı. Ancak Bulgarlar dışında okullara fazla rağbet eden olmadı. Özellikle Yahudiler isteksiz görünüyordu.³⁸⁷ Ancak Osmanlı mekteplerinden çıkmış olan Bulgarlar'ın devlete ihanet ettiklerinin anlaşılması üzerine 93 Harbi'nin akabinde askerî okulların kapıları gayrimüslim öğrencilere bir süre kapalı tutuldu.³⁸⁸

1876 yılında kabul edilen ilk modern Osmanlı Anayasası'nın (Kânûn-ı Esâsî) 17. maddesinde askerlik konusuna üstü kapalı olarak "Osmanlı tebaasının tamamı, mezhep işleri hariç, hukuk ve vazifelerde birbirleriyle eşittir." şeklinde bir atıf vardır.³⁸⁹

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Meşrutiyet'in en ünlü sloganları olan *hürriyet, uhuvvet, eşitlik ve adalet* prensipleri gereği, gayrimüslimlerin askerliği konusunda Bâbîâli, siyasî partiler, aydınlar, basın ve Müslüman kamuoyunun da desteğiyle radikal bir adım atılır. 1856 yılından beri bir türlü askere alınamayan gayrimüslimlerin fiilen askere celbedilmelerine karar verilir.³⁹⁰

Orduda Müslüman ve gayrimüslim askerler cemaat şeflerinin bütün ısrarlarına rağmen farklı birliklerde değil, karışık olarak istihdam edildiler. Bundaki amaç, farklı din ve mezheplere mensup ülke insanlarını kaynaştırmayı hedefleyen *Osmanlıcılık ve ittihâd-ı anâsır* anlayışının gereği idi.³⁹¹

1910 Mart'ında gayrimüslim askerlerin dinî vazifelerini yerine getirmekte serbest bırakılmaları ve askerî okullarda okuyan gayrimüslim öğrencilere Cumartesi ve Pazar sabahları ibadethanelerine gitmeleri için izin verilmesi, yortu vb. dinî günlerinde de Müslüman öğrencilere uygulanan usulün tatbiki kararlaştırıldı.³⁹²

Rum milletvekilleri, okullar hakkında sadrazama 28 Ağustos 1910'da verdikleri bir dilekçede, orduya ilişkin bazı şikâyetleri dile getirdiler. Örneğin, orduda yalnız Müslüman askerlerin ihtiyaçları düşünülmüştü. İmam vardı, ama papaz yoktu. Hıristiyanlardan subay yetiştirilmiyordu.³⁹³

387 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 121.

388 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 122.

389 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 121.

390 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 140.

391 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 140.

392 Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52, İstanbul 2001, s. 75.

393 Bozkurt, *a.g.e.*, s. 167; Ayrıca bkz., Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb'anun Yönetimi*, s. 118-123.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilâf Devletleri'nin talebi üzerine Bâbiâli, 1919 yılından itibaren Rum ve Ermenilerin silâh altına alınmaması yönünde bir karar aldı. Hahambaşılık'tan aynı konuda gelen bir talep ve akabinde Fransız komiserliğinin de girişimiyle Yahudiler'e de uygulandı. Osmanlı ordusunda bulunan gayrimüslim askerler terhis edilerek süresiz izinli kabul edildi. Bu şekilde Osmanlı'da gayrimüslimlerin askerlik sorumlulukları fiilen sona ermiş oldu.³⁹⁴

İzmir'de yayın yapan Rum Ameliya Gazetesi: "Hıristiyanlar'ın Askerliği" başlıklı makalesinde;

"Silâh altında bulunan Hıristiyan ve Museviler'in terhisi hakkında Amiral Galtrop tarafından vukubulan teşebbüs pek tabiidir ve bu teşebbüs neticeleninceye kadar bütün vasıtalara ve matbuata müracaat edilmelidir. Ve ispat olunmalıdır ki, Hıristiyan ve Museviler'in milletdaşları olmayan bir hükümette askerlik etmeleri esaretten başka bir şey değildir, der.

Anadolu Gazetesi de cevabında; O halde Yunanistan niçin Müslümanları silâh altına alıyor? diye sorar.

Makalenin devamında Ameliya Gazetesi; Hıristiyanlar askerliğinin namuslu silâhını taşımak için silâh altına alınmamıştır. Hıristiyanlar ancak zor işlerde istihdam edilmek ve zaruretten, sefaletten, açlıktan öldürülmek için silâh altına alınmışlardır. Hıristiyanlar'ın silâh altına alınmaları, mahvları için bir alet olarak kullanılmaktadır.³⁹⁵ diyerek devam eder. Makalenin devamında da Anadolu Gazetesi gerekli cevapları verir."

Görüldüğü üzere, I. Dünya Savaşı'nın bittiği ve Osmanlı'nın tasfiye sürecine girdiği günlerde bile hâlâ gayrimüslimlerin asırlardır ekmeğini yedikleri ülkenin savunmasına hizmet etme gibi bir düşünceleri yoktur.

5.5.1. Askerî Görevli Olarak Çalışan Gayrimüslimler

Gayrimüslimlerin askerlik hizmetine alınmaya başlanmasıyla, değişik askerî birliklerde er ve subay olarak görev almaya başlarlar. İlk defa II. Mahmut Dönemi'nde oluşturulan Redif (İhtiyat) teşkilatında gayrimüslim subaylar görev almışlardır. Normal hizmet sürelerini tamamlayan erlerin, askerlikle ilişkisi hemen kesilmiyor ve redif birliklerine kaydediliyordu. Bu askerler, belli zamanlarda yapılan mutad eğitimler hâricinde, savaş, iç karışıklık ve isyan gibi olağanüstü durumlarda tekrar silâh altına

³⁹⁴

Gülsoy, *a.g.e.*, s. 177.

³⁹⁵

Anadolu Gazetesi, Aded (Numara yok), 1 Şubat 1335/1 Şubat 1919, s. 1-2.

alınıyorlar, olağanüstü durum ortadan kalkınca da memleketlerinde kendi işleriyle meşgul oluyorlardı. Denizli, II. Abdulhamid döneminde 7 Osmanlı ordusu içinde Selanik merkezli 3. Ordu bölgesindeydi. 1890 yılı sonunda yapılan bir düzenleme ile 22. Redif Livası'nın merkezi Denizli olmuştur. 1894 yılından itibaren de 22. Denizli Livası'na bağlı iki alay bulunmaktadır. Bunlardan 43. Alay'ın merkezi Denizli, 44. Alay'ın merkezi de Muğla'dır. Denizli Livası toplam 8 taburdan meydana gelmektedir. Bunlar, 43. Alay'a bağlı 1. Denizli, 2. Sarayköy, 3. Honaz, 4. Tefenni taburları ile 44. Alay'a bağlı 1. Muğla, 2. Milas, 3. Marmaris ve 4. Tavas taburlarıdır.³⁹⁶ İşte bu taburlardan Sarayköy'deki 43. Alay'ın 2. Redif (ihtiyat) taburunda ve Honaz'daki 43. Alay'ın 2. Redif taburunda bazı gayrimüslimler subay olarak görev yapmışlardır. Bizim vereceğimiz oranlar, bu subayların kendi rütbelerindeki oranlarını göstermekte olup, tüm subaylar içerisindeki oranını göstermemektedir.

Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nden edindiğimiz bilgilere göre, Denizli merkez, kaza ve nahiyelerindeki askerî birliklerde görev alan gayrimüslim askerî personel ve rütbeleri aşağıdaki gibidir:

31. Askerî Görevli Olarak Çalışan Gayrimüslimler ve Oranları³⁹⁷

Yılı	Merkez	Kazalar
1317 H (1899/1900)	Jandarma Dairesi Mülâzım-1 Sânî Dimitraki Efendi 1/3	-
1319 H (1901/02)	Jandarma Dairesi Mülâzım-1 Sânî Dimitraki Efendi 1/3	-
1320 H (1902/03)	Jandarma Dairesi Mülâzım-1 Sânî Dimitraki Efendi 1/3	-
1323 H (1905/06)	-	Redif 43. Alay'ın 3. Honaz Taburu Mülâzım-1 Sânî Danis Efendi 1/6
1326 H (1908/09)	-	Redif 43. Alay'ın 2. Saray[köy] Taburu Mülâzım-1 Evvel Arslan Efendi 1/3

³⁹⁶ Cengiz Çakaloğlu, "II. Abdulhamid Devrinde Denizli Redif Taburu", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 273-274.

³⁹⁷ Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

Görüldüğü üzere, Denizli Jandarma Dâiresi'nde Dimitraki Efendi mülâzım-ı sâni (üsteğmen) rütbesiyle 4 yıl görev yapmıştır. Honaz ve Sarayköy'deki redif taburlarında da, Danis Efendi mülâzım-ı sâni rütbesiyle 1 yıl ve Arslan Efendi Mülâzım-ı Evvel (teğmen) rütbesiyle 1 yıl hizmet etmişlerdir.

Savaşta ve barışta ordunun ihtiyacı olan askerî eşya, araç-gerecin naklinde kullanılacak hayvan ve diğer araçları karşılamak için oluşturulan Tedârik-i Vesâit-i Nakliye-i Askeriyye Komisyonu'nda da bazı gayrimüslimler görev almışlardır. Osmanlı döneminde ilk olarak ne zaman kurulduğunu tespit edemediğimiz bu komisyonlar, Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdürlüğü'ne bağlı sivil bir komisyon olarak çalıştığı düşüncesindeyiz.³⁹⁸ Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nden edindiğimiz bilgilere göre, sadece Denizli merkezde görev alan bu gayrimüslimlerin adları ve çalıştıkları süreler aşağıdaki gibidir:

32. Askerî Nakliye Araçlarının Tedâriki Komisyonu'nda Çalışan Gayrimüslimler ve Oranları³⁹⁹

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1317 H (1899/90)	Nikolaki Efendi 1/4	-
1319 H (1901/02)	Arslan Efendi 1/4	-
1320 H (1902/03)	Arslan Efendi 1/4	-
1321 H (1903/04)	Arslan Efendi 1/6	-
1323 H (1905/06)	Arslan Efendi 1/5	-

Tabloda görüldüğü üzere, Denizli Tedârik-i Vesâit-i Nakliye-i Askeriyye Komisyonu'nda Arslan Efendi 5 yıl, Nikolaki Efendi ise 1 yıl görev yapmıştır.

Ayrıca, Denizli'deki askerî birlikler içersindeki Amele Taburu'nda, gayrimüslim askerlerin Müslüman askerlerle birlikte görev yaptıklarını görmekteyiz. Bunlardan Penai adlı gayrimüslim bir asker, üstü olan bir çavuşun emrini kabul etmeyip, askerlik vazifesinden dolayı tokatladığı için Denizli'deki Divan-ı Harp'te askerî ceza kanununun

³⁹⁸ Rahmi Çiçek, "Millî Mücadele'de Batı Karadeniz", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XV, s. 684.

³⁹⁹ Tablodaki veriler Aydın Vilâyet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

102. maddesinde bir yıl küreğe mahkûm edilir. Verilen ceza, Başkumandan Vekili Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın 20 Şaban 1333 (3 Temmuz 1915) tarihindeki teklifi, Sadrazam ve Padişahın 2 Ramazan 1333 (14 Temmuz 1915) tarihindeki oluruyla onaylanır.⁴⁰⁰

5.6. Diğer Güvenlik Unsurları

5.6.1. Polis Olarak Çalışan Gayrimüslimler

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra gerek Osmanlı başkentinde ve gerekse illerde iç güvenlik hizmetlerinin eskisiyle kıyaslanmıyacak ölçüde gelişmesine rağmen, güvenlik hizmetlerinin birçok makam ve kişilere bağlı olarak yürütülmesi uygulaması sürmüştür. Polis ve zabıta teşkilatları kuruluşuna kadar geçen süre içerisinde asayiş İstanbul'da Yeniçeriler, diğer şehir ve kasabalarda ise Subaşılar ile Muhtesipler sağlamıştır. Örgütlenme açısından ve uygulamadaki bu karışıklığı ortadan kaldırmak amacıyla 20 Mart 1845 tarihinde (Emniyet Genel Müdürlüğü'nün resmi internet sitesinde bu tarih, 10 Nisan 1845 olarak geçmektedir) İstanbul'da *Polis* adıyla bir teşkilat kurulmuş, yeni kurulan polis teşkilatının görevleri yine aynı tarihte yayınlanan 17 maddelik Polis Nizamnâmesi'nde belirtilmiş ve 30 Mart 1845 tarihinde yabancı elçiliklere bir yazıyla duyurulmuştur.

Polis adıyla ilk kez kurulan teşkilata ve yabancı elçiliklere de duyurulan 17 maddelik Polis Nizamnâmesi ile getirilen yeniliklere rağmen karışıklıklar tümüyle ortadan kaldırılamamış, başkentte polis hizmeti Yeniçeri Ağası yerine geçen Serasker, İhtisap Ağası ve Polis adını taşıyan bir teşkilat tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Taşrada polis hizmeti ise, sipahiler ve İstanbul'da olduğu gibi memleketin birçok illerinde kurulan Asâkir-i Mansûre Alayları'na verilmiştir.

1846 yılında yayımlanan bir genelge ile polis hizmetlerinin serasker tarafından yönetilmesinin askerlerin asıl görevlerini aksattığı belirtilerek yalnızca polis hizmetlerini yürütmek üzere ve seraskerlikten bağımsız olarak *Zaptiye Müdürlüğü*, *Zaptiye Müdür Yardımcılığı* ve polisle ilgili yasaları hazırlamak için, *Zaptiye Meclisi*

⁴⁰⁰

BOA, İ.HB.. 171/1333 N-002. 1333 N 02/1 Ağustos 1915.

kurulmuştur. Kısa bir süre sonra da bu meclis kaldırılmış ve yerine *Divân-ı Zaptiye* ve *Meclis-i Tahkik* kurulmuştur. Böylece hem İstanbul hem de illerin güvenlik işleri *Zaptiye Müşiriyeti*'nce yürütülmüş ve bu makam, teftiş memurlarıyla ikinci defa olarak 1867'de kurulmaya girişilen polis teşkilatının bağlı olduğu tek yer olmuştur. Bu *Tevhîd-i Zabıta* dönemi 1879 yılına kadar devam etmiştir. Bu yılda Zaptiye Müşiriyeti kaldırılmış ve yerine görevi sadece polis işlerini kapsayan *Zaptiye Nezareti* kurulmuş, Polis ve Jandarma bir daha birleşmemek üzere ayrılmışlardır.⁴⁰¹

Denizli ve kazalarında da polis teşkilatında gayrimüslimler zamanla yer almaya başlarlar. Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nden edindiğimiz bilgilere göre, Denizli merkez ve Sarayköy kazasında görev alan bu gayrimüslimlerin adları ve çalıştıkları süreler aşağıdaki gibidir:

33. Polis Olarak Çalışan Gayrimüslimler⁴⁰²

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1319 H (1901/02)	-	Karabet Efendi (Saray[köy]) 1/1
1320 H (1902/03)	-	Karabet Efendi (Saray[köy]) 1/1
1321 H (1903/04)	-	Karabet Efendi (Saray[köy]) 1/1
1323 H (1905/06)	-	Karabet Efendi (Saray[köy]) 1/1
1326 H (1908/09)	Mikel Efendi ve Karabet Efendi 2/7	-

5.6.2. Zabıta İdâresi'nde Çalışan Gayrimüslimler

Osmanlılar döneminde zaptiye, yurt içinde genel düzen ve güveni korumakla görevli askerî teşkilâta eskiden verilen addır. Bu örgütteki erlere de *zabıta* denirdi. Osmanlı klasik dönemde bu görevi, kadının maiyetindeki *muhtesibler* icra etmekteydiler. Muhtesib kelimesi Arapça *hisbe* kökünden türetilmiş olup, bu kavramın

⁴⁰¹ Hasan Yağar, "Osmanlı Polis Teşkilatı ve Yenileşme Süreci", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XII, s. 631, 633 ve 637-640; Necla Arslan Sevin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Polis Teşkilatı ve Karakol Binaları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XV, s. 396-397; http://www.egm.gov.tr/icerik_detay.aspx?id=146 (08.04.2012)

⁴⁰² Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

asıl manası; saymak olup, idare hukuku terminolojisinde devlet muhasebesi, muhasebe dairesi anlamına gelmektedir. Sonradan zabıta ve en nihayet çarşı zabıtası, ahlâk zabıtası anlamlarına hasredilmiştir.⁴⁰³ İslâm dünyasında Hz. Peygamber devrinden itibaren varlığı bilinen hisbe işi, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında tam teşkilatlı bir müessese haline gelmiştir.⁴⁰⁴ Muhtesibler, daha çok ticarî muamelelere, ölçülerin kontrolüne ve ticarete hile yapanlar ile borçlarını ödemeyenleri cezalandırmaya dikkat etmişlerdir. Esas görevlerinden biri de, şeriat hükümlerine uygun hareket edilmesine nezaret etmektir.⁴⁰⁵

Osmanlı Devleti'nde 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar İstanbul'da zabıta işleri Yeniçeri Ağalarıyla, Kaptanpaşalar, Bostancıbaşılar, diğer yerlerde de Beylerbeyiler, Sancakbeyleri tarafından görülürdü. II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasından iki ay sonra oluşan asayiş boşluğunu doldurmak için 1242 yılı Muharrem ayı sonlarında (Ağustos-Eylül 1826) İhtisab Ağalığı Nizamnâmesi çıkarıldı. Bu nizamnâme ile müessesenin ünvanı İhtisab Nezâreti'ne, İhtisab Ağası'nın ünvanı da İhtisab Nâzırı'na dönüştürüldü. Ancak Tanzimat'tan sonra Receb 1267 (Mayıs 1851) tarihinde yapılan yeni bir düzenleme ile İhtisab Nezâreti ortadan kaldırılarak gördüğü işler Zabıtiye Müşirliği'ne devredildi.⁴⁰⁶ 1869 yılında çıkarılan Nizamnâme ile zaptiye teşkilâtı kurulmuş ve zabıta işleri bu teşkilat tarafından yerine getirilmiştir. Müşiriyet, 1878 yılında Zaptiye Nezâreti'ne dönüştürülmüştür. Ancak II. Meşrutiyet döneminde 4 Ağustos 1909 yılında lağvedilerek Emniyet-i Umumiye Müdiriyesi (Emniyet Genel Müdürlüğü) kurulmuştur. Yeni kurulan teşkilat da Dâhiliye Nezâreti'ne bağlanmıştır. Bölük, tabur ve alaydan meydana gelen bu teşkilât, zaman içerisinde görevini polis ve jandarma teşkilâtlarına devretmiştir.⁴⁰⁷ Zabıta teşkilâtının kuruluşuna bağlı olarak, Aydın Vilâyet Salnâmesi'nde Denizli kazalarında gayrimüslimlerin zabıta yardımcısı ve zabıta olarak çalıştıkları tespit edilmiştir. Denizli merkezde zabıta olarak çalışan herhangi bir isme ulaşılamamıştır. Salnâmelerde verilen bilgilere göre, Denizli kazalarında çalışan zabıtaların adları ve ünvanları aşağıdaki gibidir:

⁴⁰³ E. V. Zambaur, "Hisbe", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, c. V, Kısım I, s. 540.

⁴⁰⁴ Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda İhtisâb", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. III, s. 113.

⁴⁰⁵ R. Levy, "Muhtesib", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1979, c. VIII, s. 532; Hasan Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VI, s. 463.

⁴⁰⁶ Ziya Kazıcı, "Hisbe", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, c. XVIII, s. 143-144.

⁴⁰⁷ Hasan Yağar, *a.g.m.*, s. 640; Sevin, *a.g.m.*, s. 397; Remzi Fındıklı, "Osmanlı Devleti'nde Güvenlik ve Polis", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VI, s. 298-299.

34. Zabıta Memuru Olarak Çalışan Gayrimüslimler ve Oranları⁴⁰⁸

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1312 H (1894/95)	-	Mülâzım Dimitri Efendi (Garbikaraağaç) 1/1
1319 H (1901/02)	-	Mülâzım Dimitraki Efendi (Buldan) 1/1
1320 H (1902/03)	-	Mülâzım Dimitraki Efendi (Buldan) 1/1
1321 H (1903/04)	-	Dimitraki Efendi (Garbikaraağaç) 1/1
1323 H (1905/06)	-	Dimitraki Efendi (Garbikaraağaç) 1/1

Yukarıdaki bilgilere göre, Garbikaraağaç'ta Dimitri (Dimitraki) Efendi 12 yıl, Buldan'da ise, Dimitraki Efendi 2 yıl görev yapmıştır.

5.6.3. Deştân İdâresi'nde Çalışan Gayrimüslimler

Farsça bir kelime olup, *kır bekçisi*, *korucu* anlamına gelmektedir. Kır bekçileri, bağ ve bahçeleri çobanların sürülerinden ve insanlardan gelebilecek muhtemel zararlara karşı korurlar. Deştânların görevleri ve ücretleri ile ilgili en son bilgiler, 1867 yılından itibaren İmparatorluğun genelinde olduğu gibi Aydın Vilayeti'nde de yürürlüğe konulan yeni idari yapılanma gereği Aydın Vilayeti Umumi Meclisi'nin yıllık toplantısında geçmektedir. Bu toplantıda Denizli Sancağı'nı gayrimüslimlerden Mihalaki Efendi temsil etmiştir. 1909 yılı 03-23 Aralık tarihleri arasında yapılan bu yıllık toplantıda alınan kararlar ve yapılan öneriler, Dâhiliye, Maliye, Ticaret ve Nafia nezaretlerine hitaben kaleme alınarak Hükümet'e iletilmiştir.

İlk karar Dâhiliye Nezaretine gönderilmiş olup, deştânlara (korucu/bekçi) verilecek ücretlerle ilgilidir. Daha önce her yerleşim yerinin kendince belirlediği maaşlar, sıkıntıya neden olduğu için bundan böyle herkesten serveti oranında bir miktar belirlenerek âşar vergisine *santim* [%1] ilavesi ile halktan tahsil edilecektir. Ancak bunun için yasal düzenleme yapılması önerilmekteydi. Bu vergi her yıl öşür ile birlikte toplanacak ve Mal Sandıkları'na teslim edilecektir. Her ay sonunda korucu vergi gelir ve giderlerinin aylık çizelgeleri hazırlanacak, kaymakam veya mutasarrıfa sunulacak,

⁴⁰⁸

Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

yılsonunda ise bilânçosu çıkarılacaktır. Maaşlar için atlı olanlara 250-400 kuruş, piyadeler için ise 150-300 kuruş olmak üzere alt ve üst sınır belirlenmiştir. Korucuları kazalarda Ziraat Komisyonu, köylerde de ihtiyar heyeti belirleyecektir. Korucular güvenilir olacak, asker firarisi, cinayet suçlusu ve kötü halli olmayacaktır. Ziraat Komisyonları'nın seçtiği korucuların ataması, kaza meclislerince yapılacaktır. Atanması yapılan her bir bekçiden 25-50 kuruş kadar Oda tarafından kendilerine verilen tezkere alameti için “Tezkire Harcı” alınacaktır. Korucular ekin ve mahsulü, bina ve müştemilatını zarar ziyandan korumakla görevlidir. Ayrıca ziraat arazisine veya henüz ekilmemiş alanlara sahibinin izni olmadan başıboş hayvan bırakılmasına müsaade etmeyecekler. Hâki renkte tek tip ceket giyecekler ve bu ceketin ücreti her aybaşında maaşlarından kesilecek. Silah taşıma izinleri vardır. Her aybaşında aylıklarını alırken, silahlarını gösterip tezkerelerine kaydettireceklerdir. Devlet memuru statüsündedirler, suç işlediklerinde veya hakarete uğradıklarında buna göre işlem yapılacaktır.⁴⁰⁹

Denizli Sancağı'nda deştân idaresinin ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte, Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nden elde ettiğimiz bilgilere göre, Denizli merkez ve Sarayköy kazasında bazı gayrimüslim deştânların görev yaptıkları tespit edilmiştir. Bu deştânların çalıştıkları yıllar ve süreleri aşağıdaki gibidir:

35. Deştân İdâresi'nde Çalışan Gayrimüslimler ve Oranları⁴¹⁰

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1320 H (1902/03)	Dimitraki Efendi Arakil Efendi 2/6	-
1321 H (1903/04)	Dimitraki Efendi Arakil Efendi 2/6	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/5
1323 H (1905/06)	Dimitraki Efendi Arakil Efendi 2/6	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/4

⁴⁰⁹ Ayten Can Tunalı, “Aydın Vilayeti Umumi Meclisi'nin 1909 Yılı Kararları (Aydın Vilayeti Meclis-i Umumisi'nin 325 Senesi Mukarreratı)”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2007, S. XXVI, s. 131-133. Bu makalaya <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/831/10506.pdf> sitesinden ulaşılmıştır. (26.02.2013)

⁴¹⁰ Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1326 H (1908/09)	Nikoli Efendi Mihal Efendi 2/6	Dimitraki Efendi (Saray[köy]) 1/4
------------------	-----------------------------------	-----------------------------------

Yukarıdaki verilere göre, Denizli Deştân İdâresi'nde; Dimitraki Efendi ve Arakil Efendi 4'er yıl, Nikoli Efendi ve Mihal Efendi 1'er yıl çalışmıştır. Sarayköy kazasında ise, Dimitraki Efendi 6 yıl süreyle kesintisiz bu vazifeyi yapmıştır.

5.6.4. Orman İdaresinde Görev Yapan ve Orman Ürünleri Sektöründe Faaliyet Gösteren Gayrimüslimler

Osmanlı Devleti'nde ilk *Orman Nizamnâmesi* 1839 tarihinde hazırlanmıştır. 1856 tarihinde *Arazi Kanunnâmesi*, 1870 tarihinde ise, tekrar yeni *Orman Nizamnâmesi* hazırlanıp yürürlüğe girmiştir. Bunları 1917'deki *Devlet Ormanlarının İdaresi Kanunu* ve 1920 tarihindeki *Baltalık Kanunu*⁴¹¹ takip etmiştir. Orman teşkilatının kurulmasına bağlı olarak vilâyet, sancak ve kazalarda şubeleri oluşturulmuştur. Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nden elde ettiğimiz bilgilere göre, Denizli merkez ve kazalarında görev yapan gayrimüslim orman görevlilerinin statüleri, çalıştıkları yıllar ve süreleri aşağıdaki gibidir:

36. Orman İdaresi'nde Görev Yapan Gayrimüslimler, Görevleri ve Oranları⁴¹²

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1306 M (1890/91)	Müfettiş Mihran Efendi 1/2	Orman Süvarisi Mihalaki Efendi (Garbikaraağaç) 1/1
1307 M (1891/92)	Müfettiş Mihran Efendi 1/2	Orman Süvarisi Mihalaki Efendi (Garbikaraağaç) 1/1
1311 H (1893/94)	Müfettiş Mihran Efendi 1/2	Orman Memuru Mihalaki Efendi (Buldan) 1/1

⁴¹¹ <http://web.ogm.gov.tr/birimler/merkez/koruma/Sayfalar/tarihcesiileilgilimezuat.aspx> (08.04.2012); İbrahim Özdemir, "Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 604.

⁴¹² Tablodaki veriler Aydın Vilâyet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1312 H (1894/95)	Müfettiş Mihran Efendi 1/4	Orman Memuru Mihalaki Efendi (Buldan) 1/1
1313 H (1895/96)	Müfettiş Mihran Efendi 1/4	Orman Memuru Mihalaki Efendi (Buldan) 1/1
1314 H (1896/97)	Müfettiş Mihran Efendi 1/4	Orman Memuru Mihalaki Efendi (Buldan) 1/1
1315 H (1897/98)	Müfettiş Mihran Efendi 1/7	Orman Süvarisi Mihal Efendi (Buldan) 1/1
1316 H (1898/99)	-	Orman Süvarisi Mihal Efendi (Buldan) 1/1
1317 H (1899/90)	-	Orman Süvarisi Mihal Efendi (Buldan) 1/1
1319 H (1901/02)	-	Orman Süvarisi Mihal Efendi (Buldan) 1/1
1320 H (1902/03)	Müfettiş Avadis Remzi Efendi 1/2	Orman Süvarisi Mihal Efendi (Buldan) 1/1
1321 H (1903/04)	-	Orman Süvarisi Mihal Efendi (Buldan) 1/1 Orman Süvarisi Mihal Efendi (Saray[köy]) 1/1
1323 H (1905/06)	-	Orman Süvarisi Mihal Efendi (Buldan) 1/1 Orman Süvarisi Mihal Efendi (Saray[köy]) 1/1

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Denizli orman idaresinde gayrimüslim görevli olarak müfettiş Mihran Efendi 12 yıl, müfettiş Avadis Remzi Efendi de bir yıl görev almışlardır. Kazalara gelince; Garbikaraağaç'ta orman süvarisi Mihalaki Efendi 3 yıl, Buldan'da orman memuru Mihalaki Efendi 3 yıl ve orman süvarisi Mihal Efendi 10 yıl, Sarayköy'de ise orman süvarisi Mihal Efendi 3 yıl vazifede bulunmuşlardır.

Ayrıca Halkalı Ziraat Mektebi mezunlarından Asadur Efendi adlı bir gayrimüslim, bir dönem Aydın, Denizli ve Saruhan (Manisa) Sancakları orman başmüfettiş yardımcılığı görevini yerine getirmiştir.⁴¹³

Osmanlı topraklarındaki ormanların demiryolu ağının gelişmesiyle beraber Avrupaya ihracının kolaylaşması üzerine, bazı gayrimüslimler bu alana el atmışlar ve hükümet de onlara gerekli kolaylıkları göstermiştir. Bunlardan biri de, orman müteahhidi Hristo Ferides Efendi'dir. Denizli'deki Bekirli Ormanı'ndaki keresteleri sekiz yıl müddetle ihracını hususi bir mukavele ile iltizam şeklinde alan bu şahıs, kereste ihracını kolaylaştırmak için mevcut dekovil yoluna ilave yapmak ister. Çevredeki halkın engel çıkarması üzerine kendisine, yol yapılırken ormanı tahrip etmemesi şartıyla inşasını talep ettiği yolun yapılmasına izin verilir.⁴¹⁴

5.7. Duyûn-ı Umûmiye İdâresi ve Duyûn-ı Umûmiye Görevlileri

Osmanlı Devleti ilk defa Kırım Savaşı'nın (1853-56) yapıldığı dönemde, 1854 yılından itibaren Avrupa devletlerinden borç almaya başlamıştır.⁴¹⁵ Plansız bir şekilde sürdürülen borçlanma politikası artarak devam eder ve ülkenin bağımsızlığına zarar verir bir hale gelir. Borçlar zamanla devlet maliyesinin kaldıramayacağı bir yüke dönüşür. Alınan boçların çok azı ülke için faydalı işlere kullanılsa da çoğu israf edilir.⁴¹⁶ 1861 yılında İngiliz büyükelçisi, mâlî bunalımlar geçiren Bâbîâli'ye Osmanlı Devleti'nin borçlarını birleştirerek, bunlara özel kaynaklar bulmayı ve milletlerarası bir komisyon aracılığı ile Osmanlı maliyesi üzerinde kontrol kurmayı teklif etti ancak devlet bunu önceleri kabul etmedi.⁴¹⁷

1874 yılında 239 milyona yaklaşan borçların⁴¹⁸ faiz ve ödemelerinin beş yıl süreyle yarıya indirildiğinin 1875 yılında alacaklılara ilan edilmesi, Osmanlı maliyesinin iflas ettiğini ortaya çıkarır ve devletin güvenilirliğini sarsar. Bunun

⁴¹³ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 3405, 12 Eylül 1323/25 Eylül 1907, s. 3.

⁴¹⁴ *BOA*, DH.MKT. 170/6. 1311 Ca 09/18 Kasım 1893.

⁴¹⁵ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde İç Borçlanma", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul 1985, c. IV, s. 942.

⁴¹⁶ Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar III*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, c. XII, s. 134.

⁴¹⁷ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 146-147.

⁴¹⁸ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, c. X, s. 58.

devamında ortaya çıkan isyanlar ve Türk-Rus savaşı, devleti altından kalkamayacağı zor bir duruma düşmesine neden olur. Bütün bunların üzerine bir de Berlin Antlaşması (1878) ile Rusya'ya ödenmesi icap eden 35 milyonluk savaş tazminatı durumu iyice kötüleştirir.

Sultan II. Abdulhamid devletin elini kolunu bağlayan ve zaman zaman önemli tavizler vermesine neden olan dış borçlardan kurtulmak istiyordu ve bu amaçla 22 Kasım 1879 yılında bir ferman yayınlanır. Devlet, alacaklı olan Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası temsilcileri ile yaptığı görüşmeler neticesinde 13 Ocak 1880 tarihinden itibaren yılda belirli bir miktar paranın iç ve dış borç ödemelerine ayrılması, bu amaçla da toplanması kolay olan içki, tuz, ipek, balık avı, damga, tütün gibi vergilerin karşılık olarak gösterilmesi benimsenir. Bâbîâli, dış borçların düzenli ödenmesi için alacaklılara çağrıda bulunur ve Server Paşa başkanlığında toplanan komisyon 1 Eylül 1881'de görüşmeye başlar. Uzun görüşmeler neticesinde varılan anlaşma esaslarını Bâbîâli bir kararnâme halinde 20 Aralık 1881 tarihinde yayınladı. 28 Muharrem 1299 tarihinde yayımlandığı için “*Muharrem Kararnâmesi*” olarak bilinen bu Kararnâme'nin esasları şu şekildedir: “Senetlerin sahiplerinin vekâlet ve menfaatlerinin korunabilmesi için Osmanlı Maliye Nezâreti dışında ve nezâretten bağımsız olarak Duyûn-ı Umûmiye İdare Meclisi kurulacak, borçların anapara ve faizlerinden indirimler yapılacak, borçlara karşılık olarak sağlam kaynaklar tabir edilen gelirler tahsis edilecektir.” Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin merkezi İstanbul olup, yedi üyeden oluşmaktadır. Bu meclisteki yedi üyeden beşi alacaklı tarafı temsilen İngiliz, Fransız, Alman, Avusturyalı ve İtalyan üyelerdir. Kalan ikisi de, Osmanlı alacaklıları temsil etmektedir. Duyûn-ı Umûmiye İdare Meclisi, borçlar karşılığı ayrılan damga, tuz, ipek, tütün gibi vergileri toplamak üzere kendi teşkilatını oluşturur.⁴¹⁹

⁴¹⁹

Kodaman, *a.g.m.*, s. 134-135; Duyûn-ı Umûmiye hakkında geniş bilgi için bkz., Donald C. Blaisdell, *Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, (Çev. Ali İhsan Dalgıç) Nesnel Yayınlar, 3. Baskı, Ezgi Matbaası, İstanbul 2008, s. 14-20; Edhem Eldem, “Osmanlı Devletinin Avrupa İle Malî Bütünleşme Süreci: Dış Borç, Osmanlı Bankası ve Düyûn-ı Umumiye”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, (Haz. Mehmet Genç-Erol Özvar), 1. Baskı, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, İstanbul 2006, s. 110-112; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1904*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 231-233; André Autheman, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmânî-i Şahane*, (Çev. Ali Berktaş) Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, 1. Baskı, İstanbul 2002, s. 96-99; Erdoğan Keskinliç, “Düyûn-ı Umûmiye İdaresi”, *Türkiye*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIV, s. 371-389.

Ekserisi yabancılardan oluşan memurlara devlet kuvvetlerinin her türlü yardımları yapması kabul edilir. Ayrıca meclisin, gerekli gördüğünde kendi güvenlik kuvvetlerini oluşturma ve müfettişler atama gibi hak ve yetkileri olduğundan, zamanla bu idare devlet sınırları içinde oldukça bağımsız davranmaya başlar. Kuruluş amacı borçlar karşılığı gösterilen gelirleri toplamak iken, sonraları çeşitli sanayi ve ticarî işlere girerek faaliyet alanlarını çeşitlendirip genişleterek fiilî (defacto) bir durum oraya koyar. Bu şekilde ülke içersinde güçlü bir malî-siyasî kuruluş haline gelir. Alacaklıların büyük kısmını İngiliz ve Fransızlar oluşturduğundan idarenin başkanlığı, bunlar tarafından sırayla yürütülmekteydi. Prensip olarak Bâbîâli, bu teşkilatı bir komiser ve müfettişleri aracılığı ile kontrol edebilecekti. Maalesef bu kontrol mekanizması hiçbir zaman düzenli işlemediği gibi devletin iktisadî olarak en zor durumda kaldığı bir dönemde en sağlam kaynaklardan mahrum kalması, bir de bunun üstüne Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin geniş imtiyazlara sahip olması, onu adeta devlet içinde devlet haline getirmiştir. Bu nedenle, devlet iktisadî olarak perişan olduğu kadar, Duyûn-ı Umûmiye İdaresi de dış borçları bir baskı ve şantaj kurumu haline getirdi.⁴²⁰

1882 yılından itibaren fiilî olarak teşkilatlanmaya başlayan idare, kısa zamanda İstanbul dışında birçok şehirlerde şubeler açar. Kısa sürede bu müessese, 720 şube ve 5.000'in üzerinde personele ulaşır.⁴²¹

Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin Denizli merkez ve kazalarında açılan şubelerinde Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler de görev almışlardır. Aydın Vilâyet Salnâmeleri ve şer'îye sicillerinden elde ettiğimiz bilgilere göre, Denizli merkez ve kazalarında görev yapan gayrimüslim duyûn-ı umûmiye idâresi görevlilerinin statüleri, çalıştıkları yıllar ve süreleri aşağıdaki gibidir:

---

⁴²⁰ Kodaman, *a.g.m.*, s. 134-135.

⁴²¹ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 147.

37. Duyûn-ı Umûmiye İdâresi'nde Çalışan Gayrimüslim Görevliler ve Oranları⁴²²

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1305 M (1889/90)	-	Pavlaki Efendi (Garbikaraağaç) 1/1
1306 M (1890/91)	-	Pavlaki Efendi (Garbikaraağaç) 1/1
1319 H (1901)	-	Pavlaki Efendi veled-i Pani (Asi Garbikaraağaç)
1320 H (1902/03)	Tahrîrât Kâtibi Zaferya Fehmi Efendi 1/4	-
1321 H (1903/04)	Tahrîrât Kâtibi Zaferya Fehmi Efendi 1/1	-
1323 H (1905/06)	Tahrîrât Kâtibi Zaferya Fehmi Efendi 1/1	-
1326 H (1908/09)	-	Süvari Kolcusu Haralambo Efendi (Garbikaraağaç) 1/1

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Denizli merkezde, gayrimüslim duyûn-ı umûmiye görevlisi olarak sadece tahrirat kâtibi Zaferya Fehmi Efendi 4 yıl boyunca görev yapmıştır. Kazalardan ise, Garbikaraağaç'ta Pavlaki Efendi 15 yıl, süvari kolcusu Haralambo Efendi ise, 1 yıl görev yapmıştır.

1905 tarihli bir belgeye göre, Garbikaraağaç Duyûn-ı Umûmiye memuru Pavlaki Efendi, 2010 kuruş Rakı ve Kazan vergisini (arak ve kazgan rüsûmunu) gelir kaydetmeyip, zimmetine geçirdiği için yargılanır ve suçlu bulunur. Daha sonra yapılan temyiz başvurusu Şurâ-yı Devletçe reddedilerek mahkeme ilam harcının da kendisinden tahsiline karar verilir.⁴²³

Milli Mücadele'nin devam ettiği günlerde Kuvâ-yı Milliye birliklerinin ekmeçlik ve yemlik hububatının temini büyük bir sorun teşkil eder. O dönemde Âşar ambarlarındaki mevcut hububat, o bölgedeki Duyûn-ı Umûmiye'ye bağlı olup, hububatı ancak bedeli karşılığında vermektedir. Bu olağanüstü zamanda Duyûn-ı Umûmiye'ye

⁴²² Tablodaki veriler DŞSD'leri ve Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

⁴²³ **BOA**, DH.MKT. 954//58. 1323 Ra 3/8 Mayıs 1905.

ait olan âşar hububatı, müdürlüğün protestosuna ve şikâyetlerine rağmen Tümen levazımının makbuzları karşılığında ambarlardan alınarak gerek düzenli ordunun ve gerekse Kuvâ-yı Milliye'nin ekmeçlik, bulgurluk ve hayvanların yemlik hububatı temin edilir. Ambarlarda hububat bol olduğundan sıkıntı çekilmez. Bu hububat başlangıçta Denizli Millî Heyetine, sonra Merkez Heyete, Tümeden makbuz karşılığında devredilir, daha sonra da bu heyet tarafından Pandozopulos fabrikasında öğüttürülürdü.⁴²⁴

Çok geniş imtiyazlara sahip olması nedeniyle adeta devlet içinde devlet haline gelen bu teşkilat, Lozan antlaşması ile ortadan kaldırılmıştır.

5.8. Reji İdaresi ve Reji Görevlileri

Duyûn-ı Umûmiye İdaresi, tütün inhisarının işletilmesini 30 yıllığına 1 Nisan 1884 yılında Crédit Anstalt, S. Bleichröder Bank ve Osmanlı Bankası'nın kurdukları *Régie Cointeressé Tabacs de l'Empire Otoman* adlı şirkete devreder.⁴²⁵ Kısaca *Reji* diye bilinen bu idare, bu tarihten itibaren tüm Osmanlı topraklarında tütün ekim ve satımını denetimi altında tutuyordu. Üretici, malını başkasına satmak hakkına sahipse de, bu durum kâğıt üzerinde idi. Çünkü daha tarlada iken verilen avanslarla üretici, idareye bağlanıyor ve düşük fiatla da olsa satmak mecburiyetinde kalıyordu.

Rejinin kurulma haberi tütün üreticileri arasında bazı kaygı ve endişelere neden olur. Hatta bazı bölgelerde üreticiler tütün ekiminden vazgeçme noktasına kadar gelir. Bunun üzerine reji görevlileri bu yeni kurumun sağlayacağı avantajları anlatarak üreticilere güven vermeye çalışırlar. Üreticilere uygun koşullarda kredi vermeye hazır olan reji idaresi, onları tefecilerin elinden kurtulmalarına imkân sağlayacaklarını anlatarak iknâ etmeye çaba gösterdiler. Reji idaresi ilerleyen yıllarda bir takım önlemlerle, elde ettiği inhisarı daha yüksek kârlı hale getirmeye çalıştı.

Karadeniz ve Ege kıyılarıyla Makedonya gibi türün üretimine en elverişli bölgelerde tütün ekimini yaygınlaştırmak amacıyla üreticilere bir sonraki rekoltenin teminat gösterildiği faizsiz krediler vererek bir yıl sonraki üretimi garanti altına almaya

⁴²⁴

Aker, *a.g.e.*, s. 241.

⁴²⁵

Shaw, *a.g.m.*, s. 946'da, Osmanlı hükümetinin 1879 yılında tütün tekelinin yönetimini –tütün üretimi üzerindeki âşar vergisi dışında- Galata bankerlerine vererek yeni krediler aldığını; tütün tekelinin ise, 1891 yılında Reji Şirketi'ne verildiğini belirtmektedir.

çalıştılar. Tütün alımları, üreticilerle oturlan pazarlıklar sonucunda belirlenen fiyatlardan yapılmaktaydı. Herhangi bir anlaşmazlık durumunda da hakemlere başvurulurdu. Üretilen tütün reji depolarında işleniyor daha sonra İzmir, Samsun, Halep ve Selanik'teki sigara fabrikalarında kullanıma hazır hale getiriliyordu. Kullanıma hazır sigaraların dağıtımını ise, izinli olarak faaliyet gösteren satıcılar zinciri yerine getiriyordu. Tütün rejisinin faaliyet alanında bırakmış olduğu boşluklar Tömbeki Şirketi'yle (Société du Tombac) tamamlanır. Nargilelerde kullanılan İran tömbekisinin idhâli ve satışı konusunda Kont Zogheb'e verilmiş münhasır imtiyazı işletmek üzere 1891 yılında kurulan Tömbeki Şirketi, Tütün Rejisi ile bir anlaşma yaparak birlikte faaliyet gösterir. Reji kırk bir yıl faaliyet gösterdikten sonra, 1925 yılında, Cumhuriyetin ilanından iki yıl sonra, yeni Türk devleti tütün inhisarını geri alıp, reji idaresini tasfiye etmiştir.⁴²⁶

Duyûn-ı Umûmiye İdâresi'nde olduğu gibi, Denizli merkez ve kazalarında açılan Reji İdaresi şubelerinde gayrimüslimler görev almışlardır. Aydın Vilâyet Salnâmeleri ve Âhenk Gazetesi'nden elde ettiğimiz bilgilere göre, Denizli merkez ve kazalarında görev yapan gayrimüslim reji idâresi görevlilerinin statüleri, çalıştıkları yıllar ve süreleri aşağıdaki gibidir:

38. Reji İdaresi'nde Çalışan Gayrimüslim Görevliler ve Oranları⁴²⁷

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1311 H (1896)	-	Aspiridi Efendi (Çal)
1315 H (1897/98)	At(a)naş Efendi 1/1	Yorgi Efendi (Buldan) 1/1 Pamyanonda Efendi (Çal) 1/1 İstefan Efendi (Saray[köy]) 1/1
1316 H (1898/99)	Müdür At(a)naş Efendi	Yorgi Efendi (Buldan) 1/1 İstefan Efendi (Saray[köy]) 1/1

⁴²⁶

Köstüklü, *a.g.e.*, s. 147; André Autheman, *a.g.e.*, s. 108-111.

⁴²⁷

Tablodaki veriler DŞSD'leri, Aydın Vilayet Salnâmeleri ve Âhenk Gazetesi'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1317 H (1899/90)	-	Toma Efendi (Buldan) 1/1 İstefan Efendi (Saray[köy]) 1/1
1318 H (1900)	Muhasebeci Artin Efendi veled-i Baltayan	-
1319 H (1901/02)	-	Toma Efendi (Buldan) 1/1 İstefan Efendi (Saray[köy]) 1/1
1320 H (1902/03)	-	Toma Efendi (Buldan) 1/1 İstefan Efendi (Saray[köy]) 1/1
1321 H (1903/04)	-	Toma Efendi (Buldan) 1/1
1323 H (1905/06)	-	At(a)naş Efendi Saray[köy]) 1/1
1326 H (1908/09)	Müdür Kimon Mavromani Efendi Muhasebeci Jor(z)ef Kalamanti Efendi 1/1 Ambarcı Mişel İstavridis Efendi 1/1 Satış Memuru Mösyö Borgil 1/1	At(a)naş Efendi Saray[köy]) 1/1 Kiryako Efendi (Garbikaraağaç) 1/1

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Denizli merkezde müdür At(a)naş Efendi 2 yıl, muhasebeci Artin Efendi, müdür Kimon Mavromani Efendi, muhasebeci Jor(z)ef Kalamanti Efendi, ambarcı Mişel İstavridis Efendi ve satış memuru Mösyö Borgil 1'er yıl görev yapmışlardır. Çal kazasında Aspiridi Efendi ve Pamyanonada Efendi 1'er yıl, Sarayköy'de İstefan Efendi 6 yıl, At(a)naş Efendi 4 yıl, Buldan'da Toma Efendi 5 yıl, Yorgi Efendi 2 yıl, Garbikaraağaç'ta Kiryako Efendi 1 yıl görev yapmışlardır.

Salnâmelerde adı geçmemekle beraber bazı reji görevlilerinin görevlerini icra ederken yolsuzluk yaptıkları ve zimmetlerine para geçirdikleri hükümet tarafından tespit edilmiş ve bu paralar ya kendilerinden veya kefillerinden tahsil edilmiştir. 1905 yılına ait bir belgeye göre, Denizli Sancağı eski Reji Muhasebecisi Yorgi Polidakini'nin zimmetindeki paranın 300 lirasına kefil olan Sakızlı Yorgi Vataki, bu paranın

kendisinden tahsili kararına itiraz edip temyiz eder, ancak talebi Şura-yı Devlet'çe reddedilir.⁴²⁸

5.9. Muhâcirîn Komisyonunda Görev Yapan Gayrimüslimler

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda büyük çaplı toprak kaybetmesine bağlı olarak değişik bölgelerden yoğun bir şekilde göç almaya başlar. XIX. yüzyılın altmışlı [ellili] yıllarında Kırım'dan çıkan Tatarlar ilk gelen muhacir grup oldu. Bunları Kafkaslar'dan gelen Çerkesler, Güneydoğu Rusya'dan Nogay-Tatarlar ve Balkanlar'dan gelenler izledi.⁴²⁹

İlk yıllarda gelen muhacirlerden çoğu Rumeli tarafına yerleştirilerek Hıristiyan nüfusa karşı Müslümanların oranı artırılmaya çalışılmıştır. Bu konuda bir başka hedef de, ileride muhtemel bir Rus saldırısına karşı, Tuna Nehri'nin güneyinde, bir savunma hattının kurulmasıdır.⁴³⁰

Kırım'dan gelen muhacirlerin durumu devleti bu konuda bir takım tedbirler ve kararlar almaya zorladı. Muhacirlerin nasıl iâşe edileceği, nerelere yerleştirileceği, hayatlarını nasıl idame edecekleri gibi konulara ait ilk defa 1856 yılında bir talimatnâme hazırlandı. İlk önceleri gelenlerle İstanbul şehremaneti meşgul oluyorken, daha sonra gelen muhacirlerle ilgilenmesi için 1860 yılında *Muhâcirîn Komisyonu* kuruldu. 1876-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra meydana gelen büyük göç dalgasında bu komisyon yetersiz kalınca bu iş ile uğraşacak ayrı bir dairenin kurulmasına dayanak teşkil etti. Bunun için İstanbul'da *İskân-ı Muhâcirîn Komisyonu* oluşturuldu. Sonradan her vilayette (ve livada) ayrı ayrı birer iskân-ı muhâcirîn müdürlükleri kurularak merkezi İstanbul'da olan bir umum (genel) müdürlüğe bağlandı. Bu umum müdürlüğün teşkilatı, 1914 yılında çıkan teşkilat kanununa göre yeniden şekillendirildi ve adı da *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi* olarak değiştirildi. Daha önceleri sadece muhacirlere ait gibi teşkilatlandırılan müdüriyet, artık resmen aşiretleri de faaliyet sahası içine almıştır.⁴³¹

⁴²⁸ BOA, DH.MKT. 938/44. 1323 M 08/15 Mart 1905.

⁴²⁹ Wolf Dieter Hütteroth, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihi Coğrafyası", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIX, s. 51.

⁴³⁰ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, s. 588.

⁴³¹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., İstanbul 1987, s. 119-120; Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, s. 585; Ayrıca bkz., Yılmaz, *a.g.m.*, s. 589-591.

Denizli, o dönemde Aydın vilayeti içinde iskân edilecek Kafkasyalı kabilelerin bu vilayetteki dağıtım merkezi görünümündeydi. İlerleyen zamanlarda Denizli'ye Dağıstan'dan Kumuk, Kuzey Batı Kafkasya'dan Abaza, Şabsığ ve Adige ana grubuna mensup Natuhac kabilelerinden muhacirler gelmişlerdir.⁴³² Bu muhacirler, Çardak'a bağlı Hayriye köyüne, günümüzde Akköy olarak bilinen Aşağı Karahayıt'ın (o dönemdeki adı Karahayıt Çiftliği) Aziziye ve Sultaniye mahallelerine, yine Karahayıt Çiftliği sınırları içerisindeki Sığma Kasabası'na, Hazargrad muhacirleri de Baklan Nahiyesi (günümüzde ilçe)'nin Armudalanı isimli bölgesindeki boş araziye iskân edildiler. Buradaki muhacirler elli haneye ulaşınca köy statüsüne getirilerek Seyfû'l-Hamid veya Hamidiye adı verilmiştir.⁴³³ Muhacirlerin iskân edilmeleri için yeni oluşturulan yerleşim yerlerinin adlarına dikkat ettiğimizde, o dönemde saltanat sürmekte olan padişaha atfen Aziziye, Hamidiye, Sultaniye, Mecidiye gibi isimlendirmeler olduğu gözükcektir.⁴³⁴

Bu komisyonlarda zaman zaman gayrimüslimler de görev almışlardır. Denizli Muhâcirîn Komisyonu'nda görev alan gayrimüslimleri ve komisyon içindeki oranlarını aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

39. Muhâcirîn Komisyonu'nda Görev Alan Gayrimüslimler ve Oranları⁴³⁵

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1312 H (1894/95)	Orman Müfettişi Mihran Efendi 1/4	-
1313 H (1895/96)	Orman Müfettişi Mihran Efendi 1/4	-
1314 H (1896/97)	Orman Müfettişi Mihran Efendi 1/4	-

Aydın Vilayet Salnâmeleri'nde Denizli'deki Muhâcirîn Komisyonu ile ilgili ilk bilgiler 1312 H (1894/95) yıllarına aittir. Bu komisyon üç yıl üst üste çalışmış ondan sonra uzun süre çalışmalarına ara vermiştir. Komisyonla ilgili son bilgi 1326 H (1908/09)⁴³⁶ tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'nde geçmektedir. Bu salnâmede

⁴³² Abdullah Temizkan, "Kafkasyalı Muhacirlerin Denizli'de İskânı", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 286.

⁴³³ Temizkan, *a.g.m.*, s. 286-289.

⁴³⁴ Adil Adnan Öztürk, "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapıya Etkiler ile Türk-Rum Mübâdele Antlaşması Sonrasında Aydın ve Denizli İline Yapılan Göçler", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 316-317.

⁴³⁵ Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

⁴³⁶ *SVA*, 25. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1326 H (1908/09), s. 508.

komisyonun adı, “İskân-ı Muhâcirîn Komisyonu” şekline dönüşmüştür. Komisyonlar bir reis, dört üye ve bir kâtipten teşekkül etmişlerdir.

Şemsioğlu'nun eserinde belirttiğine göre, Osmanlı'nın son dönemlerinde Denizli'de, genel idari hizmetlerde gayrimüslimlerden resmî ve yarı resmî vazife görenler bulunmaktadır. Örneğin, öğretmen Dimbil oğlu Yasef ve terzi Yeprem mahkeme azası; İstefan emlâk kâtibi olarak görev yapmışlardır. Kiyork Efendi, Denizli reji (tekeli) idaresinin resmî avukatı idi. Burdurlu Vasil ve Serkez Efendiler, bir süre Honaz'da belediye reisliği yapmışlardır. Aynı dönemlerde Saraköy'de Karabet adında bir polis memuru bulunuyordu.⁴³⁷ Liva mühendisi de Mihalaki Efendi'dir.⁴³⁸

Ayrıca genel idarî hizmetlerden Liva Hapishane Dairesi'nde gayrimüslimlerden Mihal Efendi kâtip olarak çalışmıştır.⁴³⁹

⁴³⁷

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 6.

⁴³⁸

Âhenk Gazetesi, Aded: 5193, 24 Temmuz 1329/6 Ağustos 1913, s. 2.

⁴³⁹

SVA, 15. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1312 H (1894/95), s. 350.

İKİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADÎ HAYATTAKİ YERLERİ

6. GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADÎ FAALİYETLERİ

6.1. Ticarî Hayatta Gayrimüslimler ve Meslekleri

Osmanlı Devleti'nde birçok ticaret kolu gayrimüslimlerin elindeydi. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler imparatorluk içinde ticaretle uğraşırlardı. Rumlar, Ege Denizi adalarında ve diğer sahil şehirlerinde çok yaygın halde bulunup, balıkçılık ve gemicilik yönünden diğer milletlerden çok ilerideydiler. Ermeniler, kara ticareti ile uğraşırlar, Türklerle birlikte zengin kervanlarla Asya'nın her tarafında ticaret yapıyorlardı. Yahudiler ise simsarlık yaparlardı. Hemen hemen imparatorluğun bütün ticareti Yahudilerin elindeydi. Bunlar adeta halkın hem satıcısı hem de müşterisiydiler. Mali büroların tamamına yakını, ileri gelenlerin servetlerini ve mallarını yönetiyorlardı.⁴⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin milletlerarası ticaretinde de gayrimüslimler etkili idiler. Aslında mevcut gelenekler Müslüman Türkler'in yabancı ülkelere yerleşmesini hoş görmediği için uluslararası ticaret daha çok Rum ve Ermeni azınlıklar tarafından organize edilmiştir. Osmanlı tebası olan Rum tacirler Venedik, Petersburg ve Amsterdam gibi Avrupa'nın önemli merkezlerine yerleşerek Osmanlı ülkesine önemli miktarda ticarî emtianın giriş çıkışını kontrol altına almışlardı. XVII. ve XVIII. yüzyıla gelindiğinde Rumlar; liman koruma, gözetleme, balık avlama, gemi onarma gibi ticarî faaliyetlere imkân hazırlayıcı işlerde çalışmışlardır.⁴⁴¹ Ayrıca kahvehane işletmeciliği ve özellikle meyhanecilikte oldukça başarılıydılar.⁴⁴²

İstanbul Ermenileri sarraflık ve bankerliğin yanı sıra ağırlıklı olarak ticaretle uğraşmışlardır. Anadolu'da yaşayan Ermeniler ise, yaşadıkları yöreye göre tarımla, sof ve yün ticareti ile pastırma, tütün ticareti, matbaacılık, tekstil, kuyumculuk, sarraflık,

⁴⁴⁰ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 150.

⁴⁴¹ Kaya, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁴² Kaya, *a.g.e.*, s. 52.

hekimlik, kervan taşımacılığı, hamallık, kahvehane işletmeciliği ve meyhanecilik gibi meslekleri icra etmişlerdir.⁴⁴³

Yahudilerin en etkin olduğu sahalardan biri dokumacılıktı. Ayrıca vergi tahsildarlığı, tefecilik, matbaacılık, İspanya'dan tehcir edilenler harp teknolojisi ve eğlence sektöründe tiyatro gösterileri, hekimlik, marangozluk, kalafatçılık, meyhanecilik, simsarlık, saten, mücevher ve inci gibi değerli süs ve giyim eşyalarının ticareti ile uğraşmışlardır.⁴⁴⁴ Meyhanecilikte Rumlar öne çıkmakla beraber Yahudilerin ürettiği şaraplar, diğer şaraplardan daha üstün kalitededir.⁴⁴⁵

Yukarıdaki mesleklere ilaveten hangi grup zimmî cemaatin hangi meslekte daha çok öne çıktığını tam olarak belirtmek mümkün olmamakla beraber, darphane eminliği, tercümanlık, diplomatlık, casusluk,⁴⁴⁶ tefecilik (Ermeni sarraflar ve Yahudi bankerler),⁴⁴⁷ hastabakıcılık, mimarlık (özellikle Rumlar), tüccarlık, gümrükçülük, mültezimlik, madencilik, duvarcılık, terzilik, çulhacılık, kürkçülük, arabacılık, balıkçılık, ırgatlık, rençberlik, çiftçilik, hayvancılık, kazancılık, celeplik, kasaplık, çöpçülük yapmışlardır.⁴⁴⁸

Çalıştığımız dönem itibariyle Denizli'de yaşayan gayrimüslimlerin icra ettikleri meslekleri, Şemsioğlu'nun eseri ile Denizli şer'iyeye sicil defterlerinden net şekilde görmekteyiz. Şemsioğlu, Denizli'deki gayrimüslimlerin iştigal ettikleri mesleklerle ilgili olarak şunları söylemektedir:

XX. yüzyıl başlarında Denizli'de yaşayan gayrimüslimlerden Rumlar ve Ermeniler, büyük ticaret ve sanayi ile uğraşmışlardır. Denizde gemileri, Aydın'da sabun ve yağ fabrikaları, Hamidiye'de kereste fabrikası ve Cumhuriyet'in ilanından sonra Hacışam'daki Kaşıkçılar'ın işlettiği un fabrikasının sahibi, Hacı Davit'tir. Kirişhane'deki Naili Küçüka Un Fabrikası Yorgi'nin; Hacimestanlar'ın Un Fabrikası, Sakallı Zarbon'undu. Ayrıca önce askerî hastane olup da sonradan tütün mağazasına çevrilen Kimon Pandozoplu'nun un fabrikası, Cumalı Köyü'nde Karcıoğlu

---

443 Kaya, *a.g.e.*, s. 49-52.

444 Kaya, *a.g.e.*, s. 59-64.

445 Kaya, *a.g.e.*, s. 53.

446 Ercan, *a.g.e.*, s. 203.

447 Ercan, *a.g.e.*, s. 223.

448 Ercan, *a.g.e.*, s. 224-228.

Mihalaki'nin kereste fabrikası, Sarayköy Gazhanesi'ndeki Nikolaki Zaferiyadis'in pamuk fabrikası, meşhur gayrimüslim zenginlerin kasa dolduran gelir kaynaklarıdır.

Sarayköy'de, meşhur tütüncü İstefan Çintoplos, Korucuk Çiftliği sahibi Barutçular ve Denizli âşar mültezimi Hacı Gazel oğlu İstefan, kendilerini birer ziraî mahsuller tröstü süsü veren kendini beğenmiş kibirli kimselerdir. Kapalı Çarşı'nın⁴⁴⁹ taş yapılı, demir kepenkli mağazalarının bazıları da azınlıklardan kalmadır.⁴⁵⁰ Tartar Mağazası, Yirmibirli'nin; Hacı Baki'nin mağazası, Ohannik'in; Çerezpazarı⁴⁵¹ köşesindeki [mağaza], Kaytancı Simon'un; çarşının dışında Ragıp Cem Mağazası'nın bulunduğu yerde ise, Papa Kardeşlerin mağazaları vardır.

Gayrimüslimler, eczacılıkla da uğraşmışlardır. O zamanki havan eczacılığı (eczacının özel olarak sipariş üzerine ilaç hazırlaması), bu işi mümkün kılmıştır. Çünkü o dönemde günümüzdeki gibi eczane açmak, bazı şartlara tabi değildir. Bakkaliye gibi, yan yana ve hatta karşı karşıya eczaneler vardır. Delikliçinar'da yanan Hacı Muhittin Hanı'nın⁴⁵² altında Eczacı Kosti, Zevki Selim Otel⁴⁵³ karşısında Eczacı Toros, Delikliçinar'a çıkan eski yolda⁴⁵⁴ Eczacı İlye, Dişçi Mihal ve çarşıda Nafiz Sokağı'nın başında⁴⁵⁵ Eczacı Çatal Sakal'ın eczaneleri vardır. Bu eczanelerde şu üç şey bulunmazdı; muhtazar (hazırlanmış) ilaç, temizlik ve fiyatlarda insaf.

Aynı senelerde Şam'da askerî hastane başhekimisi olan Ohannik'in büyük oğlu Mihal, Doktor Şaso, Parmaksız Yüzbaşı ve Hacı Kiyork'un oğlu doktor olarak o günlerde mesleklerini icra etmişler,⁴⁵⁶ Denizli ve Sarayköy'de Haziran 2011 tarihinde ortaya çıkan ve yüzlerce cana neden olan Hindistan menşeli kolera salgınında⁴⁵⁷ hükümet hekimi Hüseyin Bey ile belediye doktoru Kostaki Efendi, durmadan

⁴⁴⁹ Kaleiçi Çarşısı'nın bir bölümü. Mustafa Şükrü Özbek (1934) ile (1993 yılından beri İstiklal Mahallesi Muhtarı) 16.05.2011 tarihinde İstiklal Caddesi'ndeki muhtarlık odasında yapılan görüşme.

⁴⁵⁰ Cumhuriyet'in ilk yıllarında mevcut olan bu mağaza ve dükkânlardan hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Günümüzde, Özcan İşmerkezi'nin olduğu yer. Suat Erdat (1939) ile 19.05.2010 tarihinde Kaleiçi Çarşısı yanında Dört Çeşme mevkiinde, 420 sokaktaki dükkânında yapılan görüşme.

⁴⁵² Delikliçinar'da Atatürk anıtının olduğu yer. Mehmet Salih İzmirlioğlu.

⁴⁵³ Delikliçinar'daki Yeni Cami'nin şadırvan tarafındaki yolun karşı tarafında Esin Otel'in olduğu yer. Orhan Şahan.

⁴⁵⁴ Eski Yol, Şahanlar Lokantası'nın önünden geçen yoldur. Refüjün öbür tarafı Yeni Yol olarak adlandırılmıştır. Refüjün olduğu yerde ise, dükkânlar varmış. Bu dükkânlar yıkılınca eski ve yeni yol birleşmiş ve günümüzdeki Bayramyeri'nden Delikliçinar'a çıkan yol meydana gelmiştir. Orhan Şahan.

⁴⁵⁵ Günümüzde, Bayramyeri Camii'nin kible tarafındaki Devlet hastahanesi'ne çıkan Selçuk Caddesi ile Enver Paşa Caddesi'nin kesiştiği yer. Orhan Şahan.

⁴⁵⁶ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 2-3.

⁴⁵⁷ Oya Dağlar, "Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 370.

dinlenmeden adeta canlarını dişlerine takarak hastaların tedavisine birlikte koşmuşlardır.⁴⁵⁸ Ayrıca Denizli çarşısında Kaplıoğlu Hanı adında bir Rum'a ait han⁴⁵⁹ ile 1883 yıllarında Sarayköy'de bir Ermeni'ye ait han vardır.⁴⁶⁰

Şer'iyeye Sicilleri'nde geçen bilgilere göre ise, Denizli'de yaşayan gayrimüslimlerin meslekleri aşağıdaki gibidir:

681: Hancı Artur, Hekim Anderko (35/54), Terzi Lağor (85/113), Yağcı oğlu Koca Sava, Sabuncu oğlu Haralambo, Papuşçu Nikolaki (172/290), Hekim Panayutaki (173/293), Kuyumcu Anton (178/304), (Çiftçi) Bağcıoğlu Hırsto (224/413), Helvacı Pani (233/435), Cerrah Mihail (247/468);

682: Avukat Sehak (10/2), Değirmenci Yorgi (131/91), Dülger Anaştas (170/224), Kalaycı İlya (236/75);

683: Demirci Mesrop (26/103), Meyhaneci Todiri (127/496), Çuhacı P(Y)ani (159/626);

684: Meyancı Kiryaku (23/59), Sıvacı Yovan (Yuan) (39/91), Kasap Kapril (41/95), Bakkal Yani (75/161), Kökboyacı Lamro (286/153), Yapıcı İstavri (295/182), Bankacı İbrahim b. Şakir b. Şevol (Beyrutlu Rum Katolik) (380/364);

685: Kunduracı Andon, Emlak kâtibi İstefan (13/48), Fabrikacı Kimyon (25/105), Bahçıvan Filo (40/164), Tabip Pani (48/205), Tüccar Arslan (128/576), Madenci Andon (168/684), Semerci ve Demirci Sehak (177/731), Malfatura (Manifatura) ve Tüccar Mihalaki (182/750), Mağazacı İstefan (220/902), Ticaret ve Ziraat Nikola (263/615), Sigara Kâğıtçı Esnafı Pani, Aleki ve İlyadi (üç kardeş) (267/1146), Ekmekçi Dimitri (277/1188).

Yukarıda adlarını ve mesleklerini verdiğimiz şahısların, mesleklerini nerede ve hangi adreste icra ettikleri şer'iyeye sicillerinde belirtilmediğinden bu konuda herhangi bir açıklamada bulunamayacağız.

Osmanlı döneminde Denizli'li Rumlar'dan bazı kişilerin Türkçe'ye olan hâkimiyetinden dolayı resmî tercümanlık (**EK: 8**) yaptığı da olmuştur.⁴⁶¹ Şemsioğlu

⁴⁵⁸ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁵⁹ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 147. Adı geçen eser 147. sayfada verdiği han tablosunu Kemal Şakir'in eserinden aldığı belirtmektedir, ancak adı geçen eserde böyle bir tabloya veya bilgiye rastlanmamıştır.

⁴⁶⁰ Nurgün Koç, *W. M. Ramsay'ın Eserlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye*, Ege Üniversitesi, SBE, Tarih ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1999, s. 39.

eserinde, Yahudilerin kaytancılık,⁴⁶² yumurtacılık, kireççilik ve lehimcilik gibi bazı meslekleri icra ettiklerini belirtmektedir.⁴⁶³

1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ve 1860'lı yıllarda diğer Avrupalı devletlerle yapılan ticaret antlaşmalarıyla⁴⁶⁴ birlikte gerek ecnebi gayrimüslim, gerekse Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerin ticari hayattaki üstünlükleri iyice artmıştır. Bunun neticesinde Denizli ve çevresinde yabancı ülke vatandaşı bazı gayrimüslimlerin değişik alanlarda yoğun bir şekilde yatırım yaptıkları görülmüştür.

1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile gayrimüslimlere tanınan haklara ilaveten verilen yeni ticarî ayrıcalıklar, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim vatandaşların çok kısa bir süre içerisinde hızla zenginleşmesine, buna karşılık gelir dağılımının Müslüman esnafın aleyhine ters orantılı olarak bozulmasına neden olur. Esasında XVIII. yüzyılın sonlarında Müslüman tüccarlar, Osmanlı ticaret hayatına hâkim vaziyetteydiler. Ancak XIX. yüzyıl içinde, Müslüman tüccarların bu güçlü pozisyonları Anadolu'da biraz zayıflamakla birlikte İstanbul'da en aza inmiştir. Avrupalı ve Osmanlı vatandaşı gayrimüslim tüccarların, İstanbul ve Anadolu'nun batı bölgelerinde ticarî faaliyetlerini yoğunlaştırmalarının arka planında Avrupalı diplomatların bu bölgelerde artan etkinliği yatmaktadır. Avrupalı diplomatlar, kendi vatandaşlarını ve vatandaşlarıyla ticarî ilişkide bulunan gayrimüslim tüccarları her yönüyle koruyorlar ve karşılaştıkları her türlü sorunun çözümünde destek veriyorlardı. Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslim tüccarlar bu antlaşmanın imzalanmasıyla vergi ve diğer konularda Müslüman tüccarlara karşı ayrıcalıklı bir konum elde etmişlerdi.⁴⁶⁵

Kapitülasyonlara ilaveten XIX. yüzyılda Batılı devletlere ticaret antlaşmalarıyla verilen bu ayrıcalıklar sonucunda, Osmanlı toprakları adeta Avrupalı tüccarlarla ve Avrupa menşeli ticaret mallarıyla istila edilir. Denizli sancağı da bu durumdan etkilenmiştir. Değişik Avrupa ülkelerinden sermaye sahibi tüccarlar Denizli ve kazalarına gelerek orman ürünleri ve un imalatı başta olmak üzere farklı sektörlerde yatırımlar yapmışlardır. Denizli'nin Garbikaraağaç kazasındaki Beylerli Ormanı

⁴⁶¹ Hamit Pehlivanlı, "Osmanlılarda İstihbaratçılık", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIII, s. 657.

⁴⁶² Kaytan, ipek veya pamuktan yapılmış sicim demektir. Bu işle uğraşanlara da "Kaytancı" denir.

⁴⁶³ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 2.

⁴⁶⁴ Necdet Sevinç, *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, Barış Matbaa ve Mücellit, İstanbul 2010, s. 335-337; Antlaşma maddeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz., Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974, s. 92-113.

⁴⁶⁵ Bildirici, *a.g.m.*, s. 101.

hakkında birkaç yerli tacir ile Avusturyalı Pol Poraviç adlı şahıs, orman memurlarıyla anlaşarak orada bir fabrika inşasıyla (muhtemelen ağaç ürünleri) ormanı tahribe başlamış ve umumi yol olan Karakaçık adlı boğazdan da bir de demiryolu uzatmaya teşebbüs ederek geliş gidişi engellemeye çalışmıştır.⁴⁶⁶ Denizli sancağında yine bir Avusturya vatandaşı hızar fabrikası kurmuş ancak bu fabrikadan usulsüz olarak alınan vergiden dolayı ilgili mercilere şikâyet etmiştir.⁴⁶⁷

Yunan vatandaşı Papnonda adlı kişi, istasyon civarında yaşamakta olup, un fabrikası sahibidir.⁴⁶⁸ Bazı belgelerde adı Pamyanonda Zarboni⁴⁶⁹ şeklinde de geçen bu kişinin fabrikası günümüzde Ulu Cami ile aynı sokak üzerindedir ve İstasyon Caddesi üzerinde de büyük bir üzüm bağı vardır. (EK: 19)⁴⁷⁰

Denizli ve havalisinin en büyük un fabrikası Pandozoplu Un Fabrikası olup, Yunan vatandaşı Kimon Pandozoplu adlı Rum'a aittir. Bu kişinin fabrikası, uzun yıllar öğretmenevi olarak kullanıldıktan sonra yıkılan ve günümüzde park olarak kullanılan Ulu caminin karşısındaki köşededir.⁴⁷¹ Fabrikanın yazıhanesi olarak kullanılan bina ise daha sonra Atatürk Denizli'ye geldiğinde kendisine tahsis edilmiş ve günümüzde de Etnoğrafya müzesi olarak kullanılmaktadır. (EK: 6) Kurtuluş savaşı günlerinde Yunan kuvvetlerinin Denizli'ye yaklaşması üzerine Kuvâ-yı Milliye tarafından Pandozoplu ve Balyoz fabrikalarının aletlerinin söktürülmesine karar verilir ve bir kısım aletleri trenle 6. Fırka Kumandanı adına Dinar'a sevk edilir.⁴⁷²

Bunun gibi o yıllarda Mardiros Sarıyan adlı Ermeni'nin Sarayköy'de büyük bir (muhtemelen çırçır) fabrikası vardır.⁴⁷³

Bazı Avrupalı tüccarlar, açmış oldukları fabrikaları yerli gayrimüslimlere kiraladıkları da olmuştur. Denizli mahallî basında çıkan bir habere göre, (Haberin bulunduğu sayfanın yarısı yırtılmış olması nedeniyle olayın sadece bir kısmını

⁴⁶⁶ *BOA*, BEO 19/1393. 1309 Za 19/15 Haziran 1892.

⁴⁶⁷ *BOA*, Y..EE..KP.. 20/1965. 1321 N 23/13 Aralık 1903.

⁴⁶⁸ *BOA*, ŞD. 1200/29. 1311 N 20/27 Mart 1894.

⁴⁶⁹ *BOA*, DH.MKT. 951/7. 1323 S 25/1 Mayıs 1905.

⁴⁷⁰ *BOA*, İ..ML.. 87/1328 L 09. 1328 L 02/7 Ekim 1910.

⁴⁷¹ *BOA*, İ..ML.. 87/1328 L 09. 1328 L 02/7 Ekim 1910; M. Salih İzmirlioğlu, bu fabrikanın yıkılan öğretmenevinin hizasında, Kayalık Caddesi üzerindeki Kayalık İtfaiye Şubesi'nin karşısında olduğunu belirtmiştir.

⁴⁷² *ATASE/İSH*, K.1191,G.56, B.56-1.

⁴⁷³ Köstüklü, *a,g,e.*, s. 167.

aktarabileceğiz) bir İngiliz vatandaşının Sarayköy’de açmış olduğu pamuk fabrikasını yerli Rumlar’dan Nöhas adında birisi kiralarak işletmiştir.⁴⁷⁴

Galata’da elektrik tesisatı mühendislerinden Mehmed Refik Bey’in yanında görev yapan ve bir dönem Osmanlı Elektrik Şirketi’nde çalışan İspanya vatandaşı ve Latin Katolik cemaatine mensup Antuvan Sorenes’in, Denizli elektrik tesisatının kuruluşunda çalışması için mutasarrıf Tevfik Bey ve Aydın valisi, Dâhiliye Nezâreti’ne ayrı ayrı yazı yazarlar. Emniyet Genel Müdürü’nün de olumlu görüş bildirmesi üzerine, askerî yetkililerin uygun görmesi durumunda izin verileceği bildirilir.⁴⁷⁵

Denizli’ye sonradan gelen yabancı gayrimüslimlerden bazıları, mesleklerinde çok iyi birer uzman oldukları görülmüştür. Eğridir kasabasındaki camilerle suyollarına harcanması için vakfedilen ve işe yaramayacak derecede bozulmasıyla mahalli ihtiyacın karşılanmasında zorluklara neden olan değirmenin İzmir’den getirilen aletlerle bir an evvel tamiri için, Denizli’de mukim Yunanlı ustaya üçbeş gün izin verilerek Eğridir’e gidip gelmesine izin verilmesini Konya valiliği bir telgrafla Denizli mutasarrıflığından ricada bulunur.⁴⁷⁶

Bazı gayrimüslimlerin tütün ticareti yaptıkları da tespit edilmiştir. Denizli’de rejî ambarında muhafaza altında tutulan Karmosaki isimli tüccara ait 219 balya oşürlü ve 25 balya oşürsüz toplam 244 balya, 8298 kilo yaprak tütüne, Kuvâ-yı Millîye kumandanlığı tarafından zorla el konulur.⁴⁷⁷

6.2. Ticarî Faaliyetlerde Kullanılan Muameleler ve Alacakların Tahsili

Ticari hayatta çok aktif olan gayrimüslimler, ticaretlerini devam ettirirken finans ihtiyaçları için kredi kullandıkları olmuştur. O dönemde kredi kuruluşu olarak Menâfi-i Umûmiye Sandıkları, Eytam Sandıkları ve Bankalar faaliyettedir. Ayrıca gerek kendi aralarındaki gerekse Müslümanlarla olan ticari ilişkilerinde ve borç-alacak muamelelerinde; sened alıp-verme, borç ve alacağı takas yapma gibi değişik uygulamalarda bulunmuşlardır. Örnek verecek olursak, Hıristiyan Mahallesi’nden vefat eden Ermeni Agop veled-i Mardalos’un aşağıda kısaca vereceğimiz terekesinde bu uygulamalardan birçoğu görülmektedir.

⁴⁷⁴ *Hülâsa Gazetesi*, Aded: 26, 18 Ca 1328/27 Mayıs 1910, s. 3.

⁴⁷⁵ *BOA*, DH.EUM.5.Şb 49/19. 1336 S 09/24 Kasım 1917.

⁴⁷⁶ *BOA*, DH.ŞFR. 596/73. 1334 E 25/25 Eylül 1918.

⁴⁷⁷ *BOA*, DH.İ.UM 3-5 9/69. 1338 C 18/9 Mart 1920.

“Medîne-i Denizli Mahallâtı’ndan Hıristiyan Mahallesi mütemekkinlerinden ve Devlet-i ‘Aliyye teb‘asının Ermeni Milleti’nden olup bundan akdem fevt olan Agob veled-i Mardelos veled-i Atam’ın verâseti li-ebeveyn kız karındâşı Horbesima ve li-ebeveyn ‘ammîsi Pathiya’nın sulbî kebîr oğulları Kirgor ve ğâib ‘ani’l-beled Aydın Sancağı’nda bulunan Mosis’e münhasıra olduğu tahakkuktan sonra ğâib-i mezbûrun zuhûruna deĝin hisse-i irsiyyesini ahz-u kabza ve hîn-ı zuhûr ve vurûdunda kendüye redd ve teslîme kibel-i şer‘iden vasî nasb olunan li-ebeveyn er karındaşı merkûm Kirkor bi’l-asâle ve bi’l-vasâyeye ve uhtün lehümâ mezbûra Horbesima bi’l-asâle taleb ve ma‘rifetleri ve ma‘rifet-i şer‘ile tahrîr ve ba‘de’l-ihracât beyne’l-verese bi’l-ferizati’ş-şer‘iyye tevzî‘ ve taksîm olunan müteveffâ-yı merkûmdur ki ber-vech-i âti zikr-u beyân olunur. Hurrira fî ğurrati Recebû’l-ferd li-sene erbe‘un ve tis‘îne ve mieteyn ve elf”

Mahkeme ilamının başında ölen kişi ve mirasçıları tanıtıldıktan sonra bıraktığı miras, miktar ve değer olarak aşağıdaki şekilde kaydedilir:

“Köhne Kebîr Minder 1, Yasdik 1 (40)-Köhne Çul 1 (30)-Hurda Karab(i)na 1 (45)-Sarı Takım Tabanca 1 (22)
Köhne Harar Çift 1, Çuval 1 (20)-Hurda Nühâs Saĝır Tencere 1 (22)-El Dıĝanı 1, Nühâs Çanak 1 (12)
Hurda Kahve Takımı 1 (15)-Hurda Gaz Şişesi 1 (10) - Köhne Seccâde 1 (5,20)- Köhne Heybe 1 (5,20)
Köhne Tahta Sandık 1: 10 (10)-Sarayköy Nâhiyesi’nde Mevcûd Ânbâr-ı Şa‘îr Dolu 3.012 fî 3,15: (10.165)
Kezâlik Nâhiye-i Mezkûrada Mevcûd Ânbâr-ı Hınta Dolu 276 fî 8 (2.208)
Kezâlik Nâhiyede Mevcûd Ânbâr-ı Melâz (?) Dolu 79 fî 4,20 (355,20)-Hurda Kebîr Bıçak 1 (5)
Mahalle-i mezbûrada kâin ma‘lûmu’l-hudûd ve’l-müştemilât bir bâb mülk menzilde nisf hissesi olup verese-i mezbûradan üzerlerinde kalmaĝla semeni: 2.000 kuruş.
Ölen kişinin toplam mirası:

“Cem‘ân yekûn-u tereke 14.971 kuruştur.”

Bundan sonra borçları:

“Minhe’l-ihracât” şeklinde aşağıdaki gibi birer birer kaydedilir:

“Deyn-i müsbet Arnabutzâde Osman Aĝa’ya bâ-sened be-şehâdet-i Tavaslızâde İbrahim Aĝa ibn-i el-Hâc Ahmed Aĝa ve Hacı Ali Efendi oĝlu Mustafa Efendi ibn-i el-mezbûr el-Hâc Ali Efendi ve bâ-tahlîf: 2.150 kuruş.”

Arnavutzâde Osman Aĝa’ya senedli borcu olmakla birlikte, Tavaslızâde İbrahim Aĝa ve Hacı Ali Efendi oĝlu Mustafa Efendi’nin şahitliğine başvurulur. Bununla da yetinilmez bir de yemin ettirilir. Bu şekilde vârislerin hakkı gözetilmiştir.

“Deyn-i müsbet millet-i merkûmadan Karabet veled-i Artin’e 18 aded Lîrâ-yı Osmânî bedelinden dolayı bâ-sened be-şehâdet-i Yanaku veled-i Yoĝa ve Kirkor veled-i Mardelos ve bâ-tahlîf: 3.060 saĝ kâime i‘tibâriyle beheri fî 170 kuruş.”

Ölen kişinin kendi milletinden Karabet veled-i Artin’e senedli borcu olmasına rağmen isimleri nedeniyle yine aynı milletten olduklarını söyleyebileceğimiz Yanaku

veled-i Yoğa ve Kirkor veled-i Mardelos'un şahitliklerine başvurulur. Ancak burada yemin istenilmez.

“Sarayköy Nâhiyesi'nden bir kıt'a mazbata mûcibince der-ânbâr mevcûd bulunan zehâir-i mezkûrun 6 ay 10 günlük mağaza îcârından dolayı merkûm Karabet'e bâ-sened deyni olduğu 'inde-ş-şer' tahakkuk etmekle ihrâcî lâzım gelen: 3.160 kuruş”

Ölen kişi, yukarıda adı geçen Karabet'in mağazasını zahire (arpa-buğday) koymak amacıyla kiralamış, kira bedeli olan borcuna karşılık sened verdiği Sarayköy'den gelen bir mazbata ile anlaşılmış ve bu mazbata borcun sübutu için yeterli görülmüştür. Ayrıca şahit istenmemiştir.

“Menâfi'i 'Umûmiyye Sandığı'na bâ-sened deyni olduğu kezâlik 'inde-ş-şer' tahakkuk etmekle ihrâcî lâzım gelen: 904 kuruş”⁴⁷⁸

Ölen kişi ayrıca, kuruluş amacı çiftçiye ucuz kredi sağlayarak desteklemek olan Menâfi-i Umûmiyye Sandık'ından da borç almış, ancak ödeyemeden vefat etmiştir. Sandık resmi bir kuruluş olması nedeniyle, ölen şahsın aldığı borca karşılık verdiği sened yeterli olmuş ve başkaca bir delil istenmemiştir.

Alacakların bir kısmının, havale ile bir başkasından tahsil edildiği de olmuştur. Mesela, Denizli merkezindeki Hıristiyan Mahallesi'nden Rum İstemat'ın eşi olan Kostanti'nin kızı Mariku vefat eder. Mirası oğlu Niyaku ile murahika (hukuken reşid olmayan) kızı Angelina'ya kalır. Mirasın taksiminden önce Niyaku vefat eder ve mirası ana-baba bir kız kardeşi Angelina ile ana-baba bir [baba bir] erkek kardeşi Mihâl'e kalır. Angelina'nın mahkemece atanan (mansup) vasisi Menol ibn-i Hacı Hıristaki ile Mihâl'in talep ve aracılığı ile terekesi bilirkşi tarafından belirlenen fiyat ile (semen-i misliyle) satılır ve şer'î farîzaya göre taksim edilir. Terekede Çamuşoğlu Mina zimmetinde alacağı ortaya çıkar ve bu alacak Tavrasil oğlu Arslan Ağa'dan havale ile (bil-havale) tahsil edilir.⁴⁷⁹

Bir başka belgede ise, ölen bir müslümanın bir Ermeni'deki havaleten olan alacağı, Müslüman öldükten sonra ortaya çıkar ve tahsil edilip mirasçılara pay edilir. Mesela, Uzunpınar Köyü'nden vefat eden Hacı Mehmet oğlu Yusuf b. Hacı Mehmet'in, Ermeni Hacı Gazzar oğlu Arakil Efendi zimmetinde 17 Osmanlı lirası (2091 kuruş/1

⁴⁷⁸ **DŞSD**, 681:99/142. 1 B 1294/12 Temmuz 1877; Ayrıca bkz., **DŞSD**, 681:9/14. 4 Za 1292/2 Aralık 1875; 194/349. 27 R 1297/8 Nisan 1880; 224/413. 25 Mart 1297/6 Nisan 1881; 225/415. 27 C 1298/27 Mayıs 1881.

⁴⁷⁹ **DŞSD**, 682:237/76. 11 Za 1306/9 Temmuz 1889; Ayrıca bkz., **DŞSD**, 682:159/182. 21 Ra 1305/7 Aralık 1887.

lira 123 kuruş) havaleten alacağı olduğu tespit edilip, tahsil edilir ve vereselerine taksim edilir.⁴⁸⁰

Gayrimüslimler, Müslüman komşularına verdikleri borçları tahsil için, borçlunun ölümünden sonra yine Müslüman avukat tutarak alacaklarını tahsil yoluna gitmişlerdir. Bununla ilgili örnek verecek olursak; 1 Nisan 1893 yılında Hıristiyan Mahallesi'nden Rum Meyancı Kıryaku veled-i İlya'nın dilekçesiyle dava vekilerinden (avukat) Hüseyin Yümnü Efendi ibn-i Hafız Mehmet mahkemeye gelerek Yeniköy Karyesi'nden vefat eden Osmancıoğlu Ahmet b. Halil'in varisleri olan hanımı, iki oğlu ve bir kızına vasi nasp ve tayin olan Eytam Müdürü Talmanlızâde Hafız Mehmet Efendi ibn-i İsmail muvacehesinde müteveffa Ahmet'ten ibraz ettiği 13 Mart 1890 tarihli ve müteveffa Ahmet'in imzası ve mührü olan deyn (borç) senedinin havi olduğu 120 adet sîm (gümüş) mecîdiye matlubundan lira-yı Osmanî 122 kuruş hesabıyla 1730 kuruş 20 pare borcu olduğunu ve bu borcu ödemediği için müteveffanın tereke-i vâfiyesinden ödemesi için Eytam Müdürü Mehmet Efendi'ye tenbih olunmasını bilvekalâ talep eder. Eytam Müdürü Mehmet Efendi de, müteveffanın terekesine bilvesâye vâziu'l-yed olduğunu (el koyduğunu) kabul eder ancak borcu reddeder. Davacı vekilden müddeasına mutabık beyyine talep edilir. O da, Altıntop Mahallesi'nden İsmail Efendi ibn-i Hüseyin ile Pelitlibağ Mahallesi'nden Şekur oğlu Mehmet Ali b. Hacı Ahmet'i şahit gösterir. Şahitlerin güvenilirlik durumu (adl-u makbûlüş şehâde olup-olmadıkları) adı geçen mahallelerin imamı, muhtarları ve eşrafından ikişer kişiye sırran (gizlice) ve alenen sorulur. Şahitler tezkiye edildikten sonra mahkemede bil-muvacehe (yüzyüze) şهادetleri ve yeminlerinden sonra 1730 kuruş 20 pareyi Kıryaku'ya ödemesi için Hafız Mehmet Efendi'ye tenbih edilir.⁴⁸¹

Bazen bu alacakların tahsili, avukata gerek duyulmadan gayrimüslim alacaklının lehine Müslüman şahitlerin şهادeti ve aracılar vasıtasıyla da gerçekleştirilmiştir. Meselâ, 27 Şubat 1894 tarihli bir belgede, Denizli'ye tabi Şamlı Çiftliği'nde oturan Rum Nikolaki veled-i Harafın mahkemede aynı çiftlikten 15 ay önce vefat eden Hasan Ali b. Hasan Ali'den alış-veriş ve borçtan 1401 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla müteveffa Hasan Ali'nin mirasçıları olan hanımı ve iki oğlundan alacağını ister.

⁴⁸⁰

DŞSD, 685:277/1186-b. 1 R 1320/8 Temmuz 1902.

⁴⁸¹

DŞSD, 684:23/59. 14 N 1310/1 Nisan 1893; Geniş bilgi için bkz., *DŞSD*, 684:48/110. 7 N 1310/25 Mart 1893; 59/129. 29 Za 1310/14 Haziran 1893; 129/307. 17 Za 1311/22 Mayıs 1894; 685:48/206. 17 Z 1316/29 Mart 1899; 272/1168. 1 Ca 1320/6 Ağustos 1902.

Çocukların vasisi olan anne borcu inkâr edince Nikolaki'den beyine talep edilir. Nikolaki de aynı çiftlikten iki müslimi şahit gösterir. Şahitlerin durumu çiftlik imamı ve muhtarı ile eşraftan iki kişiye sırran ve alenen sorulur. Şahitler tezkiye edilirler. Alacak ispat edildikten sonra Nikolâki yemin etmek üzere iken Müslümanlardan bazılarının tavassutu ile Nikolaki, fidaen lil-yemin çocuklar için 331 kuruş hat ve tenzil ederek sulh olur. Annenin bunu çocuklar için nef-i mahz (kesin fayda) görmesiyle kalan 1070 kuruşun müteveffanın tereke-i vâfiyesinden Nikolaki'ye verilmesi anneye tenbih olunur.⁴⁸²

Gayrimüslimler kendi aralarındaki borçlanmalarda, isterse bu anne-baba ile çocukları arasında olsun isterse başka bir kişi veya akrabalar arasında olsun, borca karşılık mal vererek (takas) mahsuplaştıkları görülmüştür. Nitekim şer'iyye sicillerindeki 5 Eylül 1902 tarihli bir belgeye göre;

Şer'i mahkeme kâtiplerinden Abdulkadir Efendi ibn-i Ali, aşağıdaki hususun mahallinde dinlenilip kaydedilmesi için mahkemeden izinli olarak Büyük Çarşı civarındaki Dedeğa Hanı'na varıp, şer'i meclis akdeder. Meclisin akdine sebep olan adı geçen handa misafir olarak kalan aslen Rodos Vilayeti'nin Arhanbalusi Köyü'nden Rum Papuççu esnafından Andon veled-i Nikola; oğlu Mihal ve kızı Anola'ya anneleri müteveffıye zevcesi Harşola bint-i Yorgi'den mevrus 70 Osmanlı lirasının eşit olarak zimmetinde borç olduğunu, borcuna karşılık mezkûr köydeki bir parça 4 dönüm tarlayı ve ağaçlarını 40 Osmanlı lirası mukabilinde, yine aynı köyde 1,5 dönüm zeytin bahçesini 30 Osmanlı lirası mukabilinde oğlu ve kızına mütesaviyen sattığını, onların da alacakları olan 70 Osmanlı lirası karşılığında takas ve mahsup etmeyi kabul ettiklerini, ayrıca aynı köydeki bir odalı evini oğlu Mihal'in büyük kızı olan torunu Haryas Safyanu'ya sattığını, evin bedeli olan 1000 kuruşu tamamen aldığını belirtip, adı geçen gayrimenkulleri mahallinde aid olduğu komisyon huzurunda mezkûr şahıslar namına ferağ ve takriri, adı geçen köyde oturan Rum Heci Lağor oğlu Heci Yorgi'ye kabulüne bağlı vekâlet verdiğini ifade eder. Kâtip durumu mahallinde yazıp, kendisiyle beraber gönderilen ümenâ-i şer ile mahkemeye gelip, yukarıdaki olayı vuku bulduğu üzere inha ve takrir eder.⁴⁸³

⁴⁸² *DŞSD*, 684:103/236. 21 Ş 1311/27 Şubat 1894.

⁴⁸³ *DŞSD*, 685:263/1126. 1 C 1320/5 Eylül 1902.

Gayrimüslim alacaklılardan bazılarının, araya birilerinin girmesiyle (sulhçuzlaştırıcı), alacaklarının bir kısmından vazgeçerek sulh oldukları tespit edilmiştir. Örnek verecek olursak; Aydın Sancağı'ndan Ermeni Hacı Gayramis veled-i Anton, Denizli'nin Hıristiyan Mahallesi'nden Ermeni asıllı Uşaklıoğlu Serkiz veled-i Hacı Kalos'la duruşmaya çıkar. Serkiz'e 1875 senesi 20 Eylülünde 331 dolu buğday sattığını ve sağ akçe olarak 4.320 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla (daha önceden) açmış olduğu davadan araya giren sulhçuların tavassutuyla kendi rızasıyla 25 aded yüzlük Osmanlı lirası üzerine sulh olduklarını ve Serkiz ile karşılıklı olarak birbirlerinin zimmetini ibra ettiklerini bildirirler. Böylece, araya giren uzlaştırıcıların vasıtasıyla Ermeniler'den iki kişi, aralarında anlaşarak davayı sonlandırmışlardır.⁴⁸⁴

Gayrimüslimler borçlanırken (bu bir şahsa veya bir kuruma da olabilir) Müslümanların gayrimüslim komşularına (komşuluktan amaç aynı yerleşim yerinde yaşamalarıdır) kefil oldukları görülmüştür. Meselâ, 5 Mart 1900 tarihli bir belgede;

Hıristiyan Mahallesi'nden Rum Koca Andon Laza veled-i Andon, Eytam Müdürü Tahir Efendi ibn-i Hafız Mehmet hazır olduğu halde Koyun Aliler Köyü'nden vefat eden Koca Mehmet oğlu Ali b. Mehmet'in kızı Cennet'e vasi tayin edilen Abdulkadir Efendi ibn-i Ali'deki yetimin malından (faizi ile birlikte) iki yıllığına toplam 49 sîm mecîdiye 2 çeyrek borç aldığı ifade eder. Bu ifadeden sonra Gürcan Mahallesi'nden Kızılhisarlızâde Hasan Efendi ibn-i el-Hac Hüseyin ve biraderi Emin Efendi ibn-i Hüseyin mahkemede vasinin huzurunda eytam müdürü de hazır olduğu halde Laza'nın borcuna kefil ve zamin (garantör) olduklarını ifade ederler.⁴⁸⁵ Bu örnek de gösteriyor ki, Müslümanlar rahatlıkla gayrimüslim bir kimseye kefil olmuşlardır.

6.3. Sanayide Gayrimüslimler

Ticarî alanda tüm imkânları değerlendiren gayrimüslimler, sanayide de çok büyük varlık göstermişlerdir. Nitekim Yunanistan başbakanı Venizelos'un, Batı Anadolu'daki sanayi hareketlerinde Rumların rolüne dair 30 Mart 1919 tarihinde Yunanistan'ın Londra Büyükelçisi Kaklamanos'a gönderdiği bir belgede belirttiğine göre, Rumlar bölge sanayinin yaklaşık % 80'ini ellerinde tutmaktadır. Batı Anadolu'da

⁴⁸⁴

DŞSD, 681:32/45. 29 R 1293/24 Mayıs 1876.

⁴⁸⁵

DŞSD, 685:103/452. 3 Za 1317/5 Mart 1900; Ayrıca bkz., *DŞSD*, 685:87/370. 25 B 1317/29 Kasım 1899; 684:105/242. 1 Ş 1311/7 Şubat 1894.

1031 Türk fabrikasına karşın Rumların 37.643 işçi çalıştıran 3.007 fabrikası vardır. Bunlar, gıda, sanayi, pamuk ve kereste fabrikalarıdır. Denizli ve havalisinin en büyük un fabrikası Pandozoplu Un Fabrikası olup, bir Rum'a aittir. Bunun gibi Mardiros Sarıyan adlı Ermeni'nin Sarayköy'de büyük bir fabrikası vardır. Bunlar yüzlerce örnekten yalnızca birkaçı olup, Venizelos'un yukarıda belirttiği gibi, Rumların sanayi alanında üstünlüğü tartışılmaz boyuttadır.⁴⁸⁶

Yukarıda belirtilen Sarayköy'deki fabrika, bir çırçır fabrikası olup, sahibi de İngiliz vatandaşı bir Ermeni'dir. Millî Mücadele döneminde bu fabrika, Demirci Mehmet Efe tarafından Atçalı Kosti Efendi'ye bağışlanmıştır. Fabrikadaki mevcut pamuklar da, Demirci Mehmet Efe namına kızanları tarafından alınıp götürülmüştür.⁴⁸⁷

Sanat ve ticaret sahasında gayrimüslimlerin, özellikle Rumların ağırlığı çok açıktır. Bütün Rumlar, sanatkârlık, ziraat ve en çok ticaretle uğraşmışlar ve Türk Milleti'nin ziraatla kazandığını, özellikle ticari aracılıklarla satın alarak Türkler'den daha zengin hale gelmişlerdir.⁴⁸⁸

Şer'îye Sicil Defterleri'nde gayrimüslimlerle ilgili hükümler incelendiğinde, o dönemde işletmekte oldukları fabrikalardan bazılarını tespit etmek mümkün olmaktadır. Meselâ; Çarşû-yu Kebîr (Kaleiçi Çarşısı) civarında Dörtçeşme Camii'nin yakınındaki Ateş (muhtemelen kiremit) Fabrikası, Rum Mahallesi'nden Haralambo veled-i Karabet, Arslan veled-i Hacı Tavrasil ve Açıkbaş İstadi veled-i Atam'ın, ortak olarak işlettikleri bir fabrikadır.⁴⁸⁹

1894 yılına ait bir kayda göre, istasyon civarında yaşayan⁴⁹⁰ Yunanistan vatandaşı Pamnonda veled-i Zarbon (Pamyanonada Zarboni⁴⁹¹), Kerizlik Altı denilen mevkide 2 taşlı (değirmen taşı) Un Fabrikası (**EK: 21**) yaptırmış ve müştemilat olarak da üstte 5 oda, altta 7 oda ve bir ahırdan oluşan bir ev inşa ettirmiştir.⁴⁹²

---

486 Köstüklü, *a.g.e.*, s. 167.

487 Emin Aslan Tokat, *Millî Mücadelede Sarayköy Hatıralarım*, Yay., Esat Özberk, İstanbul, 1995, s. 50-51.

488 Aker, *a.g.e.*, s. 6.

489 *DŞSD*, 681:27/36. 25 Ra 1293/20 Nisan 1876.

490 *BOA*, ŞD. 1200/29. 1311 N 20/27 Mart 1894.

491 *BOA*, DH.MKT. 951/7. 1323 S 25/1 Mayıs 1905.

492 *DŞSD*, 684:75/161. 10 Ra 1311/21 Eylül 1893.

1902 yılında Karakurt'ta vâriissiz olarak ölen Corci Abdullah adlı bir Rum,⁴⁹³ geride bir un fabrikası, bir makarna fabrikası, esbab, han, hane, misafirhane, üzüm bağı, bahçe ve yoncalık bırakır.⁴⁹⁴

Osmanlı döneminde Denizli'de mahallî basın fazla gelişmemiştir. O günlerden günümüze sadece Hülâsa ve Kahraman gazetelerine ait birer nüsha kalmıştır. (EK: 11) Bunlardan Hülâsa Gazetesi'nde geçen bir habere göre, (Haberin bulunduğu sayfanın yarısı yırtılmış olduğundan olayın bir kısmını aktarabileceğiz) bir İngiliz vatandaşının Sarayköy'de açmış olduğu pamuk fabrikasını yerli Rumlar'dan Nöhas adında birisi kiralarak işletir. İngiltere Kralı Edward'ın (VII. Edward, 9 Kasım 1841-6 Mayıs 1910) ölümü üzerine, cenaze töreninin gerçekleştiği gün taşrada bulunan fabrika sahibi kiracısına bir mektup göndererek matem alameti olarak o gün için fabrikaya İngiliz Bayrağı çekilmesini ve yarıya kadar indirilmesini söyler. Kiracı da bu tavsiyeyi yerine getirir. Sarayköy belediye tabibi ile araları açık olan bir kısım halk, bunu doktor yaptırdı, biz doktoru istemeyiz diye çıkışlılar ve toplantı nizamnâmesine muhalif bir miting düzenleyip İngiltere Bayrağı'nı indirmek isterler. Bunun üzerine fabrikanın kiracısı Nöhas, ilgili yerlere müracaat eder. Sarayköy kaymakamı da merkezden (Denizli) kuvvet ister. Jandarma kumandanı bir takım asker ile Sarayköy'e giderek müşevvişleri (teşvikçileri/provokatörleri) tutuklar.⁴⁹⁵

Yine bir Yunanistan vatandaşı olup, daha önce adı geçen ve bundan sonraki bölümlerde de adı sık sık geçecek olan Kimon veled-i Pandozoplu, Saraylar Tepesi Mahallesi'nde (Yunanistan vatandaşı olduğu için) misafiraten oturmaktadır.⁴⁹⁶ Bu kişi, bölgenin en büyük un fabrikası olan Pandozopulos Un Fabrikası'nın sahibidir. Bu fabrikada aynı zamanda bir de dökümhane mevcuttur. 1918 tarihli Mondros Ateşkes Anlaşması sonucu Osmanlı Ordusu'ndaki bütün ağır silahlar etkisiz hale getirilmiş, anlaşma gereği Osmanlı ordusundaki bütün topların kamalarının ve makineli tüfeklerin, İstanbul'daki İtilaf Devletleri kuvvetlerine teslim edilmesi kabul edilmiştir. Bu anlaşma uyarınca, Denizli'deki 8 Erhard Dağ Topu'nun kamaları ve nişangâhları da İstanbul'a gönderilir. Daha sonra bu topların kamaları Pandozopulos Fabrikası'nda⁴⁹⁷ topçu

⁴⁹³ Gerçek adı, Halepli Corci Abdullah veled-i Şükrü. Bkz., *DŞSD*, 685:81/343. 7 B 1317/11 Kasım 1899.

⁴⁹⁴ *DŞSD*, 685:264/1135. 29 Ca 1320/3 Eylül 1902.

⁴⁹⁵ *Hülâsa Gazetesi*, Aded: 26, 18 Ca 1328/27 Mayıs 1910, s. 3.

⁴⁹⁶ *DŞSD*, 685:25/105. 11 N 1316/23 Ocak 1899.

⁴⁹⁷ Aker, *a.g.e.*, s. 37.

subaylarından Binbaşı Latif Bey'in⁴⁹⁸ nezaretinde Kıpkip Ahmet Bey⁴⁹⁹ tarafından imal edilip, 4 Mart 1920 tarihinde denemesi yapılmış ve aynı gün⁵⁰⁰ cepheye gönderilmiştir.⁵⁰¹

Yukarıda görüldüğü üzere Rumlar Denizli'de un fabrikaları konusunda yoğunlaşmışlar ve adeta tekel konumuna gelmişlerdir.

6.4. Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odalarında Gayrimüslimler

Amerika'nın keşfi, Afrika'yı dolaşarak Uzakdoğu pazarlarına ulaşacak yeni ticaret yollarının bulunması, İngiltere'de buharlı makinalarla başlayan sanayi devrimi, Fransız İhtilal'i'nin getirdiği toplumsal rüzgârlarla dünyanın çehresi hızla değişmeye başlamıştı. Yeni bir ekonomik sistemin ilk adımları, dünya üzerindeki güç dengelerindeki değişimler, sanayi ve ticaretin birbirini besleyerek hızla gelişmesi, taşımacılıkta sağlanan gelişmeler, icat ve keşifler ve o günün şartlarında bile olsa yaşanmaya başlanan küreselleşme; daha önceleri uygarlık ve gelişmenin örnek coğrafyası olan Osmanlı, Rus, Hint, Çin gibi doğu imparatorluklarının önüne yeni bir problem getirdi. Bu problemin adı, "Modernleşme"ydi. Osmanlı İmparatorluğu ise, Tanzimat ile bu yöndeki ilk büyük hamlesini gerçekleştirmişti. Geleneksel Osmanlı esnaf loncaları, Batı'nın endüstriyel üretimi ve gelişmiş ticaretinin de etkisiyle, ekonomik işlevlerini yerine getiremeyerek çökmüşlerdi. Yaşanan tüm bu gelişmeler, farklı bir anlayış ve yaklaşımla, üretimin ve ticaretin yeniden örgütlenmesini gerektiriyordu. İlk olarak; tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi amacıyla bir dizi idari ve hukuksal düzenlemeye gidildi ve bunun sonucunda 25 Haziran 1876'da *Meclis-i Ticaret ve Ziraat* kuruldu. Büyük ölçüde *uzman ve entelektüel danışmanlık* olarak değerlendirilebilecek bir işlev ve konumda bulunan Meclis-i Ticaret ve Ziraat, 1879 yılından itibaren *Meclis-i Ticaret* olarak faaliyetlerini sürdürdü. Meclis-i Ticaret, 19 Ocak 1880'de kurulan *Dersaadet Sanayi ve Ticaret Odası*'nın çekirdeğini oluşturdu ancak, sanayi odası kurulmasına rağmen faaliyete geçememiştir. 16 Ağustos 1881 tarihinde Dersaadet Ticaret Odası, dâhili nizamnâmesini yayınladıktan sonra ilk toplantısını 14 Ocak 1882 tarihinde Galata'da Mehmet Ali Paşa Hanı'nda yaparak

⁴⁹⁸ Toker, *a.g.e.*, s. 63 ve Ahmet Akif Tütenk, *Millî Mücadelede Denizli*, Ahenk Matbaası, İzmir 1949, s. 36'da, Abdullatif Bey olarak geçmektedir.

⁴⁹⁹ Toker, *a.g.e.*, s. 63; Tütenk, *a.g.e.*, s. 36.

⁵⁰⁰ Toker, *a.g.e.*, s. 63 ve Tütenk, *a.g.e.*, s. 36'da, 8 Mart 1920 şeklinde geçmektedir.

⁵⁰¹ Aker, *a.g.e.*, s. 321.

faaliyete başlamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun her alanda çöküş yaşadığı bir dönemde ekonominin kurtarıcısı olması umudu olmuştur. 11 Mart 1889 tarihinden itibaren ticaret odalarının ticaret, ziraat ve sanayi odaları haline dönüştürülmesiyle, ticaret odaları aynı zamanda ziraat ve sanayi odası işlevlerini de kazanmış olurlar.⁵⁰²

İlk örneği devletin başkenti İstanbul'da kurulan ticaret ve ziraat odaları daha sonra diğer vilayet, sancak ve kazalarda da kurulmaya başlandı. Osmanlı topraklarında sanayinin gelişmesine bağlı olarak daha sonraki süreçte *Sanayi Odaları* da kurulmuştur. Müslümanlarla gayrimüslimler bu odalarda birlikte ferdî ve müşterek menfaatler etrafında üye olarak çalışmaya başladılar. Bu odalarda kimlerin, kaç sene çalıştığını göstermesi açısından tek kaynağımız Aydın Vilâyet Salnâmeleri olmuştur. Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne göre, Denizli Sancağı'nda ilk önce 1300 H (1882/83) yılında Tavas Kazası'nda, bir yıl sonra da Denizli merkez kazada, yirmi yıl sonra da Çal Kazası'nda Ziraat Odaları'nın faaliyette olduğu görülmektedir. Bu odaya üye olan gayrimüslimlerin adları ve üyelik süreleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

40. Ziraat Odaları'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları⁵⁰³

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1300 H (1882/83)	-	Kâtip Yordan Efendi (Tavas) 1/3
1301 H (1883/84)	Tavrasi Oğlu Arslan Ağa 1/2	-
1302 H (1884/85)	Tavrasi Oğlu Arslan Efendi 1/2	-
1303 H (1887/88)	Arslan Efendi 1/2	-
1303 M (1885/88)	Arslan Efendi 1/3	-
1304 M (1888/89)	Arslan Efendi 1/3	-
1305 M (1889/90)	Arslan Efendi 1/3	-
1306 M (1890/91)	Arslan Efendi 1/2	-

502

http://www.ito.org.tr/wps/portal!/ut/p/c4/04_SB8K8xLLM9MSSzPy8xBz9CP0os3iDgCBzUzcPIwOL_AcDHA0-LYLMgL_MQAwNDI_2CbEdFAMHK4_g/ (23.04.2012); Komisyon, *İstanbul Ticaret Odası 123 Yaşında (1882-2005)*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, m.a.y., İstanbul 2005, s. 8; Tabakoğlu, *a.g.m.*, s. 230.

503

Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1326 H (1908/09)	-	Yorgi Efendi Yanko Efendi (Çal) 2/4
------------------	---	--

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, Denizli Ziraat Odası'nda Tavrasi oğlu Arslan Ağa 6 yıl, Tavas Kazası'nda Kâtip Yordan Efendi 1 yıl, Çal Kazası'nda da Yorgi Efendi ve Yanko Efendi 1'er yıl görev yapmışlardır. Burada dikkatimizi çeken husus, hem Denizli merkezde hem de kazalarda gayrimüslimlerin ziraat odalarına ilgi gösterdikleri ve temsil olarak iyi bir konumda olduklarıdır. Salnâmelerde odaya üye olan şahısların meslekleri belirtilmediği için herhangi bir değerlendirme yapmamız mümkün görünmemektedir.

1882 yılında her vilayet ve livada birer ticaret odası kurulması emredilmesi üzerine⁵⁰⁴ ziraat odasının kurulmasından sonra, bir tarım şehri olan Denizli sancak merkezinde 1301 H (1883/84) yılında Ticaret Odası da kurulmuş ve burada ticarete Müslümanlardan daha iyi durumda olan gayrimüslimler birlikte çalışmışlardır. Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nde verilen bilgilere göre, Denizli Ticaret Odası'na üye olan gayrimüslimlerin adları ve üyelik süreleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

41. Ticaret Odası'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları⁵⁰⁵

Yılı	I. Gayrimüslim Üye	II. Gayrimüslim Üye
1301 H (1883/84)	Hacı Timraz Efendi 1/2	-
1302 H (1884/85)	Mihalaki Efendi	Simon Efendi 2/6
1303 H (1887/88)	Hacı Timraz Efendi 1/2	-
1303 M (1885/88)	Timraz Efendi 1/3	-
1304 M (1888/89)	Timraz Efendi 1/2	-
1305 M (1889/90)	Timraz Efendi 1/2	-
1306 M (1890/91)	Timraz Efendi 1/2	-
1307 M (1891/92)	Timraz Efendi 1/2	-

⁵⁰⁴

Karaçam, *a.g.t.*, s. 149.

⁵⁰⁵

Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

Yukarıdaki tabloda verilen bilgilere göre Denizli Ticaret Odası'nda Hacı Timraz Efendi (1+6) 7 yıl, Mihalaki Efendi ve Simon Efendi 1'er yıl görev yapmışlardır. Salnâmelerde bu üyelerin hangi ticarî faaliyetlerle iştiğal ettikleri belirtilmediğinden bu konuda herhangi bir değerlendirme yapamıyoruz.

Denizli sancak merkezinde Ziraat Odası'nın kurulmasından 13 yıl sonra sonra, Çal kazasında da bir ziraat komisyonu oluşturulmuştur. Aydın Vilâyet Salnâmelerine göre, bu komisyonda görev yapan gayrimüslimlerin adları ve görev süreleri de şöyledir:

42. Çal Ziraat Komisyonu'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları⁵⁰⁶

Yılı	I. Gayrimüslim Üye	II. ve III. Gayrimüslim Üye
1313 H (1895/96)	Çonkul Nikolaki Efendi	Toma Oğlu Vasilaki Efendi Sava Efendi (Çal) 3/6
1314 H (1896/97)	Çomgul (Çonkul) Nikolaki Efendi	Toma Oğlu Vasilaki Efendi Sava Efendi (Çal) 3/6

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, Denizli Sancağı'nda sadece Çal kazasında oluşturulan bu komisyonda, Çonkul Nikolaki Efendi, Toma oğlu Vasilaki Efendi ve Sava Efendi 2'şer yıl görev yapmışlardır. Bu komisyonda dikkatimizi çeken en önemli husus, gayrimüslimlerin Çal kazasına XIX. yüzyıl sonlarında gelip yerleşmelerine rağmen çok kısa zamanda kendilerini ziraat konusunda ispat ederek Çal ziraat komisyonunun yarısının gayrimüslimlerden teşekkül etmesidir. Bu durum bize, Çal kazasına sonradan gelip ikamet eden gayrimüslimlerin tarım konusunda Müslümanlardan daha ileri konumda olduğunu göstermektedir.

Denizli Ticaret Odası kuruluşundan oniki yıl sonra, 1312 H (1894/95) yılında Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası şekline dönüşmüştür. Ancak Ticaret ve Sanayi Odaları kanunu 1910 yılında çıkarılabildiği.⁵⁰⁷ Bu odaya da Müslümanlar ve gayrimüslimler üye olarak beraberce çalışmaya devam etmişlerdir. Ticaret odasında bir üye ile temsil

⁵⁰⁶
⁵⁰⁷

Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır. Karaçam, *a.g.t.*, s. 149.

edilen gayrimüslimler; ziraat, ticaret ve sanayi odasında birden fazla üye ile temsil edilmeye başlamışlardır. Yine Aydın Vilâyet Sahnâmeleri'nden edindiğimiz bilgilere göre, bu odaya üye olan gayrimüslimlerin adları ve üyelik süreleri aşğıdaki tabloda gösterilmiştir:

43. Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları⁵⁰⁸

Yılı	I. Gayrimüslim Üye	II. ve III. Gayrimüslim Üye
1312 H (1894/95)	Mihalaki Efendi	Heci Serkiz Efendi 2/6
1313 H (1895/96)	Mihalaki Efendi	Heci Serkiz Efendi 2/6
1314 H (1896/97)	Havikyan İstepan Efendi	Arslan Ağa Haralambo Efendi 3/7

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, üç yıl Denizli Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası şeklinde çalışmasını devam ettiren bu odada, Mihalaki Efendi ve Heci Serkiz Efendi 2'şer yıl, Havikyan İstepan Efendi, Arslan Ağa ve Haralambo Efendi 1'er yıl görev yapmışlardır.

Sarayköy gibi sanayileşmenin olduğu bir kazanın yanı sıra, sanayileşmenin olmadığı ancak ziraat ve ticaretin yaygın olduğu kazalarda, ticaret ve ziraat odalarının açıldığı görülmektedir. Aydın Vilâyet Sahnâmeleri'ndeki verilere göre, bu odalara üye olan gayrimüslimlerin adları ve üyelik süreleri de aşğıdaki tabloda gösterilmiştir:

44. Ticaret ve Ziraat Odaları'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları⁵⁰⁹

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1313 H (1895/96)	-	İstefan Antopulos Efendi

508
509

Tablodaki veriler Aydın Vilayet Sahnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.
Tablodaki veriler Aydın Vilayet Sahnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

		Hacı Nikola Ağa (Saray[köy]) 2/7
1314 H (1896/97)	-	İstifan Antopolovi Efendi Heci Nikola (Saray[köy]) 2/7
1315 H (1897/98)	Kiğork Efendi Arslan Efendi Haralambos Efendi 3/7	Çonkul Nikolaki Vasilaki (Çal) 2/4 İstefan Nikola (Saray[köy]) 2/5 Hacı Tuvan Ağa (Garbikaraağaç) 1/3
1316 H (1898/99)	Kiğork Efendi Arslan Efendi Haralambos Efendi 3/7	Çonkul Nikolaki Sava Ağa (Çal) 2/3 İstefan Hacı Nikola (Saray[köy]) 2/6
1317 H (1899/1900)	Kiğork Efendi Arslan Efendi Haralambos Efendi 3/8	Nicolaki Efendi Sava Efendi (Çal) 2/3
1319 H (1901/02)	Arslan Efendi Kiğorkyan Efendi 2/7	Yanko Efendi Nicolaki Efendi Sava Efendi (Çal) 3/3
1320 H (1902/03)	Arslan Efendi Mihalaki Efendi 1/4	Yanko Efendi Nicolaki Efendi Sava Efendi (Çal) 3/3
1321 H (1903/04)	Arslan Efendi Mihalaki Efendi 2/4	Yanko Efendi Nicolaki Efendi Sava Efendi (Çal) 3/3 Serço Efendi (Saray[köy]) 1/4
1323 H (1905/06)	Arslan Efendi Mihalaki Efendi 2/4	Yanko Efendi Nicolaki Efendi Sava Efendi (Çal) 3/3

		Serço Efendi (Saray[köy]) 1/4
1326 H (1908/09)	Mihalaki Efendi Arakil Efendi 2/6	Serço Efendi (Saray[köy]) 1/4

1315 H (1897/98) tarihine kadar üç yıl Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası şeklinde faaliyet gösteren oda, bu tarihten itibaren Ticaret ve Ziraat Odası adını almıştır. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Denizli merkez Ticaret ve Ziraat Odası'nda Arslan Efendi 8 yıl, Mihalaki Efendi 7 yıl, Kiğork Efendi 5 yıl, Haralambos Efendi 3 yıl ve Arakil Efendi 1 yıl görev yapmıştır. Sarayköy kazasında Serço Efendi 6 yıl, İstefan Antopulos Efendi ve Hacı Nikola Ağa 4'er yıl, Çal kazasında Çonkul Nikolaki 9 yıl, Sava Ağa 8 yıl, Yanko Efendi 5 yıl ve Vasilaki 1 yıl görev almıştır. Garbikaraağaç kazasında ise sadece Hacı Tuvan Ağa 1 yıl görev yapmıştır. Salnâmelerde odalara üye olan şahısların meslekleri, işlettikleri fabrikalar, ticarethaneler ve üretimleri belirtilmemesi nedeniyle bu konularda maalesef bilgi veremiyoruz.

Denizli ile birlikte aynı zaman dilimine yakın dönemde Sarayköy kazasında da sanayi odası açılmıştır. Çünkü o dönemde Sarayköy, Denizli'den sonra sanayileşmenin olduğu tek kazadır. Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nden edindiğimiz bilgilere göre, bu odaya üye olan gayrimüslimlerin adları ve üyelik süreleri şöyledir:

45. Sarayköy Kazası Sanayi Odası'nda Görev Yapan Gayrimüslimler ve Oranları⁵¹⁰

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1313 H (1895/96)	-	Boyacı Yorgi Oğlu Yanako Ağa (Saray[köy]) 1/7
1314 H (1896/97)	-	Boyacı Yorgi Oğlu Yanako (Saray[köy]) 1/7

⁵¹⁰

Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, Sarayköy Sanayi Odası'nda sadece Boyacı Yorgi oğlu Yanako Ağa 2 yıl görev yapmıştır. Buradan Yanako Ağa'nın baba mesleği olan boyacılık ile uğraştığını söyleyebiliriz.

6.5. Madencilikte Gayrimüslimler

Osmanlı tarihinin büyük bir bölümünde madencilik, hazine gelirleri içerisinde çok önemsiz bir yer tutmuş, zaman içerisinde madenciliğin ekonomideki yeri daha da azalarak XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı Gayrisafi Milli Hasılası'nın yüzde birinden daha azını oluşturmuştur.⁵¹¹

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar madenler, hanedana ait ve darphaneye bağlı olarak idare edilmiştir. 1829 yılında, hazinelerin birleştirilmesine çalışıldığı zaman ise, madenler tamamen devlet hazinesine devredilmiştir.⁵¹² Devlet yöneticileri, Tanzimat'a kadar, madenlerin idare ve işletme usullerini mevcut teamülleri de göz önüne alarak kanunnâmelerle tespit etmiştir.⁵¹³ Bu kanunnâmeler şer'î hükümlere göre hazırlanmış, çalışanlarla ilgili düzenlemeler de doğal olarak şeriata uygun düşecek bir biçimde tatbik edilmiştir.⁵¹⁴ Ancak bu durum ileriki dönemlerde Osmanlı madenciliğinin çöküşünü hızlandıran en büyük nedenlerden bir olmuştur. Çünkü Osmanlı maden mevzuatı, artık günün şartlarına uygun değildir.

II. Mahmut zamanında Osmanlı'nın batılılaşma süreci içerisinde birçok değişik kurumun veya uygulamanın ortaya çıkmasına bağlı olarak 1842 yılında Maâdin-i Hümayun Meclisi oluşturulmuştur. Doğal olarak bu meclisin ihdas edilmesindeki temel amaç, Osmanlı topraklarındaki madenlerin en verimli şekilde işletilmesi için gerekli şartları oluşturmaktır.⁵¹⁵

XIX. yüzyılda yabancı devletlerle yapılan ticaret antlaşmalarının bir neticesi olarak, yabancı kaynaklı işlenmiş madenlerin Osmanlı pazarlarını istila etmesi ve Osmanlı Devleti'nin 1851 ve 1855 yılında gerçekleşen Paris Fuarı'na katılması sonucunda maden sanayisinin değerini kavramasıyla toprak rejimini ve mülkiyetini

⁵¹¹ Donald Quataert, "19. yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c. IV, s. 914.

⁵¹² Karal, *a.g.e.*, c.IV, s. 455-456.

⁵¹³ Karal, *a.g.e.*, c. II, s. 246.

⁵¹⁴ M. Bülent Varlık, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul 1985, c. IV, s. 917.

⁵¹⁵ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik" *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. III, s. 316.

tespit eden 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi çıkartılır ve bu kanunnâmede madenlere de yer verilir.⁵¹⁶ Bu kanunnâmeye göre, mirî ve tahsisat türünden olan vakfedilmiş topraklarda keşfedilen madenlerin hazineye, terk edilmiş topraklarda ve halkın istifadesine bırakıldığı halde kullanılmayan topraklarda bulunanların 1/5'inin devlete, mütebakisinin ise madeni keşfeden kişiye ait olacağı hükmü konur. Bunun yanı sıra, vakıf olan arazilerde keşfedilen madenler vakıflara, köy ve kasabalardaki mülk arazilerde keşfedilip işletilen madenlerin 1/5'i devlete, diğer kısmı mülk sahibine ait olacaktır hükmü getirilir.⁵¹⁷

Maden bulan kişi, bulduğu madenin işletme imtiyazını almak isterse, onu işletecek finansmana sahip olduğuna dair teminat vermesi gerekiyordu. Aksi takdirde, işletme imtiyazı, bu teminatı gösterecek başka birine verilecek ve bulan kişiye de belli bir tazminat ödenecekti. Bu kanunnâmeden üç yıl sonra, 17 Temmuz 1861 yılında ilk defa *Maâdin Nizamnâmesi* hazırlanır. Bu nizamnâmeye göre yabancı fert ve şirketlere imtiyaz verilmeyecek ancak yabancı uyrukta olanlar, Osmanlı vatandaşları tarafından kurulmuş olan şirketlere hissedar olarak girebileceklerdi.⁵¹⁸

Batı standartlarına uygun olarak 1810 tarihli Fransız Maden Kanunu'nun tercümesi yoluyla hazırlanıp, 19 Mayıs 1861 tarihinde yayınlanan bu nizamnâme ile madencilikle ilgili olarak; madenlerin araştırılması, maden ocaklarından çıkarılan madenlerin işlenmesi, madenlerden alınacak vergiler, madenlerin işleneceği tesislerin ve maden işletmeciliğinde çalışan amelelerin haklarının korunması gibi hususların çağdaş hale getirilmesi hedeflenir. Yine bu nizamnâme ile ocaklarda maden çıkarma işleminin usulüne uygun olarak yapılıp yapılmadığını denetlemek üzere her maden ocağında bir mühendis ve bazı eyaletlerde de maden başmühendisi bulundurma zorunluluğu getirilir.⁵¹⁹ 1860'lı yılların sonlarına doğru madenler karma bir işletim sistemine tabi tutuldular. Maden devlete (padişaha), üretim ve satış hakları da özel işletmelere kiralanmaya başlandı.⁵²⁰

⁵¹⁶ Karal, *a.g.e.*, c. II, s. 246; Varlık, *a.g.m.*, s. 918.

⁵¹⁷ Yusuf Ziya Bildirici, "Denizli ve Çevresinde Madencilik (1890-1919)" *Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi*, Konya 2009, S. 21, s. 102.

⁵¹⁸ Karal, *a.g.e.*, c. II, s. 247; Varlık, *a.g.m.*, s. 918.

⁵¹⁹ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Etam A.Ş. Matbaası, İstanbul 1995, S. 98, s. 81-83.

⁵²⁰ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920*, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 16.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sosyal yaşam standardının yüksekliği, ulaşım ve ekonomik avantajları nedeniyle İzmir, yabancı şirketlerin ve müteşebbislerin yatırım amacıyla üslendiği bir şehir görünümündedir. Ayrıca bu yabancıların yaptıkları yatırımların bir sonucu olarak Anadolu'daki ulaşım sisteminde de bir hayli iyileşmeler görülmüştür. İzmir'e yakınlığı, trenle taşımacılığın sağlanmasındaki kolaylık, maden çeşitliliği gibi nedenlerle Denizli Sancağı, yabancı ve gayrimüslim tüccarların yatırımları için bir cazibe merkezi olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde Denizli Sancağı ile kazalarında maden imtiyazı alan gayrimüslimler ile yabancıların sayılarında sürekli artış görülmüştür.⁵²¹ Denizli ve çevresindeki yer altı kaynaklarına olan talebin doğal bir sonucu olarak, 1301 H (1883/84) tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'nde Denizli genelinde hiçbir ecnebi ve yabancı gayrimüslim yok iken, 1304 M (1888/89) yılında 10 ecnebi ve 318 yabancı gayrimüslim nüfus ortaya çıkmıştır. Bu sayı, yıllar içersinde 886 kişiye kadar yükselmiştir. Bu artış, özellikle maden bakımından zengin olan Çal, Buldan, Garbîkaraağaç (Acıpayam) ile sanayisi ileri düzeyde olan Sarayköy yörelerinde olmuştur.⁵²²

Osmanlı'nın son dönemlerinde Denizli sancak topraklarında keşfedilen krom, kömür, bakır ve zımpara madenlerinin işletilmesi için gayrimüslimler, gerek sadece gayrimüslimlerle ve gerekse Müslümanlarla ortaklıklar kurarak maden arama ve işletme imtiyazları almışlardır. Maddî gücü yerinde olan gayrimüslimler, maden arama ve işletme işini ferdi olarak da yapabilmişlerdir. Denizli Sancağı'ndaki madencilikle ilgili olarak şer'îye sicil defterleri ile Başbakanlık Osmanî Arşivleri'ndeki bazı belgelerden bilgi edinmekteyiz.

İzmir'de oturan İngiliz tüccarı Ernest Abbot'un yaptığı usulsüzlüklerle ilgili bir belgeye göre, Denizli'nin Tavas kazasına bağlı Çardak ve Yolaltı köyleri civarında Karacaviran ve Hançam Mezarlığı'nın üstündeki mermer taşı ocakları ve pamuk tarlasının üstünde bulunan Kabak Beleni adındaki büyük açık tepe, Ardıç ve Tellüce ve Taşlıca tepeleri Yolaltı Köyü sınırları içinde Ahisinan ve Şahindedede Dergâhı Şeyhi, imamı ve türbedarı tarafından çıkarıldıktan sonra temizlenip İzmir deniz iskelesine sevk

⁵²¹

Bildirici, *a.g.m.*, s. 107.

⁵²²

Daha geniş bilgi için bkz., Gayrimüslimlerin Nüfusları ve Müslim-Gayrimüslim Nüfus Oranları, s. 84-102.

edilen zımpara madenini, İngiltere Devleti teb'asından Ernest Abbot, mühendis Vitalis ve Orman ve Maâdin Nâzırı'nın yardımıyla haksız yere el koyar ve ihraç eder.⁵²³

Yine Abbot'un yaptığı usulsüzlüklerle ilgili olarak 1905 tarihli başka bir belgeye göre ise, Tavas kazasının Karacasu nahiyesinde keşfedilen zımpara madeninin Mâbeyn-i Hümayun kâtiplerinden merhum Kamil Bey'in biraderzâdesi Bosnalı Abdullah Efendi namına imtiyazının verilmesi için evrak Bâbîâlî'ye gönderilmişken, keşfedilen madenin arazisine tecavüz suretiyle Dağistanlı Hacı Mustafa Efendi ve ortakları adına Aydın Vilayeti eski orman müdürü olup, halen muâmelât müfettişliğinde bulunan Yusuf Bey ile mühendis Vitalis Efendi taraflarından verilen ruhsatnâmenin sahteliği ortaya çıkar. Ruhsatnâmenin iptali Nezâret Komisyonu mazbatasıyla kararlaştırıldığı halde mezkûr ruhsatnâmenin geçerliliği Nezâret tarafından tasvîp olunmuş ve bu sırada merhûm Kamil Bey'in biraderzadesi Abdullah Efendi namına ihalesi arz olunmuş olan mezkûr zımpara madeninden altıbin ton cevher ihrâcı hakkı yine Padişah iradesi alınması gerekeceğinden resmî bir mukâvele ile İngiltere Devleti teb'asından Ernest Abbot'a ihale edilir.⁵²⁴

1914 tarihli başka bir belgede de, Çal kazasına bağlı Ortaköy'deki zımpara madeninin işletme hakkı, Osmanlı vatandaşı Bedros dö Nikyan ile Avusturya vatandaşı Anna bint-i Mihâl Bosko'ya⁵²⁵ 60 sene müddetle verilmiştir.⁵²⁶

XIX. yüzyılda makine ve paslanmaz çelik üretimi ile kimya sanayiinde krom bileşiklerinin önemi arttıkça, Anadolu'da krom araştırmalarının da arttığı görülmektedir. Kromit adı verilen maden, metalurji sanayinde ferrokroma ve metal kroma dönüştürülerek, ayrıca refrakter tuğla, boya, film, fotoğraf yapımında hammadde olarak kullanılmaktadır. Anadolu kromları günümüzde olduğu gibi, 1850'li yıllarda da dünya piyasalarına hâkim durumdadır. Bu nedenle XIX. ve XX. yüzyılda Batı Anadolu'daki krom yatakları üzerinde İngiliz ve Alman madencileri, kıyasıya işletmecilik ve imtiyaz izni kapma mücadelesine girmişlerdir. Osmanlı vatandaşı Rumlar ile bazı az sayıda varlıklı Türkler, işletme izni alarak çıkardıkları cevheri genellikle batılı madencilere satmışlardır. Belgelerden anlaşıldığı üzere, Aydın Vilayeti'ne bağlı Acıpayam kazası, krom yatakları açısından oldukça verimli bir bölge

⁵²³ *BOA*, Y..PRK.MŞ.. 8/8. 1322 Za 05/11 Ocak 1905.

⁵²⁴ *BOA*, Y..PRK.OMZ. 3/47. 1322 Z 29/6 Mart 1905.

⁵²⁵ *BOA*, MV. 233/19. 23 S 1332/21 Ocak 1914.

⁵²⁶ *BOA*, İ..MMS. 176/1332 S 27. 26 S 1332/24 Ocak 1914.

özelliği göstermektedir. Madenlere yabancı müteşebbislerin ve şirketlerin ilgi göstermesi, maden aramalarını hızlandırdığı kadar kapitalist anlayışın bir sonucu olarak İngiliz Abbott ailesinin yaptığı türden bazı suistimallerin yaşanmasına da neden olmuştur.⁵²⁷

Krom üretiminde ilk girişimde bulunup da başarısızlığa uğrayan İngiliz Whittall Şirketi olmuştur. 1877 yılında Manchester'deki Harter ve Ortakları ile bir anlaşma yapan Whittall Şirketi, bu ortaklığa her yıl 5.000 ton kromit satmayı taahhüt eder. Güney İlçesi yakınlarındaki madenlerin yönetimini İngiltere'nin Bursa Konsolos yardımcısı W. Gilbertson'a veren şirket, elde edeceği cevherin ihrac edilmek üzere Gemlik'e sorunsuz bir şekilde gönderilmesini hedefler. İlk üretilen 800 ton maden, deve kervanları ile taşınmak üzereyken, bir Osmanlı vatandaşının maden üzerinde hak iddiasıyla mahkemeye başvurması üzerine mahkeme cevherin satılmasını engelleyen bir karar alır. Anlaşmazlığı kendi lehine halledebileceğini düşünen şirket, Gilbertson'a üretimin devamı için talimat verir. Üretim altı yıl devam eder ancak, anlaşmazlık çözülemediği için cevherin satılması mümkün olmaz. Bunun üzerine şirket, davanın sonuçlanmasını beklemeden madenler üzerindeki tüm haklarından feragat eder.⁵²⁸

Meselâ, 12 Mart 1901 tarihli şer'iyye sicil defterindeki bir belgeye göre, Tavas Kazası'nın merkezi Yarangüme Kasabası'nda yaşayan Rum (?) Zardonoglu Andon veled-i Nikola, Avukat Der Aliyeli (İstanbul) Ahmet Tevfik Efendi ile ortak olarak, Tavas'ın Nikfer Köyü civarında Nikfer Değirmeni, Avşar, Göle Gediği ve Hisarcık Dağı ile çevrili tahminen 3000 dönümlük boş bir arazide Aydın Vilâyeti'nden 1 Nisan 1896 tarihinde aldıkları Ruhsatnâme ile krom madeni işleterek dışarıya ihraç etmeye başlarlar, ancak daha sonra Andon, madendeki bütün haklarını ortağı Ahmet Tevfik Efendi'ye devreder.⁵²⁹

Yine, 1901 tarihli şer'iye sicil defteri hükmüne göre, Tavas Kazası'nın Kızılcabölük Köyü'nden Pazarcı Molla Osmanoglu (?) veled-i Ali Rıza Efendi ibn-i Molla İsmail, Muğla Sancağı'nın Mekri Kazası'ndan Rum Milleti'nden Hacı Panayutoğlu Nikola ve Rusya tebasından Mösyö Yorgi Harosaki ile ortaklık kurarak

⁵²⁷ Bildirici, *a.g.m.*, s. 105; *Yurt Ansiklopedisi*, s. 2163.

⁵²⁸ *Yurt Ansiklopedisi*, s. 2139.

⁵²⁹ *DŞSD*, 685:168/684. 21 Za 1318/12 Mart 1901.

Görenes Nahiyesi'ne bağlı Hisar Köyü civarında Sandalcık mevkiinde Krom madeni işlettikleri ifade edilmektedir.⁵³⁰

1900 tarihli başka bir belgede ise, madencilik konusunda bazı suistimallerin olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, Tavas kazasında mukim Suyolcu Rodoslu Andon'un bulduğu krom madeninin keşif ve ihracına yardım etmek ve resmi ruhsatı almak için vekâletnâme aldığı halde kanuni süresini geçirterek kendi adına ruhsat almaya teşebbüs ederek güveni kötüye kullandığı iddiasıyla avukat Ahmet Tefrik Bey, Denizli Bidayet Ceza Mahkemesi'nde muhakeme altına alınır.⁵³¹

Denizli çevresinde çıkarılan krom madenleri ile ilgili 1912 tarihli bir belgede, Garbi Karaağaç kazasına bağlı Alacain,⁵³² Kösten⁵³³ ve Kızıllhisar⁵³⁴ köylerinde çıkarılan krom madeninin⁵³⁵ işletme hakkı, 60 sene müddetle Osmanlı vatandaşı Nikola Leovizidi (Levizidi/Lovizidi) Efendi'ye Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ kararıyla ihale edildiği belirtilmektedir. Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'nden çıkan İrâde-i Seniyye ile bu karar onaylanıp icrasına da Ticaret ve Ziraat Nezâreti memur edilir.

Denizli Sancağı linyit kaynakları açısından verimli olmakla beraber, işletmeciliğinin sınırlı ve yetersiz kaldığı görülmüştür. 1913 yılında Tavas İlçesi'nin Ahmetli Nahiyesi dâhilinde Alahıdır Köyü'nde kömür madeni araştırması için Osmanlı teb'asından tüccar Yanko Simonidi ve ortağı Rifat Beyzâde Adeviye Hanım'a araştırma ruhsatı verilmiştir.⁵³⁶ Görüldüğü gibi, Müslüman bir kadınla gayrimüslim bir erkek ticari ortaklık kurabilmektedir. Aynı yılda, Sarayköy İlçesi'nin Kabağaç Köyü'nde kömür madeni araştırmak üzere Sarayköylü Ahkamoğlu Kosti Efendi adındaki bir gayrimüslime ruhsatnâme verilmiştir.⁵³⁷ Bu madeni bulmasından sonra (**EK: 27-29**) işletme hakkı, 99 sene müddetle⁵³⁸ adı geçen kişiye verilir.⁵³⁹

Denizli Sancağı, bakır madeni bakımından verimsiz olmakla beraber, Çal ilçesinde bir kaç adet maden yatağı bulunduğu tespit edilmiştir. 4 Temmuz 1913 tarihli Âhenk Gazetesi'ndeki bir habere göre, Çal İlçesi'nin Taşdemir Köyü'nde dışarıya ihraç

⁵³⁰ *DŞSD*, 685:200/820. 15 B 1319/28 Ekim 1901.

⁵³¹ *BOA*, DH.MKT. 2348/78. 1318 M 22/22 Mayıs 1900.

⁵³² *BOA*, MV. 227/151. 1330 B 22/7 Temmuz 1912.

⁵³³ *BOA*, MV. 227/153. 1330 B 26/11 Temmuz 1912.

⁵³⁴ *BOA*, MV. 227/149. 1330 B 26/11 Temmuz 1912.

⁵³⁵ *BOA*, İ..MMS. 153/1330 B 10. 1330 B 28/13 Temmuz 1912.

⁵³⁶ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 5105. 24 Nisan 1913/11 Nisan 1329/17 C. Evvel 1331, s. 2.

⁵³⁷ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 5166. 4 Temmuz 1913/21 Haziran 1329/29 Recep 1331, s. 2.

⁵³⁸ *BOA*, MV. 249/113. 1336 N 03/12 Haziran 1918.

⁵³⁹ *BOA*, İ..DUİT 26/20. 1336 N 04/13 Haziran 1918.

ettikleri gümüş ve kurşun karışımı bakır madeninin kendilerine ihale edilmesi için maden araştırmacısı Osmanlı teb'asından Alaşehirli tüccar Yorgaki Sarandidi Efendi ve ortakları dilekçe vermişlerdir.⁵⁴⁰

Yine Çal Kazası'nın Selcen Köyü'ndeki Bakır madeni 99 yıllığına 100 hissedenden 10 hisse Mahmud Celaleddin Bey'e, 20 hisse eşi Şükriye, 10 hisse baldızı Atiye, 5 hisse Savfet hanımlara, 25 hisse Abdulvahhab Bey, 20 hisse Avukat Ahmed Tefvik ve 20 hissesi Atnaş Esiridi efendilere ihale edilir. Yalnız burada 100 hisse üzerinden hisse paylaşımı yapılmışken toplamda 110 hisse gözükmektedir. Bundan Dâhiliye Nezâreti'ndeki memurun sehven hisselerden birini yanlış yazdığını söyleyebiliriz.⁵⁴¹

Sarayköy ve Buldan kazalarında yerli vatandaşlar tarafından, barut imalinin en temel hammaddesi olan güherçile ocakları açılmıştır. Buraya yeni bir ocak açmak isteyen güherçileci esnafından Setrak Usta'ya yöre halkı ve mahalî idareciler tarafından zorluk çıkarılır. Çünkü burada resmî bir ocağın açılacak olması, yörede bu işi kaçak olarak yapan kişilerin kazanç kapısını kapatacaktır. Durumun Tophane-i Âmire Müşiriyeti'ne aksettirilir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti'ne tezkere yazılarak bu engellemelerin ortadan kaldırılması, her türlü kolaylığın sağlanması ve ayrıca yörede yaşayanların barut imalinde kullanılan güherçileyi nerelere sattıklarının tespit edilmesi istenir.⁵⁴²

Bazen maden imtiyazlarının belli bir bölümünün resmi izinler alınmak şartıyla başkasına devredildiği de olmuştur. Bununla ilgili olarak İzmirli Ahmed Tefvik, Başkarcı köyü civarındaki çeşitli madenler için aldığı ruhsatname imtiyazının yüzde altmışını Osmanlı vatandaşı Bayraklı Nesim Lovi'ye devretmek için Ticaret ve Ziraat Nezâreti'ne başvurur. Nezâret de durumu bir tezkere ile Şûrâ-yı Devlet'e havale eder. Şûrâ-yı Devlet'in maliye ve nâfia dairesinde konu görüşülerek satış işleminin Maâdin Nizamnâmesi'ne uygun olduğuna hükmedilir. Bir mazbata düzenlenerek icrasına da Ticaret ve Ziraat Nezâreti memur edilir.⁵⁴³

Görüldüğü gibi, Denizli'de madencilik özellikle sancağın Tavas, Sarayköy ve Çal kazalarında yapılmıştır. Buralarda krom, gümüş, bakır, kömür gibi madenlerin işletilmesi hususunda gayrimüslimler, bazen tek başlarına, bazen Müslüman

⁵⁴⁰ *Âhenk Gazetesi*, Aded: 5195. 8 Ağustos 1913/26 Temmuz 1329/5 Ramazan 1331, s. 2.

⁵⁴¹ *BOA*, DH.MKT. 1127/65. 1324 N 18/5 Kasım 1906.

⁵⁴² *BOA*, DH.MKT. 418/33. 1313 Ra 04/25 Ağustos 1895.

⁵⁴³ *BOA*, MV. 187/82. 1332 Ca 30/26 Nisan 1914.

ortaklarıyla, bazen de yabancı gayrimüslimlerle birlikte ortaklık kurarak işletme ruhsatları almışlar ve bu madenleri çıkarıp Avrupa ülkelerine ihraç etmişlerdir. Ruhsatnâmesi alınan madenlerin geneline bakıldığında ise, yerli gayrimüslimlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir.

6.6. Bankacılıkta Gayrimüslimler

Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda banka yoktu. Ancak, klasik dönemde bugünkü bankaların gördüğü işlevi gören para vakıfları (sandıklar) vardı. Ayrıca, banka işlevi gören sarraf ve poliçecilere ülkenin dört bir yanında rastlanıyordu. İstanbul'un fethinden sonra hemen her padişah zamanında Osmanlı parasının birkaç vezin ve ayarı düşürülür, eski paralar piyasadan çekilmediğinden ülkede birkaç tür sikke tedavül görürdü. Bu nedenle sarraflık, diğer bir deyişle değişik tür paraları bir diğerine dönüştürmek ve para bozmakla uğraşan esnaf, çok eski zamandan beri Osmanlı topraklarında faaliyet alanı bulmuştu. Osmanlı topraklarında ilk banka işlemlerine Levantenler girişmiş, sarraflık yüzyıllarca bu kesimin denetiminde yürütülmüştü. Duyûn-ı Umûmiyye'nin kuruluşuna değin, özellikle Osmanlı Bankası'nın faaliyete geçişinden önce, mali tarihimizde önemli bir yeri olan Galata bankerlerinin çoğunluğu Levantenler'di. Sarraflar giderek devletin mali işlerini de yürütmeye başlamış, bir ölçüde devlet bankası işlevini üstlenmişlerdi. Örneğin, III. Mustafa döneminden itibaren Hazine-i Hassa ve Darphane sarraflığı, Ermeni Duzoloğulları'na verilmiş ve yüzyılı aşkın bir süre bu ailenin elinde kalmıştı. Tanzimat'la birlikte Osmanlı yönetimi artan giderlerini karşılamak üzere kâğıt para (kavâim-i nakdiyye-i mutebere) çıkarmak zorunda kalmış, ancak gelişigüzel basılan bu paralar kısa sürede değer yitirmiş ve Osmanlı lirasının yabancı paralar karşısında kayba uğramasına neden olmuştu. Yukarıda bahsedilen para reformundan (tashîh-i ayar) sonra kambiyo işlemlerinin yürütülmesinin devredildiği iki Galata bankeriyile ertesini yıl sözleşme yenilenirken, bankerler girişimlerine *Bank-ı Dersaâdet (Banque de Constantinople)* adını vermiş ve böylece Osmanlı topraklarında resmen banka adını taşıyan ilk kuruluş doğmuştu. Ancak 1848 devrimleri İstanbul piyasasını da etkilemiş ve banka 1852 yılında tasfiye edilmiştir.

Bank-ı Dersaâdet'in tasfiyesi üzerine, 1853'te *The Ottoman Bank*, 1855'te *The British and Oriental Bank of Constantinople*, 1856'da da *The Imperial Bank* önerileri

Bâbîâli'ye sunulmuştu. Geniş ayrıcalık isteminde bulunan bu projeler geri çevrilmiş, en sonunda, İngilizler'in ticari amaçlı bir banka kurma girişimi Bâbîâli'nin onayını almıştı. Başlangıçta ödeme ve iskonto işlemleri görececek bir ticaret bankası olarak kurulan *Bank-ı Osmanî*, daha sonra devlet bankasına dönüştürülecek ve *Bank-ı Osmânî-yi Şâhâne* (*Osmanlı Bankası*) adını alacaktı. Bank-ı Osmanî İzmir, Selanik ve Beyrut'ta da şube açmış, ticari işlemlerin yanısıra Hazine'ye avans vermiş, dış borç akitlerinde aracılık etmişti. Tanzimat'la birlikte giderek karmaşık bir nitelik kazanan Osmanlı maliyesine ve para sistemine çeki-düzen vermeyi amaçlayan Bâbîâli, Avrupa'dakilere benzer bir devlet bankası kurmayı kararlaştırmıştı. Önce yerli sermayeyle bu işe çözüm bulmayı deneyen Osmanlı hükümeti, on yıllık bir çabadan sonra bunun olanaksızlığını görmüş, çıkar yolu Avrupa sermayesine başvurmakta bulmuştu. Nitekim 1863 tarihinde Bank-ı Osmanî'ye Fransız sermayesi de katılarak İngiliz-Fransız sermayesi ortaklığında bir devlet bankası, o günkü adıyla yukarıda temas ettiğimiz Bank-ı Osmânî-yi Şâhâne kurulmuş oldu. Osmanlı Bankası geniş yetkilerle donatılmış ve Osmanlı topraklarından banknot ihraç ayrıcalığı da bu bankaya verilmişti. Nitekim 1875 sözleşmesi, hissedarlar genel kuruluna sunulurken, bankaya tanınan ayrıcalıkların dünyada benzeri olmadığı övgüyle belirtilmişti. Duyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye'nin ilk şekli olan Vâridât-ı Sitte İdâresi (1879-1880) Osmanlı Bankası'nın önderliğinde kurulmuştu. Duyûn-ı Umûmiyye'nin kendisi, varlığını kısmen Osmanlı Bankası'na borçluydu. Osmanlı Bankası, Duyûn-ı Umûmiyye ile birlikte "devlet içerisinde devlet" görünümündeydi. Osmanlı Maliyesi, Osmanlı Bankası ve Duyûn-ı Umûmiyye'ye danışmadan iş göremiyor, bu kuruluşlar ise Londra ve Paris'teki idare meclislerinin sözünden çıkmıyorlardı.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda, ticaret ve finansmanda batılı modellerin benimsenmesiyle birlikte, yabancı bankalar ülke toprakları içinde faaliyet göstermeye başlamıştı. O dönemlerde ülkede henüz, ulusal niteliğe sahip bir bankacılık sisteminin kurulması için yeterli sermaye birikimi oluşmamış ve bir kaynak ihdas etme aracı olarak milli bankaların varlığından söz edilemiyordu. Bundan en çok zarar gören kesim ise, çalışan nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan çiftçilerdi. Çünkü tamamen kendi kaderine terk edilmiş tarım kesiminde, geçim sıkıntısı içinde bulunan büyük bir çiftçi topluluğu, başvurabilecekleri kurumsal bir finansal yapı olmadığı için, sürekli olarak özel şahıs kredilerine muhtaç durumdaydı.

Sözü edilen kredileri verenler, bu işi meslek edinmiş faizci kimselerin yanı sıra, tarım gereçlerini satan tüccar, toptancı, ihracatçı, komisyoncu, kabzımal ve köy bakkalı gibi çeşitli ticaret erbabı ve esnaflardı. Bu tür yüksek faizli özel şahıs kredilerine *Tefeci* veya *Murabaha Kredileri* denilmekteydi.

O sıralarda günde 1 para hesabıyla yıllık %90'lere varan bir faiz söz konusuydu. Dolayısıyla borçlarını ödemekte son derece zorlanan çiftçiler, ürünlerini daha hasattan önce bu kişilere satmak zorunda kalmaktaydı (Selem Usulü). Ezilen çiftçilerin dertlerine çare bulunabilmesi için devletin zirai kredi işine el atması düşüncesi, dönemin gazetelerinde ve resmi ağızlarda yer bulmaya başlamıştı.

Mithat Paşa, valilik yaptığı yerlerde çiftçilerin içinde buldukları zor koşullara yakından tanık olmuştu ve onun öncülüğünde 1863 tarihinde Niş Vilayeti'nin Pirot Kasabası'nda pilot uygulama olarak ilk Memleket Sandığı'nı kurmuştur. Ancak izleyen yıllarda sandıkların işleyişinde gözlenen bozulmalar memleket sandıklarının etkinliklerini azaltmıştır. Sandıkları merkezi yönetime bağlayarak olumsuzlukları giderebileceğini düşünen hükümet, 1883'te aynı amaçlar doğrultusunda *Menafi Sandıkları*'nı kurmuştur. Menafi Sandığı uygulamasının da arzulanan sonuçları vermemesi üzerine, uygulamadan doğan sakıncaları gidermek için, 15 Ağustos 1888 tarihli bir nizamnâme ile bu sandıkların işlevlerini üstlenecek modern finans kuruluşu olarak Ticaret ve Nâfia Nezâreti'ne bağlı, merkezi İstanbul'da olan 10 milyon lira sermayeli *Ziraat Bankası* resmen kurulmuş, o tarihte faaliyette bulunan Menafi Sandıkları da banka şubelerine dönüştürülerek faaliyete başlamıştır. O güne kadar Menafi Sandıkları'nın mali kaynağını oluşturan menafi hisseleri bankaya devredilmiş ve bundan sonraki hisseler de bankanın sermayesine tahsis edilmiştir. Bu adımla birlikte, teşkilatlı tarımsal kredi tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.⁵⁴⁴

Denizli'de ilk Bank-ı Osmânî şubesi 1911 tarihinde açılmıştır.⁵⁴⁵ Bank-ı Osmânî'nin işlemleriyle ilgili herhangi bir belge arşivlerde henüz mevcut değildir.

⁵⁴⁴ Parasız, *a.g.m.*, s. 109; Shaw, *a.g.m.*, s. 940; Latif Daşdemir, *a.g.m.*, s. 401; Tabakoğlu, *a.g.m.*, s. 230; Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, Creative Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 138'de, Menafi Sandıkları'nın kuruluş tarihi olarak 1864 tarihi verilmiştir. Ayrıca Ziraat Bankası kuruluşu için bkz., s. 158; <http://www.frmtr.com/tarih-ve-inkilap-tarihi/1956297-osmanli-devleti-nde-19-yydan-itibaren-kurulan-bankalar-ve-diger-kredi-kurumlari.html> (11.04.2012); <http://www.ziraat.com.tr/tr/p/n/ContentMain.aspx?id=203> (11.04.2012).

⁵⁴⁵ *BOA*, DH.EUM.MH.. 25/86. 1329 S 23/23 Şubat 1911.

Denizli Ziraat Bankası Şubesi ise, 1305 M (1889/1890) yılında açılmış olup, kiralık ve ahşap bir odalı yerde hizmet sunmaktaydı.⁵⁴⁶ Acıpayam, Tavas ve Çal şubeleri de, Denizli merkez şube ile aynı tarihte hizmete başlamıştır. Sarayköy (1884) ve Buldan (1886) şubeleri ise, Denizli merkez şubeden daha önce açılmıştır.⁵⁴⁷ Ziraat Bankası'nın işleyişi ile ilgili değişik kaynaklarda birçok bilgi ve belge mevcuttur. Bu belgelerden birisi BOA'de mevcut olup, diğerleri Gayrimüslimlerle İlgili Basına Akseden Mahkeme Duyuruları adlı bölümde tablo halinde gösterilecektir. BOA'ndeki belgeye göre:

Andiria oğlu Yani, İzmir tüccarlarından Corci Emrid'den 430 lira borç almıştır. Vadesi gelen borcunu ödeyemeden ölmesi üzere, Denizli'deki beş parça tarlası Ziraat Bankası Sandığı'na 10 sene rehin bırakılarak borcu banka tarafından tediye edilir.⁵⁴⁸

Salnâmelerden tespit ettiğimize göre, Denizli Sancağı'nda birisi merkezde, diğeri de Çal kazasında olmak üzere iki adet Ziraat Bankası şubesinin personel bilgileri mevcuttur. Osmanlı Bankası ise, sadece merkezde vardır. Denizli'nin diğer kazalarında Osmanlı Bankası şubesi gözükmemektedir. Yukarıda adı geçen iki bankada çalışan gayrimüslim görevlilerin adları ve çalıştıkları süreler ile hangi kazalarda şubelerinin olduğu konusundaki bilgilere Aydın Vilâyet Salnâmeleri ve şer'îye sicil defterlerinden ulaşmaktayız. Bu veriler ışığında adı geçen iki bankada çalışan gayrimüslimlerin adları ve çalıştıkları süreler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

46. Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası Şubeleri'ndeki Gayrimüslimler ve Oranları⁵⁴⁹

Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1306 M (1890/91)	Kâtip Timraz Efendi (ZB) 1/1	-
1307 M (1891/92)	Dimil oğlu Mihalaki Efendi (ZB) Sıgmalı oğlu Nikolaki Efendi (ZB) 2/5	Vasilaki Efendi (Çal) (ZB) 1/5
1311 H (1893/94)	Dimil oğlu Mihalaki Efendi (ZB) Sıgmalı oğlu Nikolaki Efendi (ZB) 2/5	Vasilaki Efendi (Çal) (ZB) 1/4

⁵⁴⁶ BOA, BEO 1325/99306. 05 S 1317/15 Haziran 1899.

⁵⁴⁷ Güneş, *a.g.b.*, s. 650.

⁵⁴⁸ BOA, DH.MKT. 102/20. 1311 M 20/3 Ağustos 1893.

⁵⁴⁹ Tablodaki veriler DŞSD'leri ve Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1312 H (1894/95)	Nicolaki Efendi (ZB) 1/3	Vasilaki Efendi (Çal) (ZB) 1/4
1313 H (1895/96)	Nicolaki Efendi (ZB) 1/3 İbrahim veled-i Şakir (OB)	Vasilaki Efendi (Çal) (ZB) 1/4
1314 H (1896/97)	Nicolaki Efendi (ZB) 1/3	Vasilaki Efendi (Çal) (ZB) 1/4
1315 H (1897/98)	Gayrimüslim üye yoktur.	Vasilaki Efendi (Çal) (ZB) 1/4
1316 H (1898/99)	Nicolaki Efendi (ZB) 1/3	-
1317 H (1899/1900)	Nicolaki Efendi (ZB) 1/3	-

Yukarıdaki tabloda verilen bilgilere göre, Denizli merkezdeki Ziraat Bankası şubesinde Sığmalı oğlu Nicolaki Efendi 10 yıl, Dimil oğlu Mihalaki Efendi 4 yıl ve Timraz Efendi 1 yıl görev yapmışlardır. Osmanlı Bankası şubesinde çalışan tek gayrimüslim, Beyrut Vilayeti'nden Katolik İbrahim veled-i Şakir adlı gayrimüslim gözükmemektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Denizli'deki Osmanlı Bankası şubesi 1911 yılında açılmıştır. Denizli şer'iyeye sicillerinde adı geçen bu kişi, muhtemelen geçici bir süreliğine Denizli'ye gelmiş olabilir. Ziraat bankasının Çal şubesinde ise, Vasilaki Efendi 8 yıl görev yapmıştır. Sadece Çal kazasında Ziraat bankası şubesi bilgisinin olması, bu kazada yoğun bir bankacılık işleminin olduğunu göstermektedir. Çalışanların yüzdelerine baktığımız zaman da, gayrimüslimlerin oranı üçte bir, dörtte bir, beşte bir ve beşte iki gibi oldukça yüksek bir orandadır.

6.7. Tarım ve Hayvancılıkta Gayrimüslimler

Her ne kadar gayrimüslimlerin çoğu ticaret ve sanayi ile uğraşsalar da, içlerinden bazılarının zirai faaliyetlerde buldukları görülmüştür. Hatta bunlar içersinde kiralık çiftlik işletecek kadar tamamen ziraat üzerine yoğunlaşanlara da rastlanmaktadır. Meselâ, şer'iyeye sicillerindeki 6 Nisan 1881 tarihli bir belgeye göre, İzmirli müteveffa Şakir Efendi'nin tasarrufunda olan ve küçük kızlarına intikal eden Ecirli Çiftliği, yetimlerin menfaati için mahkeme tarafından (cârib-i şer'i şerif) müzayede ile icara (kira) verilir. Müzayede sonucunda Rum milletinden Bağcıoğlu

Hırsto en yüksek fiatı vererek çiftliğin müsteciri (kiracısı) olur. Kiraya değirmen, hark, (?), meyan kökü geliri dâhil olmayıp, yalnız arazi ziraatı ve sair hâsılatı (ekim-dikime bağlı diğer gelirler) dâhil edilir. Kira müddeti beş yıl olup, 1297 senesi 25 Mart'tan başlayıp, 1301 senesi rûz-ı Kasım'ı olan Teşrîn-i Evvel'in 26'sına kadardır. Demirbaş olarak 62,5 İstanbul kilesi mısır darısı ile 10,5 kile susam-ı pak ve minkah süre sonunda teslim edilecektir. Kira ücreti, sîm mecâdiye 19 kuruş hesabıyla yıl içinde Mayıs-Temmuz ve Eylül sonlarında Eytam Sandığı'na tam ve kâmil teslim edilecektir. Vukubulacak kâr ve zarar kiracıya ait olup, kiracı hiçbir mahkemede hak iddia etmeyeceğini taktır eder. Kiracı, toplam 46.000 kuruş olan borcun yıllık kira bedeli olan 9.200 kuruşunu yukarıda belirtildiği gibi taksitler halinde Denizli Eytam Sandığı'na ödeyeceğini kabul eder. Ödemeleri şayet zamanında Hırsto yapamaz ise, Rum milletinden kefil bil-mâl olarak Hacı Pavlioğlu Hacı Niyako ödemeye kefil ve zâmin olur. İlamın üzerinde beş yıllık ödeme planı yazılmıştır.⁵⁵⁰

Gayrimüslimlerden bazılarının büyük toprak sahipleri olduğu da vakidir. Bununla ilgili şer'îye sicil defterinde geçen bir mahkeme ilamında belirtildiğine göre, Rum Mahallesi'nden Rifail veled-i Tavrasi vefat ettiği zaman, terekesi içersinde Hacı Hüsamettin adlı mevkide bir un fabrikası ile bir taş su değirmeni ve değişik yerlerde 221 dönüm tarla bırakır.⁵⁵¹

Ziraat Bankası'ndan aldığı krediyi ödeyemediği için gayrimenkulleri açık artırma (müzayede) ile satışa sunulan bir gayrimüslimin aşağıdaki gazete ilanında çok miktarda araziye sahip olduğu görülmüştür:

Denizli İcra Dairesi'nin 4 Aralık 1895 ve 44 numaralı ilanında; Ziraat Bankası'ndan borçlandıkları meblağın vadesi gelip ayrıca verilen iki aylık mehil geçtiği halde borcunu ödemeyenlerden Rum Mahallesi'nden Hacı Hırsto kızı Despino'nun muhtelif yerlerdeki 160 dönüm 1 evlek tarlası ortaya çıkar.⁵⁵²

Denizli İcra Dairesi'nin 26 Ağustos 1913 ve 212 numaralı ilanında; Rum Mahallesi'nden Sığ[m]alı oğlu Nikolaki'nin İzmir'de Diyamendi Papa Dimitri'ye olan

⁵⁵⁰ *DŞSD*, 681:224/413. 25 Mart 1297/6 Nisan 1881.

⁵⁵¹ *DŞSD*, 685:44/186. 27 Za 1317/29 Mart 1900.

⁵⁵² *Âhenk Gazetesi*, Aded: 84. 20 Aralık 1895/20 K. Evvel 1311/3 Recep 1313, s. 4.

borcundan dolayı 390 dönüm arazisinin yarısı haczedilip müzayede ile 19.000 kuruşa taliplisine satılmasına muvakkat karar ile keşide edilir.⁵⁵³

Gayrimüslimlerin hayvancılıkla uğraştıklarını gösteren bir hükümde bu durum şu şekilde ifade edilmektedir:

Ermeni mühtedi Karagözoğlu Mehmet b. Abdullah, Şemikler Köyü'nden 6 sene önce ölen Karakıranlı İbrahim'i senelik 300 kuruş ücretle 120 koyununa çoban tutar. İbrahim'in mirasçılarında koyunlarını veya parasını ister. İbrahim'in mirasçıları olan hanımı Ümmü Gülsüm ve iki oğlu Ali ile Hüseyin babalarının 15 sene önce çobanlık için 70 koyun aldığını itiraf ederler ancak, 50 koyunu inkâr ederler. Bununla birlikte 10 sene önce soğuk afetinde 70 koyunun telef olduğunu ve babalarının da koyunların derilerini Mehmet'le şu anda mahkemede bulunmayan kardeşi Zakraya'ya teslim ettiğini iddia ederler. Durum önce kapalı olarak (bâ-varaka-i mestûre) köy imamına, muhtara, ihtiyar azalarına gizlice (sirran), sonra bu kişilerle, şahadetlerinde güvenilir kişilerden ve köy ahalisinden olan iki kişiye daha sorulur. Şahitler, varisleri tasdik edince, mühtedi Mehmet, şeriata uygun olmayan (bî-vech-i şer'i muârazadan) davadan men edilir.⁵⁵⁴

Bunlara ilaveten vefat eden gayrimüslimlerin terekelerini incelememiz neticesinde evlerinde şu hayvanları besledikleri tespit edilmiştir: Doru kısrak,⁵⁵⁵ inek, düğe, beygir,⁵⁵⁶ öküz,⁵⁵⁷ koyun,⁵⁵⁸ inek,⁵⁵⁹ deve, torum (deve yavrusu), merkeb, doru tonlu kısrak, doru tonlu koca beygir, bülüş, bülüş horoz, tavuk, horoz, Mısır bülüşü, Mısır tavuğu, keçi ve arı.⁵⁶⁰

Yukarıdaki bilgiler ışığında dikkatimizi çeken en önemli husus, vefat eden gayrimüslimlerin terekelerinin hiç birinde domuzla rastlanmamasıdır. O dönemde

⁵⁵³

Âhenk Gazetesi, Aded: 5214. 31 Ağustos 1913/18 Ağustos 1329/28 Ramazan 1331, s. 4.

⁵⁵⁴

DŞSD, 681: 9/14. 4 Za 1292/2 Aralık 1875. Gayrimüslimlerin hayvancılıkla ilgilendiğini gösteren bir diğer belgede; Hıristiyan Mahallesi'nden Rum Papazoğlu Pavli veled-i Harbasantras mahkemede, Salihağa Çiftliği'nden vefat eden Hacı Abdulkirim oğlu Mehmet'in varislerinden babalarına bir yıl önce 60 kuruş karşılığında çobanlık yapması için verdiği 18 koyunu geri ister. İki müslümanın Rum lehine şahitlik yapmasıyla, varislere 18 koyunu geri vermeleri mahkemece tembih edilir. 684:14/40. 9 N 1310/27 Mart 1893.

⁵⁵⁵

DŞSD, 681: 35/54. 21 C 1293/14 Temmuz 1876.

⁵⁵⁶

DŞSD, 681: 85/113. 15 R 1294/29 Nisan 1877.

⁵⁵⁷

DŞSD, 682: 236/75. 7 Za 1306/5 Temmuz 1889.

⁵⁵⁸

DŞSD, 683: 52/194. 11 M 1308/27 Ağustos 1890.

⁵⁵⁹

DŞSD, 684: 207/414. 1 N 1311/8 Mart 1894.

⁵⁶⁰

DŞSD, 685: 81/343. 7 B 1317/11 Kasım 1899.

Denizli’de Ortodoks ve Katolik Rumların yanı sıra Gregoryen Ermenilerin yaşadığı dikkate alınırsa bu oldukça ilginç bir durum arz etmektedir. Ancak bununla birlikte aşağıda gayrimüslimlerden alınan vergiler kapsamında “Canavar (Domuz) Vergisi” konusunda değinileceği gibi, Denizli’de 1303-1317 (1885-1900) yılları arasında çok az dahi olsa domuz vergisi toplanmıştır. Fakat terekelerde böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.

6.8. Gayrimüslimler’den Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti’nde reayadan alınan vergiler, şer’î ve örfî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Şer’î vergiler kaynağını dinden (Kur’ân ve Sünnet) alan, örfî vergiler ise, devletin içinde bulunduğu şartlara göre ihtiyaç duyulduğu dönemlerde yöneticiler tarafından adı ve miktarı tespit edilip tahsil edilen, zaman zaman yürürlükten kaldırılan vergilerdir.⁵⁶¹

6.8.1. Şer’î Vergiler

Gayrimüslim denince akla ilk gelen vergi türleri *cizye* ve *haraç*’tır. Osmanlı Devleti’nin fethettiği bölgelerde oturan zimmîler İslam Hukuku’na uygun olarak vergilendirilirdi. *Cizye* kavramı genellikle devletin resmî kayıtlarında kullanılırken, halk arasında bu vergiye genellikle *haraç* denilmiştir. Bununla birlikte, resmî kayıtlarda da *cizye* yerine *haraç* kelimesinin kullanıldığı olmuştur.⁵⁶² *Cizye*, İslâm devletinin Müslüman olmayan tebaasından aldığı baş vergisidir.⁵⁶³ *Cizye* kelime olarak, yeterli olmak, karşılığını vermek ve ödemek anlamlarına gelen *ceza* masdarından türetilmiş bir isimdir.⁵⁶⁴ İslâm literatüründe tebaadan olan gayrimüslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal emniyetine kavuşmalarına karşılık kabul edildiği için bu isim verilmiştir.⁵⁶⁵ Kur’ân-ı Kerîm’de Tevbe Sûresi’nin 29. âyetinde

⁵⁶¹ Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009, s. 231.

⁵⁶² Ercan, *a.g.e.*, s. 251.

⁵⁶³ Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 342.

⁵⁶⁴ Osman Eskicioğlu, *İslam Hukukunda Vergiler Yahya b. Adem ve Kitabü'l-Harac'ı*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996, s. 74.

⁵⁶⁵ Erkal, “Cizye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. VIII, s. 42.

terim anlamında geçmektedir.⁵⁶⁶ İslâm'a göre cizye; Allah'ın gayrimüslimlerden alıp, Müslümanların genel menfaatına sarfetmek üzere kabul ettiği iki haktan biridir (diğeri ise, "harac'tır).⁵⁶⁷ Müşrikler islâmı kabul etmek veya ölmek şıklarından birini tercih edebildikleri halde, ehl-i kitâp olanlar cizye vererek kendilerini, ailelerini ve mallarını emniyete alabilirler ve himaye hakkını elde edebilirlerdi.⁵⁶⁸ Bu verginin muhatabı, ergenlik çağına gelmiş, eli silah tutabilecek askerlik yaşındaki erkeklerdir. Kadınlar, köleler, çocuklar, fakirler, çalışamayacak derecede yaşlı, sakat, kör, deli, felçli, aciz, münzevi yaşayan din adamları, cizye ile mükellef tutulmamışlardır. Kendi istekleriyle ya da devlet tarafından bazı askeri görevler yüklenirlerse, bu görev süresince cizye ödemezler. Bunun dışında önemli bazı kamu hizmetlerine karşılık, cizyeden muaf tutulan gayrimüslimler de olmuştur.⁵⁶⁹

Geçit yerlerinde, adalarda ve sınır boylarında bulunan gayrimüslimler, coğrafi konumları ve gördükleri hizmet sebebiyle cizye ya da diğer vergilerden muaf tutulurlar ya da çok az vergi öderlerdi. Uclarda bulunan, kalelerin onarım ve yapımını yürüten, madenlerde çalışan, vergi toplanmasına yardım eden, zimmî iken Müslüman olan, verimsiz topraklarda oturan gayrimüslimlerden durumlarına göre ya kısmen vergi alınır ya da hiç alınmazdı.⁵⁷⁰

İslâm'da cizyenin miktarı, fıkihtaki cizye hükümlerine uygun olarak düzenlenmiştir. Ancak paranın birimi ve değerinin değişmesi nedeniyle, benzerlik yalnız katsayı veya farklı gelir gruplarında kalır. Bu vergi, gayrimüslim erkeklerden askerlik çağına gelmiş olanlarından alınan vergidir. Genellikle 14-75 yaş arası erkekler cizye mükellefi olarak kabul edilirdi. Mükellef olan kişinin malî durumuna göre *yüksek* (*âlâ*), *orta* (*evsat*) ve *aşağı* (*ednâ*) olarak üç farklı düzeyde toplanmıştır. Genellikle

⁵⁶⁶ *Tevbe*, 9/29. "Kendilerine Kitap verilenlerden Allah'a ve ahret gününe inanmayan, Allah ve Rasûlü'nün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendini din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın."

⁵⁶⁷ Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1994, s. 270.

⁵⁶⁸ C. H. Becker, "Cizye", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945, c. III, s. 201.

⁵⁶⁹ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 15; Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, Nur Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1979, s. 184-185; Eskicioğlu, *a.g.e.*, s. 80; Ortaylı, *İdare Tarihi*, s. 135'de; Cizye bir baş vergisi olduğu için, gayrimüslim erkek hane reislerinden alındığını belirtmektedir.

⁵⁷⁰ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 38.

âlâ'dan 48, evsat'dan 24, ednâ'dan 12 akçe cizye alınmıştır.⁵⁷¹ Osmanlı vergi hukukunda *Tekâlif-i Şer'iyye* cinsinden alınan bu vergi, devletin önemli gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur.⁵⁷²

Cizye, gayrimüslimlerin aşağılandığı düşüncesiyle Avrupalıları en çok rahatsız eden konu idi. Tanzimatla Avrupalıları sevindirecek, Osmanlı Devleti'nin medeni devletler arasına girdiğini gösterecek uygulamalara girişildiğinden⁵⁷³ Kırım Harbi (1853-1856) esnasında müttefik olan İngiltere ve Fransa'nın siyasî baskıları sonucunda 28 Mart 1855 tarihinde cizye sessizce kaldırılır.⁵⁷⁴ 15 Mayıs'ta Hıristiyanlara, Osmanlı ordusunda hizmet görme hakkı tanınır⁵⁷⁵ ve 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere de askerlik hizmeti konulması konusu üzerinde durulur ancak, Müslümanlar ve gayrimüslimlerin karşı koyması üzerine cizye, *iâne-i askeriye* adıyla yeniden düzenlenir. Bütün bu düzenlemelere rağmen, vergi toplamadaki düzensizlikler hep devam etti ve Müslüman olmayanlar gibi Müslümanlar da bundan sıkıntı çektiler.⁵⁷⁶ Ancak ortadan kaldırılan cizye vergisinin kendisi değil ünvanı idi. Cizye ismen kaldırılmakla birlikte *bedel-i askerî* olarak 1909 yılına kadar varlığını sürdürdü.⁵⁷⁷ Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nde verilen bilgilere göre, Denizli Sancağı'ndan toplanan bedel-i askerî vergisi aşağıdaki gibidir:

47. Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne Göre Toplanan Bedel-i Askerî Vergisi⁵⁷⁸

Yılı	Bedel-i Askerî	Artış %
1301 H (1883/84)	28.280,16 kuruş	-
1302 H (1884/85)	33.364,00 kuruş	+16
1303 H (1885/86)	32.613,00 kuruş	+2

⁵⁷¹ Ercan, *a.g.e.*, s. 253; Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 37-38; Ortaylı, *İdare Tarihi*, s. 135'de; Osmanlı'da bu verginin önce 30, 20 ve 10 akçe olarak alındığını, XVIII. yüzyılda ise 4, 2 ve 1 altına yükseltildiğini belirtmektedir.

⁵⁷² Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 136.

⁵⁷³ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sadeleştiren, Notlar ve Açıklamalar Ekleyen: Neşet Çağatay) TTK Basımevi, Ankara 1980, c. III-IV, s. 292.

⁵⁷⁴ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁷⁵ Joseph von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Sabah Gazetesi Yayınları, Medya Ofset, İstanbul [1999], c. IX, s. 485. Hammer Tarihi'ni kronolojik olarak tamamlamak için, Romen tarihçi Nicolae Jorga'nın Tarihi'nin ilgili bölümü ilave edilmiştir.

⁵⁷⁶ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 118.

⁵⁷⁷ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 63.

⁵⁷⁸ Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

1303 M (1887/88)	32.833,00 kuruş	+7
1304 M (1888/89)	34.111,00 kuruş	+4
1307 M (1891/92)	Denizli 37.407,00 kuruş Saray[köy] 7.629,00 kuruş	+32
1311 H (1893/94)	50.778,00 kuruş	+13
1312 H (1894/95)	52.148,00 kuruş	+2
1313 H (1895/96)	56.500,00 kuruş	+8
1314 H (1896/97)	56.500,00 kuruş	-
1315 H (1897/98)	59.926,00 kuruş	+6
1316 H (1898/99)	57.926,00 kuruş	-3
1317 H (1899/1900)	56.000,00 kuruş	-3
1319 H (1901/1902)	56.593,00 kuruş	+1
1320 H (1902/03)	57.825,00 kuruş	+2
1321 H (1903/04)	59.500,00 kuruş	+3
1323 H (1905/06)	58.500,00 kuruş	-2
1326 H (1908/09)	87.500,00 kuruş	+33

Tabloda görüldüğü üzere, bedel-i askerî vergisinde bazı yıllarda bir önceki veya sonraki yıla göre, % 1'den % 32'ye ulaşan artış yaşanırken, bazı yıllarda da %3'e varan azalma görülmüştür.

Gayrimüslimlerden alınan diğer bir şer'î vergi çeşidi de haraç'tır. Arapça "harc" kökünden türetilen⁵⁷⁹ ve sözlükte, "yerin hâsılâtından veya işçi olarak çalıştırılan kölelerle, çocukların emeğinden elde edilen şey" anlamına gelen *haraç*,⁵⁸⁰ sonraları toprak mülkiyetinden dolayı devlet tarafından bireylerden alınan vergiye (resme) ad olmuştur.⁵⁸¹ İslâm literatüründe, zimmî toprak sahiplerinin fetihten önceki topraklarından yararlanmayı sürdürebilmeleri için verdikleri bir vergi olarak yerini

⁵⁷⁹

Cengiz Kallek, "Haraç", *DA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, c. XVI, s. 71.

⁵⁸⁰

Kazıcı, *a.g.e.*, s. 47.

⁵⁸¹

Ebül'ulâ Mardin, "Harâc", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, c. V, Kısım I, s. 222.

almıştır. Toprak sahibi zimmîlerden %50'ye kadar ürün vergisi alınabilirdi.⁵⁸² Ancak uygulamada İslâm tarihi boyunca arazinin büyüklüğüne göre *harâc-ı muvazzafa* ve ürün üzerinden *harâc-ı mukâseme* (1/10 ile 1/2 arasında) aynî (mal) olarak alınmıştır.⁵⁸³ Arazi Müslüman çiftçiye geçer ya da sahibi İslamiyeti kabul ederse, aynı vergi bu defa *öşür* adıyla alınmaya devam edilirdi.⁵⁸⁴

Haraç önceleri yılın belli bir ayında alınırken, kamerî yıl hesabı durmadan değiştiğinden ürün zamanı alınmaya başlandı. İşlenen bir toprağa su girmeyip kurursa veya herhangi bir felaket ürünü yok ederse o zaman haraç alınmazdı. Ancak sahibi kasten toprağını işlemezse haraç vermek zorundadır. Haraç verilen toprak üzerine bina yapılırsa yine haraç alınırdı. Haraç genel olarak toprak sahibinden alınır, toprak sahibinin kadın-erkek, çocuk veya köle olması durumu değiştirmezdi. Zimmî fazla haraç vermeye zorlanmaz ve ona haraçla alakalı bedensel ceza uygulanmazdı. Haraç hemen ödenemezse tehir edilebilirdi.⁵⁸⁵ Tanzimat'a kadar haraç ve öşür arasında fark varken Tanzimat'tan sonra bu fark kaldırıldı⁵⁸⁶ ve bu tarihten sonra öşür adıyla toplanmaya başlandı.

6.8.2. Örfî Vergiler

Gayrimüslimlerden haraç ve cizye ile birlikte diğer bazı *örfî vergiler (tekâlif-i örfiyye)* de alınmıştır. Bu konuda gayrimüslimler, Müslümanlarla hemen hemen aynı vergileri öderdi. Bu vergiler içerisinde zimmîler yönünden en önemlisi İspençe vergisidir.⁵⁸⁷ Ancak bu vergi bölgeden bölgeye, cemaatten cemaate farklılık göstermekteydi. Örneğin, bu vergi XVII. yüzyıl başlarında Mora'daki Hıristiyanlar'dan 25, Yahudiler'den 125 akçe olarak alınmıştır.⁵⁸⁸

Yukarıdaki vergilere ilaveten gayrimüslimlerden *tekâlif-i örfiyye* olarak, resm-i bîve (Müslüman olmayan dul kadınlardan alınırdı), resm-i gerdek, resm-i arûs veya arûsiye (gerdek resmidir), resm-i âsiyâb (değirmen vergisi), velaviçe (kebe dolapları),

582 Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 343.

583 Ortaylı, *İdare Tarihi*, s. 135.

584 Bozkurt, *a.g.e.*, s. 26; Ayrıca bkz., Kazıcı, *a.g.e.*, s. 47-49.

585 Ercan, *a.g.e.*, s. 23.

586 Bozkurt, *a.g.e.*, s. 117.

587 Ercan, *a.g.e.*, s. 268.

588 Ercan, *a.g.e.*, s. 269.

samakov (demir dövmeğe yarayan ve su ile çalışan örs ve eki), nal ve mih vigneleri'nden alınan vergiler, resm-i kovan, öşr-i küvvâre, resm-i asel (bal vergisi), resm-i ganem veya adet-i ağnâm, resm-i mevâşi, resm-i hanâzir, resm-i ağıl ve resm-i bellût (hayvan vergisi adı altında toplayabileceğimiz koyun, domuz, inek, ahır ve benzeri vergiler), resm-i kanâre (hayvan kesme vergisi), resm-i mâhi (balık vergisi), resm-i harır (ipek vergisi), resm-i obruına veya espine, enber hakkı da denir (bir tür şarap satış vergisidir), resm-i sergi (pazar vergisi) ve resm-i ırğadiye, sefer harcı gibi değişik isimler altında vergiler alınmıştır.⁵⁸⁹

Zimmîler'den yukarda belirtilen vergiler dışında, Müslümanlardan tahsil edildiği gibi, gümrük vergisi de alınırdı. Ancak bu vergi, zimmîler için Müslümanlara oranla biraz daha yüksekti. Ayrıca 1687'de zimmîler için *müskirat resmi* (şarap vergisi) kondu. Sonradan bu vergi bir süre için iptal edildiyse de, XVIII. yüzyılda üzüm ve şaraba örfî vergiler tekrar kondu. Tanzimat'tan sonra bu örfî verginin alınmasına devam edildi. Ayrıca kahve için de zimmîler, Müslümanlardan daha fazla vergi öderlerdi.⁵⁹⁰

Osmanlı Devleti'nde bir şehirden diğer bir şehre giden gayrimüslimler eğer orada altı aydan fazla kalacaklarsa asıl cizyeden farklı olarak *yave haracı* veya *yave cizyesi* adı altında bir miktar daha vergi ödemek zorunda kalırlardı. Bundaki amaç, gayrimüslimleri mümkün olduğu kadar ait oldukları yerlerde devlet kontrolü altında tutmaktı. Çünkü çok farklı nedenlerle yaşadıkları yerleri terk ederek başka yerleşim birimlerine göç eden gayrimüslimler, hem şehirlerin nüfus yapısında hem de cizye tahsili konusunda kargaşaya neden olmaktaydılar.⁵⁹¹

Vergi konusunda Hıristiyanlarla Yahudiler arasında fark vardır. Yahudi toplumuna özgü *rav* akçesi toplanırdı. Mirî için toplanan bu vergi, patrikhanece toplanan mirî rüsûmdan farklı olarak Müslüman mültezimler tarafından toplanırdı.⁵⁹²

Tanzimat'la birlikte örfî vergiler iptal edilirken zimmîlere konan *zecriye/müskirat resmi* (içki vergisi) kaldırılmadı ve bu verginin miktarı, içkinin değerinin %20'si olarak tespit edildi. İthal vergisinden muaf tutulan yabancı içkilerden de müskirat vergisi alınmaya başlandı. 1861 tarihli irade ile bu verginin miktarının,

⁵⁸⁹ Ercan, *a.g.e.*, s. 270-271.

⁵⁹⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 29.

⁵⁹¹ Karataş, *a.g.e.*, s. 243.

⁵⁹² Ercan, *a.g.e.*, s. 277.

içkinin cinsi veya geldiği ülkeye bağlı olarak %10-12 arasında alınacağı belirtilmiştir. 1862 tarihli buyrultu ile de içkiye konan vergi miktarı %10'a düşürüldü. Gayrimüslimlerin kendileri için ürettikleri düşünülerek 200 okkanın üzerindeki içkiler kayıt edildi ve vergilendirildi. Bu arada dikkati çeken çok ilginç bir uygulama da, Müslümanların ürettikleri içkilerin, miktarına bakılmadan vergilendirilmesidir. Tüm şişe ve fiçı imalatçıları da dükkânlarına ödedikleri kiranın %15'ini ödeyerek, ruhsatname almakla yükümlü tutuldular. Müslüman mahallelerine, cami ve tekkelere belli yakınlıktaki yerlerde bulunan içki dükkânlarına ise ruhsat verilmeyeceği ilan edildi. 31 Ağustos 1867'de içki satışını düzenleyen yeni bir nizamnâme çıkartıldı. Buna göre, rahiplerin kendi kişisel ihtiyaçları için aldıkları şarapların her türlü vergiden muaf oldukları belirtildi. Gayrimüslimlerin din adamlarına tanınan bu vergi muafiyeti, gümrük vergisi alanında da geçerliydi.⁵⁹³

İncelediğimiz dönem içersinde gayrimüslim yetimlerin eytam sandığında değerlendirilen paralarının nemasından (faiz gelirinden) muhasebe harcı adı altında kesinti yapılmıştır. Bu kesinti %008⁵⁹⁴ ve %03⁵⁹⁵ gibi çok cüz'i bir oranda kalmıştır.

Yukarıdaki vergilere ilaveten, vefat eden gayrimüslimlerin terekelerinden, günümüzdeki veraset vergisine benzer bazı vergilerin alındığı tespit edilmiştir. Bu konudaki uygulama aşağıdaki şekilde yürütülmektedir:

Ölen kişinin mirası eğer İslam ferâiz hükümlerine göre yapılacaksa, mahkemeden bir kâtip gönderilmekte ve kâtibin gözetiminde miras tespit edilerek mirasçılardan hiç kimsenin mal kaçırmasına izin verilmemektedir. Eğer satılması gereken eşyalar varsa, dellal aracılığı ile satılır ve elde edilen gelir mirasa dâhil edilirdi. Bundan sonra alacaklar tahsil edilme yoluna gidilir ve bunlar da mirasa ilave edilirdi. Mirastan ilk önce ölenin cenaze masrafları çıkarılır, alacaklı olanlara paraları verilir, pazarda malları satıldı ise, dellal ücreti, bâc-ı bazar rüsûmu çıkarılır, eğer hayvanları varsa, hayvanların yem ve çobanlık ücreti de çıkarılırdı. Bu arada kilise ve çeşme gibi herhangi bir hayır kurumuna vasiyeti varsa, bu da mirastan çıkarılırdı. Ondan sonra kalan mirastan (biz ona, aşağıdaki tabloda net miras diyeceğiz) vergiler çıkarılır ve en nihayetinde kalan para veya gayrimenküller İslam ferâiz hükümlerine göre mirasçılar

⁵⁹³

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 119.

⁵⁹⁴

DŞSD, 683:201/809. 1 Ca 1309/3 Aralık 1891 tarihli hükümde 2.274 kuruşta 2 kuruş alınmıştır.

⁵⁹⁵

DŞSD, 685:133/602. 1 Ca 1316/17 Eylül 1898 tarihli hükümde 17.207,04 kuruşta 59,10 kuruş alınmıştır.

arasında taksim edilirdi. Mirasçılar içersinde reşid olmayan çocuklar var ise, onlara önce en yakınlarından birisi (anne, baba, abi, abla, nine, dede, amca, hala, dayı, teyze gibi) reşit olasıya kadar vasi tayin edilmekte, yoksa aynı milletten güvenilir birisi vasi tayin edilmekte ve mirası değerlendirilmek üzere eytam sandığına teslim edilmektedir. Terekelerde tespit ettiğimiz vergi çeşitlerini aşağıdaki şekilde gösterebiliriz:

48. Şer'îye Sicil Defterleri'ne Göre Terekelerden Alınan Vergi Çeşitleri ve Oranları

Defter No	Hüküm No	Tarih	PBRA ⁵⁹⁶	Net Miras	RKA ⁵⁹⁷	KBMM ⁵⁹⁸	Varaka Baha	Vergi Toplamı	Vergi %
681	35/54	14 Tm 1876	-	1151	28,3	1,2	2	32.1	028
	85/113	29 Ni 1877	-	229	5,3	0,2	0,2	6,3	030
	99/142	12 Tm 1876	-	3.070	76,3	4,2	10	91.1	029
	110/148b	7 Ağ 1877	-	1.466	36,2	2,2	2	41	028
682	236/75	5 Tm 1889	12	18.220	455,2	26.2	-	482	026
	237/76	9 Tm 1889	4,3	6.818,3	170,2	10,1	-	180,3	026
683	7/28	12 Şb 1890	1,1	1.004,1	25	1,2	-	26,2	026
	7/28	12 Şb 1890	2,2	3.349,2	83,3	4,3	-	88,2	026
684	207/414	8 Ma 1894	9,24	13.231,2	330,3	19,26	-	330,3	025

Terekelerde *pul baha râyiç akçe* adı ile yapılan kesinti, hesaplamalarda net mirastan önce yapılıp, vergilendirme hesaplarına dâhil edilmemiştir. Son hükümde ise, *kaydiyye kesintisi dellâliye ve defin masrafları* ile birlikte hesaplanıp net mirastan önce

⁵⁹⁶

Pul Bahâ Râyiç Akçe.

⁵⁹⁷

Resm-i Kısмет-i Âdî. Bazı hükümlerde, Resm-i Kısмет-i Âdî Cânib-i Mîriye şeklindedir.

⁵⁹⁸

Kaydiyye Berâ-yı Mukayyid-i Mahkeme.

düşüldüğü için vergiler toplamına dâhil edilmemiştir. Tablodaki verilerde görüldüğü üzere terekelerden binde 25 ile 30 arasında çeşitli kalemler adı altında vergi kesintisi yapılmış olup, günümüzde olduğu gibi kesin bir oran yoktur.

Gayrimüslimlerden yukarıdaki vergilere ilaveten Canavar (Domuz) Vergisi adı altında bir vergi daha alınmıştır. Gayrimüslimlerin inançları açısından yenmesinde herhangi bir sakınca olmayan ancak, İşlâm inancına göre haram olan domuzdan alınacak vergi ile ilgili ilk bilgi, Fatih Kânunnâmeleri'nde geçmektedir. Kânûn-ı Cebelüyan Bâ Kânûn-ı Müzevvec-i Gebrân (Cebelü kanunu ve evli gayrimüslimlerin kanunu) bölümünde, “ve donuz ki yabanda yürüyen sığır ile güdüle, ikisinden bir akçe alına, evde kümeslerde boğazlanmak için beslenenden birine bir akçe alına” şeklinde geçmektedir.⁵⁹⁹

Osmanlı belgelerinde *resm-i canavar*, *resm-i hınzır* ve *resmi bojik* şeklinde geçen bu vergi, domuz besleyenlerden alınmıştır.⁶⁰⁰ Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde alınmayan bu vergi, Belgrat ve Alacahisar sancaklarında bu hayvanın fazla çoğalarak çayırlara ve meralara zarar vermesi nedeniyle alınmaya başlanmıştır.⁶⁰¹ Anadolu ve Arabistan'da domuz beslenmediğinden Rumeli vilayetlerinde ve Sırbistan'da ağnam resmi ile birlikte uygulanmıştır.⁶⁰² Ancak Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nde verilen bilgilere göre, Denizli'de zaman zaman az da olsa, domuz beslendiğini göstermektedir. Hayvan başına alınan vergi oranlarına ait bir bilgiye ulaşamadığımızdan dolayı, kaç adet domuz beslendiği konusunda şimdilik herhangi bir şey söyleyemiyoruz.

⁵⁹⁹ Ömer Lutfi Barkan, “Kanunlar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İşlâm Tarihi: Osmanlılar III*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, c. XII, s. 399.

⁶⁰⁰ Özlem Bektaş Öztaşkın, *XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Halkı*, Atatürk Üniversitesi, SBE, İlköğretim ABD (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2008, s. 241. Bu teze aşağıdaki siteden ulaşılmıştır: <http://www.scribd.com/ikiremit/d/50011567/71-Hayvanlardan-AI%C4%B1nan-Vergiler> (15.04.2012)

⁶⁰¹ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 158. Ayrıca Kazıcı, domuz başına senede dörder para olarak alınan bu verginin gayrimüslimlerin kaldırılması yönünde yaptıkları müracaat üzerine 1776 tarihinde kaldırıldığını belirtmekte ise de, aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere salnâmelerde bunun aksi gözükmektedir.

⁶⁰² Yahya Demirhan, *Hız Peygamber Döneminde Zekâtın Toplanması İzlener Yol*, Uludağ Üniversitesi, SBE, Temel İşlam Bilimleri ABD, İşlam Hukuku Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2006, s. 11. Bu teze aşağıdaki siteden ulaşılmıştır:

<http://www.belgeler.com/blg/q5c/hz-peygamber-doneminde-zekatin-toplanmasinda-izlenen-yol-the-way-of-collecting-zekat-which-was-in-the-period-of-hz-muhammed> (15.04.2012)

49. Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne Göre Toplanan Canavar Vergisi⁶⁰³

Yılı	Canavar Resmi	Artış %
1303 H (1885/86)	85,00 kuruş	-
1303 M (1887/88)	348,00 kuruş	+409
1304 M (1888/89)	144,00 kuruş	-242
1313 H (1895/96)	900,00 kuruş	+625
1314 H (1896/97)	900,00 kuruş	-
1315 H (1897/98)	200,00 kuruş	-450
1316 H (1898/99)	100,00 kuruş	-200
1317 H (1899/1900)	15,00 kuruş	-666

Tabloda görüldüğü üzere, Denizli'den tahsil edilen canavar vergisinin tarihi çok eskiye gitmemektedir. Salnâmelerdeki ilk canavar resmi (domuz vergisi) 1303 (1885) yılından itibaren gözükmemektedir. Yine, salnâmelerde 1304 ile 1313 yılları arasında buna dair bir bilgi bulunmamasından bu verginin, 1304 (1886) tarihi ile 1313 (1896) tarihleri arasında 10 yıl boyunca hiç toplanmadığını tahmin etmekteyiz. 1317 (1900) tarihinden sonra da, muhtemelen domuz kalmadığı için vergi toplanmamıştır. Salnâmelerdeki bu bilgilerden, domuzun Denizli'ye sonradan getirildiğini söyleyebiliriz.

6.9. Gayrimüslim Mültezimler

Arapça'da *lüzûm* kökünden türeyen iltizam kelimesi sözlükte, gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise, özel bir şahsın devlete ait gayrimenkullerden elde edilecek gelirlerin tahsilini, belirli bir yıllık bedel karşılığında, belli taksitlerle ödeyeceğine birisini kefil göstermek suretiyle alınmasıdır. Belgelerde iltizamla eş anlamlı olarak *deruhde*, *tevcih*, *füruht*, *ihâle ve taahhüd* tabirleri de kullanılmıştır.⁶⁰⁴ Bu şekilde taahüde giren kişilere de *mültezim* denir. Tanzimat fermanıyla 18 Şubat 1856 tarihinde vergi tahsilinde iltizam usulü

⁶⁰³

Tablodaki veriler Aydın Vilayet Salnâmeleri'ndeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

⁶⁰⁴

Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, c. XXII. s. 154.

kaldırılarak vergilerin doğrudan doğruya tahsili kararlaştırılmış⁶⁰⁵ ve II. Abdülhamid döneminde, 24 Nisan 1877 tarihinde bütünüyle kaldırılması yönünde irade ortaya konmuştur.⁶⁰⁶ Ancak yine de, Osmanlı saltanatının sonuna kadar âşar ve bir kısım vergilerin (rüsümün) iltizam şeklinde toplanmasına devam edilmiştir.⁶⁰⁷

Devlete ait vergilerin ihale ile en yüksek rakamı veren kişilere ihale edildiği bu sistemde gayet tabii ki gayrimüslimler avantajlı konumda idiler. Asırlarca askerlik yapmayarak huzur içinde ticaretlerini devam ettiren gayrimüslimler belli bir sermaye birikimi elde ederek iltizamları elde ediyorlardı. İncelediğimiz dönemde de Denizli’de bazı devlete ait gelirler gayrimüslim mültezimler tarafından deruhte edilmiştir. Denizli sancağında yetmiş beş senesi âşar (ve duhan⁶⁰⁸) mültezimi Tekfur adlı kişi, borcunun son taksidi olan 143 bin kuruşu ödediği halde, varisçilerinden Haçık Zahrabiyan 138 bin kuruş daha ödediği için, fazla ödenen miktarın Zahrabiyan’a nakden iadesi yapılması için Sadâret’ten Maliye Nezâreti’ne müsteşar oluruyla yazı yazılır.⁶⁰⁹ Ancak bu konuda bir gelişme olmaması üzerine Sadrâzam imzasıyla tekrar yazı gönderilir.⁶¹⁰

Aldıkları ihaleyi ödeyemedikleri için mallarına devlet adına el konulan mültezimler de olmuştur. Honaz ve saire âşarı iltizamını ödeyemediği için, İspiro oğlu Pandeli’nin 1309 senesi 6837,5 kuruş borcuna karşılık haczedilen Çarşû-yu Kebir’deki bir dükkânı ile üç parça tarlası devlet adına el konulur.⁶¹¹

İhale sonucu iltizamı aldıktan sonra kendisinden haber alınamayan mültezimler de olmuştur. Bunlardan biri de 1283 tarihli Denizli âşar mültezimi Sivaslı Serkiz adlı şahıstır.⁶¹² Hazineye borcu olan bu kişinin veya vereselerinin bulunması için⁶¹³ Zabtiye Nezâretince yapılan araştırma sonucunda herhangi bir bulguya rastlanamaz.⁶¹⁴

⁶⁰⁵ Pakalın, *a.g.e.*, “İltizam”; “İltizamat”, c. II, s. 57-58.

⁶⁰⁶ Shaw, *a.g.m.*, s. 938.

⁶⁰⁷ Pakalın, *a.g.e.*, “İltizam”; “İltizamat”, c. II, s. 57-58.

⁶⁰⁸ *BOA*, DA.d. 34. 1293/1876-77. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Muhâkemât Dâiresi’ne Devreden Evrâkın Muâmelât Defteri’ndeki 14 M 1293/10 Şubat 1876 tarihinde gelen bir kayda göre, “âşar ve duhan rüsümü” şeklinde geçmekte olup, Tekfur’un müteahhidi olarak da İsnat oğlu Kosti adı verilmiştir.

⁶⁰⁹ *BOA*, BEO 90/6678. 1310 Ra 25/17 Ekim 1892.

⁶¹⁰ *BOA*, İ..ML.. 7 1311/M-03. 1311 M 02/16 Temmuz 1893.

⁶¹¹ *BOA*, BEO 789/59136. 22 Z 1313/4 Haziran 1896.

⁶¹² *BOA*, ZB. 343/125. 5 Şu 1322/18 Şubat 1907.

⁶¹³ *BOA*, ZB. 590/135. 15 Haz 1322/28 Haziran 1906.

⁶¹⁴ *BOA*, ZB. 393/61. 31 Tem 1322/13 Ağustos 1906.

6.10. Osmanlı İmparatorluğu'nda Faiz İşlemleri

İslâm dininde faiz ve faizciliğin çok günah olduğu hakkında Müslüman Türk halkı arasında yaygın bir inanç bulunduğu herkesçe malumdur. Ancak şer'îye sicilleri incelendiğinde gerçek durum bunun tam tersini göstermektedir. Şer'îye sicillerinde geçen parasal işlemler içinde faizciliğin çok önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Toplum içinde de bu işlemlerin günah olduğu yönünde en küçük bir tepkiyi gösteren herhangi bir belgeye rastlanılmamaktadır. Tam tersine, birikmiş paraların sahiplerince herhangi bir emekle birleştirilmeden, kendi başına gelir getiren bir araç olarak kullanılması işlemine dince *mübah* sayıldığına kesin işaretleri olmak üzere *muâmele-i şer'îyye* ismi veriliyordu.⁶¹⁵

Şer'îye sicillerindeki muâmele-i şer'îyye hükümleri incelendiğinde, bu işlemin en çok para vakıfları ile yetimlere kalan terekelerde uygulandığı görülmektedir. Bu da, istenmeyerek de olsa göz yumulan bu faiz işleminin belli yönde kanalize edilerek elde edilecek faydasının yine toplumun tamamının, bu mümkün olmadığı durumda ise, yetim gibi zayıf ve suistimal edilmeye müsait kesimlerinin istifadesine sunulmak istendiğini varsayabiliriz. Ancak diğer taraftan tarih boyunca uygulama maalesef bu şekliyle sınırlı kalmamıştır. Nakit sahibi şahısların kendi hesaplarına bu yolla, darda kalan kişilere borç verdikleri ve bu şekilde büyük servetlere sahip oldukları görülmüştür. Bunun neticesinde de bazı tefecilerin nakit darboğazı yaşandığı dönemlerde yüksek faiz oranları ile kredi verdikleri ve vadesi geldiğinde ödenemez hale gelen bu krediler aracılığı ile borçluların mallarına el koyarak servetlerine servet kattıkları görülmüştür. İşte muâmele-i şer'îyye uygulaması, bu gibi durumlarda kanun dışı tefeciliğe karşı alternatif bir kredi ve finansman sağlama yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶¹⁶ Osmanlı Devleti, realist bir görüşle Kur'an'daki⁶¹⁷ *Ribâ* kelimesinin⁶¹⁸ fâhiş kârı ifade ettiğini düşünerek ve meşru kazancı anlatan başka kelimeler kullanarak hîle-i şer'îyelerin önüne geçmiş ve bu şekilde sosyal nizamı korumuştur. Hatta bazı mescid ve çeşmeler için kurulan vakıfların paraları bu şekilde faiz karşılığı değerlendirilerek, imam ve

⁶¹⁵ Akdağ, *a.g.e.*, s. 539.

⁶¹⁶ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 58.

⁶¹⁷ *Bakara*, 2/275-279.

⁶¹⁸ Türkçe'deki yaygın kullanışı *faiz* olan Arapça *ribâ* kelimesi sözlükte, fazlalık, nemâ, artma, çoğalma; yükseğe çıkma; bedenen serpilip gelişme gibi anlamlara gelmektedir. İsmail Özsoy, "Faiz", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, c. XII, s. 110.

müezzinler dâhil bütün çalışanların ücretleri ile diğer masrafları, alınan faiz gelirlerinden ödenmiştir. Osmanlı tarihi boyunca bazı şeyhül-islâmlar, kazaskerler ve onların yakınları da dâhil, her isteyen paralarını şahsî mülkiyetinden çıkararak, faiz geliri esasında ödünç para verme vakıfları kurmuşlardır.⁶¹⁹

Faizci (Murabahacı=Ribahor⁶²⁰=Tefeci) ile faizli para borçlusu arasında yapılan senetleşmelerde yıllık *fayda'nın (faiz tutarının)* sanki verilen nakit borç yanında, borçluya ayrıca satılan bir *çuha* (hemen her zaman çuha) bedeli imiş gibi gösterilmesi şeklindeki danişıklı ve kapalı sözleşmeler, kadı önündeki resmî senetleşmelere XVI. yüzyılın ikinci yarısında girmeye başlamıştır. Aslında, bu çeşit uygulamalar o sıralardaki sosyal ve ekonomik sıkıntıdan yararlanarak ortaya çıkan din baskısı karşısında *murabahacının (tefecinin)* kendisini gizlemesi yolu olarak kullanılıyordu.

Devletin *şer'î had* diye, fermanla tespit edip yayınladığı ehven (düşük) bir faiz oranı bulunduğu halde, buna ancak hayır sahiplerince ayrılan vakıf paraların işletilmelerinde uyulmakta, ancak kendilerine yüksek kazançlar sağlamak amacıyla para işletenler, çoğu borçtan bunalmış kişilerin kabul etmek mecburiyetinde kaldıkları insafsızca yüksek tutulmuş yıllık faizleri bu kişilere sözleşmeyle yükleyebilmek için, gerçek borcun yanına ayrıca, sözde kumaş satmışlar gibi bir de onun bedelini (aslında kanun dışı olan yıllık faizi) eklerler ve sonunda ikisini birlikte borçludan kolayca alırlardı. Böylece, *muamele-i şer'iyye* sınırlarını aşmadan faizine çalıştırılan paralar, sadece hayır sahiplerince vakıflara bağışlanan miktardan ibaret kalıyordu. Osmanlı'da hüküm süren ağır para darlığı karşısında, vakıf paralarının da, vakıf sahibinin belirlediği *şer'î had*'de kalamayarak, zamanla % 20'ye ve hatta daha yukarılara faize verilir oldukları, bunun doğal bir sonucu olarak, bu çeşit paraların faiz işlemlerinde de, *ribh (faiz fiyatı)* tabiri saklanarak, faiz tutarının borçluya satılmış gibi gösterilen kaftan veya çuha pahası biçiminde yükletildiği ve kadı defterlerine böyle kaydedildiği görülür. İki taraf arasında gizli kararlaştırılmış olan insaf dışı yüksek faiz oranlarının borç senetlerinde, *asil mal*'ın yanı sıra borçluya satılmış gibi gösterilen bir eşyanın bedeli

⁶¹⁹ İsmail Otar, *Üsküdar Hacı Hasna Hatun Mescidi ve Arslanağa Çeşmesi Vakıflarının H 1197 Yılı Hesapları-1783 Yılına Ait Bir Muhasebe Vesikası ve Faiz Konusu*, Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul 1999, s. 21, 26-27.

⁶²⁰ Osmanlı'da yasaklanmış olmasına rağmen, meşru kabul edilen bir takım işlemleri istismar ederek fahiş oranlarla faizcilik edip, bu yoldan zengin olmayı iş edinmiş olanlara *ribahor* denilmekteydi. Bu kişiler sıkı bir şekilde takip edilmiş ve zaman zaman değişik şekillerde cezalandırılmışlardır. Ribahorların uyguladıkları faiz oranları yıllık olarak zaman zaman %50-60 gibi çok yüksek seviyelere çıktığı olmuştur. Bkz., Özcan, *a.g.e.*, s. 64.

olarak ifadesi öyle başarılı bir gelenek olmuştur ki, bir zaman sonra *şer'î had*'di aşmayan faiz tutarları bile bir kumaş veya benzeri başka şey pahası (DŞSD'de cep saati ve Ali Efendi Fetva kitabı parası) olarak gösterilir olmuştur. Bunda belki de, faizciliğin dayanılmaz ezişi karşısında halk arasında, *dinde faizin haramlığı* biçiminde bir tepkinin uyanmış olması da etkiliydi.

Asıl mal'ın *fayda*'sını *şer'î had*'den fazlaya getirmekte kullanılan başka bir hile yolu da, ödeme süresini kısaltmak olduğu görülür. Bu konuda kullanılan belli zaman "*sene-i kâmile*" 365 günü ifade eder. Eğer bu kayıt konmaz da *târîh-i kitâb'dan bir yıl tamâmına dek* veya *on iki ayda* ifadesi geçerse, doğal olarak, bundan Hicrî-Kamerî yıl anlaşılacağı için, faizci süreden 11-12 gün kazanıyordu. Zamanı kısaltmak suretiyle faizi yükseltme hilesi resmî sözleşmede çoğunlukla şu şekilde gizleniyordu: Borçlu faiz parasını senetleşme günü aldığı halde, taraflar bu alım-verim işini bir veya iki ay önce yapmışlar gibi ifade ederek, kadıya bu şekilde defterletiyorlardı. Şer'î had dışında bir işlem, şariat temsilcisinin (adaletin) gözünden böyle gizlenmiş oluyordu.

Faiz işlemlerinde vakıf paraların büyük bir yeri bulunduğuna şüphe yoktur. Bu sayede ribahorların zulüm derecesine varan uygulamalarının kötü etkileri önemli çapta azaltılmış oluyordu. Gerçekten, vakıf paralardan *şer'î fayda* sınırları içinde veya az yükseği ile para alarak ihtiyaçlarını sağlayanların çok fazla olduğu kadılar tarafından yapılan senetleşme işlemlerinden öğrenilmektedir. Bunun yanı sıra pek çok hayır sahibi, cami, medrese ve benzeri kurumlara harcanmak üzere, onbinlerce akçeyi vakıf yaptıkları ve mütevellilerinin de bu paraları şer'î faiz fiyatıyla çalıştırdıkları, kadıların bu konudaki işlemlerinden anlaşılmaktadır. Yine bu türe dâhil olmak üzere, birçok mahallede zengin ve hayır işlemeyi seven kimselerin, yaşadıkları mahalle halkının devlete ödeme mecburiyetinde oldukları *avârız akçesi* adlı vergiyi karşılamalarına yardımcı olmak üzere, binlerce akçeyi vakıf yaparak, getireceği yıllık faizin bu işe harcanmasını şart koştuklarını önemle belirtmek gerekir.⁶²¹

⁶²¹

Akdağ, *a.g.e.*, s. 539-545'den özetle; Osmanlı'da faiz işlemleri için ayrıca bkz., Komisyon, *Ankara Ticaret Odası ve Ankara'da Ticaret*, Ankara Ticaret Odası Yayını, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara t.y., s. 15-17.

6.11. XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyıl Başlarında Eytam Sandıkları`ndan Yapılan İstikrazlarda Takip Edilen Usuller

XIX. yüzyıl ortalarında yetimlerin terekeleri ve yetim mallarının satışı ile ilgili şikâyetlerin çoğalmasından dolayı, yetimlerin mallarının ve haklarının korunması için önce bir komisyon teşkil edilerek konu Meclis-i Vâlâ'da incelenir. Yapılan görüşmeler neticesinde *Emvâl-i Eytâm Nezâreti*'nin kurulmasına karar verilerek bir nizamnâme yayınlanır. Bu ilk nizamnâmede nezâret, Şeyhülislamlık makamına bağlı olarak 7 Rebû'l-evvel 1268 (31 Aralık 1851) tarihinde kurulur.⁶²² Taşrada yetimlerin işlerine *müfettiş hükkâmlıkları*'nın denetiminde mahalli mahkemeler bakmaktayken, Eytâm Nezâreti'nin kurulmasından sonra İstanbul'daki Emvâl-i Eytâm İdari Meclisleri'ne bağlı olarak Eytâm İdareleri ve sandıkları kurulmaya başlar. Ayrıca yetim mallarını ve emlâkini korumak ve kollamak amacıyla vilayet, liva ve kaza merkezlerinde şer'î mahkemelere bağlı olarak *eytam meclisleri* kurulur. Bu meclisler, belediye azasından seçilmiş iki daimi üye, defterdar, muhasebeci, mal müdürü, müftü ve eytam müdüründen oluşmaktadır. Eytam müdürleri başlangıçta nizamnâmelere göre iki yıllığına seçilirken, 1908 yılından itibaren her yıl Şubat ayında eytâm meclislerinde muhasebeleri görülerek herhangi bir usulsüzlükleri görülmediği ve istifa etmedikleri takdirde sürekli atanmaya başlanmışlardır. Eytâm Sandıkları'nın adı, 1908 yılından itibaren *Eytâm İdânât Sandığı* şeklinde değiştirilmiştir. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra 1926 yılında Eytâm Sandıkları'nda biriken paraların nemalandırılması için "*Eytâm ve Erâmil Bankası*" kurulmuştur.⁶²³

İncelediğimiz dönemde nakit paraya ihtiyacı olan vatandaşlar ile krediye ihtiyacı olan esnaf, şer'î mahkeme yönetiminde bir kredi kuruluşu işlevi gören Eytam Sandıkları'ndan nakit ihtiyaçlarını karşıladıkları görülmüştür. Müslim veya gayrimüslim herhangi bir şahıs öldüğünde, varisleri arasında reşit olmayan çocuk (veya çocuklar) olup da ona bakacak birinci dereceden yakını yok ise, (bazı hükümlerde -

622

623

Eytâm Nizamnâmesi için bkz., Otur, *a.g.e.*, s. 31-33.

Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIV, s. 61-67; Tahsin Özcan bu konuda; Tanzimat döneminde Terekât Müdürlüğü kurulduğunu, daha sonra da bir merkezden idaresini sağlamak amacıyla bunun nakit para vakıflarının idaresi ile birleştirilerek Evkâf Nezâreti'ne bağlı "Terekât ve Nukûd-u Mevkûfe Kalemî'ne dönüştürüldüğünü, bu kalemde biriken paraların daha sonra Evkaf Bankası'nın sermayesini oluşturduğunu belirtmektedir. Bkz., Özcan, *a.g.e.*, s. 86-87.

babası⁶²⁴ veya annesi⁶²⁵ gibi- birinci dereceden yakını olsa bile, yetimin parası, o yakını tarafından *başkasına irbah ve istirbah olunmak üzere* eytam müdürüne teslim edildiği de olmuştur) çocuğa mirastan kalan hisse, eytam sandığı tarafından emaneten alınır. Çocuk reşit olduktan sonra mahkeme kararıyla mirastan kendisine düşen hissesini talep eder, eytam müdürü de eldeki belgeye dayanarak o güne kadarki biriken nemasıyla (kazancı ile) birlikte çocuğa parasını teslim ederdi. Çocuğun malı eytam sandığında muhafaza edilirken yetimin faydasına olarak ihtiyacı olanlara belli bir ribh oranı karşılığında borç verilirdi. Yapılan muamelenin dine aykırı olmaması için, eytam sandığı müdürü ile borçlu arasında yapılan senetleşmelerde yıllık *nema*'nın sanki verilen nakit borç yanında, borçluya ayrıca satılan bir sîm koyun saati (gümüş köstekli saat) ile fetva kitabı bedeli imiş gibi gösterilmesi şeklindeki danışıklı ve kapalı sözleşmeler, kadı önündeki resmî senetleşmelere kaydedilmiştir.

Resmî bir kurum olan *Eytam Sandıkları*'nda, hem yetimlerin paraları zayi olmamış tam aksine değerlendirilmiş, hem de nakit sıkıntısı olanların ihtiyacı temin edilmiştir. Eytam sandığından alınan borç karşılığında borçlu, ya kefil göstermekte⁶²⁶ ya da sahip olduğu ev, dükkân, tarla⁶²⁷ gibi bir gayrimenkulünü rehin vermektedir. Borçlu şahıs, vadesi geldiği halde borcunun tamamını veya taksitlerini ödemediği zaman, kefillerden nemasıyla birlikte (gayrimenkul rehin verildi ise, satılarak toplam borç tahsil edilir, artanı borçluya teslim edilirdi) mahkeme masrafları da dâhil olmak üzere tahsil edilmekteydi. Bu borçlanmalarla ilgili şer'îye sicil defterlerinde pek çok hüküm mevcuttur. Örnek verecek olursak:

Hıristiyan Mahallesi'nden Ermeni Dö(ü)ğmeci oğlu Serço veled-i Serkiz, aynı milletten vefat eden Agop oğlu Semyun (Simyon) veled-i Agob'un oğulları Zepron, Agop, Atam ve Artin'in babalarından miras kalan mallarına borç verilmesi konusunda (li-eclil-idâne) vasî nasp ve tayin olunan eytam müdürü Talmanlızâde Hafız Mehmet Efendi ibn-i İsmail mahzarında (huzurunda) yetimlerin eytam sandığında mahfuz mallarından 385 sîm mecîdiyeyi müdürün kendisine borç verdiğini, mezkûr meblağ ile semeni yazım tarihinden itibaren iki sene tamamına değin müeccel ve mev'ûd yine çocukların mallarından olup, müdürün elinden satın aldığı (iştirâ ve kabz eylediği) bir

⁶²⁴ *DŞSD*, 683:7/28. 21 C 1307/12 Şubat 1890.

⁶²⁵ *DŞSD*, 684:207/414. 1 N 1311/8 Mart 1894.

⁶²⁶ *DŞSD*, 683:26/103. 15 Ş 1307/6 Nisan 1890.

⁶²⁷ *DŞSD*, 683:82/309. 1 Ca 1308/13 Aralık 1890.

sîm koyun saati ve bir Ali Efendi Fetva (Fetavâ-yı Ali Efendi) kitabı esmanlarından 92 aded ve 2 çeyrek (çâr-ı yek) sîm mecîdiye toplam (cem'an) ciheteynden (iki borçtan) 487 (477 olması gerekir) aded ve 2 çeyrek sîm mecîdiye zimmetimde borcumdur dedikten sonra Saray[köy] kazasına tabi Sığma köyünden Hacı Nasuh b. Hüseyin ve Dazura (?) köyünden Karaburunoğlu Veli b. Halil adlı kimseler eytam müdürünün mahzarında merkûm Serço'nun borcu olan 477 aded ve 2 çeyrek sîm mecîdiyenin edasına tarafeynden bil-emr vel-kabûl kefâlet-i mutlaka-i sahîha biz dahi müteâkiben kefil bil-mâl ve zâminler (garantör) olup ve ehadühüme âharın (her biri diğèrinin) zimmetine kefâlet hasebiyle lazım gelen meblağa dahi başka başka tekeffül eyledik derler.⁶²⁸

Hükümde görüldüğü üzere, yapılan borçlanma muamelesinin faiz kapsamına girmemesi için, sanki yetimlerin gümüş bir saati ile Ali Efendi'nin fetva kitabı varmış da satışa sunulmuş gibi gösterilmiştir. Ermeni yetimlerde Müslüman kültürüne ait bir fetva kitabının bulunması mümkün değildir. Bu durum, borçlanmada faiz muamelesinden kurtulmak için yapılan bir hile-i şer'iyedir. Ayrıca bir Ermeni'nin borcuna iki müslümanın kefil olması, o dönemde Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki sosyal ilişkileri ve güven unsurunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

Eytam sandıklarından yapılan borçlanmaların büyük çoğunluğu her ne kadar şer'ie sicil defterlerinde bulunsa da, mahalli basındaki icra dairesi satış ilanlarında da bilgi bulmak mümkündür. Örnek verecek olursak:

Denizli İcra Dairesi'nin 16 Aralık 1907 tarih ve 331 nolu ilanına göre; Rum Mahallesi'nden müteveffa Mihelaki'nin, babası müteveffa Çuhacı Yani ve erkek kardeşi Dimitri kefaletiyle eytam sandığına *asıl (anapara)* ve *rihb* olarak 195 gümüş Mecidiye borcu olup, borcunu ödemedi vefat eder. Bunun üzerine eytam sandığına borcun ödenmesi için Denizli Bidayet Mahkemesi İcra Dairesi'nce, asıl borçlu müteveffa Mihelaki ile kefil müteveffa Yani'nin müşterek tasarruflarında olup, vefatlarıyla varisleri ve kız kardeşleri Panayuta, Yasyamani, Eleni, Kiryaki ve Anasta adlı kadınlara intikal eden Rum Mahallesi'nin Çıkmar Pınar Sokağı'ndaki fevkâni (üstte) üç, tahtâni

⁶²⁸

DŞSD, 684:105/242. 1 Ş 1311/7 Şubat 1894.

(altta) iki odalı ve mikdâr-ı kâfi (yeterli miktar) avlusu bulunan evi ilan tarihinden itibaren 15 gün sonra müzayede ile satışa çıkarılacağı ilan edilir.⁶²⁹

Yukarıdaki ilanda anapara ve ribh ile birlikte kimin parasından borç alındığı ayrı ayrı belirtilmemekle birlikte, dikkatimizi çeken husus kefillere ait gayrimenkulün, borcun ödenmesi için satışa sunulmasıdır.

6.12. XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyıl Başlarında Denizli Sancağı'nda İstirbah İşlemleri ve Ribh Oranları

Denizli şer'îye sicil defterlerindeki hükümleri incelememiz neticesinde gayrimüslimler arasında az dahi olsa bazı kişilerin faizcilik (tefecilik) yaptığını tespit ettik. 1891 tarihli bir mirasın mahkemede kadı huzurunda taksimi esnasında ortaya çıkan bu belgede, faiz işleminin hangi şartlar altında ve yıllık yüzde kaç oranla gerçekleştiği belirtilmemiş olmakla birlikte, faizcilik yapıldığının ortaya çıkması açısından önemli buluyoruz. Belgenin kısaca özetini verecek olursak:

Hıristiyan Mahallesi'nden Ermeni Hacı Agop oğlu Atam vefat eder ve mirası hanımı Arşoloş bint-i Sehak ile kızı Meryem, ana-baba bir erkek kardeşleri Simyon, Kirkor ve ana-baba bir kız kardeşleri Oska ve Damarya'ya kalır. Terekede vefat eden Atam'ın, Hacı Kapril oğlu Kapril ile Hacı Gazal oğlu Artin zimmetlerinde istirbahda (faizde) olup, Atam'ın ölümünden sonra mirasçılardan Kirkor'un tahsil ettiği ve zimmetine geçen 230 adet sîm mecdiyenin varlığı ortaya çıkar.⁶³⁰

Görüldüğü üzere Ermeni Atam sağlığında iki kişiye faizle (istirbah) borç vermiş ve ölümünden sonra bu alacak, bir varis tarafında tahsil edilmiş olup, mirasçılara şer'î hisseleri oranında dağıtılmıştır.

Ayrıca çalıştığımız dönem itibariyle, Denizli Eytam Sandığı'ndan gayrimüslimlerin yapmış oldukları borçlanmalarda yıllık olarak uygulanan ribh oranlarını, aşağıdaki tabloda toplu olarak göstereceğiz:

⁶²⁹

Âhenk Gazetesi, Aded: 3475. 14 Za 1325/20 Aralık 1907, s. 4

⁶³⁰

DŞSD, 683: 119/462. 16 Za 1308/23 Haziran 1891.

50. XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyıl Başlarında Ribh Oranları

Defter	Hüküm	Ana Para ve Birimi	Ribh	Vade Yıl/Ay	Yıllık Oran%	Satılan Mal	Tarih
680	244/497	135 krş	167.20	7,5 Yıl <i>Hesap</i> <i>Muhasebesi</i>	16	-	1 Ca 1302/16 Şubat 1885
683	26/103	84 sm	50+3	5 Yıl	12	2 saat ve 1 kitap	15 Ş 1307/6 Nisan 1890
	82/309	142+2 sm	17+2	1 Yıl	12	1 saat ve 1 kitap	1 Ca 1308/13 Aralık 1890
	159/626	80 sm	19	2 Yıl	12	1 saat ve 1 kitap	1 N 1309/30 Mart 1892
	201/809	1.894,27 krş	380	20,5 Ay <i>Hesap</i> <i>Muhasebesi</i>	12	-	1 Ca 1309/3 Aralık 891
684	39/91	25 lr	3	1 Yıl	12	1 saat ve 3 kitap	20 C 1310/9 Ocak 1893
	41/95	75 sm	27	3 Yıl	12	3 kitap	1 B 1310/19 Ocak 1893
	56/123	100 sm	12	1 Yıl	12	2 kitap	1 Za 1310/17 Mayıs 1893
	105/242	385 sm	92+2	2 Yıl	12	1 saat ve 1 kitap	1 Ş 1311/7 Şubat 1894
	223/11	50 sm	18	3 Yıl	12	1 saat ve 1 kitap	23 M 1312/27 Temmuz 1894
	352/309	50 sm	18	3 Yıl	12	1 saat ve 1 kitap	13 Za 1312/8 Mayıs 1895
685	37/151	250 sm	60	2 Yıl	12	1 saat	21 L 1316/4 Mart 1899
	40/164	150 sm	90	5 Yıl	12	1 saat	8 Ca 1316/24 Eylül 1898
	58/249	180 sm	43	2 Yıl	12	1 saat	10 M 1317/21 Mayıs 1899
	60/258	150 sm	90	5 Yıl	12	1 saat	7 Ca 1316/23 Eylül 1898
	87/370	50 sm	6	1 Yıl	12	1 saat	25 B 1317/29 Kasım 1899
	103/452	40 sm	9+2	2 Yıl	12	1 saat	3 Za 1317/5 Mart 1900
	119/530	55+2 sm	13+1	2 Yıl	12	1 saat	20 S 1318/19 Haziran 1900
	133/602	11.288,4 krş	5.919	56 Ay <i>Hesap</i> <i>Muhasebesi</i>	11	-	1 Ca 1316/17 Eylül 1898

	172/705	244 sm	88	3 Yıl	12	1 saat	3 Z 1318/24 Mart 1901
	253/1079	100 sm	24	2 Yıl	12	1 kitap	22 Ra 1320/29 Haziran 1902
	275/1179	25 sm	6	2 Yıl	12	1 saat	29 R 1320/5 Ağustos 1902

Tabloda görüldüğü üzere, eytam sandığından yapılan borçlanmalarda genel itibariyle yıllık %12 ribh uygulanmıştır. İlk hükümde %16 ve bir başka hükümde ise %11 gibi bir oran gözükmese de genel uygulamanın yıllık %12 olduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıdaki tabloda son hüküm hariç diğer hükümlerin tamamında gayrimüslimler, Müslüman yetimlerin paralarından borçlanmışlardır. Son hükümde ise, bir Müslüman kadın gayrimüslim yetimlere ait, eytam sandığındaki paradan borç almıştır.

Üç adet hükümde, geçen süre içinde borç verilen paraların işletilmesinden ne kadar kazanç elde edildiği, yetimin nafakasına ne kadar harcandığı, eytam sandığı müdür aidatı olarak ne kadar kesildiği ve muhasebe harcı olarak ne kadar vergi alındığının muhasebeleri yapılmış ve tekrar para değerlendirilmek üzere (irbâh ve istirbâh edilmek üzere) eytam sandığında muhafazasına devam edilmiştir.

6.13. Denizli Şer'يه Sicil Defterlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonları ve XX.

Yüzyıl Başlarında Enflasyon ve Para Hareketleri

Osmanlı tarihi boyunca değişik para birimleri kullanılmıştır. İlk defa Osman Bey zamanında basılan *gümüş akçe* Tanzimat'a kadar en çok tedavülde kalan para birimi olmuştur. III. Ahmed zamanında yapılan yeni bir düzenleme ile artık akçe yerine *para* Osmanlı'nın para birimi haline getirilmiştir. Bu reform neticesinde 1 para=3 akçe, 1 kuruş=40 para ölçüsü getirilmiş ve 1818 tarihinden sonra da akçe bir daha basılmamıştır.⁶³¹ Tanzimat'tan sonra ise, her konuda olduğu gibi dolaşımdaki para konusuna da el atılır ve ilk defa kâğıt para da kullanılmaya başlanır. Bu konudaki tarihî süreç ve yeni para birimleri hakkında kısa bilgi verip, çalıştığımız dönemde Osmanlı paralarının yaşamış olduğu enflasyonu, şer'يه sicil defterlerindeki hükümlerden örnekler vererek açıklayacağız.

⁶³¹

Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayınları, Çetin Ofset, İstanbul 1996, s. 22.

Osmanlı Devleti'nde ilk banknotlar idari, sosyal ve yasal reformların gündeme geldiği Tanzimat döneminde tedavüle çıkarılmıştır. Banknotlar bu dönemde esas olarak reformların finanse edilmesi amacıyla basılmıştır. İlk Osmanlı banknotları Abdülmecit tarafından Haziran 1840'da *Kâime-i Nakdiye-i Mutebere* adıyla yani, bugünkü dille *Para Yerine Geçen Kâğıt* adıyla tedavüle çıkarılmıştır. Bu paralar, bir anlamda para olmaktan çok faiz getirili borç senedi veya hazine bonusu niteliğinde olmak üzere çıkarılmıştır. Bu paralar, matbaa baskısı olmayıp, elle yapılmış ve her birine de resmi mühür basılmıştır. Kaimelerin zaman içerisinde taklidinin kolayca yapılması ve kâğıt paraya olan güvenin azalması nedeniyle 7 Eylül 1842 tarihinden itibaren matbaada bastırılmasına başlanarak, el yapımı olanlarla değişimi sağlanmıştır.⁶³²

24 Mayıs 1856 tarihinde İngiliz sermayesi ile kurulan Osmanlı Bankası,⁶³³ 1863 tarihinde Fransız ve İngiliz ortaklığında Bank-ı Osmânî-yi Şâhâne (Banque Impériale Ottomane) adıyla bir devlet bankası niteliğini kazanmıştır. Devletin sık sık Avrupa piyasalarından borçlanmak zorunda kaldığı dönemlerde İngiltere ve Fransa, devletten ziyade, kendi idaresi altındaki bu bankaya güven duymuş ve mali ilişkilerini bu banka kanalıyla yürütmeyi tercih etmiştir.

Osmanlı hükümeti, Osmanlı Bankası'na hiç bir biçimde kâğıt para basmayacağı ve başka bir kuruma da bastırmayacağı taahhüdünde bulunarak, 30 yıl süre ile kâğıt para ihracı imtiyazını vermiştir. Osmanlı Bankası ilk olarak 1863 yılında, istendiğinde altına çevrilmek üzere, Maliye Nezareti ve kendi mühürlerini taşıyan banknotları tedavüle çıkarmış, 1863-1914 yılları arasında da çeşitli şekil ve miktarlarda banknot ihraç etmiştir.⁶³⁴

Çalıştığımız dönemde Osmanlı topraklarında tedavülde yoğun olarak kullanılan para birimi *Sîm Mecidiye*'dir. Mecidiye, 20 kuruş değerindeki gümüş paraya verilen isimdir. Sultan Abdülmecid'in 29 Nisan 1840 tarihinde para ayarlarının düzenlenmesiyle ilgili fermanı gereğince eski sikkelerin kullanımı kaldırılmıştır. Osmanlı darphaneleri yetersiz olunca Londra'dan getirilen son sistem makinelerle ve

⁶³² Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, Sena Ofset, İstanbul 2003, s. 41-54; A.g.y., *Osmanlı Finans Sistemi*, s. 30-35.

⁶³³ Kazgan, *a.g.e.*, s. 39.

⁶³⁴ <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/egm/b001000.html> (24.04.2012); Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600-1850" *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, (Haz. Mehmet Genç-Erol Özvar), I. Baskı, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, İstanbul 2006, s. 32-36; Eldem, *a.g.m.*, s. 104-112; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 228-231; André Autheman, *a.g.e.*, s. 17-43.

modern usulde 1844 yılında yeni paraların basılmasına başlanmıştır. 500 kuruşluk (beşbirlik), 100 kuruşluk (yüzlük), 50'lik (yarım) ve 25'lik (çeyrek) altın mecdiyeler basıldı. Cülûsunun 9. yılında (1854) bunlara 250 kuruşluk altın mecdiyeler ilave edildi. Altın mecdiyeler yanında gümüşten 7 dirhem 8 kırat ayarında 1 mecdiye (20 kuruşluk) ve bunun alt birimleri olan 1/2 mecdiye (10 kuruşluk) ile 1/4 mecdiye (5 kuruşluk/çehâryek/çeyrek) hazırlandı. Altın ve gümüş mecdiyelerin bir tarafında padişahın tuğrası ve cülûsunun kaçınıcı yılında basıldığını gösteren bir rakam; diğer tarafında da İstanbul'da basıldığını gösteren bir ibare ile cülûs tarihi olan 1255 (1840) rakamı vardır. Mecdkiye ve küçükleri olan gümüş sikkeler, Cumhuriyet devrine kadar tedâvülde kaldı. Umumiyetle mecdkiye denilen gümüş paraya halk arasında, *sim mecdkiye* veya *beyaz mecdkiye* de denirdi.⁶³⁵

Osmanlı Devleti'nin para biriminin adı önceleri *Akçe* iken, Sultan Abdulmecid döneminden itibaren basılan altın paralara İtalyanca'dan Türkçe'ye geçen *Lira* tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk lira, Sultan Abdülmecid zamanında (1839-1861) *Tashih-i Ayar-ı Sikke* kararıyla 5 Ocak 1843 senesinde basıldı. Kâğıt para basılmadan önce kullanılan bu Osmanlı altın parasına *Sarı lira* denirdi. Bir altın lira, yedi gram yirmi santigram (7,20) ağırlığındaydı. Piyasada bulunan altın liralara hâlen aynı ağırlık esasına göre basılmaktadır. İlk sikke kararıyla sarı lira ve yarım lira basıldı. Yaklaşık 10 sene sonra 2 Haziran 1854 tarihinde 25 kuruşluk altınların (çeyrek lira) ve 18 Şubat 1855 tarihinde de ikibuçukluk ve beşbiryerdelere basılmasına başlandı.⁶³⁶ Osmanlı dönemi sonlarında 1 altın Türk lirası 100 gümüş kuruş,⁶³⁷ 1 kuruş ise, 40 paradan hesaplanırdı.

Osmanlı maliyesi, faizi dahi ödenemeyen dış borçlar ve mağlubiyetle neticelenip, tazminat ödeme zorunda kaldığı savaşlar nedeniyle zor günler geçirmektedir. Bu durum, dolaşımdaki Osmanlı parası üzerinde olumsuz etki yapmakta ve parası değer kaybetmektedir. Paranın yaşamış olduğu değer kaybı, en net bir şekilde şer'îye sicillerinde görülebilmektedir. Bununla ilgili olarak incelediğimiz döneme ait

⁶³⁵ Komisyon, "Mecdkiye", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, c. XXVIII, s. 239; Nezih Aykut, "Çeyrek", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. VIII, s. 298; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Mecdkiye" *İA*, Maarif Basımevi, İstanbul 1957, c. VII, s. 439.

⁶³⁶ *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, "Lira", Meydan Yayınevi, İstanbul 1972, c. VIII, s. 11.

⁶³⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 241.

şer'îye sicil defterlerinde Eytam Sandıkları'ndan yapılan istikrazlarda ve terekelerde bol miktarda hüküm bulunmaktadır. Yirmi yedi (1294-1317) yıllık dönem içerisindeki Osmanlı parasının geçirmiş olduğu değişim sürecini aşağıdaki tabloda gösterebiliriz:

51. Şer'îye Sicil Defterleri'ne Göre XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyıl Başlarında Enflasyon ve Para Hareketleri

Defter No	Para Cinsi		Belge No	Tarih	Enflasyon Oran%
	1 Lirâ-yı Osmânî (krş)	1 Sîm Mecîdiye (krş)			
681	170 kâime	-	99/142	1 B 1294/12 Temmuz 1877	-
	-	20 krş	178/304	23 L 1296/10 Ekim 1879	-
	-	19 krş	224/413	25 Ma1297/6 Nisan 1881	+5
682	-	22,5 krş	236/75	7 Za 1306/5 Temmuz 1889	-16
	-	22,5 krş	237/76	11 Za 1306/9 Temmuz 1889	-
683	-	22,5 krş	7/28	21 C 1307/12 Şubat 1890	-
	-	22,5 krş	119/462	16 Za 1308/23 Haziran 1891	-
	-	22,5 krş	201/809	1 Ca 1309/3 Aralık 1891	-
684	122 krş	-	23/59	14 N 1310/1 Nisan 1893	+29
	-	22,5 krş	48/110	7 N 1310/25 Mart 1893	-
	-	22,5 krş	59/129	29 Za 1310/14 Haziran 1893	-
	-	22,5 krş	207/414	1 N 1311/8 Mart 1894	-
	-	22,5 krş	297/187	9 Za 1312/4 Mayıs 1895	-
685	-	19 krş	81/343	7 B 1317/11 Kasım 1899	+16
	-	22,5 krş	133/602	1 Ca 1316/17 Eylül 1898	-

	123 krş	-	277/1186-b	1 R 1320/8 Temmuz 1902	-1
--	---------	---	------------	------------------------	----

Tabloda görüldüğü üzere, yıllar içerisinde sîm meciyenin değerinde ciddi oranda dalgalanma meydana gelmiştir. 1879 ile 1881 tarihleri arasında %5 değer kazanan meci diye, 1881 ile 1889 tarihleri arasında %16 gibi sert bir düşüş görmüş, aradan 10 yıl geçtikten sonra kendini toparlamıştır. Osmanlı Lirası'nda ise, aynı dalgalanma olumlu yönde yaşanmıştır. 1877 tarihinde 170 kuruş olan 1 Osmanlı Lirası, aradan 16 yıl geçtikten sonra %29 değer kazanarak 122 kuruş olmuş, ancak 9 yıl sonra tekrar %1 değer kaybetmiştir.

6.14. Müslim-Gayrimüslim Ticarî Ortaklıklar

Denizli'deki Müslümanlarla gayrimüslimler arasında madencilik gibi, yoğun sermaye ve iş gücü gerektiren bir sektör dışında ortak iş yapıldığını gösteren bir belge elimizde olmamakla beraber, Denizli'deki bazı Müslümanların Aydın'da faaliyet gösteren bir gayrimüslim şirketten alacakları olduğunu ve bu alacaklarını tahsil edemedikleri için mahkeme aracılığı ile icra davası açtıklarını görmekteyiz. İzmir basınında çıkan bu icra ilanına göre:

Denizli İcra Dairesi'nin 19 Mart 1919 ve 4 numaralı ilanında; Çaybaşı Mahallesi'nden Kepekçi İsmail Efendi'nin Aydın'da yerleşik İstemat İstematya şirketi zimmetinde 350 Lira alacağı ve yine Altıntop Mahallesi'nden Çulluzâde Ali Rıza Bey'in 885 Lira alacağı ile gecikme ve masrafların tahsili için Aydın Bidayet Mahkemesi Ticaret kısmının 44 no ve 15 Eylül 1334 tarihli ilamında, şirket adına idare azasından (yönetim kurulundan) işletme müdürü Aristomen İstematya'ya ilan gönderilen ihbarnâmenin üzerine, adı geçen şahsın ikametgâhı meçhul olduğu görevli mübaşir tarafından yazılan açıklamadan anlaşılacak şekilde ilan tebliğat gönderilmesine karar verilir. Ayrıca malumat olmak üzere tanzim edilen ilan evrakından bir nüshasının İcra Dairesi'ne, bir nüshasının da adı geçen şahsın ikamet ettiği mahallin münasip bir yerine asılarak ilan tarihinden itibaren 8 gün içinde borcun ödenmesi için müracaatı istenir.

Müracaat etmediği ve herhangi bir itirazda bulunmadığı takdirde, hüküm ilamını rızasıyla icradan vazgeçmiş sayılarak, ilamın icrasına teşebbüs olunacağı ilan edilir.⁶³⁸

Yukarıdaki ilanda, o günün parası ile yüklü miktarda bir alacak gözükmekte ancak, bu alacağın mal bedeli mi yoksa hizmet karşılığı mı olduğu belirtilmemekle birlikte, adı geçen şirketin Denizli'deki bir faaliyeti nedeniyle mi olduğu konusunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

---

⁶³⁸

Âhenk Gazetesi, Aded: 7035. 22 Ca 1337/25 Mart 1919, s. 2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN DİNÎ VE SOSYAL HAYATI

7. GAYRİMÜSLİMLERİN DİNÎ HAYATI

İslamiyet, din hürriyeti bakımından Kur'ân'ın Ehl-i Kitâb olarak tanıdığı dinlere (Hıristiyanlar ve Yahudiler) mensup olanlara en hoşgörülü davranan dindir. Zimmet kurumu da bu temel üzerine oturtulmuş, zimmîlere dinlerini değiştirmeleri için baskı yapılmamıştır.⁶³⁹ Hatta Fatih'in, Müslümanlar için vakıf eserler yaptırdığı gibi, Hıristiyanlar için de kilise yaptırarak vakfettiği kaynaklarda geçmektedir.⁶⁴⁰

Din işlerinde serbest bırakılan zimmîler çoğunluğu Müslüman olan bölgelerde bile, Müslümanları rahatsız etmeden ibadetlerini serbestçe yerine getirebilirlerdi. Zimmî toplulukların, yani milletlerin kilise, manastır, havra ve diğer ibadet yerleri ile kendilerine mahsus mezarlıkları vardı. Kiliselere ve kiliselere ait vakıf topraklara kimse karışamazdı. Arşivlerde ve şer'îye sicil defterlerinde İslam Hukuku'na uygun olarak kadı önünde şer'î usullere göre kurulan gayrimüslim vakıflarına dair pek çok belge bulunmaktadır. Millet şeflerine verilen her atama beratında bu konu özellikle belirtilmiştir. Zimmîler kendi dinlerini muhafaza hakkına sahiplerdi, ancak Müslüman olurlarsa tekrar eski dinlerine dönemezlerdi. Osmanlı padişahlarının zimmîlerin mezhep değiştirmelerini amaçlayan her tür çalışmayı da yasakladıkları çeşitli fermanlardan anlaşılmaktadır.⁶⁴¹

Nitekim II. Mahmut devrinde çıkarılan bir fermanla Hıristiyanların mezhep değiştirmeleri yasaklanmıştır. Değişik misyoner gruplarının kargaşaya sebebiyet vermeleri ve patrikhanelerden yapılan şikâyetler bunda etkili olmuştur. Osmanlı Devleti İslam dininin “dinde zorlama olmayacağı” prensibine uygun olarak zimmîleri İslamiyet'i seçmeye zorlamazken, çeşitli Hıristiyan mezheplerinin propaganda yaparak, dini ve siyasal açıdan zimmî tebaayı etkilemelerini de önlemek istemiştir.

İslam'da zimmîlerin yeni kilise inşa etmelerinin yasak edilmesi ve mevcut kiliselerin izinsiz tamir edilmemesi kuralları da Osmanlı Hukuku'nda uygulanmıştır.

⁶³⁹

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 20.

⁶⁴⁰

Şeker, *a.g.e.*, 124.

⁶⁴¹

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 21.

Genelde hemen tüm padişahlar kilise tamirine izin verirlerken, yeni kilise inşasına izin veren Osmanlı padişahı da pek çoktur. Bu konuda arşivlerde binlerce belge bulunmaktadır.⁶⁴²

Mesela, Sarayköy kazasında Rumlara ait yeni kurulacak kilise ile ilgili bir belgede, kilisenin kurulma gerekçesi şu şekilde açıklanmıştır:

“Ber-vech-i

Rütbe-i sâlise ashâbından Denizli sancağı kaymakamı Râşit dâme mecdühe ve Sarayköy kazası nâib ve müftüsüne ve müdür-i kazâ ve voyvoda-i memlekete Sarayköy kazâsında mütemekkin Rum teba-i şâhâneye mahsûs kilise, hâne derûnunda olmasıyla icrâ-yı âyinde suûbet ve meşakkate dûçâr olduklarından nefer-i kilise-yi mezbûru kasaba-i mezbûra civârında taht-ı tasarruflarında bulunan arsâ-i hâliye üzerine nakl ile tûlen 234 ve arzan 15 ve katten 13 zirâ olarak cibayâni nâmında müceddeden binâ ve inşâsı zımnında arsa-i merkûme mülk olarak tebaa-i merkûmenin olduğu ve kilise-yi mezbûru mahall-i mezkûra nakl ve inşasıyla denilerek. Kezâlik.”⁶⁴³

Görüldüğü üzere kilisenin bir ev içinde olması ve ayin yapmaya elverişli olmamasından dolayı başka yere nakline ve yeniden inşasına izin verilmiştir.

Şehirlerde Müslüman halkın sayısının arttığı, buna karşılık Hıristiyan halkın sayısının artmadığı hesaplanarak, yeni kilise ve havra yapılmasına her zaman izin verilmemekteydi. Ancak, eski ibadethanelerini tamir hakkı tanınmıştı. Bu konuda Bâbîâli'den alınan izinler, kadıların önünde hassa mimarlarının yapacakları keşif ve gösterecekleri gerekçe ile gerçekleşmekteydi. Verilen izin hâricinde, gösterilen yerin dışında ek yapılmasına müsaade edilmez, bu nedenle ibadethaneler sıkı bir kontrole tabi tutulurdu.⁶⁴⁴ Bu konuda temel yaklaşım, İslam hukukunda şart koşulan *kadîm olma* ve *aslına fazla bir şey eklemeden tamir etme* şeklinde olmuştur. Gayrimüslimlere ait ibadet yerlerinin yeniden inşa ve tamiri konusunda, o yerin *anveten (savaş yoluyla) fetih* ve *sulhen fetih* yoluyla ele geçmesi de belirleyici olmuştur.⁶⁴⁵ Çünkü İslam hukuku açısından bir yerin sulhen veya anveten fethi arasında, hukukî sonuçlar itibariyle bazı farklılıklar ortaya çıkarmaktadır.⁶⁴⁶

642

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 22.

643

BOA, A.{DVNSMHHM.d 260 29 R 1275/6 Aralık 1858. Belgenin kendisinde gün ve ay kaydı bulunmamaktadır. Bu nedenle önceki belgenin gün ve ay kaydı esas alınmıştır.

644

Özkaya, *a.g.e.*, s. 155.

645

Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 289.

646

Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 72.

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte dinî hayatta bazı gelişmeler yaşanır. Bunlardan biri de, bazı belirli yerler dışında, şehir, kasaba ve köylerde çan çalmak yasak iken, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanıyla dinî ayinlerin her yerde serbestçe yapılmasına müsaade edilmesi sonucunda, gayrimüslimlerin buldukları her yerde açıktan çan çalınmaya başlanır. Gayet tabii olarak bu durum Müslüman halk arasında nefrete sebep olur.⁶⁴⁷

7.1. Dinî Günleri ve Hayrî Faaliyetleri

Gayrimüslimler, dini hususta bağımsızdılar. Müslüman halk onların dinî yaşayışlarıyla alay etmedikleri ve karışmadıkları gibi, gayrimüslimler toplu buldukları bölgelere uygun ve gelenek haline getirdikleri mahallî eğlenceler düzenlemişlerdir. Rum Mahallesi'nin doğusunda Ayandere'de,⁶⁴⁸ yılda bir kere Karpuz Kırmaca Şenlikleri yaparlar ve Muhtesip Pınarı'nı (Mahalle halkının kullanımıyla Muttasıp Pınarı)⁶⁴⁹ mesire yeri olarak kullanırlardı. Bayram ve yortu günlerinde yaptıkları kızıl yumurta, tuzsuz somun, simit ve çöreklerden Türk komşularına ikram etmişlerdir.⁶⁵⁰

Denizli'deki yerli gayrimüslimlerin terekelerini incelediğimizde bir husus dikkat çekmektedir. O da, yerli gayrimüslimlerin terekelerinde Rum olsun, Ermeni olsun dinî sembollerin hiç olmamasıdır. Sadece Halep ahâlisinden Osmanlı vatandaşı ve Rum Katolik Milleti'nden olup, Karakurt Değirmeni'nde yaşıyorken vefat eden Corci Abdullah veled-i Şükrü veled-i Atam'ın terekesinde, Katolik kitabı, tasvir (muhtemelen Hz. İsa ve Meryem resmi), gümüş istavroz çıkmıştır.⁶⁵¹

Gayrimüslimler hayatta iken vefatlarından sonra geçerli olmak üzere çeşitli hayır işlerine vasiyetlerde bulunmuşlar ve bu vasiyetler onların ölümlerinden sonra bıraktıkları terekenin taksimi sırasında mirasçılar tarafından yerine getirilmiştir. Bununla ilgili bir belgede, Honaz nahiyesinden vefat eden Rum Hacı Nikolaoğlu

⁶⁴⁷ Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s. 443.

⁶⁴⁸ Kayhan Mahallesi'ndeki Alabalık tesislerinin olduğu yer. Mustafa Şükrü Özbek.

⁶⁴⁹ Muhtesip Pınarı, 1170 nolu sokak ile 1173 nolu sokağın birleştiği yerde faaliyet gösteren Filiz Anaokulu'nun bulunduğu yerdir. Çok kuvvetli bir kaynağa sahip olan bu pınar, 27-28 çeşmeyi besleyebilecek suya sahiptir. 1960'lı yıllarda suyu kurumaya başlar. Mustafa Şükrü Özbek.

⁶⁵⁰ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 6.

⁶⁵¹ *DŞSD*, 685: 81/343. 7 B 1317/11 Kasım 1899.

Menol'un mirası hanımı ile erkek kardeşine paylaşılacağı sırada, Menol'un evini sağlığında Metropolit huzurunda tanzim ve tasdik edilmiş bir vasiyetle *kendi teni ve canı için* Honaz kilisesine terk ettiği ve kilise mütevellisinin de aynı evi belli bir miktar paraya Menol'un hanımı Anastasya bint-i Atam'a tekrar sattığı belirtilir.⁶⁵² Burada vasiyetin bir din adamı gözetiminde düzenlenip tasdik edilmesi ve kilisenin mütevellisinin olması dikkat çekmektedir.

1877 tarihli bir başka belgede de, Denizli'deki Hıristiyan Mahallesi'nden Ermeni Martan bint-i Ohanis'in mirası paylaşılacağı sırada mirasçılar arasında anlaşmazlık çıkar. Bunun üzerine durum Şer'î Mahkemeye intikal eder ve ferâiz hükümlerine göre taksimat yapılacağı esnada mahalledeki çeşmeye ve Ermeni kilisesine vasiyeti ortaya çıkar. 3.659 kuruşluk mirastan verâset vergileri, 370 kuruşluk cenaze masrafı ve daha sonra da vasiyeti olan 750 kuruş ayrılıp ondan sonrada kalan net miras, mirasçılar arasında paylaşılır.⁶⁵³

7.2. Kiliseler, Havralar ve Din Görevlileri

Rum Mahallesi'nde, sonraları İstiklâl İlkokulu olan bir Rum kilisesiyle, Denizli eşrafından İlyas Kızılhisarlı tarafından camiye çevrilen bir Ermeni kilisesi vardı. Rumların ve Ermenilerin birer papazı, Yahudilerin de bir hahamı mevcuttu.⁶⁵⁴

Denizli'de resmî olarak faaliyetine izin verilen dört adet kilise bulunmaktadır. Bunlardan üçü Rumlara ait olup, biri Rum Mahallesi'nde (bugünkü İstiklal Mahallesi), birisi Honaz'da, diğeri de Sarayköy'deydi. Ermeni Kilisesi de, Ermeni Mahallesi'ndeydi.

Denizli'deki yerli Hıristiyanların Lâdik ve Honaz'daki eski esas kiliseleri fetih yıllarında ya camiye çevrilmiş ya da tahrip olmuştu. Denizli şehrinde ibadet yapılmasına izin verilen kiliseleri ise, şehirdeki yeni semtlerinde sonradan yapılmıştır. Honaz'daki Hıristiyan Mahallesi, fetihten asırlar sonra XIX. yüzyılda eski yerinden

⁶⁵² *DŞSD*, 683:52/194. 11 M 1308/27 Ağustos 1890.

⁶⁵³ *DŞSD*, 681:110/148b. 27 B 1294/7 Ağustos 1877.

⁶⁵⁴ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 1. Yahudilere ait havranın nerede olduğu hiçbir kaynakta geçmemektedir. Muhtemelen Yahudilerin toplu olarak yaşadığı Saraylar Mahallesi'ndeki Mevlevî Tekkesi civarında olduğu söylenebilir.

Hisar Mahallesi'ndeki yeni yerine taşınmış ve burada yeni bir kilise yapılmıştır.⁶⁵⁵ Bu kilise Rumların tehcirinden sonra 1947 yılında Yunanistan'ndan gelen mübadiller tarafından camiye dönüştürülmüş⁶⁵⁶ ve günümüzde Hisar Camii adıyla ibadete açıktır. Caminin iç süslemelerinde ve bölümlerinde kilisenin izleri halen devam etmektedir.

Denizli ve çevresindeki Rum Ortodoks cemaati, dinî açıdan Patrikhâne hiyerarşisi içerisindeki Filadelfia Metropollüğü'ne bağlıydı.⁶⁵⁷ Bu durum Osmanlı devlet salnâmelerinde Alaşehir Metropolitliği olarak geçmektedir.⁶⁵⁸ Ermeni Gregoryen cemaati de İzmir'deki Episkoposluğa⁶⁵⁹ bağlı idi. Rum Mahallesi'nde olup, gayrimüslimlerin tehcirinden sonra Cumhuriyet'in ilanıyla ilkokul olarak kullanılan ve İstiklal İlkokulu adını alan Ortodoks Rum Kilisesi, 1858 yılında yapılmıştır.⁶⁶⁰ Bu kilisenin çan kulesi olmayıp, ev şeklindedir ve çatısı kiremitle örtülüdür. Altı odası olan bu bina, 1955 yılında yıkılmış, yerine okul binası yapılmıştır. Daha sonraki dönemlerde yol genişletme çalışmaları nedeniyle bu bina da yıkılmış ve daha geriye bu günkü bina yapılmıştır.⁶⁶¹

Son Rum papazının evinde (**EK: 1**) oturan Bahattin Çalış ise, kilise binasının 1963 yılında yıkıldığını belirtmiştir. Eski kilise binasının durumu ile ilgili olarak da, zeminden yüksek olduğunu ve bu nedenle 5-6 basamaklı bir merdivenle binaya girildiğini, binanın iki kapısı olduğunu, ortada büyük bir salon, bir müdür odası, bir misafir odası ve iki sınıftan oluştuğunu söylemiştir. Kilisenin bahçesinde bir küçük havuz, bir hayat ve üç çeşmesi vardır. İlk zamanlar okulda Rumlar'dan kalma bir çan, bir keman ve bir piano vardır. Ancak günümüzde bunların nerede olduğu

⁶⁵⁵ Baykara, *Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli*, s. 329.

⁶⁵⁶ Zinkoo Han, *Honaz'ın Cumhuriyet Devri'ndeki Sosyal ve Ekonomik Gelişmesi (1923-1960)*, Ege Üniversitesi, SBE, Tarih ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1999, s. 16.

⁶⁵⁷ Göç, *a.g.e.*, s. 279.

⁶⁵⁸ *SDA*, 2. Def'a, Matbaa-i Âmire, Dersaâdet 1264 H (1847-1848), s. 90.

⁶⁵⁹ *SDA*, 2. Def'a, Matbaa-i Âmire, Dersaâdet 1264 H (1847-1848), s. 96.

⁶⁶⁰ Selami Şenel, "Denizli'de Medreseler ve Müftüler Medresesi", **Milli Mücadele'de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu, 24-26 Haziran 1992**, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 09, Denizli 2010, s. 111.

⁶⁶¹ Mustafa Şükrü Özbek.

bilinmemektedir.⁶⁶² Denizli Lisesi'ndeki 1869 yapımı pianonun bu piano olma ihtimali göz önünde tutulabilir.⁶⁶³

1957-1963 tarihlerinde İstiklal İlkokulu'nda eğitim gören Cengiz Akhisar ise, okula (eski Rum Kilisesi **EK: 2**) iki kademeli bir merdivenle çıkıldığını belirtmiştir. Önce 4-5 basamaklı ve geniş yüzeyle bir merdivenle (yaklaşık 4 metre genişliğinde) çıkıldıktan sonra 1 metre genişliğinde bir düzlük bulunmakta olup, daha sonra yine 4-5 basamaklı bir merdivenle okula ulaşılmaktadır. Binanın altında havalandırma delikleri olan bir bodrum bulunmaktadır. Binaya giriş kapısı zeminden 1,5 metre kadar yüksekliktedir ve 6 odası vardır. Merdiven terasının olduğu yer ağaç dikmek için kazılırken insan kemikleri ve kafatası çıkar. Bina taş duvarlı, ahşap çatılı ve kiremit örtülüdür.⁶⁶⁴

İstiklal Camii'ne dönüştürülen ahşap Ermeni Kilisesi'nin ise ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Bu kilise taş duvarlı, ahşap çatılı olup, tahminen 10x15m ebadındadır. Cumhuriyet'in ilanından sonra emvâl-i metrukeden olan bu bina, İlyas Kızıllı tarafından satın alınarak camiye çevrilmiş ve İstiklal Camii adını almıştır. Kıblesi düzgün olmayan bu kiliseden dönüştürülen cami, 1958 yılında yıkılarak yeniden yapılmıştır. Eski cami günümüzdekinden biraz daha küçük ve daha geridedir. Kilisenin bitişiğinde, günümüzdeki caminin şadırvanına yakın ahşap bir papaz odası vardır. Ermeni kilisesinin de Rum kilisesi gibi çan kulesi yoktur. Bu kilise de ev şeklindedir ve çatısı kiremitle örtülüdür.⁶⁶⁵

Sarayköy'deki Rum Kilisesi ise, günümüzde Turan Mahallesi'nde, 24 Mayıs Caddesi, Buldan Caddesi ve Dispanser Sokak üçgeninde (**EK: 33**) yerleşiktir. Kilise, iki büyük sütunlu bir kapıdan girilen geniş bir bahçe içersindedir. Bu sütunlar günümüzde Sarayköy Mezarlığı içersinde parçalanmış olarak dağınık bir vaziyette durmaktadır. Cumhuriyet döneminde kilise, Nalbant İbrahim adında bir şahsa satılır ve o da daha

---

⁶⁶² Bahattin Çalış (1930) ile 22.07.2010 tarihinde, İstiklal Mahallesi 1193 sokaktaki (Eski Adalet Sokak) No: 53'teki Çalış Apartmanı'ndaki dairesinde yapılan görüşme. Bu kişi doğum tarihi olan 1930 yılından beri bu adreste yaşamaktadır. Bu apartmanın yerinde, 2006 yılında yıkılmadan önce son Rum papazının evi vardı ve adı geçen şahıs bu evde dünyaya gelmiştir.

⁶⁶³ Mehmet Korkutalp, "Anılarda İsmet İnönü'nün Goca Mektep'e Gelişi", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Cafer Sadık Abaloğlu Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Denizli 2008, S. 20, s. 22.

⁶⁶⁴ Cengiz Akhisar (1949) ile 20.05.2011 tarihinde İstiklal Caddesi'nde kendisine ait Foto Cengiz'de yapılan görüşme.

⁶⁶⁵ Mustafa Şükrü Özbek.

sonra bu binayı yıkar. Günümüzde kilisenin bulunduğu yer boş bir arsa olarak durmaktadır.⁶⁶⁶

Honaz'da Rumların yaşadığı mahalle, Cumhuriyet'in ilanından sonra Hisar Mahallesi adını almış ve kiliseleri de camiye dönüştürülerek günümüzde Hisar Camii olarak hizmete devam etmektedir. Bu camiye daha sonraları bir minare ile son cemaat yeri ilave edilmiştir.

Açılmasına ve ibadet yapılmasına izin verilen kiliseler yanında kaçak olarak faaliyet gösteren kiliseler de mevcuttur. Bunlardan birisi, Denizli'de İstasyon civarında yaşayan⁶⁶⁷ Yunan vatandaşı Pamyanonda Zarboni'nin un fabrikası yakınlarında açtığı kilisedir. Adı geçen kişi burada izinsiz olarak ayin yaptırmıştır. Konu ile ilgili yazışmada belirtildiği üzere Denizli mutasarrıfı Aydın valiliğinden, Paskalya münasebetiyle bir defa ayin yapılmasına izin verilmesini talep eder. İzin verilmesi üzerine bunu fırsat bilen Zarboni, bu izni sürekli hale getirmek ister ve ayine devam eder. Denizli Defter-i Hâkânî memurluğu tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne durum bildirilmesi üzerine Mektûbî Kalemî'nden Aydın Valiliği'ne bir yazı yazılarak bunun önlenmesi istenir.⁶⁶⁸

Konuyla ilgili diğer bir kaçak kilise bilgisi, Kaçak Kilise Defterleri'nde geçmektedir. Bu defterde belirtildiğine göre, Honaz Nahiyesi'nde Osmanlı teb'ası Rum milleti tarafından kullanılan, açılış tarihi meçhul, yeniden (müceddeden) mi inşa veya haneden dönüştürülerek mi yoksa kiralananarak mı açıldığı belirtilmemiş bir kiliseden bahsedilmektedir.⁶⁶⁹

Gayrimüslimler, ibadethanelerine yapılan haksız müdahalelerde, ilgili makamlara dinî temsilcilikleri aracılığı ile şikâyette bulunup, haklarını aramışlardır. Çivril'deki Rumların kilise olarak kullandıkları çadır, nahiye müdürü Hasan Efendi ile maiyetinin tahrip etmesi üzerine, metropolit vekili durumu ilgili mercilere şikâyet eder.

---

⁶⁶⁶ Ahmet İrfan Soykan (1926) ile 13.05.2011 tarihinde Sarayköy Belediyesi'nde yapılan görüşme. Sarayköy Belediye Başkanı'nın kayınpederi. Kendisi, ilkokul çağında sokakta oyun oynarken yetişkin birileri gelerek sünnet olmayan var mı? diye sorması üzerine, sünnet olmayan diğer çocuklarla birlikte onu da alarak kilisede toplu sünnet ederler. Ancak yılını net hatırlayamıyor.

⁶⁶⁷ *BOA*, ŞD. 1200/29. 1311 N 20/27 Mart 1894.

⁶⁶⁸ *BOA*, DH.MKT. 951/7. 1323 S 25/1 Mayıs 1905.

⁶⁶⁹ *BOA*, A.}d... 199, (t.y.) s. 17. 72 defterlik bir seri halinde (A.}d... 198-270) hazırlanan bu defterlerin ne zaman hazırlandığı konusunda herhangi bir bilgi mevcut olmayıp, serinin tamamında aynı bilgi mevcuttur.

Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti, ilgililere durumun araştırılması ve gereğinin yapılması emrini verir.⁶⁷⁰

Gayrimüslimlere ait terekeler incelendiğinde, kiliselerine ve insanların faydasına olmak üzere değişik yapılara vasiyetlerde buldukları görülmüştür. Hıristiyan Mahallesi'nden Ermeni Martan bint-i Ohanis'in mirası paylaşılırken kilise ve çeşmeye 750 kuruş vasiyet ettiği ortaya çıkar. 3.659 kuruşluk mirastan 370 kuruş cenaze masrafı çıkarıldıktan sonra kalan 3.289 kuruşun %23'ü vasiyetin icrası olarak ayrılır.⁶⁷¹

Şer'îye Sicilleri'nde Denizli'deki Rum ve Ermeni Kilisesi'nde görev yapan din adamlarını en doğru şekilde tespit etmek mümkündür. Bu defterlerde aşağıdaki isimlere rastlanmıştır. Tabi ki bunların isimlerini belirtirken şunu ifade etmek gerekiyor; 1902 yılı sonrası şer'îye sicil defterlerinin kayıp olması ve 1920 yılında da gayrimüslimlerin Denizli'den tehcir edilmesi nedeniyle, arada geçen 18 yıl boyunca hangi din adamlarının görev yaptığını ve görev yıllarını söylemek mümkün değildir. Bu veriler ışığında o dönemde görev yapan din adamlarının adlarını, milletlerini ve görev yıllarını bir tablo halinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

52. Şer'îye Sicil Defterleri'ne Göre Gayrimüslim Din Adamları

Defter No	Hüküm No	Milleti ve Mahalle	Adı	Tarihi
681	12/19	Ermeni	Papaz Atam veled-i Karabet	25 M 1293/21 Şubat 1876
	35/54	Rum	Papaz Harsindi veled-i Hacı Menol	21 C 1293/14 Temmuz 1876
	181/314-315	Rum	Despos[t] ⁶⁷² vekili Hacı Niyaku veled-i Hacı Pavli	27 R 1298/29 Mart 1881
	194/349	Ermeni	Papaz Arsanaki veled-i Asadur	27 R 1297/8 Nisan 1880
	240/452	Ermeni	Papaz Arastakiz veled-i Asadur	13 Ra 1299/2 Şubat 1882
682	131/91	Rum	Papaz Hıristano(u)s ibn-i Hacı	19 L 1304/11 Temmuz 1887

⁶⁷⁰ BOA, DH.MKT. 388/10. 1313 M 01/24 Haziran 1895.

⁶⁷¹ DŞSD, 681:110/148b. 27 B 1294/7 Ağustos 1877

⁶⁷² Ortodoks Rumların ruhani liderlerine ait bir ünvanıdır. Rumca "despotis" kelimesinin kısaltılmışı olup, metropolit karşılığıdır. Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 6, Dipnot: 29.

			Menol	
	194/317	Rum	Papaz Harasanto Efendi ibn-i Hacı Menol	27 Z 1305/4 Eylül 1888
683	113/439	Rum	Rahip Mihayil Efendi bin Atam	19 L 1308/28 Mayıs 1891
	123/479	Rum	Rahip Mihayil Efendi veled-i Atam	29 Z 1308/5 Ağustos 1891
	160/629	Rum	Papaz Mihal veled-i Kostanti	23 Ra 1309/27 Ekim 1891
	172/682	Rum	Honaz Papazı Hıristanusı Efendi	1 Z 1309/27 Haziran 1892
684	268/109	Rum	Papaz Baba Mihail Efendi	25 B 1312/22 Ocak 1895
	295/182	Rum	Papaz Mihail Efendi veled-i Yovan	3 Za 1312/28 Nisan 1895
685	23/95	Rum	Papaz Andon Efendi veled-i Pani	27 Ş 1316/10 Ocak 1899
	23/95	Ermeni	[Papaz] Mikırdıç Efendi veled-i Papaz İstefani	27 Ş 1316/10 Ocak 1899
	37/148	Ermeni	Papaz Arastaki Efendi	25 L 1316/8 Mart 1899
	46/192	Rum	Papaz Andon Efendi	27 Za 1316/8 Nisan 1899
	48/206	Rum	Papaz Andon Efendi veled-i Pavli [Pani]	17 Z 1316/28 Nisan 1899
	70/296	Ermeni	Papaz Arşekiz Efendi	1 Ra 1317/10 Temmuz 1899
	89/379	Ermeni	Papaz Arşekiz Efendi	27 N 1317/29 Ocak 1900
	137/623	Rum	Papaz Andon Efendi veled-i Pani	2 R 1318/30 Temmuz 1900
	256/1092	Rum	Papaz Andon Efendi veled-i Pani	5 R 1320/12 Temmuz 1902

Yukarıdaki din adamlarını görev yaptıkları yıllar göz önüne alınırsa şöyle bir sıralama yapmak mümkündür:

Rum din adamları: Hıristano(u)s ibn-i Menol ve Mihayil bin Atam birer yıl, Harasanto ibn-i Menol ve Mihal veled-i Kostanti üçer yıl, Mihail veled-i Yovan dört yıl, Harsindi veled-i Menol ve Andon veled-i Pani beşer yıl, Niyaku veled-i Pavli yedi yıl.

Ermeni din adamları: Mıkırdıç veled-i İstefani ve Arastaki birer yıl, Arsanaki veled-i Asadur iki yıl, Arşekiz üç yıl, Atam veled-i Karabet dört yıl, Arastakiz Asadur on sekiz yıl.

Yine yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, DŞSD'ne göre Honaz Nahiyesi'nde görev yapan Hıristanusî Efendi adında sadece bir papazın adına rastlanmıştır. Ancak Denizli'den sonra en kalabalık gayrimüslim nüfusu barındıran Sarayköy'de ve gayrimüslimlerin yaşadıkları diğer yerleşim yerlerinde hangi din adamlarının görev yaptığına dair elimizde herhangi bir bilgi henüz mevcut değildir.

Yahudiler hakkında ilk bilgiler 1311 H (1893/94) tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'nde geçmektedir.⁶⁷³ Bu salnâmeye göre, Denizli'ye ilk defa XIX. yüzyılın sonlarında 21 kişilik küçük bir cemaat halinde gelerek yerleşmişlerdir. Şemseddin Sami eserinde Denizli'de iki kilise bulunduğundan bahsetmekte olup, havra konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir.⁶⁷⁴

7.3. Gayrimüslim Mezarlıkları

Gayrimüslimler cenazelerini kendi inaçlarına uygun bir şekilde tören yaptıktan sonra kendilerine devlet tarafında tahsis edilen yerlere defnetmekteydiler. Eğer bu mezarlık arazisi, mirî arazi üzerinde ise, gayrimüslimlerden öşür alınırdı. Hatta Müslümanlara ait vakıf arazilerinden bile gayrimüslimlere mezarlık tahsisi yapılmış ve bu tahsis edilen araziler için vakfa öşür alınmıştır.⁶⁷⁵ Denizli'deki gayrimüslimlerin cenazelerine nasıl bir dinî tören düzenledikleri konusunda bir belge mevcut değildir. Ancak gayrimüslimlerin ilk mezarlıklarının kilise bahçesinde olduğu, ancak daha sonra devletin cami, mescit ve kilise bahçelerine cenaze defnini yasaklamasıyla yeni mezarlık oluşturdukları bilinmektedir. Bu mezarlıkların yeri ve günümüzdeki durumu cemaatlere göre sırayla açıklanacaktır. Denizli'de en eski ve en kalabalık Hıristiyan cemaat olması nedeniyle önce Rum mezarlığından başlanılacak.

⁶⁷³ SVA, 14. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1311 H (1893/94), s. 421.

⁶⁷⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Âlâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1891, s. 2148.

⁶⁷⁵ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 310.

7.3.1. Rum Mezarlığı

Rum Mezarlığı, Osmanlı döneminde ilk zamanlar önce kilise bahçesinde bulunmaktaydı. Cami, mescid ve kilise yakınlarındaki mezarlıklara cenaze defininin yasaklanması üzerine o dönemde mirî arazi statüsünde olup, Heci Yanako'nun tasarrufunda olan Muhtesip Pınarı civarındaki üç dönüm yer, adı geçen kişi tarafından meccanen Rum mezarlığı yapılmak üzere bağışlanır. Arazinin değeri vergi idaresince toplam 900 kuruş takdir edilip, liva idare meclisi tarafından da senelik âşar (öşür) bedeli 12,5 kuruş olarak belirlenir. Buranın kabristan olması için padişah iradesi gerekmekte olup, Rum cemaati kilise bahçesine defin yasaklandığından dolayı,⁶⁷⁶ izin almadan arazinin etrafına duvar çekmiş ve mahallî yönetim de buna ses çıkarmamıştır. Fiili bir durum ortaya çıkmış olup, durum hükümete aksedince Defter-i Hâkânî Nezâretince âşar bedeli beş misli artırılır ve alınan karar Dâhiliye Nezâreti'ne, oradan Sadâret Mektûbî Kalemi'nden müsteşar görüşüyle Adliye ve Mezâhib Nezâretine, oradan da Sadârete bildirilir. Sadâret konuyu Şûrâ-yı Devlete götürür. Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâiresi'nin mazbatasıyla da alınan kararı tekrar Sadârete bildirir. Sadâret verilen kararı 20 Muharrem 1314 (1 Temmuz 1896) tarihinde Padişaha arzeder ve 22 Muharrem 1314 (3 Temmuz 1896) tarihinde İrâde-i Seniyye ile bu fiili durum onaylanır.⁶⁷⁷

Şemsioğlu'nun belirttiğine göre bu mezarlık, bugünkü İstiklâl Mahallesi'nde, eski Ziraat Bahçesi yanında,⁶⁷⁸ Adalet Sokağı'nın Muttasıp (Muhtesip) Pınarı geçidi köşesindeydi. Etrafı, taş duvarla çevrili idi. Denizli'nin birinci kadastro yazımında 49 pafta, 82 ada, 1 parselde 2.749 m² sahalı olarak kayıt görmüştür.⁶⁷⁹ İki dönüm genişliğindeki bu mezarlık, Cumhuriyet döneminde Amerika asma fidanları yetiştirilmesi için Denizli Ziraat İdaresi tarafından istenilir. 748 numaralı kanun gereğince takdir edilecek bedel ile Denizli Ziraat İdaresi'ne verilmesini İktisat Vekâleti 21 Ekim 1929 tarih ve 61743/28 numaralı tezkere ile İcra Vekilleri Heyeti'ne (Bakanlar Kurulu) teklif eder. Bu teklife, Maliye ve Dâhiliye Vekâletleri de aynı şekilde mütalaa verirler. Bunun üzerine İsmet İnönü Başbakanlığı'nda toplanan İcra Vekilleri Heyeti 18 Aralık 1929 tarihli toplantısında yapılan teklifi tasvip ve kabul eder. Alınan karar, 8663

⁶⁷⁶ *BOA*, DH.MKT. 1068/25. 1324 S 18/13 Nisan 1906.

⁶⁷⁷ Konu ile ilgili süreç için bkz., *BOA*, BEO 775/58097 (1313 Za 22/5 Mayıs 1896); ŞD. 2669/16 (1314 M 07/18 Haziran 1896); İ..AZN. 20/1314 M 29 (1314 M 22/3 Temmuz 1896); BEO 808/60533 (1314 M 27/8 Temmuz 1896).

⁶⁷⁸ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 1.

⁶⁷⁹ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 52.

sayılı kararname ile 18 Aralık 1929 tarihinde Cumhurbaşkanı'nın imzalamasından sonra yürürlüğe girer.⁶⁸⁰ Kısa bir süre Ziraat İdaresi tarafından kullanılan bu arazi, 1940'lı yıllarda Bahattin Çalış'ın babası Mustafa Çalış'a satılır. Mezarlık Bahattin Çalış'ın evinin (son Rum Papazı'nın evinin) arka tarafına düşmektedir. Mustafa Çalış'ın ölümünden sonra arazinin bir kısmı çocuklarına kalır, bir kısmı da 18. madde uygulaması kapsamına girer.⁶⁸¹ Bu mezarlık, Bahattin Çalış'ın bizzat işaret ederek gösterdiğine göre, 1177 sokak ile 1180 sokak ve Zübeyde Hanım Caddesi arasında kalan arazi (**EK: 20**) üzerinde olduğu söylenebilir.

7.3.2. Ermeni Mezarlığı

İlk Ermeni Mezarlığı, Ermeni kilisesinin yanındadır. Cami, mescid ve kilise yakınlarındaki mezarlıklara cenaze defni yasaklandığı için İstiklâl Mahallesi'ndeki Büyük Köy mıntıkasında,⁶⁸² Adalet Sokağı'na açılan bir çıkmaz sokak sonundaki bir tepe üstü yeni mezarlık olarak kullanılmaya başlanır. Kadastro kayıtlarına göre 48 pafta, 77 ada, 34 parselde 258 m² sahalı olarak yazılmıştır.⁶⁸³ Bu yer günümüzde meteoroloji müdürlüğünün olduğu yerdir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde önce bir vatandaşa satılır daha sonra kamulaştırılarak meteoroloji müdürlüğü yapılır.⁶⁸⁴ 1172 nolu sokak ile 1193 nolu sokağın birleştiği yerdeki bu mezarlık (**EK: 20**) üzerinde günümüzde meteoroloji lojmanları ve bahçesi vardır. 2006-2007 yıllarında doğalgaz çalışması yapılırken lojmanın bahçesinde insan kemikleri çıkmıştır.⁶⁸⁵ Eski Ermeni Mezarlığı, 1958 yılında kiliseden dönüştürülen İstiklal Camii'nin yıkılıp yeniden inşası sırasında kaldırılır. Bu mezarlık eski kilise binasının ön tarafındadır ve hiçbir mezarda mezar taşı bulunmamaktadır. Bu mezarlık şu andaki caminin kiblesinin sol tarafına düşmektedir. Açılan mezarlardan birisinde çıkan ve gelinliği ile gömülüp hiç bozulmayan bir Ermeni kızının naaşı, il müftüsü çağrılarak Müslüman şehide muamelesi yapılarak dualarla

⁶⁸⁰ *BCA, 030_0_18_01_02_7_61_007*

⁶⁸¹ Bahattin Çalış (1930).

⁶⁸² Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 1.

⁶⁸³ ŞemsiHoğlu, *a.g.e.*, s. 52.

⁶⁸⁴ Bahattin Çalış.

⁶⁸⁵ Kudret Baysal (1963) ile (Denizli Meteoroloji Müdürlüğü'nde hizmetli. Meteorolojiye ait lojmanda ikamet etmektedir.) 16.05.2011 tarihinde yapılan görüşme.

Sarayköy Caddesi ile İlbadi Mahallesi'ne giden yolun kesiştiği yerdeki Eski Mezarlığa götürülür ve “Yediler” denilen mezarların karşısına gömülür.⁶⁸⁶

7.3.3. Merdanlar Yahudi Mezarlığı

Yahudi Mezarlığı, Merdanlar Kırısı civarındadır.⁶⁸⁷ Kaynaklarda net olarak belirtilmese de, Yahudi Mezarlığı'nın Müslüman mezarlığı yakınlarında olduğu düşünülmektedir. Günümüzde Sevindik Mahallesi karşısına, “*Merdanlar Kırısı*” denirdi.⁶⁸⁸ Burada Müslüman Mezarlığı da mevcut olup, “*Merdanlar Mezarlığı*” şeklinde adlandırılmıştır. Bu mezarlık bir veya bir buçuk dönüm kadar olup, Göçmenler Mahallesi (Günümüzdeki adı, Karşıyaka Mahallesi) sınırları içinde ve Ankara Devlet Kara Yolları Asfaltı kenarındadır.⁶⁸⁹ Bu mezarlık yol genişletme çalışmaları kapsamında 1980'li yıllarda kaldırılarak ölülerin kemikleri Eskişehir mezarlığına kaldırılmıştır.⁶⁹⁰ Günümüzde bu mezarlığın bir kısmı yola katılmış, bir kısmında da Vakıfbank İlköğretim Okulu ile park vardır.

7.4. İhtida Olayları

İhtida sözlükte, “doğru yolu bulmak, yol göstermek” anlamlarına gelen *hüdâ* (hedy, hidâyet) kökünden türemiş olup, “gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak” gibi manalara gelir. Terim olarak ise, inançsız iken veya başka bir dine bağlıyken İslâm dinini benimsemeyi ifade etmektedir. İhtida eden kimseye de *mühtedi* denilir.⁶⁹¹

Osmanlı Devleti ihtida konusunda fıkıh hükümlerine genelde bağlı kalmış ve hemen hemen hiçbir dönemde zorla İslâmlaştırma politikası izlememiştir. Ancak altı asırlık tarihî süreç içerisinde Arnavutlar ve Bosnalılar büyük ölçüde Müslüman olurken Rumlar, Ermeniler, Süryâniler ve diğer gayrimüslimlerden de çok sayıda ihtidalar olmuştur. Fakat Arnavutlar ve Bosnalılar dışında kalan diğer gayrimüslimler sadece ihtida etmeyip, aynı zamanda Türkleştiklerinden şimdilik kaç gayrimüslimin ihtida

⁶⁸⁶

Mustafa Şükrü Özbeğ.

⁶⁸⁷

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 1.

⁶⁸⁸

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁸⁹

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 51.

⁶⁹⁰

Yaşar Beşparmakaya (1968, Sevindik Mahallesi Muhtarı) ile 19.05.2011 tarihinde Sevindik Mahallesi Muhtarlığı'nda yapılan görüşme.

⁶⁹¹

Ali Köse, “İhtidâ”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, c. XXI, s. 554.

ettiğini sayısal olarak belirtmek mümkün değildir. Şunu da ayrıca belirtmek gerekir ki, ihtida eden Arnavut ve Bosnalılar'dan da Türkleşenler olduğu için bunlardan da Türkleşenlerin sayısını saptamak mümkün değildir.

Osmanlı Devleti ihtidayı her zaman özendirmiş ve Müslüman olanları genellikle timar ve gedik tevcih etme şekliyle mutlaka ödüllendirmiştir. Bazen aylık bağlanmış ya da para verilmiş, bazen de çalışmak üzere bir görev verilmiştir. İhtida edenlere verilen hediyeler, toplumsal durumlarına göre değişik olmuştur. Zimmînin ihtidâ töreninde bir takım işlemler yerine getirilmektedir. Her şeyden önce ihtidanın eğer varsa kadı huzurunda yapılması gerekir. Daha sonra kelime-i şهادet getirerek bu duruma iki Müslüman şahit olduktan sonra zimmîye Arapça kökenli bir müslüman adı verilir. Zimmî Müslüman olduktan sonra genellikle babasının adıyla anılmaz, ona “Abdullah oğlu” denilirdi. Bu şekilde zimmînin babasının Arapça olmayan adının söylenmemesi sağlanmış olurdu. Osmanlılar Arapça ad kullanmayı Müslümanlığın bir gereği olduğunu düşünmüşler ve o şekilde uygulamışlardır. Adı değiştirildikten sonra da başına Müslümanların giydiği sarıktan sarılıp daha sonra sünnet ettirilirdi. Bu işlemler bittikten sonra artık zimmî Müslüman olmuştur.⁶⁹²

Zimmîlerin ihtida etmelerinde değişik etkenler rol almıştır. İşçilik, hizmetçilik gibi değişik vesilelerle Müslümanların yanında bulunan zimmîlerden bir kısmı zamanla ihtida etmekteydiler. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde zimmîler, gerek devlet ve gerekse halk tarafından İslâma girmeye teşvik edilmekteydiler. Çünkü İslâm dinine göre, bir insanın hidayetine vesile olmak; Hz. Peygamberin, Hz. Ali'ye “Ey Ali, senin vesilenle bir kişinin hidayete ermesi, senin için üzerine güneşin doğup battığı her şeye sahip olmandan daha hayırlıdır” hadîsindeki müjdeye mazhar olmak için bir müslümanın hayatı boyunca yapabileceği en hayırlı işlerden biri kabul edilirdi.⁶⁹³

Şer'îye Sicil Defterleri'ni incelediğimizde Denizli'de az da olsa bazı ihtida olaylarına rastlanmaktadır. Burada dikkat çeken husus, aynı evden kardeşlerden biri Müslüman olurken diğer(ler)inin kendi dinini muhafaza etmesidir. Ermeni mühtedi Karagözoğlu Mehmet (Muhammed) b. Abdullah, Şemikler Köyü'nden 6 sene önce vefat eden Karakıranlı İbrahim'i senelik 300 kuruş ücretle 120 koyununa çoban tutmuştur. Davanın görüldüğü gün, mirasçılarından hayvanların aynını ya da parasını

⁶⁹²

Ercan, *a.g.e.*, s. 198-201; Ayrıca bkz., Özkaya, *a.g.e.*, s. 151.

⁶⁹³

Karataş, *a.g.e.*, s. 165-166.

ister. İbrahim'in mirasçıları olan hanımı Ümmü Gülsüm bint-i Mehmet ve oğulları Mehmet ile Ali, babalarının 15 sene önce çobanlık için 70 koyun aldığını kabul edip 50 koyunu inkâr ederler. Ancak 10 sene önce soğuk afetinde 70 koyunun telef olduğunu, babalarının da derilerini Mehmet ile şu anda duruşmada bulunmayan kardeşi Zakraya'ya teslim ettiğini iddia ederler. Durum önce kapalı bir kâğıtla (bâ-varaka-i mestûre) köy imamına, muhtara, ihtiyar heyetinden iki kişiye gizlice (sirran), sonra bu kişilerle şehâdetlerine güvenilir (adl-ü makbûlü'ş-şehâde) kişilerden ve köy ahalisinden iki kişiye daha sorulur. Şahitler, varisleri tasdik edince mühtedi Mehmet, kanunî olmayan bu davadan (bî-vech-i şer'î muârazadan) men edilir.⁶⁹⁴

Yukarıda görüldüğü üzere, ihtidâ eden kişinin babasının adı verilmemiş ve İslâm tarihi boyunca uygulandığı şekilde babasının adı olarak Abdullah yazılmıştır. Ayrıca kardeşi Hıristiyan olmasına rağmen, mahkeme kayıtlarında babasının adı ile yazılması gerekirken, ihtida eden kişinin kimliği ortaya çıkmaması için Hıristiyan olan babanın adı yine yazılmamıştır.

1891 tarihli diğer bir belgede ise, ihtida edip Müslüman olan kişinin mahallesini değiştirerek, Müslüman mahalleye yerleştiği görülmektedir. Feslekan Mahallesi'nde oturan Mühtedi oğlu Hüseyin b. Mehmet (Muhammed) mahkemede, Eytam Sandığı'ndan 25 gümüş Mecidiye borç aldığını ve iki yıl sonra 31 gümüş Mecidiye olarak ödeyeceğini belirtir. Eğer ödeyemezse, karşılığında kendi mülkü olan tek katlı ve bir miktar avlulu evini rehin olarak gösterir.⁶⁹⁵ Burada ihtida eden kişi Hüseyin'in babası olup, evde İslâmî hayatın devam ettiği görülmektedir.

İhtida eden kişiler içersinde bir papazın bulunması çok dikkat çekicidir. Aslen Cezâyir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz) Vilâyeti'nin Rodos Kasabası'nın Derleşen nahiyesine bağlı Ada köyünden ve Rum milletinden olup, İskenderli adıyla bilinen papaz ihtida ederek, baba adı olarak Ömer, kendisine de Ali adını seçer. Rum Papaz ile gerekli konuşmalar yapıldıktan sonra Denizli Şer'îye Mahkemesi'nde Liva İdare Meclisi huzurunda 16 Temmuz 1317 (29 Temmuz 1901) tarihinde kelime-i şehadet getirerek yeni almış olduğu Ali bin Ömer adıyla nüfusa kayd edilmesini ve yeni bir tezkere-i

⁶⁹⁴

DŞSD, 681:9/14. 4 Za 1292/2 Aralık 1875.

⁶⁹⁵

DŞSD, 683:197/793. 1 Ca 1309/3 Aralık 1891.

Osmanî (nüfus cüzdanı) verilmesini talep eder. Bu talep üzerine kendisine mahkemece ilâm verilir.⁶⁹⁶

İhtida eden insanlar muhakkak ki bunlarla sınırlı değildir. Şemsioğlu, eserinde bu konuda ilave bilgi vermekte;

“Honaz’daki Burdurlu Vasil’in oğlu, zamanında mahalle mektebinde önce Amme, Tebareke ve Gassime’yi⁶⁹⁷ okumuş, Mushaf’ı (Kur’ân) hatmetmiş; camilerde salâ ve ezan, toplantılarda mevlit okumuş; İslâm kaidelerini öğrenmiş biriydi. İzmir Değirmendere’de evlenip bir zaman içimizde yaşadıktan sonra bir fırsatını bularak kapağı Yunanistan’a atan Santurcu Mihal gibi sonradan Müslüman olmuşlar da vardır.” demektedir.⁶⁹⁸

Görüldüğü üzere, Denizli’deki gayrimüslim nüfus göz önüne alınırsa, ihtida eden insan sayısı yok denecek kadar azdır. Bu da, Osmanlı’nın gayrimüslimlere yönelik İslamlaştırma politikasının olmadığını ispat eder.

Zimmîlerin Müslüman olmaları devlet tarafından teşvik edilmiştir. Mesela, ihtida edenlere, Müslümanlar gibi giyinmelerine yardımcı olmak amacıyla Divân-ı Hümâyün’da, nev-müslim akçesi adlı bir para sandığı oluşturulmuştur. Yeni mümin, törenle ata bindirilip şehrin sokaklarında dolaştırılır ve Müslüman kardeşlerinin coşkulu tebriklerini kabul ederdi. İhtida eden zimmîler, eski dindaşlarıyla ilişkilerini devam ettirmektedirler. Ancak bu ilişkilerin eskisi gibi iyi gitmediği aşikârdır. Mühtedilerin böyle durumlarda eski dindaşları tarafından yalnızlığa itilmesi ve bazı sıkıntılara girmesi söz konusu olduğundan, gerek zimmîlerin Müslüman olmalarını teşvik etmek, gerekse ihtida ettikten sonra daha rahat bir hayat sürmelerini sağlamak amacıyla devlet ya da vakıflar tarafından ihtida edenlere yönelik bazı yardımlar yapılırdı.⁶⁹⁹ Bununla ilgili olarak; Denizli yerli gayrimüslimlerden olmayıp da, ihtida edip Denizli’ye hükümet tarafından değişik siyasî nedenlerden dolayı yerleştirilen bir mühtediye, bu şekilde yardım edildiğine rastlanmaktadır. Şöyleki, Selanik Vilayeti’nden gönderilip Denizli’de ikamet ettirilen mühtedi Karadağlı Jifko’ya eğer erbâb-ı ziraatten (çiftçi) ise bir miktar arazi gösterilmesi veya belediyeden münasip miktar maaş tahsis edilmesi Dâhiliye Nezâreti Mektûbî kısmından Sadâret’e teklif edilir.⁷⁰⁰ Ancak bu kişi daha sonra Rusya imparatoru aleyhinde teşekkül eden komite hakkında bazı ifadelerinden

⁶⁹⁶ *DŞSD*, 685: 191/789. 16 R 1319/2 Ağustos 1901.

⁶⁹⁷ Mücâdele Sûresi’nin ilk âyeti “Kad semia”nın söylenişi olabilir.

⁶⁹⁸ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 5.

⁶⁹⁹ Karataş, *a.g.e.*, s. 166-167.

⁷⁰⁰ *BOA*, DH.MKT. 2044/122. 1310 B 04/22 Ocak 1893.

dolayı⁷⁰¹ Denizli'den İstanbul'a getirtilerek Zabtiye Nezâreti'nde misafir edilir.⁷⁰² Ancak ilerleyen soruşturma neticesinde şüpheli hallerinden dolayı Denizli'ye sürüldüğü anlaşılan bu kişinin, bazı ihbarlarda bulunacağını bildirmesi üzerine İstanbul'da Zabtiye Dairesi'nde misafir edildiği ve bir yalancı olduğu, para koparmak için iftira ve isnatlarda bulunduğu ve Rusya'dan sınır dışı edilmiş olduğu anlaşılır.⁷⁰³

7.5. Gayrimüslim Muhtarlar ve Görevleri

Yapmış olduğu ıslahatlarla Osmanlı Devleti'nde çok önemli değişikliklerin temelini atan II. Mahmud, kadıların etkilerini azaltmak amacıyla yaptığı işlerden biri de, mahallelerin yönetiminde imamların vazifelerine ortak bir kurum olarak muhtarlık kurumunu 1829 yılında tesis etmiştir. Bilindiği üzere, klasik dönem Osmanlı taşra yönetiminde imam, padişah berâtı ile tayin edilip, mülkî ve beledî amir olan kadı'nın mahalle düzeyindeki temsilcisi konumundaydı. Muhtarlık teşkilatının kurulmasıyla birlikte vergi salınması ve tahsili, mahalle ve köyün emniyet işleri muhtarların yetkileri içersine verilmiş ve imam da aynı derecede sorumlu tutulmuştur. İlk dönemler her ne kadar muhtarlar, imamların kefaletiyle seçilseler de, dolaylı bir şekilde muhtarlık kurumu, imamların yetki ve sorumluluklarını almaya başlamıştır. Bu şekilde imamların görev ve sorumlulukları sadece dinî alanlarla sınırlandırılmaya doğru evrilmiştir.⁷⁰⁴

Her mahallede *birinci (muhtar-ı evvel)* ve *ikinci (muhtar-ı sâni)* olmak üzere iki muhtar seçilir ve imamla birlikte ihtiyar heyetini teşkil ederlerdi. İlk önce İstanbul'da uygulamaya konulduktan sonra, Kastamonu ve Tırhala vilayetlerinde uygulanmıştır. Bu vilayetlerden sonra da kademe kademe diğer bütün vilayetlerde yaygınlaşmıştır.⁷⁰⁵ Bu dönemde muhtar seçilenlerin isimleri, kadı tarafından şer'îye siciline kaydedildikten sonra resmî prosedür gereği ayrıca Defter Nâzırı'na ve Ceride Nezâreti'ne bildirilirdi. Nezârete bildirilen isimler, usûl gereği Padişah'a arz edilir ve mühürlerinin Darphâne'de kazınıp gönderilmesi için izin istenirdi. Padişahın iradesi alındıktan sonra mühürler

⁷⁰¹ BOA, Y..A...HUS. 269/139. 1310 B 25/12 Şubat 1893.

⁷⁰² BOA, DH.MKT. 2051/53. 1310 B 24/11 Şubat 1893.

⁷⁰³ BOA, Y..A...HUS. 271/55. 1310 Ş 23/12 Mart 1893.

⁷⁰⁴ Ejder Okumuş, "II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIV, s. 652.

⁷⁰⁵ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1986, s. 228.

hazırlanıp, ilgili muhtarlara, papazlara ve kocabaşılara gönderilirdi.⁷⁰⁶ Gayrimüslimlerin yaşadığı yerlere II. Mahmud döneminde kısa bir süre kâhyalar atanır. Kâhyaların bazı yolsuzluklara karışmaları sonucunda,⁷⁰⁷ mahalle ve köylerde eskiden olduğu gibi papaz ve kocabaşılar bu işlevi yerine getirmeye devam etmişlerdir. Bu durum 1864 tarihli Vilayet Nizamnâmesi'ne kadar devam etmiştir.⁷⁰⁸

Bu nizamnâme ile köy yönetimi yeniden düzenlenmiş, Müslümanların gayrimüslimlerle birlikte yaşadığı köylerde her cemaatin kendi muhtarını ve ihtiyar heyetini seçmesi kararlaştırılmıştır. Gayrimüslimlerin muhtarlarına da *kocabaşı* denilmiştir. İhtiyar meclisinin görevi, cemaat üyeleri arasındaki problemleri çözmek, vergi paylaşımını ve tahsilini denetlemek, korucu ve bekçileri seçmek, uygunsuz bir hareketinin görülmesi durumunda da muhtar hakkında kaymakama suç duyurusunda bulunmaktır. Muhtarların başlıca görevleri ise, vergi toplanması, belediye hizmetleri, çeşme, okul ve mabetlerin bakım ve onarımı, bekçi ve korucuların idaresi, devletin resmî tebliğlerinin halka duyurulması, nüfus kayıtlarının tutulması, şahitlerin tezkiye edilmesi ve miras davalarında mahkemelere yardımcı olmaktır.⁷⁰⁹ Bu nizamnâmeye göre, her köyde, her sınıf ahali için en az üç, en çok oniki kişiden oluşan bir ihtiyar meclisinin bulunması; imamlar ve diğer cemaatlerin ruhani reislerinin kendi meclislerinin tabii üyesi olmaları benimsenmiştir. Görev süresi olarak da, muhtarların ve ihtiyar meclislerinin üyelerinin, bir yıl için seçilmeleri kabul edilmiş ancak, tekrar seçilmelerine de imkân tanınmıştır.⁷¹⁰

Denizli merkezinde mevcut Rum ve Ermeni mahallelerinde görev yapan gayrimüslim muhtarların adları en net bir şekilde şer'îye sicil defterlerinde görülmektedir. Tabi ki bunların isimlerini belirtirken yukarıda din adamlarının adları zikredilirken ifade edildiği gibi, 1902-1920 yılları arasındaki defterler kayıp olduğundan, bu zaman aralığında görev yapan muhtarların adlarını ve görev yıllarını söylemek mümkün değildir. Bu bilgiler ışığında o dönemde görev yapan muhtarların adlarını, milletlerini ve görev yıllarını bir tablo halinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür

⁷⁰⁶ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s. 218.

⁷⁰⁷ Ali Akyıldız, "Muhtar", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 52.

⁷⁰⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK basımevi, Ankara 2000, s. 109.

⁷⁰⁹ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu, İstanbul 2010, s. 453; Sungur, *a.g.m.*, s. 758.

⁷¹⁰ Eryılmaz, *Modernleşme*, s. 220.

53. Şer'îye Sicil Defterleri'ne Göre Gayrimüslim Muhtarlar

Defter No	Hüküm No	Milleti ve Mahallesi	Adı	Tarihi
681	12/19	Ermeni	Avak veled-i Arakil	25 M 1293/21 Şubat 1876
	35/54	Rum	Andon veled-i Menol	21 C 1293/14 Temmuz 1876
	181/314-315	Rum	Menol veled-i Hacı Hırsto	27 R 1298/29 Mart 1881
	194/349	Ermeni	Ödemişli Manasgan veled-i Artin	27 R 1297/8 Nisan 1880
	240/452	Ermeni	Hacı Mihail veled-i Hacı Vartezir	13 Ra 1299/2 Şubat 1882
	277/537	Rum	Menol veled-i Hacı Hırsto	21 B 1300/28 Mayıs 1883
682	13/12	Rum	Muhtar Menolaki veled-i Hacı Hırsto	5 M 1302/25 Ekim 1884
	170/224	Rum	Muhtar Menol [veled-i Hacı Hırsto]	11 Ca 1305/25 Ocak 1888
	194/317	Rum	Anderin	27 Z 1305/4 Eylül 1888
683	113/439	Rum	Menol bin Hacı Hırstofi	19 L 1308/28 Mayıs 1891
	123/479	Rum	Menol veled-i Hırstofi	29 Z 1308/5 Ağustos 1891
	160/629	Rum	Menol Hacı Hırstofi	23 Ra 1309/27 Ekim 1891
	172/682	Rum	Honaz Gayrimüslim Mahalle Muhtarı Mihal	1 Z 1308/8 Temmuz 1891
684	268/109	Rum	Paylacioğlu Mihail	25 B 1312/22 Ocak 1895
	286/153	Rum	Sarayköy Kazası Kadı Köy (Buldan) Muhtarı Hacı Mihal	10 N 1312/7 Mart 1895
	295/182	Rum	Paylacioğlu Mihail 295/182	3 Za 1312/28 Nisan 1895
	360/324	Ermeni	Kilisli Hacı Kirgor	7 Ra 1313/28 Ağustos 1895
685	23/95	Rum	Küçük Panioğlu Sava veled-i Pani	27 Ş 1316/10 Ocak 1899
	37/148	Ermeni	Mıkırdıç Efendi	25 L 1316/8 Mart 1899
	40/164	Rum	Küçük Pani	8 Ca 1316/24 Eylül 1898
	48/206	Rum	Pavlioğlu Mihal veled-i Pavli	17 Z 1316/28 Nisan 1899

	60/258	Rum	Küçük Panoğlu Sava	7 Ca 1316/23 Eylül 1898
	68/287	Ermeni	Hacı Karabetoğlu Mikırdıç	15 Ra 1317/24 Temmuz 1899
	70/296	Ermeni	Mıkırdıç Efendi	1 Ra 1317/10 Temmuz 1899
	137/623	Rum	Palaoğlu Vasil veled-i Pala	2 R 1318/30 Temmuz 1900
	256/1092	Rum	Vasil veled-i Pala	5 R 1320/12 Temmuz 1902

Yukarıdaki muhtarları, görev yaptıkları yıllar göz önüne alırsak şöyle bir sıralama yapmak mümkündür:

Rum muhtarlar: Küçük Panoğlu Sava ve Pavlioğlu Mihail 1'er yıl, Anderin ve Vasil veled-i Pala 3'er yıl, Paylacioğlu Mihail 4 yıl, Andon veled-i Menol 5 yıl, Menol veled-i Hırsto (7+4) 11 yıl.

Ermeni muhtarlar: Ödemişli Manasgan veled-i Artin 2 yıl, Kilisli Hacı Kirgor 3 yıl, Avak veled-i Arakil ve Hacı Karabetoğlu Mikırdıç 5'er yıl, Hacı Mihail veled-i Hacı Vartezir 14 yıl.

Osmanlı mahkemelerinde görülen tüm davalarda, ister gayrimüslimlerin kendi aralarında olsun, isterse Müslümanlarla olan ihtilaflarında olsun, şahitlerin durumları soruşturulurken (tezkiye edilirken) müracaat edilen ilk kişiler önce din adamı, sonra mahalle muhtarları olmuştur. Bu durum Müslümanlarda da aynıdır. Konu ile ilgili şer'îye sicil defterlerinde muhtarların toplumsal fonksiyonları hakkında bol miktarda örnek bulmak mümkündür. Mesela;

Van Sancağı'ndan Ermeni Hacı Karabet oğlu Hacı Artin, Çarşı-yı Kebîr (Kaleiçi Çarşısı) civarında Bahçıvan Yongacıoğulları el-Hac Mehmet ve el-Hac Mustafa Hanı'nda kalırken ölür. Bunun üzerine ana-baba bir kardeşi ve varisi olduğunu iddia eden Ohanis, mirasa bil-memuriye (görevi gereği) el koyan Eytam Müdürü Hafız Ali Efendi'den kardeşinden kalan mirası talep eder. Bu talep üzerine Ermeni Papaz Atam veled-i Karabet, Muhtar Avak veled-i Arakil, ihtiyar heyetinden iki kişiden önce bâ-varaka-i mestûre (kapalı zarfla) sırran (gizli), sonra da Hıristiyan Mahallesi ahalisinden ve aynı milletten Kürdoğlu Hacı Mikırdıç ile Hacı Agop oğlu Kirkor'a alenen (açıktan) sorulur. Ohanis'in doğru söylediği anlaşılınca tereke kendisine teslim edilir.⁷¹¹

⁷¹¹

DŞSD, 681:12/19. 25 M 1293/21 Şubat 1876.

Muhtarların vefat eden gayrimüslimlerin geride bıraktıkları küçük yaştaki çocuklarına eğer yakınları yok veya yakınları güvenilir değilse, mahkeme tarafından vasî tayin edildikleri de olmuştur. Şer'îye sicil defterlerinde geçen bir belgede; Hıristiyan Mahallesi'nden 1286 H (1869/70) yılında vefat eden Rum Hacı Porioğlu İstemat'ın mirası hanımı Mariku bint-i Kostanti ile oğlu Niyaku, murahika kızı Angelina ve kendinden önce vefat eden hanımı Kiryakula'dan doğan oğlu Mihal'e kalır. Miras, mahkeme tarafından paylaştırıldıktan sonra kız çocuğu Angelina'ya Muhtar Menol ibn-i Hacı Hıristofi vasî tayin edilir.⁷¹²

⁷¹²

DŞSD, 682:236/75. 7 Za 1306/5 Temmuz 1889.

8. SOSYAL HAYATTA MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ

8.1. Dostane İlişkiler

Yüzyıllarca aynı yerleşim yerinde komşuluk yapan insanların hangi dinden ve milletten olursa olsun, iyi ilişkiler içersinde olmaları gayet tabiidir. Özellikle bu insanların ortak menfaatler etrafında birleşmeleri daha kolay olmuştur. Bunun örneklerini gayrimüslimlerle ilgili yapılan değişik çalışmalarda bol miktarda bulmak mümkündür. Trabzon'daki İngiliz konsolosu Biliotti, 13 Ağustos 1881'de Ordu'nun Hasancık Pınar Kasabası sakinlerinden 54 Müslüman ve Hıristiyan'ın Ermeni piskoposuna bir dilekçe vererek kötü yönetimden şikâyetçi olduklarını, hükümetten oraya bir komiser yollamasını istemesini rica ettiklerini belirtir. Konsolos, bu dilekçenin Ermeni Piskoposu'na verilmesini çok dikkat çekici bulur. Piskopos bu dilekçeyi İstanbul'daki dinî liderlerine iletir ve bunun üzerine Sırrı Paşa hemen Ordu Kaymakamı'ndan dilekçe sahiplerinin muhafazasını emreder.⁷¹³

Denizli'de de o dönemde özellikle gayrimüslim kadınlarının yerli kadınlarla dostlukları gayet iyidir. Mutaassıp kaynanalarından yaka silken gelinlerle, ana ve babalarından bezmiş gayrimüslim genç kızlar, en küçük kavgalarında Türk komşularına sığınır. Yerli kadınlar onları yatıştırır, yanlarına alarak ana-babalarından af dilemelerini nasihat ederler ve aracılıkta bulunurlar. Böyle hallerde inatlarında ısrar eden kadınlar olduğu gibi, kolera salgınında ölürken Kelime-i Şehadet getirerek Müslüman olmuş Hıristiyanlar da görülmüştür.⁷¹⁴ Ayrıca gayrimüslimler kendi dinî bayram ve yortu günlerinde yaptıkları kızıl yumurta, tuzsuz somun, simit ve çöreklerden Türk komşularına ikram etmişlerdir.⁷¹⁵

Mahkemelere intikal eden borç-alacak davalarında gayrimüslim yetimlere hayır yapmak amacıyla, bazı müslümanların alacaklarının bir kısmından vazgeçtikleri olmuştur. Örneğin; Hıristiyan Mahallesi'nden Ermeni Pani veled-i Hacı Vartiraz vefat eder ve mirası hanımı Roskaya bint-i Kiğork ile oğlu Vartiraz ve kızı Tekholi'ye kalır. Ancak Altıntop Mahallesi'nden Sarraçzâde Hacı Ali Efendi ibn-i Hacı Hüseyin, hükümet konağında kurulu Bidayet Mahkemesi'ne gelerek Roskaya'nın karşısında müteveffa Pani'nin sağlığında 15 Şevval 1295 (12 Ekim 1878) tarihli ve imzalı,

⁷¹³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 96, dipnot, 223.

⁷¹⁴ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 5.

⁷¹⁵ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 6.

mahkemede okunup gösterilen senede göre 181 gün vadeli 110 beyaz sîm Mecidiye alacağı olduğunu iddia eder ve Pani'nin borcunu ödemededen vefat ettiğini, bu nedenle mirasa hak sahibi olan hanımından alacağını ister. Çocuklara da vasî olan Roskaya, vâris olduğunu kabul eder ancak borcu inkâr eder. Bunun üzerine davacıdan beyyine istenir. Hacı Ali Efendi de, Ermeniler'den Sabuncu oğlu Sava veled-i Hacı Yorgi ve Haralambo veled-i Hacı Yorgi'yi şahit gösterir. Şahitlerin durumu papazları Arastakiz veled-i Asadur, muhtar Ödemişlioğlu Manasgan veled-i Artin ve ihtiyar heyetindeki iki kişiden önce gizlice, sonra eşraftan alenen (açıktan) soruşturularak tezkiye edilirler. Şahitler kanuna uygun (ber-nehc-i şer'î) yemin etmek üzere iken küçüklerin menfaatine ve fidâen li'l-yemin aralarında karşılıklı rıza ile Hacı Ali Efendi 10 Mecîdiye indirim yapar. Kalan 100 Mecîdiye'yi ödemeyi Roskaya taahhüt eder.⁷¹⁶

Yukarıdaki hükümde bir müslümanın alacağı için iki gayrimüslim lehte şahitlik yapmış ve Müslüman da gayrimüslim çocukların hayrına alacağından indirim yapmıştır. Aynı durum, bir gayrimüslimin Müslüman çocuklarına yardım etmesi şeklinde de gerçekleşmiştir. Meselâ, Şamlı Çiftliği'nde yaşayan Rum Nikolaki veled-i Harafin, mahkemede aynı çiftlikten 15 ay önce vefat eden Hasan Ali bin Hasan Ali'den alıp-verme ve boçlanmadan dolayı 1.401 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla müteveffa Hasan Ali'nin mirasçıları olan hanımı ve iki oğlundan alacağını ister. Çocukların vasîsi olan anne borcu inkâr edince Nikolaki'den beyyine istenir. O da, aynı çiftlikten iki müslümanı şahit gösterir. Şahitlerin durumu çiftlik imamı ve muhtarı (İsimleri belirtilmemiş) ile eşraftan iki kişiye sirran ve alenen sorulur. Şahitlerin tezkiyesi ile alacak ispat edildikten sonra Nikolaki yemin etmek üzere iken Müslümanlardan bazılarının tavassutu ile Nikolaki, fidâen li'l-yemin çocuklar için alacağından 331 kuruş indirim yaparak sulh olur. Anne de bu durumu çocuklar için nef'i mahz (tamamen faydalı) görmesiyle, kalan 1.070 kuruşun müteveffanın terekesinden Nikolaki'ye verilmesi anneye tenbih edilir.⁷¹⁷

Görüldüğü üzere bir gayrimüsliminin vefat eden müslümandan alacağını tahsil edebilmesi için iki Müslüman şahitlik etmiş ve alacaklı olan gayrimüslim de çocuklara hayır yapmak amacıyla alacağından indirime gitmiştir.

⁷¹⁶ *DŞSD*, 681: 225/415. 27 C 1298/27 Mayıs 1881.

⁷¹⁷ *DŞSD*, 684: 103/236. 21 Ş 1311/27 Şubat 1894.

Sevilen ve takdir edilen mahallî yöneticiler etrafında Müslim-gayrimüslim halkın birleşerek vilayet makamına teşekkür mazbataları göndermişler,⁷¹⁸ yöneticilere yapılan haksızlıklara karşı gazetelere toplu imza ve mühürleriyle yazılar göndererek kamuoyu oluşturmuşlar ve yöneticilerini korumuşlardır. Bununla ilgili bir gazete haberi şöyle geçmektedir:⁷¹⁹

“Denizli eşrâf ve tüccârından Müslim ve gayrimüslim 18 zâtın imzâ ve mühürleriyle aldığımız varakadır ki bî- taraflığımız hasebiyle aynen derc ediyoruz:

İşbu mektubumuzun cerîde-i mu'teberelerinin sûtûn-ı hakâyık mazmûnûna derc buyurulmasını temennî eyleriz.

Şu son zamanlarda kırâat olunan “Köylü” ve “Sânihât” gazetelerinin bazı nüshalarında mutasarrıf paşa hazretlerinin sû-i idâresinden ve ahâli-i mahalliyyenin bu yüzden üç fırka-i mutahâlifeye ayrıldığından ve bazı me'mûrînin mesâvisinden ve sâireden bahisle câlib-i teessüf bazı fıkralara tesâdüf edilmiştir. Evvel emirde ahâli-yi mahalliye beyninde birkaç kişi müstesnâ olduğu halde bir günâ iftirâk ve ihtilâf mevcûd olmayıp Müslim ve gayrimüslim sunûf-ı ahâlimiz yekdil ve yekvücûd olduğu gibi sâye-i meşrûtiyette her ferd müreffehen ve muazzezen ticâret ve sanat ve muâmelât-ı meşrûalarıyla imrâr-ı hayat etmektedirler. Mutasarrıf-ı hasâfet mutasaffımız Muhyiddin Paşa Hazretleri dahi livâmızı teşrîf buyurduğu zamandan beri vezâif-i mevdûasını rızâ-i Bârî dâiresinde îfâ etmekte olduğu gibi otuzüç bin kûsûr kuruş iâne cem' ve celb ederek iki buçuk saat bu'd mesâfede bulunan dağdan Fındık Suyu denilen mâ-i lezîzi kasabaya isâleye muvaffâkiyetle ahâlinin sıhhat-i umûmiyyesine büyük bir himmetde bulunmuş ve fennen mahzûr görülmesine mebnî mahall-i âhara nakli îcâb eden “Rehber-i Füyûzât” mektebinin de inşâsına mübâşeret ettirip bi-mennihi Taâlâ karîben ikmâli me'mûl bulunmuş ve icrâat-ı hükûmeti mufassalan ta'dâd pek çok sûtûn dolduracağı cihetle daha ziyâde tafsîle mahâl görülmemiştir.

Dâhil-i livâ ve kazâda gerçi bazı vukûât-ı cürmiye ve cinâiyyenin vücûdu eksik değil ise de bunlar her yerde vukûa gelen vukûât-ı âdiye kabîlinden olup öyle âsâyiş ve inzibât-ı mahalliyyi ihlâl edecek lehü'l-hamd bir günâ vukûât-ı müessife yoktur. Sâir me'mûrîn-i livâ dahi vazîfelerini îfâda kusûr etmemektedir. Bizim her zaman matbûattan beklediğimiz şey öyle kâriînin ezhânını tahdîş edecek şeyler olmayıp ancak nâfi' ve müfid ma'lûmât i'tâsıyla beraber hele şu devr-i meşrûtiyette efrâd-ı Osmâniyyeyi seyyânen hüsn-i imtizâc ve muâşeret ettirecek beyinlerdeki uhuvvet ve meveddeti ta'bîde medâr olacak ve kitle-i ictimâiyyemizi bi-hakkın irşâd edecek esbâba tevessülünden ibârettir.

Mezkûr gazeteler bî-meâl kıl-ü kâlleri terk eder de hayât-ı rûhiyyemize inbisât verecek şeylerle meşgûl olur[lar]sa hizmet-i vataniyyelerini daha muvâfık bir sûrette îfâ etmiş olurlar.”

718

BOA, Y..A..HUS. 173/78. 1300 B 08/15 Mayıs 1883.

719

Âhenk Gazetesi, Aded: 4527, 7 Cemâziyye'l-Âhir 1329/5 Haziran 1911, s.3.

Denizli'nin genelini ilgilendiren konularda da gayrimüslimler, Müslümanlarla birlikte hareket etmişlerdir. Aydın demiryolunun Goncalı'dan Denizli'ye kadar olan bölümünde yolcu taşınmasına izin verilmesi konusunda yapılan girişimde Sadâret'e, Dâhiliye ve Nâfia Nezâretlerine gönderilen telgraflara imza atan beş tüccâr-ı mu'teberândan (önde gelen, itibarlı tüccarlardan) üçü gayrimüslimdir.⁷²⁰

8.1.1. Vekâletler ve Güven Unsuru

İçtimai hayatın bir gereği olarak bir arada yaşayan insanlar değişik sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını yürütebilmek için zaman zaman güvendikleri ve itimat ettikleri kişilere vekâletnâmeler vermişlerdir. Burada doğal olarak akla gelen ilk husus aynı din ve milletten olan şahısların birbirine vekâletnâme vermesidir. Ancak şer'îye sicil defterleri incelendiğinde farklı din ve milletten bireylerin birbirlerine çok değişik konularda vekâletnâmeler verdikleri görülecektir. Denizli şer'îye sicil defterlerinde de bunun birçok örneğini görmek mümkündür. Bu vekâletnâmeleri milletler ve vekâlet konularıyla birlikte bir tablo halinde göstermemiz mümkündür:

54. Vekâlet Veren Farklı Unsurlar ve Vekâlet Konuları

Defter No	Hüküm No	Vekâlet Veren	Vekâlet Verilen	Konu	Tarih
681	116/150-151	Rum	Müslüman	Çiftlik sınır anlaşmazlığı	23 N 1294/1 Ekim 1877
	142/217	Rum	Müslüman	Gayrimenkul satışı	23 Z 1295/18 Aralık 1878
	178/304	Rum	Müslüman	Gayrimenkul satışı	23 L 1296/10 Ekim 1879
682	11/5	Müslüman	Ermeni	Gayrimenkul satışı	17 Z 1301/8 Ekim 1884
	131/91	Rum	Müslüman	Mahkemede savunma	19 L 1304/11 Temmuz 1887
	204/347	Müslüman	Rum	Boşanma	1 R 1306/5 Aralık 1888
	284/195	Rum	Müslüman	Gayrimenkul taksimi	8 Ca 1307/31 Aralık 1899
683	52/194	Rum	Müslüman	Tereke taksimi	11 M 1308/27 Ağustos 1890
	112[111]/	Rum	Yahudi	Gayrimenkul satışı	7 L 1308/16 Mayıs 1891

⁷²⁰

BOA, İ..MMS. 130/5581. 1309 L 25/23 Nisan 1892.

	433				
	127/496	Rum	Müslüman	Terekedeki hakkı koruma	27 M 1309/2 Eylül 1891
	138/538	Ermeni	Müslüman	Gayrimenkul satışı	27 R 1309/30 Kasım 1891
684	23/59	Rum	Müslüman	Alacak tahsili	14 N 1310/1 Nisan 1893
	59/129	Ermeni	Müslüman	Miras hissesine el koyma	29 Za 1310/14 Haziran 1893
	129/307	Ermeni	Müslüman	Alacak tahsili	17 Za 1311/22 Mayıs 1894
	237/37	Müslüman	Ermeni	Mahkeme kararına itiraz	17 R 1312/18 Ekim 1894
685	13/48	Rum	Müslüman	Miras hissesine el koyma	1 C 1316/17 Ekim 1898
	16/62	Rum	Müslüman	Mahkemede savunma	13 B 1316/27 Kasım 1898
	25/105	Yunan	Müslüman	Mahkemede savunma	11 N 1316/23 Ocak 1899
	105/455	Rum	Müslüman	Gayrimenkulde alacak	27 Z 1317/28 Nisan 1900
	126/568b	Rum	Müslüman	Terekedeki hakkı koruma	7 R 1318/4 Ağustos 1900
	128/576	Rum	Müslüman	Mahkemede savunma	11 R 1318/8 Ağustos 1900
	144/660	Ermeni	Müslüman	Menkul ve gayrimenkul alacak-borç savunması	13 C 1318/8 Ekim 1900
	175/720	Rum	Müslüman	Alacakların tahsili	5 M 1319/24 Nisan 1901
	182/750	Rum	Müslüman	Mahkemede savunma	14 S 1319/2 Haziran 1901
	200/820	Müslüman	Yunanlı	Maden işlerini takip	15 B 1319/28 Ekim 1901
	259/1110	Ermeni	Müslüman	Mahkemede savunma	13 Ca 1320/18 Ağustos 1902
	259/1111	Ermeni	Müslüman	Mahkemede savunma	14 Ca 1320/19 Ağustos 1902
	261/1118	Ermeni	Müslüman	Miras hissesine el koyma	1 Ca 1320/6 Ağustos 1902
	263/1125	Rum	Müslüman	Alış-veriş ve ziraattan kaynaklanan davalar	12 Ra 1320/19 Haziran 1902
	264/1131	Ermeni	Müslüman	Mahkemede savunma	21 Ca 1320/26 Ağustos 1902
	264/1134	Rum	Müslüman	Mahkemede savunma	23 R 1320/30 Temmuz 1902
	267/1146	Rum	Müslüman	Mahkemede savunma	23 Ca 1320/28 Ağustos 1902
	269/1157	Ermeni	Müslüman	Mahkemede savunma	10 Ca 1320/15 Ağustos 1902
	275/1180	Rum	Müslüman	Mahkemede savunma	3 Ca 1320/8 Ağustos 1902

Tabloda görüldüğü üzere her milletten bireyler başka milletten olan tanıdıklarına ve güvendikleri kişilere vekâletnâmeler vermişlerdir. Ancak bunlardan bazıları avukat

olup mesleği itibariyle bu işi yapmakta iken, mahkemelerdeki işleyişi bilen tecrübeli insanlara da (Bunlara şer'îye sicil defterlerinde ya sadece *vekîl* veya *vekîl-i müseccel-i şer'î* denmektedir.) vekâletnâme verildiği olmuştur. Burada dikkati çeken bir husus da, vekâlet verilen kişilerin çoğunluğunun Müslüman olmasıdır.

Yukarıdaki tabloda gösterilen 34 vekâletten 29'u Müslümana, ikisi Ermeni'ye, biri Rum'a, biri Yahudiye ve biri de Yunan vatandaşına verilmiştir. Ayrıca vekâlete konu olan hususlar arasında en çok mahkemede savunma, terekelerle alakalı değişik anlaşmazlıklar ve gayrimenkul alım-satımı ile ilgili konular öne çıkmaktadır. Burada dikkati çeken en ilginç husus, Şamlı Çiftliği'nden Raziye bint-i Mustafa adlı Müslüman bir kadının iktidarsız olan kocasından boşanma davasında Menol ibn-i Hıristofi adlı Rum'a vekâletnâme vermesidir.⁷²¹

Bütün vekâletnâmelerde, vekâletin neleri kapsadığı ve ne amaçla verildiği muhakkak belirtilmektedir. Vekâletlerde herhangi bir süre kaydı konmamıştır. Ayrıca vekâlet veren bir kişi istediğinde vekilini azledip yerine bir başkasını vekil tayin edebilmektedir.⁷²² Böyle bir durumda herhangi bir gerekçe belirtmek zorunda değildir. Verilen vekâletnâmeler, *vekâlet ceridesi* adlı bir deftere kaydedilmekte ve bu cerideden bir suret alınarak vekilin eline verilmektedir.⁷²³

8.1.2. Leh ve Aleyhte Şahitlikler

Tanzimat'tan önce gayrimüslimler şer'î hukukun bir gereği olarak mahkemelerde şahit olarak dinlenmezlerdi. Bu uygulama Abdulmecit döneminde son bulmuş ve mahkemelerde âza sıfatıyla adaletin işleyişine katılmaya başlamışlardır.⁷²⁴

Aynı mekânı paylaşan insanlar arasında zaman zaman bazı konularda ihtilaflar çıkması gayet normaldir. Böyle durumlarda hak aramak amacıyla mahkemeye başvuran kişilerin, haklılıklarını ispat etmek için şahitlere ihtiyaçları vardır. Değişik cemaatler arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda ise, haklı olan şahıs farklı bir cemaate mensup olmasına rağmen hakkını elde etmesi için, ona başka cemaat mensupları tarafından kendi dindaşları ve ırkdaşları aleyhinde şahitlik yapılıyorsa bu durum, o toplumdaki

⁷²¹ *DŞSD*, 682: 204/347. 1 R 1306/5 Aralık 1888.

⁷²² *DŞSD*, 685: 25/105. 11 N 1316/23 Ocak 1899.

⁷²³ *DŞSD*, 685: 269/1157. 10 Ca 1320/15 Ağustos 1902 ve 275/1180. 3 Ca 1320/8 Ağustos 1902.

⁷²⁴ Karal, *a.g.e.*, c. II, s. 275.

adalet duygusunun güçlü olduğunu gösterir. Şer'îye sicil defterlerinde tespit ettiğimiz Müslümanlarla gayrimüslimler arasında meydana gelen şehâdet olaylarını, topluca bir tablo halinde aşağıdaki şekilde gösterebiliriz:

55. Leh ve Aleyhte Şahitlik Eden Farklı Unsurlar ve Şehadet Konuları

Defter No	Hüküm No	Lehte Şehadet Eden	Lehine Şehadet Edilen	Aleyhine Şehadet Edilen	Konu	Tarih
681	85/113	Müslüman	Ermeni	Ermeni	Alacak	15 Ra 1294/30 Mart 1877
	173/293	Müslüman	Yunan	Rum	Alacak	5 B 1296/25 Haziran 1879
	225/415	Ermeni	Müslüman	Ermeni	Alacak	27 C 1298/27 Mayıs 1881
682	53/131	Müslüman	Rum	Müslüman	Hayvana sahiplik	25 M 1303/3 Kasım 1885
	53/132	Müslüman	Rum	Müslüman	Hayvana sahiplik	25 M 1303/3 Kasım 1885
	198/328	Müslüman	Rum	Rum	Hayvana sahiplik	11 S 1306/17 Ekim 1888
	283/192	Müslüman	Rum	Müslüman	Hayvana sahiplik	6 Ca 1307/29 Aralık 1889
683	157/614	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Alacak	27 Ş 1309/27 Mart 1892
	203/820	Müslüman	Rum	Müslüman	Hayvana sahiplik	23 Ca 1310/13 Aralık 1892
684	14/40	Müslüman	Rum	Müslüman	Çobanlığa verilen 18 koyunun geri iadesi	9 N 1310/27 Mart 1893
	23/59	Müslüman	Rum	Müslüman	Alacak	14 N 1310/1 Nisan 1893
	103/236	Müslüman	Rum	Müslüman	Alacak	21 Ş 1311/27 Şubat 1894
685	35/141	Müslüman	Rum	Müslüman	Hayvana sahiplik	27 B 1316/11 Aralık 1898
	243/1026	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Alacak	15 S 1320/24 Mayıs 1902

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, mahkemeye intikal eden farklı unsurlar arasındaki davalarda, şahitlik eden şahısların tamamı adaletin yerine gelmesi ve haklının mağdur olmaması için kendi ırk ve dinlerinden olan bireylerin aleyhinde şahitlik etmekten çekinmemişlerdir. Mahkemeye şahit olarak gösterilen kişiler hakkında önce şahitliklerine güvenilirliğin araştırılması yapılmıştır. Eğer Müslüman ise, yaşadığı yerleşim yerinin imamına, muhtarına ve eşraftan birkaç

kişiyeye (Bazen âzalar da olabilmektedir) evvela gizli olarak, daha sonra da aynı yerde yaşayan kişilerden bazılarına alenen sorulurdu. Şahitler tezkiye edildikten sonra yemin ettirilir ve ona göre hüküm verilirdi. Eğer şahitlik yapacak kişi gayrimüslim ise, aynı işlem imam yerine papaza başvurulurak yapılırdı. Genel uygulama şahitlerin yemin etmesi şeklinde olmakla beraber, bazen alacaklı kişiden veya iddia sahibinden de yemin talep edildiği olmuştur.

8.2. Müslümanlarla Yaşanan Anlaşmazlıklar ve Hukukî Çözümleri

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile Müslümanlarla gayrimüslimler arasında çıkacak ticaret ve cinayet davalarının Karma Mahkemelere havale edileceği bildirilmişti. Davalar bu mahkemelerde açık görülecek, taraflar mahkemelerde hazır bulunacak, şahitler şahitliklerini daima ayin ve mezhepleri üzere yapacakları birer yemin ile tasdik edeceklerdir. Yine bu ferman ile medeni hukuku ilgilendiren davalar, eyalet ve sancak karma mahkemelerinde, vali veya mutasarrıf ve kadı'nın huzuriyle şer'î ve nizamî usullerle, açık görülmesi benimsenmiştir.⁷²⁵

Gayrimüslimler, gerek kendi aralarında, gerekse Müslümanlarla olan anlaşmazlıklarda, hukukî mercilere başvurarak hukûken gerekli şartları yerine getirmeleri durumunda haklarını elde edebilirlerdi. Osmanlı dönemi şer'îye sicillerinde bunun binlerce örneğini bulmak mümkündür. Denizli şer'îye sicillerinde de, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında değişik nedenlerle ortaya çıkıp mahkemeye intikal eden anlaşmazlıkları bir tablo halinde şöylece gösterebiliriz:

56. Mahkemeye İntikal Eden Müslim-Gayrimüslim Davaları ve Şikâyet Konuları

Defter No	Hüküm No	Davacı	Davalı	Konu	Tarih
681	9/14	Müslüman- Ermeni	Müslüman	Çobanlığa verilen koyunlar	4 Za 1292/2 Aralık 1875
	27/36	Müslüman	Rum	Gayrimenkule haksız sahip olma	25 Ra 1293/20 Nisan 1876

⁷²⁵

Karal, *a.g.e.*, c. II, s. 3.

	68/98	Müslüman	Müslüman- Emeni	Su arkı anlaşmazlığı	18 Ra 1294/2 Nisan 1877
	116/150- 151	Rum	Müslüman	Çiftlik sınır anlaşmazlığı	23 N 1294/1 Ekim 1877
	225/415	Müslüman	Ermeni	Para alacağı	27 Ca 1298/27 Nisan 1881
	233/435	Müslüman	Ermeni	Hayvana sahiplik	27 Za 1298/21 Ekim 1881
	277/537	Rum	Müslüman	Hayvana sahiplik	21 B 1300/28 Mayıs 1883
682	53/131	Rum	Müslüman	Hayvana sahiplik	25 M 1303/3 Kasım 1885
	53/132	Rum	Müslüman	Hayvana sahiplik	25 M 1303/3 Kasım 1885
	283/192	Rum	Müslüman	Hayvana sahiplik	6 Ca 1307/29 Aralık 1889
683	203/820	Rum	Müslüman	Hayvana sahiplik	23 Ca 1310/13 Aralık 1892
684	14/40	Rum	Müslüman	Çobanlığa verilen 18 koyunun geri iadesi	9 N 1310/27 Mart 1893
685	146/671	Rum	Müslüman	Verâset iddiası	27 C 1318/22 Ekim 1900

Tabloda görüldüğü üzere inceleme yapılan dönem itibariyle ortaya çıkan anlaşmazlıklar yok denecek kadar azdır. Bu şikâyetlerden bazılarında Müslümanlarla gayrimüslimler ortak muhatap olmuşlardır. Bu anlaşmazlıklar da, konusu itibariyle bugün bile aynı din ve millet mensupları arasında çokça gözüken türden olaylardır. İhtimal ki, o dönem itibariyle Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıklar ortaya konsa, daha fazla olma söz konusu olabilir. İleride gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ihtilafları incelediğimizde (s.254) görülecektir ki, Müslümanlarla olan anlaşmazlıklardan daha fazlasını kendi aralarında yaşamışlardır. Bu nedenle Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ciddi bir anlaşmazlık olduğunu söylemek mümkün değildir.

Yukarıdaki tabloda en çok anlaşmazlığın hayvana sahiplik konusunda olduğu görülmektedir. Bununla ilgili olarak iki davanın özeti verilecektir: Çal Kazası'na bağlı Demirciköy'ün Hacı İsmail Mahallesi'nden Asiye bint-i Veli, Denizli hükümet konağındaki Bidâyet Mahkemesi'ne mahsus odada, Hıristiyan Mahallesi'nden Ermeni Hacı Kiğork oğlu Tekos'u hükümet dairesinde muayene ve müşahede edilen kır tüylü dokuz yaşındaki bir merkepten dolayı şikâyet eder. Kocası Mehmet hayatta iken vasıfları belirtilen merkebi beş sene önce Demirciköy'den Molla Veli oğlu Ahmet'ten

270 kuruşa satın aldığını ve vefatından sonra kendisi ile çocuklarına miras kaldığını, dokuz ay önce de Denizli civarında Helvacı Pani damında dururken kayb olduğunu, hayvanı Tekos'un elinde bulunduğunu ve geri vermesini talep eder. Tekos da, hayvanı iki ay önce Denizli'ye bağlı Tekye Köyü ahalisinden Ahmed bin Abdullah'tan 170 kuruşa satın aldığını ifade eder. Her ikisi de diğerinin iddiasını reddeder. Bunun üzerine tarih bakımından önce olan delil kabul edileceğinden (târîh-i esbak beyyinesi evlâ olduğuna binâen) Asiye şahit olarak Demirciköy'den Hacı İsmail Mahallesi'nden Hacıdayıoğlu Mustafa bin İbrahim ile Durmuşoğlu Osman bin Mustafa'yı gösterir. Şahitlerin güvenilirlik durumu gizli ve açık olarak soruşturulur. Güvenilir oldukları sabit olduktan sonra ayrıca Asiye'ye yemin ettirilir. Hayvanın Asiye'ye ait olduğu ispat edilmesinden sonra, Tekos'a hayvanı Asiye'ye vermesi tenbih edilir.⁷²⁶

1883 tarihli bir başka hükümde ise, Hıristiyan Mahallesi'nden Rum Muhtar Menol veled-i Hacı Hırsto, hükümet konağındaki Bidâyet Mahkemesi'ne mahsus odada, Mollabağ Mahallesi'nden Kır Osmanoğlu Hasan Ağa'yı hükümet dairesinde muayene ve müşahede edilen açık kestane tüylü, kış ayağının sol topuğunda üst tarafında nohut miktarı tüy olmayan altı yaşındaki bir eşeğe el koymasından dolayı dava eder ve şöyle der: Yukarıda vasıfları zikredilen hayvanı üç sene önce Sûk-ı Sultânî'den (Sultan Pazarı/Çarşısı) o anda mecliste bulunmayan Dellal Süleyman Çavuş'un elinden 290 kuruşa satın aldığını, 18,5 ay önce Gerzile Köyü'nden Oduncu Tüfekçibaşoğlu Mehmet'in elinden aynı köyün dağında kayb olduğunu ve o tarihten beri ararken Hasan Ağa'nın elinde bulunduğunu, bu nedenle merkepten elini çekmesini talep ve dava ettiğini belirtir. Hasan Ağa da cevabında hayvana el koyduğunu kabul eder, ancak 1299 senesi Muharremi'nin başlarında (Kasım/Aralık 1881) o anda Denizli'de bulunmayan Dazkırı Kazası'nın Başmakçı Köyü'nden Doluoğlu İsmail'in hanımı Havva'nın malından doğma netâcen (hayvanın doğurması) malı olan hayvanı 18 sîm Mecîdiye'ye satın aldığını belirtir. Bu şekilde her biri diğerinin iddiasını reddeder. Hasan Ağa'nın hayvana sahip olması konusunda netâc iddiası bulunduğu ve netâc beyyinesi evlâ olduğundan, Hasan Ağa'dan iddiasına uygun delil istenir. Ancak Hasan Ağa, verilen şer'î mühletin sonunda (süre belirtilmemiştir) delil getiremediği için, Menol'e yemin

ettirilir. Menol'un yemin etmesi üzerine, merkebi Menol'e vermesi Hasan Ağa'ya tenbih edilir.⁷²⁷

8.2.1. Müslümanlarla Ortaya Çıkan Anlaşmazlıklarda Gayrimüslimlerin Leh ve Aleyhinde Verilen Kararlar

Denizli Şer'îye Mahkemesi'ne intikal edip de, yapılan duruşma sonucunda ortaya konulan deliller ve şahitlerin şهادetine göre bazı davalar gayrimüslimlerin lehine sonuçlanırken bazı davalar ise, gayrimüslimlerin aleyhine sonuçlanmıştır. Bu davaların tamamını bir tablo halinde göstermek mümkündür. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus bazı davalarda Müslümanlarla gayrimüslimlerin ortak muhatap olmalarıdır.

57. Gayrimüslimlerin Leh ve Aleyhine Verilen Kararlar

Defter No	Hüküm No	Davacı	Davalı	Lehte Karar	Aleyhte Karar	Tarih
681	9/14	Müslüman- Ermeni	Müslüman		X	4 Za 1292/2 Aralık 1875
	27/36	Müslüman	Rum		X	25 Ra 1293/20 Nisan 1876
	68/98	Müslüman	Müslüman- Emeni		X	18 Ra 1294/2 Nisan 1877
	116/150-151	Rum	Müslüman		X	23 N 1294/1 Ekim 1877
	225/415	Müslüman	Ermeni	X		27 Ca 1298/27 Nisan 1881
	233/435	Müslüman	Ermeni	X		27 Za 1298/27 Nisan 1881
	277/537	Rum	Müslüman	X		21 B 1300/28 Mayıs 1883
682	53/131	Rum	Müslüman	X		25 M 1303/3 Kasım 1885
	53/132	Rum	Müslüman	X		25 M 1303/3 Kasım 1885
	283/192	Rum	Müslüman	X		6 Ca 1307/29 Aralık 1889
683	203/820	Rum	Müslüman	X		23 Ca 1310/13 Aralık 1892

⁷²⁷

DŞSD, 681:277/537. 21 B 1300/28 Mayıs 1883.

684	14/40	Rum	Müslüman	X		9 N 1310/27 Mart 1893
685	146/671	Rum	Müslüman	X		27 C 1318/22 Ekim 1900

Mahkemeye intikal eden onüç davanın sekizinde gayrimüslimler haklı bulunmuş, beşinde ise haksız bulunmuştur. Bu da, Denizli'deki mahkemenin yargılamada delillere ve şahitlerin şهادetine göre hüküm verdiğini, gayrimüslimlerin elde mevcut hukûkî veriler ışığında mağdur edilmediklerini ve haksızlığa uğratılmadıklarını göstermektedir.

8.2.2. Gayrimüslimlerle İlgili Basına Akseden Mahkeme Duyuruları

Basının yaygınlaşmasına paralel olarak, gayrimüslimlerle ilgili bazı hukukî sonuçlar değişik şekillerde basına da yansımaya başlar. Bu konuda basında çıkan haberlerde dikkati çeken en önemli husus, tüm haberlerin icra ve hacizle ilgili olmasıdır. Bu haberleri ve konularını bir tablo halinde göstermek mümkündür:

58. Gayrimüslimlerle İlgili Basına Akseden Mahkeme Duyuruları ve Konuları

Gazete Adı	Aded	İlan Tarihi	İlan No	İcra Konusu	Borçlu	Alacaklı	Tarih
Âhenk	81	22 Ts 1311	44	Ziraat Bankası Kredi Borcu	Rum	Ziraat Bankası	22 C 1313/10 Aralık 1895
	84	22 Ts 1311	44	Ziraat Bankası Kredi Borcu	Rum	Ziraat Bankası	3 B 1313/20 Aralık 1895
	3554	9 Ma 1324	14	Şahsi borç	Rum	Ermeni	22 S 1326/26 Mart 1908
	3676	2 Tm 1324	150	Şahsi borç	Ermeni	Ermeni	16 B 1326/14 Ağustos 1908
	3708	1 Ey 1324	181	Şahsi borç	Rum	Ermeni	24 Ş 1326/21 Eylül 1908
	5214	13 Ağ 1329	212	Şahsi borç	Rum	Rum	28 N 1331/31 Ağustos 1913
	7015	24 Şb 1335	1	Mirası paylaşmama	Ermeni	Ermeni	30 Ca 1337/3 Mart 1919

Şer'îye sicil defterlerinde karşılığı bulunmayan bu icra duyurularına göre, alacaklı olan kişiler veya kurumlar, ellerindeki mevcut delillere istinaden mahkemeye başvurarak alacaklarını tahsil yoluna gitmiştir. Burada ilginç olan bir durum da, karı-koca arasındaki alacak-borç anlaşmazlığının mahkemeye götürülmesi ve kocaya ait hırdavat dükkânındaki malların icra yoluyla satışa sunulmasıdır. Denizli İcra Dairesi'nin 22 Temmuz 1324 (4 Ağustos 1908) ve 150 numaralı ilanında; Ermeni Mahallesi'nden Heci Artin kızı Demirci Mesrop hanımı Hece Meryem'in kocası Mesrop'ta 1 Lira 125 Kuruş hesabıyla 13.060 Kuruş alacağının tahsili için borçlu Mesrop'un Sandıklı İlçesi'nin Çivril Nahiyesi'ndeki dükkânında mevcut olup haciz altına alınan malların (hırdavat mallarının dökümü yapılıyor) ilan tarihinden itibaren 3 gün sonra Çivril Nahiyesi çarşısında satışı yapılacağı, Denizli Sancağı Bidayet Mahkemesi İcra Dairesi'nden ilan olunur.⁷²⁸ Bu şekilde alacaklı her kim olursa olsun, hak talep ettiğinde, hukuku muhafaza edilmiştir.

8.3. Hasmane İlişkiler ve Asayiş Olayları

Asayiş olaylarına geçmeden önce gayrimüslimlerin ruh dünyasını aksettirmesi açısından önemli gördüğümüz bir olayı Şemsioğlu özet olarak şöyle aktarmaktadır: Gayrimüslimler, kapitülasyonlar sayesinde kanun önünde Müslümanlar'dan bağımsızdılar. Bayramyeri'nden Delikliçınar'a giden eski yolda berber Tevfik Vural, daha küçük bir çocuk iken bir gün dükkân komşusu Eczacı İlye'yi taklit etti diye, İlye'nin şikâyeti üzerine polisler tarafından karakola alınmış; birçok tembih, uyarı ve nasihatten sonra, tekrarında hapse atılacağı ihtar edilmiştir. Küçük bir çocuğa karşı eczacının hakaret saydığı bu hareketten dolayı özür diletmesi ve cezalandırılmasını istemesi, kuşkusuz gülünç ve küçük bir harekettir. Ancak kapitülasyonlar sayesinde, hükümet içinde hükümet saltanatı süren şımarık gayrimüslimlerden bu ve buna benzer hareket beklememek gerekirdi.⁷²⁹

Asayiş olaylarını ele alırken konuyu değişik boyutlarıyla değerlendirmek gerekir. Gayrimüslimlerin kendi aralarında meydana gelen olayların yanı sıra, Müslümanlara karşı bireysel ve çete saldırıları ile bir de Müslümanlar'dan

⁷²⁸
⁷²⁹

Âhenk Gazetesi, Aded: 3676, 16 Receb 1326/14 Ağustos 1908, s. 4.
Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 5-6.

gayrimüslimlere karşı gerçekleşen ferdî ve çete saldırıları şeklinde incelemek gerekir. Bunlarla ilgili İzmir gazetelerinde, Şer'îye Sicilleri'nde ve BOA'nda bol miktarda örnek bulmak mümkündür. Özellikle Yunan İşgali'nden sonra huzursuzlukların bireysel boyuttan daha organize hale dönüştüğü tespit edilmiştir. Konumuzla ilgili olarak şer'îye sicillerinde sadece bir vaka kaydedilmiştir. Bu belgeyi özet olarak verdikten sonra gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ve Müslümanlarla yaşadıkları asayiş olaylarından bazı örnekler sunulacaktır.

Aslen Rodos Vilayeti'nin Arhankelüs (Arhanpolus?) Köyü sakinlerinden Rum Yapıcı (İnşaatçı) esnafından olup, 1855 yılında ticaret için geldiği Garbikaraağaç Kazası'na bağlı İrle (Yeşilyuva) Nahiyesi'ne tabi Akça Köy civarında Kadis oğlu İstavri veled-i Andon öldürülür.⁷³⁰ Burada kimin tarafından ve nasıl öldürüldüğü açıklanmamakla birlikte, tamamı Müslüman olan bir yerleşim yeri civarında öldürülmesi, parasından dolayı öldürülmüş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Öğrenciler arasında zaman zaman yaşanan şiddet vakalarına da rastlanmıştır. İki Rum öğrenci arasında yaşanan bir olay şöyledir:

Âhenk Gazetesi'nde geçen habere göre, Denizli Rum Mektebi'nde eğitim gören tahminen 10 yaşlarında iki öğrenciden biri diğerine dersini anlamaya yardım ettiği takdirde bir metelik vereceğine söz verir. Çalışkan olan öğrenci, arkadaşının teklifini kabul ederek, dersi belletir ve daha sonra da sözünü yerine getirmesini ister. Ancak diğeri sözünü yerine getirmez. Bunun üzerine ders çalıştıran öğrenci kızarak intikam alacağına dair uyarıda bulunur. Ertesi gün öğleden sonra öğrencilerin okuldan çıktığı sırada meteliği almayı başaramayan öğrenci, arkadaşına hücum ederek elindeki bıçakla ağır bir şekilde yaralar.⁷³¹

1895 tarihli bir belgeye göre, Denizli sancağının Acıbadem kazasında Ispartalı Yovaniki Efendi'nin hanında geçen Nisan'ın dördüncü günü akşamı Burdur muteberanından Heci Andaş ve biraderi Yorgaki efendiler üzerine sebepsiz olarak polis tarafından dört-beş defa rovelver ile ateş edilerek biri hafif diğeri ağır yaralandığı, ancak yapılan müracaatlardan bir netice alınmadığı ve bu olaydan üç ay önce aynı kazanın Akça Köyü'nde Rodoslu Andon oğlu İstavri ve yaklaşık iki sene mukaddem Akçaenis denilen yerde öldürülen Nikola adlı kişilerin kâtillerinin derdest edilemediklerine dair

⁷³⁰

DŞSD, 684:295/185. 7 Za 1312/2 Mayıs 1895.

⁷³¹

Âhenk Gazetesi, Aded: 5, 11 Ramazan 1312/ 7 Mart 1895, s. 1.

Rum Patrikliği tarafından Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne tahrir edilir (**EK: 31**). Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti tarafından Aydın Valiliği'ne bildirilir ve gereğinin yapılması emredilir.⁷³²

Aydın Valisi Mehmet Kamil b. Salih'in mührüyle Sadâret'e gönderilen yazıda özetle, her onbeş günde bir takdimi irâde-i seniyye ile emredilen 31 Te 1316/3 Kasım 1900 tarihli vukuat cetvelinde, Denizli'den Sığmalıoğlu Kostanti ve rufekasının Döşemecioğlu İstefan'ı 21 Te 1316/3 Kasım 1900 öldürdükleri, maznunların derdest edildikleri bildirilir.⁷³³

Bazen asayiş sağlamaya görevli memurların kanunsuz tavırlar sergiledikleri de olmuştur. Örneğin, Mülazım Salim, Süvari Sadık, Rum milletinden Kostî'nin evine ve Davacılar köyünde Bekir'in evine girerek kadınlarına tecavüze yeltenmişler, daha sonra da ahaliden kadın-erkek on-onbeş kadar kişiyi yaralamışlardır.⁷³⁴

Günümüzde de zaman zaman medyada rastladığımız karı-koca arasındaki aldatmaların o dönemde de yaşandığı görülmüştür. 5 Temmuz 1908 tarihli Âhenk Gazetesi'nde geçen bir haberde özet olarak: Sarayköy'den verilen malumata göre orada mukim Ayvalıklı Andon ve Bayındırlı Dimitri isiminde evli iki Hıristiyan sık sık görüşürler ve hanımları da birbirinin evine gider gelirler. Zamanla Andon'un hanımı Zoïçe ile Dimitri arasında ilişki aşka dönüşür ve eşlerini kandırarak evlerindeki lüzumlu eşyalardan bir kısmını alarak kaçarlar. Durum hükümete şikâyet edilir. Yapılan tahkikat sonucu evli âşıkların önce İzmir'e, oradan da Bornova'ya gittikleri anlaşılmış, hemen yakalanarak haklarında gerekli işlem yapılmıştır.⁷³⁵

Asayiş olayları içersinde şahsi menfaatlerin ön plana çıkmasıyla yapılacak yeniliklere karşı hasmane tavır sergilendiği de olmuştur. Meselâ, Garbi Karaağaç kazasına bağlı İrle (Yeşilova) nahiyesinin Gencali Köyü yakınındaki Genceli Gölü civarında mevcut ikibin dönüm genişliğindeki bataklığı ziraata açmak için Nâfia Nezâreti'nden izin alan Yorgaki Efendi, göle makine yerleştirmeye teşebbüs eder. Ancak bu durumun kendilerinin sudan faydalanmalarını engelleyeceği düşüncesiyle bazı kişiler, kardeşiyle babasına saldırarak hayvanlarını otlatılmaktan, tarlalarını da ziraatten engeller. Bunun üzerine Yorgaki Efendi, Dâhiliye Nezâreti'ne dilekçe verir.

⁷³² *BOA*, DH.MKT. 428/103. 26 Ra 1313/16 Eylül 1895.

⁷³³ *BOA*, HR.SYS. 83/29. 13.11.1900/13 Kasım 1900.

⁷³⁴ *BOA*, Y..PRK.ASK. 196/21. 03 Ra 1321/30 Mayıs 1903.

⁷³⁵ *Âhenk Gazetesi*, Aded, 3641, 6 C 1326/5 Temmuz 1908, s. 2. (Gerekli işlemin ne olduğu belirtilmemiştir.)

Dâhiliye Nezâreti'nden de Aydın Valiliği'ne telgraf gönderilerek durumun araştırılması emredilir. Aydın Valisi Mahmut Muhtar imzasıyla Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen cevapta, Denizli Mutasarrıflığı'nın bu duruma meydan verilmemesi için mahalli kaymakamlığa gerekli tenbihatı yaptığı arzedilir.⁷³⁶

Ayrıca Denizli'nin yerli gayrimüslim vatandaşlarından olmamakla birlikte, başka yerlerdeki kanunsuz hareketlerinden dolayı Denizli'de yargılanıp cezalandırılan gayrimüslimlere de rastlanmıştır. Bunlardan bazılarının organize olarak yapıldığı da görülmektedir. 1913 yılındaki basında geçen bir habere göre;

“Teşekkül eden cemiyet-i fesâdiyeye intisap ederek (Ne olduğu bildirilmemiş ancak Mavri Mira olabilir.) Silahçioğlu Musa kızı Zeliha'nın cebren bıkırını izâle ettikten sonra mezbûreyi fecî bir sûrette katleden Menteşe'nin Alaki Karyeleri'nden Giridli İstavrioğlu Yakomi ile Karakaryeli Fırançı veledi Kori'nin idâmlarına dâir sâdir olan hüküm mahkeme-i temyîzden tasdîk olunarak infâzı husûsuna irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhi şeref müteallik buyurulmuş olduğundan câniler ahîran Denizli'nin Bayramyeri nâm mevkiinde salben (asılarak) i'dâm edilmişlerdir.”⁷³⁷

Asayiş olaylarının bazılarında Müslümanlarla gayrimüslimlerin ortak hareket ettikleri ve çetecilik yaptıkları görülmektedir. Örneğin, Tavas Kazası'nda 1329 senesi Kânûn-ı Sâni (Ocak/Şubat 1914) ayı zarfında vuku bulan “Cinâyât Cetveli'nde” Yahşılar'dan Kostioğlu Amertiyas'ın, Mustafa ve Karabekir oğlu Mehmet'in, Hüseyin ve Yağlıoğlu Mustafa'nın ve Mehmet'in birlikte, Karahisar Köyü'nden İmamoğlu Ali'yi gece soydukları belirtilir.⁷³⁸

Gayrimüslimlerle ilgili asayiş olayları incelendiğinde, meydana gelen olayların tamamına yakını, ister gayrimüslimlerin sebep olduğu olsun isterse gayrimüslimlerin maruz kaldığı olaylar olsun, vak'a-yı âdiye kabilinden olup, örgütlü bir durum arzemediği rahatlıkla söylenebilir.

⁷³⁶

BOA, DH.MUI. 31-2/9. 17 Ts 1325/30 Kasım 1909.

⁷³⁷

Âhenk Gazetesi, Aded: 5207, 19 N 1331/22 Ağustos 1913, s. 2.

⁷³⁸

BOA, DH.EUM.MTK. 35/8. 08 Ş 1332/2 Temmuz 1914.

8.4. Gayrimüslim Cemaatlerde Günlük Hayat

Denizli'deki gayrimüslimler hakkında önemli bilgiler veren Şemsioğlu eserinde, gayrimüslimlerin Denizli'deki günlük hayatını anlatırken özetle şu hususlara dikkat çekmiştir: O dönemde Denizli'deki gayrimüslimlerin öne çıkan mesleklerinden biri meyhaneciliktir. Sava, Çakır Mihal ve Santurcu Mihal bu meyhanelere en çok uğrayan külhani palikaryalardır.⁷³⁹ Zengin Rumlar'dan aldıkları haraç paralarla geçinirler. Bütün cakaları, fiyakaları hep kendilerinedir. Türk efeler onlara el ve etek vermediklerinden bir tür korkak kahraman gülünçlüğü ile ortalıkta boy gösterirler. Çapkın bir palikaryanın bir kadınla ilişkisinden ötürü doğan skandalı üzerine ardından:

“Erik çiçek açtı

Dimitri gavuru kaçtı.”

şeklinde türkü söylenen, dedikoduları göklere çıkan Dimitriler türediği gibi, daha evveleri Salihaga Çiftliği'nde bahçıvanlık yaparken Havana adlı Müslüman bir kadına flört avına çıkan Honazlı Erdem adındaki bir başka Rum'un kendini bilmez hareketinden incinen köylülerin, bu Rum'a bir şekilde cezasını verdikleri Denizli'de duyulur. Honazlı Uzun Anesti oğlu Liyonida ile Şam'da elektrikçilikle uğraşan Kaytancı Simon'un oğlu, kendilerine fedai süsü veren bir çeşit serseri ve ajan karması kimselerdir. Esrarengiz tavırlarıyla herkesin gözlerini üzerlerine çekmeğe uğraşan asılsız avanturist (maceracı)'lerdir.⁷⁴⁰

Rumların günlük hayatta en çok toplu buldukları yerler, Rum Mahallesi'ndeki kahveler ve Pandozoplu Kulübü diye anılan, Cumhuriyet Matbaası'nın⁷⁴¹ bulunduğu binadır. Buraya azınlıkların kalburüstü olanları ve yabancılar gelirler. Binanın zarif verandasında, melon şapkalı patronlar ve altın köstekli, hasır şapkalı çapkınlar, gözlerini Kostî'nin pencerelerinden ayırmazlar.⁷⁴²

Bahar gelince, gayrimüslim kadınları ellerinde torba ve sepetlerle kırlara çıkarlar; hendeklerde, bostanlıklarda, ark ve tarhlarda dolaşarak haşlama yemeklerinde kullanmak üzere değişik bitkileri toplarlardı. Ayrıca çift kıyılarında salyangoz,

⁷³⁹ Kabadayılık taslayan Rum delikanlılarını nitelemek için söylenen söz.

⁷⁴⁰ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 3.

⁷⁴¹ Germiyanoğlu Vakıflar hamamının karşısındadır. Günümüzde burada Türk Ekonomi Bankası faaliyet göstermektedir. Mehmet Salih İzmirlioğlu.

⁷⁴² Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 4-5.

çaylardan favurye, yengeç ararlar, bir salyangoz için sık sık kavga ettikleri görülür ve çevrede bulunan Müslümanlar, bu tür yiyecekler için onların kopardıkları kavgaları ilgiyle izlerlerdi.⁷⁴³

8.5. Gayrimüslim Cemaatler Arası İlişkiler

Şer'îye sicil defterlerinin incelenmesi neticesinde tespit edildiğine göre; Denizli'de yaşayan gayrimüslimler arasında Milli Mücadele'ye kadar, asayişî ihlâl edecek önemli bir problem yaşanmamış, tam tersine aynı mahalleyi paylaşan ve komşu olan bu insanlar, karşılıklı güven ve işbirliği içersinde uzun yıllar birlikte yaşamışlardır. Bu konuda en güzel örnekler mahkemeye intikal etmiş olan hususlardır. Rum Mahallesi'nden Alaşehirli Kapoli oğlu Mihalaki veled-i Kiryaku, Ermeni Mahallesi'nde oturan Musevi Bahur oğlu Hayim hazır olduğu halde, İzmir'de Yukarı Mahalle'de Dibekbaşı yakınında Meryemana Kilisesi hududunda yerleşik tapulu, mutasarrıfı olduğu birinci katı altı, ikinci katı dört odalı evini, taliplisi çıkarsa satması için Bahur'a [Hayim'e] vekâlet verir. 1891 yılında geçen bu olaya da dört Müslüman şahit olarak kaydedilir.⁷⁴⁴

Görüldüğü üzere Ermeni Mahallesi'nde ikamet eden bir Yahudi'ye, bir Rum tarafından İzmir'deki gayrimenkulünü isteyene satması için genel bir vekâletnâme verilmiş ve bu hususa da Müslümanlar şahit olmuştur. Bu durum cemaatler arasında güven unsurunun olduğunu göstermektedir.

1899 tarihli bir başka mahkeme belgesinde de, gayrimüslimlerin borçlanmalarda birbirlerine kefil oldukları görülmüştür. Hıristiyan Mahallesi'nden Rum Sığmalıoğlu Nikola veled-i Kostanti, mahkemede Ermeni Mahallesi'nde yaşarken vefat eden Hacı Agop oğlu Semyun'un çocuklarına babalarından kalan malları borç vermesi hususunda (li-ecli'l-idâne) vasi tayin olunan Ermeni Terzi Ohanik veled-i Kigork ve Eytam Müdürü Tahir Efendi ibn-i Hafız Mehmet hazır olduğu halde şu hususu ikrar eder; çocukların Eytam Sandığı'nda mahfuz ve müşterek mallarından Terzi Ohanik'in kendisine iki sene vadeli 180 sîm mecîdiye borç verdiğini ve kendisinin de bu parayı alıp kullandığını, mezkûr meblağ ile semeni yazım tarihinden itibaren iki sene

⁷⁴³

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 5.

⁷⁴⁴

DŞSD, 683: 111/433. 7 L 1308/16 Mayıs 1891.

tamamına değin müeccel ve mev'ûd yine çocukların mallarından olup, Terzi Ohanik elinden satın aldığı (iştirâ ve kabz eylediği) bir koyun saati (köstekli saat) ücretinden 43 aded ve bir çeyrek sîm mecîdiye toplam 223 aded ve bir çeyrek sîm mecîdiye borcu olduğunu, bu borca karşılık bir buçuk dönüm yonca bahçesini borcunu ödeyinceye kadar çocuklara vefâen fâriğ olduğunu ve vakti geldiğinde borcunu ödeyemezse satışı hususunda Ohanik'î vasi tayin ettiğini ifade eder. Ohanik bu vasîliği kabul ettiğini belirttikten sonra, Ermeni Mahallesi'nden Hacı Gazzar oğlu Arakil veled-i Gazzar ile Rum Mahallesi'nden Hacı Andon oğlu Panayut adlı kişiler mahkemede vasî Ohanik ve Eytam Müdürü hazır olduğu halde adı geçen borcu ödemeye mallarıyla kefil ve garantör oldukları gibi ayrıca birbirlerine de mutlak kefâletle kefil ve garantör olduklarını ikrar ederler.⁷⁴⁵

Yukarıdaki belgede de, farklı cemaatlere ait kişiler borçlunun borcuna karşılık mallarını ortaya koyarak kefil oldukları gibi, ayrıca kefillerden biri borcu ödeyememesi durumunda diğeri sorumluluğu üzerine almakta ve mutlak olarak, itirazsız kefil olduklarını beyan etmişlerdir.

8.6. Cemaat İçi İlişkiler

Gayrimüslimlerde cemaat içi ilişkilerde göze çarpan en önemli husus, Müslümanlarda olduğu gibi temel anlayışın günlük hayatı kolaylaştıracak karşılıklı yardımlaşma, karşılıksız iyilik yapma ve yetimleri koruyup kollama gibi konular göze çarpmaktadır. Hıristiyan Mahallesi'nden vefat eden Ermeni Pasani veled-i Hacı Vartizar'ın mirası hanımı Roskaya bint-i Kigork ile oğlu Vartizar ve kızı Tekholi'ye kalır. Ancak Halepli Ermeniler'den olup, ticaret için Denizli'de bulunan Corci veled-i Şükrü, hükümet konağındaki Bidayet Mahkemesi'ne ait odada yapılan duruşmada Roskaya'nın karşısında, 4 Nisan 1294 (16 Nisan 1878) tarihli ve Pani'nin imzası bulunan Ermeni ibareli ibraz edilip okunan iki parça senette manifatura fiyatından 410 sîm beyaz mecîdiye ve değişik tarihlerde yapılan hekim masrafları ile defin gideri 170 sîm beyaz mecîdiye ki toplam 580 sîm mecîdiye alacağı olduğunu belirtir ve Pani'nin borcunu ödemediğinden öldüğünü bu nedenle tereke üzerinde hak sahibi olan hanımının bu borcu ödemesi için kendisine tenbih edilmesini ister. Roskaya da, terekeye sahip

⁷⁴⁵

DŞSD, 685: 58/249. 10 M 1317/21 Mayıs 1899.

olduğunu kabul edip, borcu külliye inkâr eder. Bunun üzerine alacaklıdan iddiasına uygun beyine talep edilir. Alacaklı da aynı millet eşrafından iki kişiyi şahitlik etmeleri için mahkemede hazır bulundurur ve onlar da iki manifatura senedinden dolayı 410 sîm mecîdiye alacağı olduğuna şahitlik ederler. Hekim ve defin masraflarından dolayı biriken 170 sîm mecîdiye için yine aynı milletten iki kişi daha kanuna uygun bir şekilde (ber-vech-i şer'î alâ tarîki's-şehâde) şahitlik ederler. Şahitlerin güvenilir olup olmadıkları önce millet papazı Arsanaki veled-i Asadur ve muhtarı Ödemişli Manasgan veled-i Artin ve ihtiyar heyetinden bir kişiye gizlice, mahkeme kararının altında adı yazılı kişilere de alenen sorulup tezkiye edilirler. Şahitler yemin edecekleri sırada fidâen li'l-yemîn ve çocukların faydasına (nef'an li's-sığâr) aralarında rıza ile toplam borçtan 100 sîm mecîdiye indirim yapılarak 480 sîm mecîdiyenin Corci'ye vermesi için Roskaya'ya tenbih olunur.⁷⁴⁶

1893 tarihli bir başka belgede de, komşusunun tarlasına su götürebilmesi için kendi tarlasından ark açmasına izin verildiği belirtilmektedir. Rum Mahallesi'nden Nikola veled-i Anderiye, mahkemede aynı milletten Hacı Niyaku veled-i Pavli'nin huzurunda Tapu Kâtibi Halil Efendi de hazır olduğu halde, Muhtesip Pınarı denilen yerdeki 6 dönüm yonca bahçesini sulamak için Hacı Niyaku'nun mahkeme kararı ile sahip olduğu akarsuyun eski mecrasını sel aldığını ve kullanılamaz halde olduğunu bu nedenle, adı geçen suya mecra olması için Muhtesip Pınarı civarındaki tarlasının güney tarafından sudan faydalanacak kadar mecra açması için hibede bulunduğunu üç şahit huzurunda ikrar eder.⁷⁴⁷

Ancak zaman zaman şahsi menfaati için başkalarının zarar görmesine sebep olanlar da olmuştur. Nitekim, 1889 tarihli bir arşiv belgesine göre, Maksutzâde Simon'un sahip olduğu Sarayköy kazasındaki Şamlı Çiftliği'nden çıkan sudan, komşularından Heci Hırsto'nun oğulları Heci Yovan ve Panayut'un inşa ettikleri değirmenle birlikte çiftlik sınırlarında meskun birkaç köyün ahalsinin kullanımını engeller. Konu hükümete bildirilmesi üzerine Denizli mutasarrıflığına yazı yazılarak gerekli tahkikatın yapılması ve gereğinin yapılması emredilir. Belgenin kenarına yazılan notta "bu gibi suların mecrâ-yı kadîmlerinin menfaat-i şahsiye uğrunda mahrûm

⁷⁴⁶

DŞSD, 681: 194/349. 27 R 1297/8 Nisan 1880.

⁷⁴⁷

DŞSD, 684: 46/104. 25 Za 1310/10 Haziran 1893.

edilmek gayr-i câiz bulunmağla ba'dehu îcâbı bildirilmek üzere” denilerek,⁷⁴⁸ başkalarının öteden beri kullandıkları sudan mahrum bırakılmalarının önüne geçildiği anlaşılmaktadır.

8.6.1. Cemaat İçi Anlaşmazlıklar ve Hukukî Çözümleri

Zimmîler, Müslüman olmadıklarından kendilerine şer'î hükümler uygulanmazdı. Sosyal ve dinî hayatları ile ilgili konularda kendi yaşamlarını düzenleme hakkı verilmişti. Özel hukuk açısından da, kendi hukuklarına tabidirler. Ancak yine de bazı kısıtlayıcı kurallar getirildiği görülmüştür.⁷⁴⁹

Aralarındaki nikâh akdi, feshi, çeyiz, nafaka, veraset ve vasiyetle ilgili işleri kendi millet teşkilatlarınca yürütülüyordu. Cemaat mahkemelerinin bu konularda verdikleri kararları devlet organları aynen uygulamak durumundaydı. Daha da ilginç olanı, Patrikhane mahkemesi, suçluları yalnız hapse değil, bazen sürgüne, bazen de kürek cezasına mahkûm edebiliyordu. Hatta suçlular için Patrikhane'de özel bir cezaevi vardı. Kaptan Paşalar, Patrikhane'den gönderilen kürek mahkûmlarını almamazlık edemezler ve vaktinden önce zincirlerini çözemezlerdi.⁷⁵⁰

Bütün bu haklarına ilaveten gayrimüslimler, kendi aralarındaki davaları şer'î mahkemelerde kadı önüne getirme hakları da vardı. Tanzimat'tan sonra gayrimüslimler lehine yapılan değişikliklere rağmen, Denizli şer'îye sicil defterlerinde gayrimüslimlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları şer'î mahkemeye getirdikleri görülmektedir.

1879 tarihli bir belgede, Rum Mahallesi'nde oturan Yunan Devleti vatandaşı ve terzi esnafından Lağor(aki) veled-i Dimitri, şehir konağındaki Bidâyet Mahkemesi'ne mahsus odada, Osmanlı vatandaşı Rum Milleti'nden Macarlı Hekim Panayutaki veled-i Atam'a beş kat kazmir çuka ve kostur esvap, kordon altın saat kösteki, bir varil şarap ve üç yük kömür parasından 137 sîm mecîdiye alacağı olduğunu, iki ay önce Büyük Çarşı'daki dükkânda hesap gördüklerini ve 54 sîm mecîdiye aldığını, kalan 83 sîm mecîdiye borcunu ikrar ettiğini ancak şimdi bunu inkâr ettiğini belirterek dava eder. Yunan konsolos vekili mal müdürü Hüseyin Hüsnü Efendi de muhâkemedede hazır

⁷⁴⁸ *BOA*, DH.MKT. 1604/85. 1306 B 11/13 Mart 1889.

⁷⁴⁹ Kaya, *a.g.e.*, s. 15.

⁷⁵⁰ Eryılmaz, *Millet Sistemi*, s. 37.

bulunur. Muhâkemedede Panayutaki yukarıda adı geçen eşyaları bir buçuk sene önce aldığı ve peşin olarak ödediğini ancak şimdi ispat edemeyeceğini söyler. Bu ifadesinin şer'î olarak cevap olmadığı kendisine açıklanır. Bunun üzerine davacıdan beyyine istenir. O da Yorganbattı Mahallesi eşrafından iki kişiyi şahit gösterir. Şahitlerin güvenilir olup-olmadığı aynı mahallenin imamıyla ihtiyar azasından iki üyeye önce gizlice sonra açıktan sorulur. Güvenilir oldukları anlaşılınca 83 sîm mecâdiyeyi Lağoraki'ye ödemesi için Panayutaki'ye tenbih edilir.⁷⁵¹ Belgede görüldüğü üzere Yunan vatandaşının hakkının korunması ve değişik spekülasyonlara sebebiyet vermemek için Denizli'deki Yunan konsolos vekili de muhâkemedede hazır bulunarak mahkemenin işleyişine tanık olmuştur. Bu tür davaları ve konularını bir tablo halinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

59. Gayrimüslimlerin Kendi Aralarındaki Anlaşmazlıklar ve Konuları

Defter No	Hüküm No	Davacı	Davalı	Konu	Tarih
681	32/45	Ermeni	Ermeni	Alacakta sulh	29 R 1293/24 Mayıs 1876
	110/148b	Ermeni	Ermeni	Miras paylaşımı	27 B 1294/7 Ağustos 1877
	139/212	Rum	Rum	Bahçede izinsiz su arki açma	2 Z 1295/27 Kasım 1878
	172/290	Rum	Rum	Miras gayrimenkulün paylaşımı	13 C 1296/4 Haziran 1879
	173/293	Yunan	Rum	Alacak talebi	5 B 1296/25 Haziran 1879
	194/349	Ermeni	Ermeni	Alacak talebi	27 R 1297/8 Nisan 1880
	240/452	Ermeni	Ermeni	Su künklerinin tamiri	13 Ra 1299/2 Şubat 1882
	245/462	Ermeni	Ermeni	Eve yapılan ilavenin komşuya zarar vermesi	17 Ca 1299/6 Nisan 1882
682	131/91	Rum	Rum	Miras eve haksız el koyma	19 Ş 1304/13 Mayıs 1887
	159/182	Ermeni	Ermeni	Alacak talebi	21 Ra 1305/7 Aralık 1887
	194/317	Rum	Rum	Alacak talebi	27 Z 1305/4 Eylül 1888
	198/328	Rum	Rum	Hayvana sahiplik	11 S 1306/17 Ekim 1888
	284/195	Rum	Rum	Miras ve miras geliri paylaşımı	8 Ca 1307/31 Aralık 1889

751

DŞSD, 681:173/293. 5 B 1296/25 Haziran 1879.

683	52/194	Rum	Rum	Miras paylaşımı	11 M 1308/27 Ağustos 1890
	71/269	Ermeni	Ermeni	Miras gayrimenkulün paylaşımı	5 R 1308/18 Kasım 1890
	113/439	Rum	Rum	Alacak talebi	19 L 1308/28 Mayıs 1891
	119/462	Ermeni	Ermeni	Miras hissesini talep	16 Za 1308/23 Haziran 1891
	123/479	Rum	Rum	Alacak talebi	29 Z 1308/6 Temmuz 1891
	160/629	Rum	Rum	Miras gayrimenkulün paylaşımı	23 Ra 1309/27 Ekim 1891
684	59/129	Ermeni	Ermeni	Miras eve haksız el koyma	29 Za 1310/14 Haziran 1893
	129/307	Ermeni	Ermeni	Alacak talebi	17 Za 1311/22 Mayıs 1894
	330/260	Ermeni	Ermeni	Hükme itiraz ve el koyulan miras gayrimenkulü geri alma	1 Z 1312/26 Mayıs 1895
	370/348	Ermeni	Ermeni	Satılan gayrimenkule haksız el koyma	1 Ca 1313/20 Ekim 1895
685	2/1	Rum	Rum	Miras hissesini talep	13 Ş 1316/27 Aralık 1898
	48/206	Rum	Rum	Alacak talebi	17 Z 1316/28 Nisan 1899
	116/506	Rum	Rum	Miras eve haksız el koyma	23 M 1318/23 Mayıs 1900

Tablodaki davalar dikkatlice incelendiğinde dikkati çeken en önemli husus; davaların çoğunluğunu alacak-verecek ve miras davalarının oluşturmasıdır. Günümüzdeki davalarla karşılaştırıldığında, büyük bir benzerlik arzettiği aşikârdır.

8.6.2. Vekîl-i Musahhar Tayiniyle Bireysel Hakların Korunması

Farklı anlaşmazlıklar neticesinde mahkemeye hak talebi amacıyla başvuran gayrimüslimlerle ilgili davalarda, eğer davalı taraf mahkemeye gelmezse, haklının mağdur edilmemesi için mahkeme tarafından davalıyı temsilen bir *vekîl-i musahhar* atanmıştır. Bu vekil bazen bir avukat olabilmektedir. Ermeni Mahallesi'nden vefat eden Avadis veled-i Ayali'nin mirası hanımı Pağabet bint-i Agop ile ceddesi (ninesi) Zartar bint-i Karabet ve oğlu Kirkor'a kalır. Varislerden nine Zartar'ın vekili Avukat Osman Efendi ibn-i Mustafa mahkemede bütün terekeye el koyan Pağabet'e dava açar. Mahkeme de ayrı ayrı günlerde üç defa özel bir kâğıtla (bâ-varaka-i mahsûsa) Pağabet'i duruşmaya davet eder. Tayin olunan günde gelmez veya vekîl-i şer'î göndermezse

vekîl-i musahhar nasbıyla davanın fasl-u rü'yet olunacağı (görüleceği) muhtıra (ihtar-hatırlatma) ile ba'de't-tefhîm (izah edildikten sonra) davete icabet etmediğinden Pağabet'in hukukunu muhafazaya vekîl-i musahhar olarak avukat Evliyazâde Mehmet Ziya Efendi ibn-i Abdülkerim atanır.⁷⁵²

Eğer mahkemeye gelmeyen davalı için avukat bulunamazsa, davalının hukukunu muhafaza etmek için mahkemenin işleyişini ve kanunları bilen sıradan bir vatandaş da (Müslim-gayrimüslim fark etmez) vekîl-i musahhar olarak atanabilmektedir. Ermeni Mahallesi'nden vefat eden Hacı Agop oğlu Semyun'un mirası hanımı Mariya bint-i Hacı Ohanis ile oğulları Zepron, Agop, Atam ve Artin'e kalır. Mariya ölen kocasının alacağından dolayı, aynı mahallede oturuyorken geçici olarak Sandıklı kazasının Geyikler nahiyesinde sakin Hacı Serkiz oğlu Çarker Serkiz'e karşı avukat Osman Efendi ibn-i Mustafa'yı vekil tayin eder. Davacı vekilin talebiyle usûl-ü vecihle Serkiz, özel bir kâğıtla ayrı ayrı günlerde üç defa davet edilip icabet etmez ve daha sonra tayin edilen günde kendi hazır olmaz veya vekil göndermezse, vekîl-i musahhar nasbıyla davanın fasl-u rü'yet olunacağı muhtıra ile ba'de't-tefhîm yine icabet etmediğinden Serkiz'in hukukunu muhafaza ve vikayeye muktedir olan Rıza Efendi ibn-i Mehmet vekîl-i musahhar tayin olunur.⁷⁵³

Hükümde görüldüğü üzere başka bir yerleşim yerinde olması nedeniyle duruşmaya gelemeyen bir gayrimüslimin hukukunu korumak için bir Müslüman vekîl-i musahhar atanmıştır. İşleyiş olarak, vekîl-i musahharlar mahkemede, iddia makamının iddiasını külliyyen (tamamen) inkâr ederler. Bunun üzerine iddia makamı da eğer ellerinde var ise yazılı beyyine (delil) gösterir, yoksa şahit gösterir. Şahitler, yaşadıkları yerleşim birimlerinin imamları, muhtarları ve önde gelen şahsiyetlerine önce gizli bir yazı ile (bâ varaka-i mestûre) şahitliklerinde güvenilir olup-olmadıkları (adl-ü makbûlü'ş-şehâde idikleri) sorulur, daha sonra aleni olarak şahitleri tanıyanlara sorulurdu. Bu süreç tamamlandıktan sonra kadı efendi hükmünü verirdi.

⁷⁵²

DŞSD, 684: 59/129. 29 Za 1310/14 Haziran 1893.

⁷⁵³

DŞSD, 684: 129/307. 17 Za 1311/22 Mayıs 1894.

8.7. Gayrimüslimlerde Alkollü İçki Üretim ve Tüketimi

İslâm hukukunda, gayrimüslimlerin kendi inançlarına göre yasaklanmadığı için şarap içebilecekleri kabul edilmiştir. Bu nedenle, Osmanlı devlet uygulamasında da gayrimüslimlerin meyhane açabilecekleri ve şarap içebilecekleri kabul edilmiş olmakla birlikte bazı sınırlamalara gidilmiştir.⁷⁵⁴ Örneğin Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin bu konudaki fetvalarına bakıldığı zaman görülecektir ki, İslâm beldesindeki zimmîlerin fesat çıkarmamak kaydıyla kendileri için yeterli miktarda şarabı evlerinde bulundurabilecekleri, fakat eğer Müslümanlara satmaya kalkışsınlar veya devletçe konulan kanunlara uymazlarsa şaraplarının dökülebileceği ve şarap içmekten men edilebileceklerine hükmedilmiştir.⁷⁵⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında resmî olarak içki vergisi yoktu. Ancak iltizam ve timar sahipleri, şaraplık üzüm yetiştiricilerinden üzümler olgunlaşıp sıkıldıktan sonra *şire (şıra) resmi* adı altında vergi tahsil etmeleri bir gelenek halini almıştır. XVII. yüzyıldan itibaren de, gayrimüslimlere ilk defa resmî olarak *müskirat resmi* getirilmiştir.⁷⁵⁶ Osmanlı döneminde meyhanelerin açılmasına izin verildiği zaman ise, meyhaneci esnafı hazineye aylık belli bir miktar para öderler ve bu işlemleri de Hamr Emaneti Mukata'atı denilen bir maliye dairesi yürüttü. Buna karşılık olarak da her türlü taarruz ve tecavüzden korunurlardı.⁷⁵⁷ Tanzimat'tan sonra Maliye Nezâreti'nin kurulmasıyla bu vergiyi, nezâret bünyesindeki Zecriye Emâneti tarh ve tahsil etmeye başladı. Daha sonra Zecriye Emâneti yetkisini 1873 yılında kurulan Rüsumat Emâneti'ne devretti.⁷⁵⁸

Denizli'de o dönemde gayrimüslimlerin öne çıkan mesleklerinden birinin de, meyhanecilik olduğu daha önce belirtilmişti. Bu meyhanelerin isimleri ve mevkileri ise şöyledir: Sarayköy'de Hacı Fili, Hristos ve Karabet'in meyhaneleri; Honaz'da Yanık, Yanko ve Sarı Mihal'in meyhaneleri meşhurdur. Denizli şehir merkezinde ise; İstasyon Caddesi'nde Çiçekli Meyhane, bu meyhanenin karşısında demircilere giden yolda Dişsiz Panayot'un meyhanesi, çarşıda araba durak yerinde Papazoğlu'nun meyhanesi,

⁷⁵⁴ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 355.

⁷⁵⁵ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 356.

⁷⁵⁶ Shaw, *a.g.m.*, s. 943.

⁷⁵⁷ <http://www.e-tarih.org/sayfam.php?m=so&id=83> (09.08.2012); Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 366

⁷⁵⁸ Shaw, *a.g.m.*, s. 944.

Ünver Lokantası'nın⁷⁵⁹ bulunduğu yerde Hristo'nun meyhanesi, İktisat Bankası⁷⁶⁰ yanında Söğütlü Meyhane, Rum Mahallesi'nde Efe Yanko'nun meyhanesi, aygır deposu⁷⁶¹ yanında Çalılı Meyhane en meşhurlarıdır. Bu meyhanelerde Rumlar kendi çıkardıkları rakı ve şarapları satarlardı. Bu meyhaneler, yandan taranmış saçlı ve dik bıyıklı garsonları, seri halindeki Otello⁷⁶² tasvirleriyle ünlüdür.⁷⁶³ Günümüzde valilik konutu olarak kullanılan İstiklal Mahallesi'ndeki binanın yeri de Rum meyhanesi iken, Rumların tehcirinden sonra bir müddet aygır deposu olarak kullanılmıştır.⁷⁶⁴

Gayrimüslimlerin evlerinde içki bulundurmaları ile ilgili olarak, şer'iyeye sicil defterlerindeki hükümlerde de bazı bilgiler mevcuttur. Örneğin, 1879 yılında Rum Mahallesi'nde oturan Yunan Devleti tebasından Terzi esnafından Lağor veled-i Dimitri, şehir konağındaki Bidâyet Mahkemesi'ne mahsus odada, Osmanlı teb'ası Rum milletinden Macarlı Hekim Panayutaki veled-i Atam'dan bir varil şarap ve diğer eşyalardan dolayı 137 sîm mecîdiye alacağı olduğunu, bu alacağın 83'ünü aldığını ancak kalan bakiyeyi tahsil edemediği iddiasıyla dava açar.⁷⁶⁵

1891 tarihli bir başka belgede de, Honaz nahiyesinden Rum Hacı Nikola oğlu Menol vefat eder ve mirası hanımı Anastasya bint-i Atam ile ana-baba bir erkek kardeşi Pani'ye kalır. Terekenin paylaşımı konusundaki anlaşmazlıktan dolayı Bidâyet Mahkemesi'nde görülen davada terekenin sayımı yapılırken altı dönüm üzüm bağı ve şıra ifadeleri geçmektedir.⁷⁶⁶ Bu belgeden vefat eden kişinin kendi bağından elde ettiği üzümlerle şıra (şarap) ürettiği söylenebilir.

Bir başka belgede de, Hıristiyan Mahallesi'nden vefat eden Rum meyhaneci Todiri veled-i Kostanti'den bahsedilmektedir. Bir vekâlet belgesi olması hasebiyle terekede neler olduğundan bahsedilmemiştir.⁷⁶⁷ Daha sonra bu kişinin mirası paylaşılırken ortaya çıkan ihtilaf üzerine, mahkemede meyhanenin konumu “işbu ma'rû'z-zikr derununda oturduğumuz tarafları Tavrasiil oğlu Arslan ve Ermeni Kilisesi

759

Delikliçınar'daki İş Bankası'nın olduğu yer. Orhan Şahan.

760

Bu banka, Germiyanogulları Tarihi Vakıflar Hamamı'nın üstünde köşede idi. Yıkılıp yerine iş merkezi kurulmuştur.

761

İstiklal Caddesi'ndeki valilik konağının olduğu yer. Bahattin Çalış.

762

Doğrusu *Othello* olması gerekir. William Shakespeare'in yazdığı trajedilerden biri ve aynı zamanda oyunun baş erkek kahramanıdır.

763

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 3.

764

Bahattin Çalış.

765

DŞSD, 681: 173/293, 5 B 1296/25 Haziran 1879.

766

DŞSD, 683: 52/194. 11 M 1308 /27 Ağustos 1890.

767

DŞSD, 683: 127/496. 27 M 1309/2 Eylül 1891.

tarîk-i âm ile mahdûd tahtânî iki oda ve bir mutfak ve ittisâlinde bir meyhane ve mağaza ve iki dönüm miktarı avlu arsasıyla ebniye-i ma'lûmeyi müştemil bir bâb mülk menzil ...”⁷⁶⁸ şeklinde geçmektedir. Bundan da meyhanenin, evin bitişiğinde ve de Ermeni Kilisesi'nin yanında faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.

Bir başka belgede, Hıristiyan Mahallesi'nden Ermeni Artin oğlu Avram, Mollabağ Mahallesi'nden vefat eden Süleyman Efendi oğlu Hacı Mehmet Ali'nin çocuklarına miras kalan mallara (faiz karşılığı) borç vermesi için vasi tayin edilen Eytâm Müdürü Talmanlızâde Hafız Mehmet Efendi ibn-i İsmail'den 75 adet sîm mecîdiye borç aldığını, belgenin yazım tarihinden itibaren üç sene tamamına değin yine yetimlerin mallarından üç adet Ali Efendi Fetevâsı ücretinden 27 adet sîm mecîdiye ile birlikte toplam 102 adet sîm mecîdiye borcu olduğunu, borcuna karşılık müstakil malı ve mülkü olan Artin oğlu Kabril'in kasap dükkânına komşu meyhane ile berber dükkânını müdüre rehin bırakır.⁷⁶⁹

Belgeden anlaşılacağı üzere Avram hem berber dükkânı hem de meyhane işletmektedir. Burada dikkati çeken bir diğer husus da, borç anlaşmasında yetimlerin faydalanması için faiz uygulanmakta ancak bu, “faiz” kavramı ile ifade edilmemekte, onun yerine bir Ermeni'ye vadeye uygun olarak üç adet Ali Efendi Fetva kitabı satılmış gibi gösterilmiştir.

Zaman zaman gayrimüslimlerden kaçak olarak içki satmaya kalkanlar da olmuştur. Bu konuda alınan istihbaratlar anında işleme konulmuş ve yargılama süreci başlatılmıştır. 1913 yılında Rum Mahallesi'nden Yazıcıoğlu oğlu Haralambo'nun, evinin bir odasını (meyhane olarak) ayırdığı, sandalye, masa koyduğu, tezgâh üzerine rakı dolu şişeler ve müteaddid işret küpleri görüldüğü için ihbar edilir ve yapılan kontrolde bu ihbar doğru çıkar. Bunun üzerine Denizli liva mülkiye mahkemesinde yargılanır ve beraet eder. İzmir Duyûn-ı Umûmiye müdürlüğü avukatının olaya müdâhil olmasıyla konu Şûrâ-yı Devlet'e akseder ve orada da beraetine hükmedilir.⁷⁷⁰ Karara itiraz ettiği için, itiraz ve ilam harcından doğan yüz kuruşluk meblağın İzmir Duyûn-ı Umûmiye İdaresi dava vekilinden alınmasına Şûrâ-yı Devlet Temyîz Mahkemesi'nce

⁷⁶⁸ *DŞSD*, 683: 160/629. 23 Ra 1309/27 Ekim 1891.

⁷⁶⁹ *DŞSD*, 684: 41/95. 1 B 1310/19 Ocak 1893.

⁷⁷⁰ *BOA*, ŞD 1440/13. 1331 B 19/24 Haziran 1913.

hükmedilir.⁷⁷¹ Bunun üzerine Aydın Valiliği, Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'nden Bidâyet ve İstinâf mahkemeleri'nin de masrafını almak amacıyla Şûrâ-yı Devlet'ten dava evraklarını ister ancak bu istek kabul edilmez.⁷⁷²

1909 tarihli bir belgede, Denizli'de imal edilen alkollü içkilerin fiyatları görülmektedir. Şûrâ-yı Devlet tarafından Aydın Valiliği'ne gönderilen 1909 tarihli tahriratta, Denizli imalatı şarabın kilosu 26 pâre, arakın (rakının) kilosunun ise 70 kuruş olarak takdir edildiği belirtilmiştir.⁷⁷³ Denizli şer'iyeye sicil defterlerinde geçen gayrimüslimlere ait bir tereke belgesinde, bir fiçı derunundaki 60 kıyye⁷⁷⁴ şıranın (şarap) 400 kuruş olduğu belirtilmektedir.⁷⁷⁵ Bundan da, bir kıyye şıranın 6.66 kuruş olduğu ortaya çıkmaktadır. Şer'iyeye sicil defterlerinde ayrıca konyak şişesi, rakı takımı, rakı bardağı, şarap memlu (dolu) binli şişe gibi içki türleri ve içki tüketiminde kullanılan eşyaların adlarını da görmemiz mümkündür.⁷⁷⁶

8.8. Gayrimüslimlerde Eğlence Hayatı

Denizli'deki gayrimüslimlerin eğlence hayatı hakkında Şemsioğlu özetle şu bilgileri vermektedir: Gayrimüslimler, dinî ve kültürel konularda bağımsızdılar. Yerli Müslümanlar onlarla alay etmedikleri ve karışmadıkları gibi, onlar da bilhassa toplu buldukları bölgelere uygun, gelenek haline getirdikleri mahallî eğlenceler oluşturmuşlardır. Rum Mahallesi'nin doğusunda Ayandere'de yılda bir kere Karpuz Kırmaca Şenlikleri yaparlar, ayrıca Muttasıp (Muhtesip) Pınarı da mesire yerleridir.⁷⁷⁷ Muttasıp Pınarı ve Ayandere Pınarı'nın yanı sıra, Muhabbet Pınarı da azınlıklar zamanında onların meşhur eğlence yerleridir.⁷⁷⁸

Denizli'de ilk kez bisiklete binen, Yirmibirli'nin oğlu Lefter'dir. Gayrimüslim kadınlarının gözdesi olup, ikindileri İstasyon Caddesi'nde süzülürken, kapılarının önündeki oturaklara oturmuş, ellerindeki hamuru arpa şehriyesi yapmakla meşgul kadınlar ve pencerelerde dantel ören Hıristiyan kızları, Lefter'e hayran hayran bakarlar.

⁷⁷¹ *BOA*, DH.H... 69/31. 1331 B 25/30 Haziran 1913.

⁷⁷² *BOA*, DH.H... 69/49. 1331 12 2/15 Aralık 1915.

⁷⁷³ *BOA*, ŞD 1437/2. 1327 Za 8/21 Kasım 1909.

⁷⁷⁴ Okka, 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü.

⁷⁷⁵ *DŞSD*, 683: 52/194. 11 M 1308/27 Ağustos 1890.

⁷⁷⁶ *DŞSD*, 685: 81/343. 7 B 1317/11 Kasım 1899.

⁷⁷⁷ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 6.

⁷⁷⁸ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 137.

Cumhuriyet kurulduğunda belediye binası yapılan evde⁷⁷⁹ oturan Kostî'nin kızı Vasil de Lefter'in hayranlarındandır. Her gün saçlarına iliştiirdiği güllerle pencerede veya bahçe kapısında Lefter ile haşır neşir olur.

Rum Mahallesi'nde lükse ve modaaya ayak uyduranlar, Acıpayam şosesi üzerinde, ikindileri kol kola girerler, acemi bir kaptan sontası⁷⁸⁰ gibi habire gider gelirler. Hıristiyanlar'ın bu gezintileri, Korucuk, Honaz ve Sarayköy gibi nispeten daha mutaassıp yerlerde yaşayan Rumlara bir eğlence ve zevk olurdu. Modayı, lüksü, eğlenceyi ve hatta flörtleri ve fantezi aşkları, burada bulurlardı.

Meyhaneci Papazoğlu'nun kızı, kur yapanlara her zaman hazırdır. Egzantirik⁷⁸¹ giyim ve yürüyüşleriyle Delikçınar'dan geçerken bütün bekâr ve sıyrıık esnaf çırakları, gözleri fal taşı gibi açılmış bir şekilde sokağa dökülürler. Kızın adına da, *Talimli* derlerdi.

Rum Mahallesi'ndeki gençler, bazı zamanlar başka bir eğlence keşmekeşi içinde boğulurlar, mahalledeki pınarın üstü o zaman tahta kaplı olduğundan etrafında sandalye ve taburelerle dizilirler, civardaki evlerin pencere, teras, kapı ve sofalarından verilen insan başı gibi meyveler önlerinde, akortları birbirine karışan mandolin, buziki⁷⁸² ve armonika sesleri arasında çiftler halinde sahnede döner dururlardı.

Pınarbaşı Sokağı'nın 13 numaralı evinde, o zaman Kunduracı Aleko'nun üç terzi kızı otururdu ki en küçüklerinin adı dillerde dolaşırdı. Artemes... Yüzünde ırkının karakteristik hatları kesin olarak belirmiş, Rumlarda içinde gösterişli Perikles⁷⁸³ devrinin normal güzellik ölçülerine uygun, enfes görünüşlü biridir. Bu kapının önünden geçen gençler; hallerinden, sözlerinden ve ıslıklarından dolayı asla ayıplanmazlardı. Makasla

---

⁷⁷⁹ Bu bina, 2. Ticari Yol ile Bayram Yeri'nden gelen yolun birleştiği, şimdi meydanlık olan yerdedir. 1950'de Belediye Başkanı Turan Bahadır, çürük olduğu gerekçesiyle iki katlı olan bu binayı yıktırır ve daha önce tarla olan 2. Ticari yolu açtırır. Mustafa Şükrü Özbek. Mehmet Salih İzmirlioğlu.

⁷⁸⁰ Doğrusu *Sonda* olması gerek. Suyun herhangi bir noktadaki derinliğini ölçmek, dip tabakaların yapısını incelemek için kullanılan araç.

⁷⁸¹ Doğrusu *Eksantrik* olması gerekir. Normal dışı davranan veya normal dışı olan insan, hayvan, cisim vb.

⁷⁸² Çağdaş Yunan müziğinin belli başlı çalgılarından. Gitar ve bağlamanın karışımıdır. Yumurta biçimli gövdesi ve uzun sapıyla bağlama, kopuz ve udla aynı aileden gelmektedir. Rebetika müzik kültürünün etkin müzik aletidir. Gövdesinin çan kısmı genelde sedef kakmalar ile süslenmiş olan buziki, mızrap veya pena ile çalınır.

⁷⁸³ Atinalı devlet adamı. (M.Ö. 495-429)

kesilmiş gibi, hep birbirine benzeyen saçları yandan taralı gençler, yıllarca bu sokağı aynı sevgi ile dolaşıp durmuşlardır.⁷⁸⁴

8.9. Gayrimüslimlerde Yemek ve Mutfak Kültürü

Gayrimüslimlerin yemek ve mutfak kültürü genelde Müslüman halkınine benzese de, kendilerine has bazı özelliklere sahip idiler. Nitekim Şemsioğlu onların bu konudaki geleneklerini şöyle özetlemektedir:

Bahar gelince, gayrimüslim kadınları kırlara çıkarlar; radika,⁷⁸⁵ roka, şevketi bostan,⁷⁸⁶ ısırğan otu gibi otları, haşlama yemeklerinde kullanmak üzere toplarlardı. Ellerinde torba ve sepetlerle hendeklerde, bostanlıklarda, ark ve tarhlarda dolaşa dolaşa etrafı allak bullak ederlerdi. Bu alışkanlıklarından ötürü Müslüman bahçıvanların uyarılarına maruz kalırlar, “Karagözlüm, kuzum, aslanım” diyerek onlara ricalarda bulunurlardı.⁷⁸⁷

Gayrimüslim kadınlarının yine bahar mevsimlerinde, çift kıyılarında salyangoz, çaylardan favurye,⁷⁸⁸ yengeç aradıkları ve bir salyangoz için kavga ettikleri sık sık görülür ve civarda bulunan Müslümanlar, bu tür yiyecekler için onların kopardıkları kavgaları ilgiyle izlerlerdi. Dana eti, balık, nane, kırmızı domates ve maydanoz gibi gıdalardan fazla yemeleri; bilhassa onların toplu buldukları yerlerden biri olan Saraylar Mahallesi’nde bolca yetişen kaygısız bitkisi, gayrimüslimler hakkında en çok hatıra gelen şeylerdir.⁷⁸⁹

Gayrimüslimlerin tereke dökümleri incelendiğinde, aşağıdaki mutfak eşyalarını kullandıkları görülmüştür: Nühas (bakır) tencere, eldiğanı, bakır çanak, kahve takımı,⁷⁹⁰ çanak, kapak, saç ayağı, maden kaşık, nargüle, beyaz şişe,⁷⁹¹ tabak, su bakracı, kahve

---

⁷⁸⁴ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 7-8.

⁷⁸⁵ Radika, bu otun Rumca ismidir. Türkçe adı Hindiba’dır. Ege bölgesinde kimi köylüler tarafından yapraklarının güzel şekline ithafen Gelincik diye de anılır. Bazı yörelerde Aslandişi olarak da adlandırılır.

⁷⁸⁶ Şevketi Bostan bitkisi İzmir asfaltı üzerinde, Honda servisinin arkasındaki tarlalarda yetişmektedir. Üstü dikenli, toprağın altında ise havuç gibi yenilen kısmı bulunan bu bitki, Kasım, Aralık ve Ocak aylarında taze olarak kazılır. Böbrek taşlarını dökmeye iyi gelmektedir. Mustafa Şükrü Özbek.

⁷⁸⁷ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 4.

⁷⁸⁸ Doğrusu Pavurya olması gerekir. Bir cins iri yengeçtir.

⁷⁸⁹ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 5.

⁷⁹⁰ *DŞSD*, 681: 99/142. 1 B 1294/12 Temmuz 1877.

⁷⁹¹ *DŞSD*, 681: 85/113. 15 R 1294/29 Nisan 1877.

ibriği, kevgir, kazan, bakır matara, sini,⁷⁹² yağ bakracı, tencere, süt dığanı, sarı tepsi, süzgeç, kahve cezvesi, leğen, ibrik, kahve değirmeni, kahve darası, kadayıf tepsisi,⁷⁹³ kazan, sahan, terazi ve kıyye,⁷⁹⁴ hamur leğeni, kapaklı sahan, yumurta tavası, pekmez leğeni, bakır mangal, leğen,⁷⁹⁵ sağ tuz, beyaz ve siyah un, hasırlı şişe, hasırlı turşu şişesi, varil, taş dibek, çinko bakraç, binlik şişe, küp, Çanakkale bardağı, çömlek, bardak, sarı su taşı, sürahi, kâse tabak, şekerlik kâsesi, fincan, teneke yağdanlık, kapaklı kâse, çelek, rakı takımı, kahve fincanı, dolap, tuzluk, yağ tavası, billur, göveç, bamya kurusu, kulplu fincan, rakı bardağı, çömlek, göveç, toprak tencere, tarhana, patlıcan kurusu, nişasta, tahta iskemle, tahta sofrası ve örtüsü, fırça, tabla, kahve el değirmeni, tel dolap, ağaç kürek, masa, iskemle, hasırlı şişe, nardenk dolu binlik şişe, su terazisi, konyak şişesi, havan ve el, kahve tavası, kepçe, şarap dolu binli şişe, bıçak, mumlu kiprit, kapaklı şişe, kuplu tepsi, terazi ve dirhem, yemek kâse tabak, kavanoz, vişne şurubu dolu şişe, bardak, kepçe, teneke çay ibriği, tunç kapak, yemek dolabı, bakır tabak, kadayıf tepsisi, yağ bakır, toprak tencere, süzgeç, kevgir, oturak, ızgara, elek, bakır mangal, tuzak, bakır tencere kapağı, toprak çanak, bileği taşı, kazan, bakır tepsi, yemek masası, örtü, tel dolap, maden kepçe, süzgeç, sepet, satır, tepsi, bakır tepsi, kâse tabak, kevgir, ayaklık, kuplu şişe, satır, leğen ve ibrik, bıçak, kaşık, yağ tavası, çukur kâse, sürahi, teneke mangal, kavanoz göveç, sefer taşı, teneke süzgeç, tokuç, ağaç havan, kulplu kâse, tuzluk, şekerlik kâse, teneke kutu, çaydanlık, varil, sepet.⁷⁹⁶

Yukarıdaki eşyaların adlarını belirtirken, sağır (küçük), vasat (orta), kebir (büyük) vb. eşyanın ebadını ifade eden kelimeleri kullanmadığımız gibi, köhne, mücedded vb. yenilik ve eskiliğini ifade eden ibareleri de kullanmadık. Ayrıca her terekede olan mutfak eşyalarını da tekrardan kaçındık. O dönemde gayrimüslimlerin mutfaklarında kullandıkları eşyalar hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak, çoğunluğu itibarıyla günümüzde kırsal kesimde kullandığımız eşyalarla benzerlik arz etmektedir.

⁷⁹² *DŞSD*, 681: 110/148b. 27 B 1294/7 Ağustos 1877.

⁷⁹³ *DŞSD*, 682: 236/75. 7 Za 1306/5 Temmuz 1889.

⁷⁹⁴ *DŞSD*, 683: 52/194. 11 M 1308/27 Ağustos 1890.

⁷⁹⁵ *DŞSD*, 684: 207/414. 1 N 1311/8 Mart 1894.

⁷⁹⁶ *DŞSD*, 685: 81/343. 7 B 1317/11 Kasım 1899.

8.10. Ad Koyma Kültürü

Belgelerde, her cemaati diğer cemaatten ayıran ve din eksenli ortak kullanımı olan adların kullanıldığı görülmüştür. Bazı isimlerde kısaltmalar ve farklı söyleniş şekilleri mevcut olup, bunlar parantez içersinde gösterilecektir. Bu konuda Şer'iyeye Sicilleri en önemli kaynak olmuştur. Adlar cemaatlere göre ayrılacak olursa:

Rum erkeklerde: Afım, Alfatar, Anaşaş(s), Andarin, Anderiya, Andon, Anti, Arslan, Aspir, Astilyanus, Atam, Atnaş, Avram, Aysiya, Dimbil, Dimitri, Dimitraki, Har(a)lambo(s), Harakim, Harasanto, Hıristanu(o)s(i), Hıristo(fi), Hıristanoli, Hırista(o)ki, Hıristoni, İlya, İstavri, İstemat, İsteradi, Karabet, Kirpos, Kiryaku(i), Kola, Kosti, Kostant(l)i, Lamro, Lefez, Livan, Loka, Ma(i)nas, Marto, Menol(alaki), Mihail, Mihal(alaki), Mihayil, Mina, Mopes, Nikola(ki), Nikoli, Niyaku(o), Pamandi, Pamnonda, Panaku, Panayut, Pandali, Pani, Pavlaki, Pavli, Petro, Pori, Povan, Refayil, Rifail, Santos, Sava, Sehak, Tavrasi(l), Tiraki, Totari, Tod(t)iri, Toma, Vasil(aki), Yanaku(o), Yani, Yoğ(v)an, Yovanaki, Yorgi, Zahraya, Zarbon. Dinî bir tabir olarak Hacı ve Heci.

Rum kadınlarda: Afniya, Afrosna, Akasba, Aliye, Al(k)atya, Alyona, Arino, Anasta, Anastas(ni)ya, Anola, Angelika(u), Angelina, Asaviyet, Astalya, Avyaniya, Aynikar, Beksemana, Destpana, Despaniye, Despina(o), Dimezola, Eleniye, Geran, Haradi, Harsatfayana, Harşola, Hıristin(y)a, İlsadas, İstilya, Kadinku, Kadniko, Katerina, Kirasya, Kirya(kula), Kokino, Mağal, Mar(i)ya, Mariku, Mariyonka, Melbuya, Melyomani, Meryem, Pağabet, Persimi, Sofya, Tatura, Toma, Varv(d)ara, Vasiye, Vavra, Veyetlam. Dinî bir tabir olarak Hacı, Heci ve Hâce.

Ermeni erkeklerde: Absidi, Agop, Andon, Arakil, Arslan, Asadi(u)r, Arastakiz, Artin, Atam, Avadis, Avaf, Avram, Danyal, Davud, Dikran, Edhem, Gazzar(l), Hace(i)k, Haralambo, Hatur, İsalı, İstep(f)an, Kabril, Karabet, Kirg(k)or, Kiğork, Kivoruk, Kiyorgiyan, Kozma, Kozmoz, Lağor, Li(e)on, Levon, Ma(i)nas(gan), Mardalos, Mardenus, Mardiru(o)s, Matuk, Matus, Mesrop, Mik(g)ırdıç, Miha(i)l, Mikail, Mosis, Niyaku(o), Nikos, Ohanik(s), Pagop, Poğos, Pağya(nik), Pani, Pedrus, Satun, Sava, Sehak, Semyun, Sim(y)on, Serço, Serkiz, Tanin, Tekos, Tersis, Timraz(yan), Vartezir, Vartizar, Vartiraz, Yakop, Yapram, Yevakim, Yorgi, Zaki, Zerun, Zey(p)ron. Dinî bir tabir olarak Hacı ve Heci.

Ermeni kadınlarda: Anderina, Angelina, Antaran, Antarin(a), Aranik, Arusiye, Aruza, Aranik, Arşoloş, Aksaya, Ayali, Damarya, Dodo (Dudu?), Dirdi, Hanım, Hapron, Hayfonoşa, Horasima, Horbesima, İlyaza, Kadina, Kayane, Mar(i)ya, Markir, Margirid, Marya(m), Margirit, Meryem, Nazlı, Nikoşa, Pağab(y)et, R(O)ska(o)ya, Rozna, Sirpoyi, Tek(f)ohi, Tekhol(r)i, Tekhoya, Virgenila, Yahsept, Zartar. Dinî bir tabir olarak Hacı, Heci ve Hâce.

Yahudi erkeklerde; Bahur, Hayim, Rufail, Sabirsabah ve Yahudi kadınlarda; Lo(u)na, Rozyana.

Gayrimüslimlerin adları incelenirken dikkat çeken bir konu da, geldikleri bölgelere göre çok büyük değişiklik göstermesidir. Araplar'a yakın bölgelerden gelen gayrimüslimlerin adlarında Arap ve İslâmî bir görüntü arz etmektedir. Halepli Andonaki veled-i Yusuf Tara,⁷⁹⁷ Halepli Rum Abacıoğlu Vasil veled-i Hacı Abdullah ve kardeşi Abdusselim,⁷⁹⁸ Beyrut'lu Rum Katolik Şakir veled-i Şevol Galip, hanımı Mari bint-i Halil O(Ö)nüst, oğulları Selim, Galip, Mecid, Davud, Aziz, İbrahim, Eyyüb ve kızları Sofi, Est, Zizna, Latife ve Sadiye,⁷⁹⁹ Halepli Corci Abdullah veled-i Şükrü,⁸⁰⁰ Humuslu Hacı Davud Ferkuh Efendi veled-i Süleyman,⁸⁰¹ Halepli Rum Katolik Petrolavakani veled-i Rizkullah,⁸⁰² Halepli Rum Katolik Abacıoğlu Selim Efendi veled-i Rizkullah veled-i Cebail, erkek kardeşleri Vasil, Emin ve anneleri Teraziye bint-i Nasri.⁸⁰³

Günümüzde Yunanistan'a bağlı Ege Adalar'ı olup, Osmanlı dönemi idari taksimatında Cezâyir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) Vilâyeti denilen adalardan gelen gayrimüslimlerin adlarında da Yunan ve Helen etkisi vardır. Tabip Pani Vankilu veled-i Vayu'nun oğulları Tokiridis, Amomirdis, Filayitis, Ayrudisis, Benderos, Menol, kızı Andromaheni ve anneleri Afrodati.⁸⁰⁴

Belgelerde Müslüman-Türk kültüründe olduğu gibi adları kısaltarak kullandıkları görülmektedir. Bu konuda Şer'îye Sicilleri'nde ve Salnâmelerde örnekler bulmak mümkündür. Şer'îye Mahkemesi kâtiplerinden Abdulkadir Efendi ibn-i Ali,

⁷⁹⁷ *DŞSD*, 681: 185/324. 28 M 1297/11 Ocak 1880.

⁷⁹⁸ *DŞSD*, 683: 167/658. 9 Za 1309/5 Haziran 1892.

⁷⁹⁹ *DŞSD*, 684: 380/364. 5 C 1313/23 Kasım 1895.

⁸⁰⁰ *DŞSD*, 685: 81/343. 7 B 1317/11 Kasım 1899.

⁸⁰¹ *DŞSD*, 685: 126/566. 28 Z 1317/29 Nisan 1900.

⁸⁰² *DŞSD*, 685: 217/893. 7 Za 1319/15 Şubat 1902.

⁸⁰³ *DŞSD*, 685: 256/1092. 5 R 1320/12 Temmuz 1902.

⁸⁰⁴ *DŞSD*, 685: 48/205. 16 Z 1316/27 Nisan 1899.

mahkemeden izinli olarak aşağıdaki hususun yerinde yazılıp kayda geçirilmesi için Çarşu-yu Kebîr derunundaki Petrolavakani'nin mağazasına gelir ve şahitlerin huzurunda şer'î meclis akdeder. Meclisin akdine sebep olan ve adı geçen mağazada muvakkaten oturan Milya bint-i Nasri, kocası Petrolavakani veled-i Rizkullah mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm edip, Denizli'de ve Saray[köy] Kazası'nda ve Honaz Nahiyesi'nde ve civarlarında bulunan malumul kıta ve'd-dönüm bâ-koçan mutasarrıfa olduğu tarlaları bedel-i misliyle başkasına satmaya ve gerekli işlemleri yapmaya zevci Petraki Efendi'yi vekil tayin ettiğini belirtir.⁸⁰⁵

Gayrimüslilerde çocuklara ad verilirken; dede, nine, anne ve babalarının adlarının da çokca verildiği tespit edilmiştir. Ermeni Mortan bint-i Ohanik'in mirası; kızları Yahsept, Oskaya, Mariya, oğlu Ohanik'in oğlu Mardenos, kızları Margirit, Tekhoya, diğer oğlu Kirgor'un oğlu Ohanik, kızları Aranik ve Aruza ya kalır.⁸⁰⁶ Görüldüğü gibi Ohanik adı, ölen anne Mortan'ın babası olup hem toruna hem de torunun çocuğuna verilmiştir. Ermeni Pasani veled-i Vartizar'ın mirası; hanımı Roskaya bint-i Kiğork ile oğlu Vartizar ve kızı Tekholi'ye kalır.⁸⁰⁷ Erkek çocuğa dedenin adı verilmiştir. Rum Karabani veled-i Dimitri'nin mirası; hanımı Anasta ile oğulları Dimitri, Pandali, Kirasya ve Tatura'ya kalır.⁸⁰⁸ Çocuklardan Dimitri'ye dedenin adı verilmiştir. Ermeni Papaskızı Marya bint-i Danyal'ın mirası; kızı Antaran ile ana-baba bir erkek kardeşi İstefan'a kalır. Taksimden önce İstefan da ölüp mirası, hanımı Markire ile oğulları Danyal, Artin, Sehak, Pedrus ile kızı Mariyan'a kalır.⁸⁰⁹ Çocuklardan Danyal'a dedenin adı verilmiştir. Ermeni Mahallesi'nden Mihail b. Artin vefat eder ve mirası hanımı Tekhori ile oğlu Artin ve kızı Hayfanoşa'ya kalır.⁸¹⁰ Artin'e dedenin adı verilmiştir. Ermeni Mahallesi'nden vefat eden Hacı Pağos oğlu Mikail'in mirası hanımı ile oğlu Pağos'a kalır.⁸¹¹ Pağos'a dedenin adı verilmiştir.

Aslen Konya Vilayeti dâhilinde Isparta Sancağı'na muzaf Eğirdir Kazası'na tabi Barla Nahiyesi'nden Rum Milleti'nden olup 25 sene önce vefat eden Ispartalıoğlu Anaştas veled-i Kirpos'un mirası hanımı Desnapo bint-i Aysiya ile oğulları Kiryaku,

⁸⁰⁵ *DŞSD*, 685: 240/1016. 29 M 1320/8 Mayıs 1902.
⁸⁰⁶ *DŞSD*, 681: 110/148b. 27 B 1294/7 Ağustos 1877.
⁸⁰⁷ *DŞSD*, 681: 194/349. 27 R 1297/8 Nisan 1880.
⁸⁰⁸ *DŞSD*, 681: 219/400. 9 R 1298/11 Mart 1881.
⁸⁰⁹ *DŞSD*, 681: 244/459. 23 R 1299/14 Mart 1882.
⁸¹⁰ *DŞSD*, 682: 129/84. 21 N 1304/13 Haziran 1887.
⁸¹¹ *DŞSD*, 683: 28/112. 27 Ş 1307/18 Nisan 1890.

Aysiya, ile kızları İlsadas, Avyaniya ve Sofya'ya kalır. Mirasın taksiminden önce Kiryaku da ölüp mirası hanımı Mağal bint-i Haradi ile annesi Desnapo, oğulları Panaku, Mopes ile kızları Desnapo ve İlsadas'a kalır. Görüldüğü üzere önce annenin babası olan Aysiya adı toruna verilir. Daha sonra babaanne Desnapo'nun adı toruna verilir. Bu arada halanın adı olan İlsadas'ın adı yeğenle aynıdır.⁸¹²

Ermeni Mahallesi'nden vefat eden Hacı Agop oğlu Semyun'un mirası hanımı Mariya ile oğulları Zep(y)ron, Agop, Atam ve Artin'e kalır. Çocuklardan Agop'a dedenin adı verilmiştir.⁸¹³

Ermeni Mahallesi'nden vefat eden Farmason oğlu Agop veled-i Pagop'un mirası oğulları Pagop, Semyun ve Manas ile kızları Hanım ve Askaya'ya kalır. Çocuklardan Pagop'a dedenin adı verilmiştir.⁸¹⁴

Ermeni Mahallesi'nden Hacek Ağa, vefat eden Ermeni Mihal veled-i Pağos'un oğlu Pağos'a vasi tayin edilir. Erkek çocuğa dedenin adı verilmiştir.⁸¹⁵

Aslen Beyrut Vilayeti'nden olup vefat eden Katolik milletinden Şakir veled-i Şevol Galib'in mirası Hanımı Mari bint-i Halil Önüst ile oğulları Selim, Galib, Mecid, Davud, Aziz, İbrahim ve Eyüp ile kızları Sofi, Est, Zizna, Latife ve Sadiye'ye kalır. Çocuklardan Galip'e dedenin adı verilmiştir.⁸¹⁶

Aslen Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nden olan Rum Balabanoğlu Lefez veled-i İsteradi ile hanımı Dimezola bint-i Yorgi ve oğlu İsteradi Bidayet Mahkemesi'ne gelerek emlak satış vekâleti verirler. Erkek çocuğa dedenin adı verilmiştir.⁸¹⁷

Hıristiyan Mahallesi'nden vefat eden Ermeni Sem(y)un veled-i Agop veled-i Atam'ın mirası oğulları Zeyron, Agop, Atam ve Artin'e kalır. Çocuklardan Agop'a dedenin adı, Atam'a da büyük dedenin adı verilmiştir.⁸¹⁸

Aslen Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nden olup vefat eden Tabip Pani Vankilu veled-i Vayu'nun mirası hanımı Afrodati bint-i Menol ile oğulları Tokiridis,

⁸¹² *DŞSD*, 684: 264/98. 9 B 1312/6 Ocak 1895.

⁸¹³ *DŞSD*, 684: 129/307. 17 Za 1311/22 Mayıs 1894.

⁸¹⁴ *DŞSD*, 684: 292/175. 1 Za 1312/26 Nisan 1895.

⁸¹⁵ *DŞSD*, 684: 352/309. 13 Za 1312/8 Mayıs 1895.

⁸¹⁶ *DŞSD*, 684: 380/364. 5 C 1313/23 Kasım 1895.

⁸¹⁷ *DŞSD*, 684: 382/370. 15 C 1313/3 Aralık 1895.

⁸¹⁸ *DŞSD*, 685: 37/148. 25 L 1316/8 Mart 1899.

Amomirdis, Filayitis, Ayrudusis, Benderos ve Menol ile kızı Andromaheni'ye kalır. Çocuklardan Menol'a anne tarafından dedenin adı verilmiştir.⁸¹⁹

Aslen Isparta Sancağı'ndan olup Denizli'nin Rum Mahallesi'nde otururken vefat eden Almazoğlu Sehak veled-i Pani'nin mirası oğulları Pani, Kostanti ile kızları Lafko, Anasta ve Tosta'ya kalır. Çocuklardan Pani'ye dedenin adı verilmiştir.⁸²⁰

Hıristiyan Mahallesi'nden Rum Hacı Mihal veled-i Haralambo'nun mirası hanımı Hıristina bint-i Anaşaş ile oğlu Haralambo ve kızı Mariku'ya kalır. Erkek çocuğa dedenin adı verilmiştir.⁸²¹

8.11. Müslim-Gayrimüslim Kültürel Etkileşimler, İsim ve Lakaplar

Yerli Rumlar uzun yıllar Türklerle iç içe yaşamış olmaları nedeniyle, büyük ölçüde Türk kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Hatta daha XIV. yüzyılda Rumca'yı unutup tamamen Türkçe konuşmaya başlamışlardır. Denizli (Lâzıkıyye) nüfusunun ayrıntılarıyla kaydedilmiş olduğu 1571 tarihli Piyade Defteri'nde, gayrimüslim mahallesinde oturanlara ait Mihail, Yorgi, Köstendil, Kirkor ve Sava gibi isimlerle beraber, Bâli, Durmuş, Arslan, Togan gibi öz be öz Türkçe isimlere sıklıkla tesadüf edilmektedir.⁸²² Sicil-i Ahval defterlerinde Denizli merkez doğumlu 50 memurun kişisel bilgilerini inceleyen bir araştırmada, üç gayrimüslim memurdan Rum Polihoron Efendi önce Denizli Rum mektebinde okumuş sonra Osmanlı mektebinde Türkçe öğrenmiştir. Mihalaki Efendi ise, Denizli Rum mektebini bitirdikten sonra özel hocadan ders alarak Türkçeyi öğrenmiştir.⁸²³ Bu kültürel etkileşimden Türkler de etkilenmiş ve bazı Türkler de Rumca öğrenmiştir. Adı geçen çalışmada, kalan 47 müslüman memurdan birinin Rumca'ya aşina olduğu belirtilmektedir.⁸²⁴ İncelenen döneme ait belgelerde, özellikle şer'îye sicil defterlerinde gayrimüslimlerde Türkçe lakaplara çokça rastlanmaktadır. Bunları defter sırasına göre şu şekilde sıralamak mümkündür:

⁸¹⁹ *DŞSD*, 685: 48/205. 16 Z 1316/27 Nisan 1899.

⁸²⁰ *DŞSD*, 685: 49/207. 15 Z 1316/26 Nisan 1899.

⁸²¹ *DŞSD*, 685: 67/286. 11 Ra 1317/20 Temmuz 1899.

⁸²² Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, s. 100.

⁸²³ Yasemin Beyazıt, "Sicil-i Ahval Defterleri'nin Tahlili ve Denizli Merkez Doğumlu Memurlar Üzerine Bir Prosopografi Denemesi", *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 506.

⁸²⁴ Beyazıt, *a.g.b.*, s. 507.

681: Mühtedi Karagözoğlu 9/14, Kürdoğlu Hacı Mıkırdıç, Açıkbaz İstadi 12/19, Kuşakçioğlu Serkiz 85/113, Sarayköylü Pandali, Sarayköylü Pağos, Yeğenoğlu Denizlili İstefan, Kütahyalı Agop, Borluklu İstefan, Alaşehirli Nikola, Peştemalcıyan Mardiros, Çalık İlya'nın kızı, Çalık İlya, Deli Serban 99/142, Camusoğlu İstemat 139/212, Papazoğlu Vasilaki 142/217, Demetoğlu Yani, Kara Vasil, Pazarlıoğlu 181/314, Bağcıoğlu Hırısto 224/413, Uzunterzi Artin, Elekçi Hacı Ohan[ik], Çataloğlu Kirkor 240/452, Papaskızı Marya 244/459;

682: Azılıoğlu Andarin, Kara İstemat 131/91, Dülger Anaştaş, Değirmencioğlu Mihalaki 170/224, Çamı(u)şoğlu İstemat 194/317, Kalaycı İlyaoğlu, Çamuş Yorgi, Dülger Menol 236/75;

683: Uşaklıoğlu Karabet, Alaşehirlioğlu Demirci Mesrop 26/103, Küçük Pandalioğlu Panaku 82/309, Çataloğlu (adı verilmemiş) 119/462, Arpalıoğlu Pandali, Kırdayıoğlu Mihalaki 160/629, Honazlı Küçük Mihal 172/682, Mühtedioğlu Hüseyin;

684: Sığmalıoğlu Nikola 48/110, Ödemişli Manasgan, Ödemişlioğlu Nikos 56/123, Nakkaşçioğlu Poğan (Yuan), Yüzoğlu Andon, Delefoğlu Menol 81/175, Dö(ü)ğmeciioğlu Serço 105/242, Çarker Serkiz 129/307, Ispartalioğlu Anaştaş 264/98, Ayı vereseleri, Kıprıslı Haralambo, Koca Hacıoğlu Mihal 286/153, Farmasonoğlu Agop 292/175, Silleli Yovanaki, Paylacioğlu Mihal 295/182, Terzi Ohanik 297/187, Karabekirlioğlu Avaf 370/348, Balabanoğlu Lefez 382/370;

685: Eczacıoğlu İsteradi, Küçükpanioğlu Sava 23/95, Döşemeciioğlu Yoğanaki 25/105, Silleli Petro, Almazoğlu Sehak, Meyancı Kiryaku 49/207, Kuşakçioğlu Serkiz 68/287, Papasoğlu Avram 93/398, Koca Andonoğlu Loza 103/452, Ayanoğlu Dimitri, Kemaneciioğlu Kostı 105/455, Karakaşoğlu Panaku 131/596, Tarlalıoğlu Kiryaku 142/650, Hayavişoğlu Nikola 256/1092, Camkuş Serkiz 258/1103, Sarı Şarlok, Hekimoğlu Yanaku, Önkürlüoğlu Haritu 263/1124, Çamuşoğlu Nikola 263/1125, Pazarlıoğlu Avram 272/1168, Çuhacı Yani 275/1180, Ekmekçi Dimitri, Kasap Mihal 277/1188.

Şer'îye sicilerindeki lakaplara ilaveten Aydın Vilâyet Salnâmeleri'nde de nadir olarak lakaplara rastlanmıştır. Buna Karabüberoğlu Mihâl ve Boyacıoğlu Yanaku örnek verilebilir.⁸²⁵

Asırlar boyu aynı coğrafyada yaşamının bir sonucu olarak Müslümanlarla gayrimüslimler arasında farklı yönlerden etkileşimler olmuştur. Bunlardan biri de çocuklara koyulan isimlerde görülmektedir. Burada etkin olan hususlardan biri de Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in İbrahimî din oluşudur. Aşağıda ortak isimleri verirken tekrarlardan kaçınacağız. Çünkü aynı isim aynı şahısla bazen birkaç defa geçerken, bazen de farklı kişilerde görülmektedir. Kadınlarda *Meryem* ismi, en çok geçen ortak isim olmuştur. Günümüzde Müslüman Türk ailelerinde sık sık verilen *Arslan* ismine, o dönemde mahkeme hükümlerinde Müslümanlar'da rastlanmazken, Rumlar arasında çok sık kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu isimleri, aynı olanları tekrar etmeden şu şekilde sıralamak mümkündür:

681: Arslan 27/36; **682:** Manas (Minas?), Dudu (Dodo?) 1/1, İlyas 283/192; **683:** Edhem 7/28, Mikail 28/112, Meryem 119/462, Davud 157/614; **684:** Hanım 292/175, Nazlı 370/348; **685:** Aliye, Vasiye, Aynıkar 96/414.

8.12. Silah Taşıma Özgürlükleri ve Sahip Oldukları Silahlar

Gayrimüslimlere klasik dönemde prensip olarak ata binmelerine ve silah taşımalarına müsaade edilmemiştir. Özellikle bazı bölgelerde cizye toplamakla görevli olanlara silahlı mukavemette bulunulması, silah taşıma yasağı getirilmesinde başlıca etken olmuştur.⁸²⁶ Zimmîlere bu gibi kısıtlamalar getirilirken halifenin egemenliği altındaki topraklarda İslam dinini kabul etmeyen gruplarla yaşama durumunda olan Müslümanların dini ve sosyal yaşamlarını düzenleyen şer'î kuralları ve Müslüman halkın huzurunu koruma amacı gözetilmiş; devletin güvenliği düşünülerek belki de zimmîye güvenilmediği için ata binme, silah taşıma izni verilmemiştir. Bu kısıtlamalar doğal olarak zimmîlerin asker olmamaları kuralını da birlikte getirmiş ve bu yasak, istisnalar bir kenara bırakılacak olursa Osmanlı Devleti'nde de yüzyıllar boyu

⁸²⁵

SVA, 17. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1314 H (1896/97), s. 342.

⁸²⁶

Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 373.

uygulanmıştır.⁸²⁷ Ancak bu yasaklamalar daha sonraki dönemlerde gevşetilmiştir. Gayrimüslimler de Müslümanlar gibi ata binmiş ve Müslümanların sahip oldukları silahlara sahip olmuşlardır. Bunun en güzel örnekleri, gayrimüslimlerden kalan terekelerin kayıt altına alındığı şer'îye sicil defterleridir. Denizli şer'îye sicil defterlerinde gayrimüslimlerden kalan bazı silah ve mühimmat isimleri tespit edilmiştir. Sarı takım tabanca,⁸²⁸ doru kısrak, kara takım çifte tüfenk, kara takım tabanca, müstamel kılıçlar, palaska, silahlık,⁸²⁹ harbi,⁸³⁰ karkadim tabanca, tabanca çift,⁸³¹ kırık kundaklı Belçika çifte tüfenk, tek tüfenk, Dağıstan mamülü kama, tabanca çift, Mançester fişengi, bir kese derununda kâğıt fişenk, kurşun, gümüşlü tek tüfenk.⁸³² Görüldüğü üzere Osmanlı'nın son dönemlerinde gayrimüslimler, Müslümanlar gibi değişik marka ve türden silah edinme hürriyetine sahip olmuşlardır.

8.13. Mahmîlik Sorunu ve Patente Alarak Yabancı Ülkelerin Himayesine Giren Gayrimüslimler

Bilindiği gibi kapitülasyonlarla büyük devletlerin Osmanlı topraklarında yaşayan vatandaşlarına hac ve ticaret gibi çeşitli nedenlerle pek çok imtiyaz (ayrıcılık) tanınmıştı. Bu ülkeler, zamanla kendi vatandaşlarına tanınan bu ayrıcalıklardan yararlanma hakkının kapsamını genişleterek bazı Osmanlı uyruklarını da alıp *mahmi* (*himaye*) sorunu adıyla yeni bir sorun icat ettiler. Bu şekilde kapitülasyonlarla yabancı ülke vatandaşlarına tanınan ayrıcalıklardan, artık elçilik ve konsolosluklarda çalışan Osmanlılar da yararlanmaya başladılar. Anlaşmalara göre, elçilik ve konsolosluklarda çalışanlara yalnız şahsi olarak ve görev süreleri için verilen himaye hakkı, bu kişiler tarafından, akrabalarına ve memuriyetleri dışında alakalı oldukları ve iş yaptıkları her türlü ticari ilişkilere de teşmil edilmeye başlandı. Daha sonra elçilikler, manastır ve dinî kurumlarda çalışan zimmîlere de *berâtlar* vererek onlara da bazı ayrıcalıklar tanındılar.

Berât aslında, bazı kişilere bir elçilik veya konsolosluk tarafından kendi diplomatik korumaları altına alındıklarını bildiren belgelerdir. Bâbîâli'nin izniyle bu berâtları ancak elçi ve konsoloslar verebilirdi. Başlangıçta tercüman, ajan, ev

827

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 9.

828

DŞSD, 681: 99/142. 1 B 1294/12 Temmuz 1877.

829

DŞSD, 681: 35/54. 21 C 1293/14 Temmuz 1876.

830

DŞSD, 683: 7/28. 21 C 1307/12 Şubat 1890.

831

DŞSD, 684: 207/414. 1 N 1311/8 Mart 1894.

832

DŞSD, 685: 81/343. 7 B 1317/11 Kasım 1899.

hizmetçileri ve elçilik veya konsoloslüğün diğer işlerini görenlere verilen bu berâtlar, zamanla konsolos ve elçilerin alışveriş ettikleri esnafa ve Avrupa ile ticaret yapan zimmî tüccarlara da satılmaya başlandı. Tabii olarak yabancılara kapitülasyonlarla tanınan cazip haklar, tüccar zimmîleri yabancı koruması altına itti.

Kendilerine kapitülasyon hakkı verilen tüm devletler kendi korudukları zimmî guruba bu berâtları satarak onlar üzerinden himaye politikalarını kolaylaştırmaktaydılar. Rum ve Ermeni büyük tüccarlar ve bankerler, berâtle sağladıkları ayrıcalıklara dayanarak kısa zamanda büyük servet yaptılar ve imparatorluğun tüm ticaretini ellerine geçirdiler.

Berât alan bir kişi, ticari ve mali ayrıcalıklar elde ediyordu. Artık Osmanlı kanunlarına tabi olmuyor ve ödemesi gereken bazı vergileri ödemiyordu. İthalat ve ihracatta gümrük vergilerini diğer Osmanlı vatandaşlarından daha az veriyorlardı. Ayrıca himayesine girdikleri devlete de vergi vermiyorlardı. Bu şekilde çift taraflı bir kazanç elde ediyorlardı. Adi ya da siyasi suçlardan ötürü sorumlu tutulmuyorlar, mahkeme önünde adeta yabancı gibi davranılıyordu.

Berâtle tanınan ve muafiyetleri içeren ve *patente* adı verilen bir çeşit himaye kâğıdı yabancı devlet büyükelçilerinin diledikleri kadar dağıtmaları, devletin himayelilerin sayısını sınırlandırma şansını ortadan kaldırdı. Zamanla bu hakların mirasla intikali, Osmanlı Devleti'nde bir berâtlı sınıfının doğmasına neden oldu. Sadece Avusturya'nın Boğdan'da 200.000, Eflak'ta 6.000 berâtlısı vardı. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'daki İngiliz Konsolosu, anılarında, İngiliz korumasında olanları "bir milyondan biraz az" olarak belirtmesi ve bir Amerikan diplomatının sadece İstanbul'da 50.000 berâtlı olduğunu yazması çok dikat çekicidir.

Elçi ve konsolosluklar bu berâtları yüksek fiyatlarla satıyor ve çok kâr elde ediyorlardı. Himaye hakkını siyasal maksatlarla kullanmak isteyen Avusturya ve Rusya ise, Eflak ve Boğdan'da nüfus kazanmak için bedava berât dağıtıyorlardı. Kapitülasyon sahibi ülkelerin çeşitli maksatlarla berât verdikleri zimmîlerin sayısı, kendi vatandaşlarının sayısını kat kat aşmıştı. Bu yöntemle Avrupalı emperyalist devletler, Osmanlı Devletini berât ya da patente yoluyla ekonomik ve siyasi imtiyazlara sahip oldukları açık bir pazar haline getirdiler. Bu şekilde, Osmanlı yöneticileri üzerinde kendi yararlarına baskı yapma imkânı veren çok önemli bir silah daha bulmuşlardı. Bâbîâli'nin karşısındaki güçler için, imparatorluk yönetimine çevrilen en kuvvetli silah,

mahmilik (korumacılık) olmuştur. Bâbîâli berâtların verilmesinin önüne geçmek için çeşitli tedbirler almaya başlar ve bilindiği kadarıyla ilk kez III. Ahmet tarafından 1722 Haziran'ında çıkarılan bir fermanla, bu konudaki suistimaller önlenmeye çalışılır.⁸³³

1829'da Yunanistan'ın bağımsızlık kazanması üzerine pek çok Rum'un Yunan vatandaşlığına geçmesi, yeni bir sorunu gündeme getirdi: Berâtlı ya da patente'lilerin, yabancı devlet uyruğunda olduklarını iddia etmeye başlamalarıyla Bâbîâli bu kez zimmi vatandaşlarını ve onlardan sağladığı vergi gelirlerini kaybetme tehlikesiyle karşılaşmaya başladı. Buna ilaveten Osmanlı vatandaşlığından çıkan kişiler, yine Osmanlı Devleti'nde yaşayarak, bir yabancı gibi ayrıcalıklara sahip oluyor ve eski haklarını da koruyorlardı.⁸³⁴

1267 (1851) tarihli takrir ve diğer tedbirlere rağmen, gayrimüslimlerin tabiiyet değiştirmelerinin devam etmesi üzerine, Ocak 1869'da *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* çıkartıldı. 1851 tarihli Fransız kanunundan esinlenerek hazırlanan ve zamanına göre ileri sayılabilecek düzeyde olan bu kanun modern uyruklu kavramına dayanmaktadır. İslam hukukundaki din kıstaslarına dayanan vatandaşlık kavramı bir köşeye itilmiş, ilk kez İslam dünyasında dini ilkelerden arıtılmış bir vatandaşlık düzenlemesi yapılmıştır.⁸³⁵ Bu kanuna göre, mahmilik uygulaması hukuken kaldırılmış oluyordu.

Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin mahmilik alan vatandaşları ve berât veren devletlerle değişik tarihlerde yapmış olduğu mücadeleye rağmen bu sorun devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Denizli'de yaşayıp, Fransız mahmiliğine giren gayrimüslim ailelerden biri, bu mahmilikten çıkarak tekrar Osmanlı vatandaşlığına girmek için başvuru yapar. Konuyla ilgili olarak Hâriciye Nâzırı adına görüş bildiren Umûr-ı Siyâsiye Müdürü'nün yazısı çok ilginçtir. Bu yazıda, adı geçen kişinin Fransa teb'ası sıfatıyla tabiiyet-i Osmaniye'ye kayd ve kabulünü talep ettiğini, ancak bu kişinin Fransa teb'asından değil, Fransa mahmiliği iddiasında bulunan aileler efradından olduğunun ortaya çıktığı, mahmiyet iddiasının zaten kanunen merdûd olduğu için ailecek teb'a-i Osmaniye'den sayılması icap edeceği âşikârdır. Böyle mahmiyet iddiasında bulunanlar hakkında yapılacak muameleye dair hukûk müşavirliğince kaleme

---

⁸³³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 139-141.

⁸³⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 144.

⁸³⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 148.

alınan mütâlaanâme ile eklerinin içeriğine göre muâmele yapılması ve ellerinden bu mütâlaanâme ekleri olan örneklere uygun yeniden dilekçe ve taahhüt senedi alınarak nezârete gönderilmesi ve resmî muamalenin tamamlanmasını emreder. Bu emre uygun olarak, Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü ifadesiyle gelen tezkere bağlamında, Hâriciye Nezâreti Tabiiyet Müdüriyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan yazıda; Saraylar Mahallesi'nde oturan yumurta tüccarı San Tosohomi ve hanımının örneğine uygun bir şekilde Hâriciye Nezâreti nâmına düzenledikleri taahhüd senedi ve istid'ânâmede, Fransız mahmiliği iddiasından ferağat ettiklerini kabul etmeleri üzerine çocukları Rabeka, Losti, İlya ve Dikorya ile beraber hepsine nüfûs-ı mektûme benzeri tezkere-i Osmânî (Nüfus cüzdanı) verilir.⁸³⁶

8.14. Hizmeti Görülen Gayrimüslimlerin Nişan, Madalya ve Rütbelere Ödüllendirilmesi

Madalya ve nişan, bir kimsenin onuruna veya unutulmayacak bir hadisenin hatırası ya da fahrî ödüllerin özel bir işareti olmak veya savaşlarda yararlık ve liyakat gösterenlere verilmek amacıyla bastırılmış, boyuna asılan ya da genellikle göğse takılan bir alâmettir. Madalya ve nişan Avrupalılar tarafından icad edilmiştir. Çok sonraları da Osmanlılar tarafından kabullenilip kullanılmıştır. Osmanlı Devleti döneminde ilk örneği 1730 yılında I. Mahmud zamanında bastırılan *Ferâhî Madalyası*'dır. Osmanlı devlet geleneğinde (mücevherli) kılıç, sorguç, tuğ, çelenk, hil'at (çok değerli kaftan) ve avize gibi mükâfatlar verilirdi. Nişanlar, madyalardan sonra kullanılmaya başlanmış olup, madyalardan daha gösterişli ve umumiyetle değerli taşlarla süslenmiştir. Osmanlı padişahları prensip olarak yabancılara nişan verir, ancak onlardan gelenleri kabul etmezlerdi. Osmanlı devlet teşrifatında (protokolünde) verilen nişanlar, *Nişân-ı zîşanlar* ve *Madalyalar* olarak ikiye ayrılırdı. Nişan ve madalyalarla birlikte bir de *berât* verilirdi. Özel kişilere verilen bütün nişan ve madalyaların berâtları bir harca (masrafa) tabi tutulmuştur. Harp madalyaları ile yabancılara verilen her türlü nişan ve madalyalar bu haretan istisna edilmiştir. Berât'ta padişahın tuğrası, nişan verilenin adı, rütbesi, görevi ve verilme sebebi açıklanırdı. Madalyalar bir olay, bir savaş için verildiği gibi görevi yaparken elde edilen başarıya karşılık olarak da verilmişlerdir ve rütbeleri

⁸³⁶

BOA, DH.EUM.ECB. 5/38. 1334 N 10/11 Temmuz 1916.

yoktur. Nişanların ise, 1 ilâ 5 dereceye kadar rütbeleri vardır. Nişanlar ve madalyalar genelde bir yönetmeliğe (nizamnâme) göre verilmiştir. Nişanlar ilk kullanılmaya başlandığında çelenk motifli iken sonraları yıldız biçiminde ışıklı olmuşlardır. Genellikle de ortalarında ay-yıldız, kılıç, çapa ve şemse denilen güneş ışıkları, tasvirleri şekil olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra bazı nişanlarda kırmızı, yeşil veya yeşil mine üzerinde padişahın altın tuğrası bulunmaktadır. Kenarlarında ise, *gayret*, *sadakat*, *hamiyet* gibi ibareler ve ihdas edildiği tarih yazılıdır. Madalyaların üzerinde ise, konularını anlatan darphanede basılmış sembolik bir resim, tarih ve isim bulunurdu. Ayrıca her rütbedeki nişanların ve madalyaların renkleri farklıdır.⁸³⁷

Rütbe ise, devlet memurlarıyla, bu vazifeler dışında bulunmuş kişilere verilen pâyeye ve unvanlar hakkında kullanılan bir tabir olup, derece anlamına gelmektedir. İslâm ülkelerinde geleneksel uygulama, rütbe yerine devlet teşkilatında alınan görev sırasına göre birtakım pâyeler verilmesi şeklindedir. Zamanla bu pâyeler yerleşerek birer rütbe niteliği kazanır. Osmanlı Devleti'nde rütbe verme uygulaması Yeniçeri ocağının kurulmasıyla başlamış daha sonra mülkî yönetim alanına da tatbik edilmiştir. II. Mahmut döneminde 1832-1833 yıllarında yayınlanan bir fermanla, Keçeçizâde İzzet Molla'nın başkanlığındaki bir heyet, rütbeleri temsil ettiği derecelere göre sıralar. Çoğulu *rütep* olan bu tabir, Tanzimat'tan sonra devlet salnâmelerinde *Kısm-ı Rütep*⁸³⁸ başlığı altında yayınlanmıştır. Rütbeler; Seyfiye (askerî), Mülkiye (sivil) ve İlmiye olmak üzere üç sınıfa bölünmüştür. Rütbeler, elbiselerin göğüs ve kolları üzerindeki sırma şeritlerle özel bir biçimde belirtilmişken, rütbelerin yanı başında ve onların sahiplerinin daha çok göğüslerinde tescil edilen *nişanları* (madalyaları) vardır. Bu düzenlemeye göre, sivil vatandaşlara verilen rütbeler on dereceden meydana gelmiştir. Bunlar: 1. Vezîr (mareşallik), 2. Bâlâ (en üst derece), 3. Ulâ evveli (üste en yakın), 4. Ulâ sânisî (üstün bir öncesi), 5. Sâniye sınıf-ı mütemâyizi (ayrıcalı ikinci derece), 6.

⁸³⁷ Erol Özbilgen, "Nişan ve Madalyalar", *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/Kültür*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, c. VI, s. 236; ATASE, *Kuruluşunun 700. Yılında Osmanlı Devleti*, ATASE Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 11-14.

⁸³⁸ Devlet Salnâmeleri'nde bu bölüm değişik şekillerde adlandırılmıştır. Örneğin: 1326 H (1908/09) tarihli salnâmede "*Ashâb-ı Merâtib*" adıyla tek bölüm halinde, 1327 M (1911/12) tarihli salnâmede "*Rütbelerin Tertîbât ve Teşrifâtı ve Elkâbı Resmîye*" ve "*Saltânât-ı Seniyyenin Nişan ve Madalyaları*", 1328 M (1912/13) tarihli salnâmede ise, "*Tertîbât-ı Teşrifâtiye ve Elkâb-ı Resmîye*" ve "*Saltânât-ı Seniyye[nin] Nişan ve Madalyaları*" şeklinde iki bölüm halinde geçmektedir.

Sâniye (ikinci derece), 7. Sâlise (üçüncü derece), 8. Râbia (dördüncü derece), 9. Hâcegân (öğretmenlik sınıfı), 10. Hâmise (beşince derece).⁸³⁹

Denizli’de yaşayan gayrimüslimlerden bazıları, yaşadıkları toplumda din ve ırk farkı gözetmeksizin kamu yararına bazı hizmetleri ya karşılıksız görmüşler veya resmi görevlerini layıkıyla icra etmişlerdir. Bunun neticesinde de çeşitli madalyalarla ödüllendirilmeleri için resmi makamlar tarafından girişimlerde bulunulmuştur. Bununla ilgili olarak Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne 1902 yılında gönderilen bir tezkerede, Denizli Sancağı Belediye Tabibi Nikola Yorgi’nin onyediyen seneden beri taşra belediyelerinde yapmış olduğu güzel hizmetlerden dolayı rütbe-i sâniye sınıf-ı sâniyesiyle taltifi teklif edilir.⁸⁴⁰

1908 tarihli diğer bir belgede de, Dâhiliye Nezâreti tarafından Sadâret’e gönderilen tezkerede, Denizli’de açtığı Mürüvvet Eczahanesi’nde fakir ahaliyi meccanen tedavi eden Todori Efendi’nin münasip bir madalyayla taltif edilmesinin Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti tarafından talep edildiği bildirilmektedir.⁸⁴¹

Gayrimüslimler Denizli’de değişik imar faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır. Denizli’deki en büyük un fabrikasının sahibi olan Yunan uyruklu Kimon Pandazoplu, İstasyon Caddesi’ne karakol yaptırmıştır.⁸⁴² Yine aynı kişi, istasyondan Hükümet Dairesi’ne kadar 300 liradan fazla para harcayarak kaldırım inşa ettirdiği için Aydın Valiliği’nin tahriri ve Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî’nin Sadâret’e teklifi ile 4. rütbeden Nişân-ı Âlî-i Osmânî ile taltif edilmesi talep edilmiştir.⁸⁴³

Ayrıca Aydın vilayet salnâmelerinde, yaptıkları hizmetlerden dolayı değişik rütbe ve madalyalarla taltif edilen gayrimüslimlerin adları mevcuttur. Bunlara memleket tabibi Parakli Efendi (Mecidî 4),⁸⁴⁴ belediye meclis üyesi Nikola Efendi (Sâlise Mecîdiye 4)⁸⁴⁵ ve tabip Nikola Efendi (Sâlise Mecidî 4)’yi⁸⁴⁶ örnek verebiliriz.

⁸³⁹ Cemal Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz I*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1974, s. 464-468; *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, “Rütbe”, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, c. X. s. 782.

⁸⁴⁰ *BOA*, DH.MKT. 613/23. 1320 Ş 15/17 Kasım 1902.

⁸⁴¹ *BOA*, DH.MKT. 1239/40. 1326 S 9/13 Mart 1908.

⁸⁴² Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 6.

⁸⁴³ *BOA*, DH.MKT. 1261/5. 1326 Ca 14/14 Haziran 1908.

⁸⁴⁴ *SVA*, 1. Def’a, m.a.y., İzmir 1296 H (1878/79), s. 106.

⁸⁴⁵ *SVA*, 21. Def’a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1319 H (1901/02), s. 248.

⁸⁴⁶ *SVA*, 22. Def’a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1320 H (1902/03), s. 252.

9. EVLİLİK MÜESSESESİ VE AİLE BİREYLERİNİ KORUMAYA YÖNELİK UYGULAMALAR

1. Ailenin Kurulması ve Müslim-Gayrimüslim Evlilikler

Zimmîler aile hukuku açısından kendi dini hukuklarına tabidirler. Evlilik akdi, bu akdin feshedilmesi, drahoma, çeyiz, mehir ve nafaka gibi bugün için özel hukuka giren meseleler Osmanlı Devleti'nde dini işlerden sayılmıştır. Din adamlarına verilen beratlarda, bu konularda kendi dini kurallarını uygulamakla yetkili kılınmışlardır. Zimmîlerin aile hukuklarına ilişkin meselelerde doğan davaları ise patrikhanelerde kurulan heyetlerce görülür ve gereği Osmanlı Devleti'nin icra memurlarınca yerine getirilirdi. Ancak diğer özel hukuk sorunlarında olduğu gibi, aile hukukuna ilişkin sorunlarda da zimmîler dilerlerse şeriata göre hükmedilmek üzere kadıya gidebilirlerdi. Kadı önünde evlenip boşanmaları mümkündü. Evlenen zimmîlerden, Müslümanlarınkinin yarısı kadar gerdek resmi alınırdı. Osmanlı Devleti'nde zimmîler, İslam Hukuku'nun onlara Müslümanlarla olan evliliklerinde koyduğu kayıtlara tabiydiler. Zimmî erkekler Müslüman kadınlarla evlenemezlerdi.⁸⁴⁷

Müslüman erkeklerin zimmî kadınlarla evlenmelerine bir engel yoktur. Zimmî kadın bu evlilikte dinini muhafaza edebilirdi. Müslüman bir erkek zimmî kadınla evlenirse bu takdirde şahitlerin Müslüman olmaları gerekmezdi. Bu evlilikten doğan çocuklar ise Müslüman olurlardı.

İslam Hukuku açısından Müslüman bir erkeğin ehl-i kitap olan Yahudi ya da Hıristiyan bir kadınla evlenmesinde hiçbir sakınca yoktur. Bunun ilk örneğini Hazreti Muhammed'in hayatında görebiliyoruz. Mısırlı Hıristiyan cariyesi Mariya ile evlenmiştir. İslam tarihi boyunca birçok Müslüman devlet adamı farklı nedenlerle gayrimüslim kadınlarla evlilik yapmışlardır. Ancak, Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkekle evlenmesine ise izin verilmez. Belgeler içinde Müslim-gayrimüslim evliliğine rastlanmamıştır. Hatta aynı dine bağlı olup, aynı mahallede yaşamlarını sürdüren Rum ve Ermeniler arasında bile evlilik gerçekleşmediği tespit edilmiştir.

⁸⁴⁷

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 14.

9.2. Boşanma, Vefat ve Mirasın Paylaşılması

İslam miras hukukunda din ve ülke (dâr) farkı mirasçılığı önler. Bu nedenle zimmîlerle Müslümanlar birbirlerine mirasçı olamazlar. Bir Müslüman erkekle bir zimmî kadının evliliğinden doğan çocuklar, babalarının dininde sayıldıklarından anaları ile mirasçılık bağları yoktur. Muhtelif mezheplerdeki ya da dinlerdeki zimmîler ise birbirlerine mirasçı olabilirdi. Zimmîlerin, tereke hakkındaki ihtilâfları şer'î mahkemeye götürme hakları vardı.⁸⁴⁸ Ancak şer'î mahkemeye götürülen terekeler, ferâiz hükümlerine göre (İslâm miras hukuku) paylara bölünürdü. Örneğin; Hıristiyan Mahallesi'nden Ermeni Martan bint-i Ohanik'in veraseti kızları Yahsept, Oskaya, Mariya, oğlu Ohanik'in oğlu Mardenos ile kızları Margirit, Tekhoya ile diğer oğlu Kirkor'un oğlu Ohanik, kızları Aranik ve Aruza'ya kalır. Kendi aralarında niza çıkınca mahkemede feraiz hükümlerine göre miras paylaşılır.⁸⁴⁹

Ancak incelenen gayrimüslim terekelerinin çoğunda, kendi istekleriyle miras paylaşımını şer'î mahkemeye götürdükleri tespit edilmiştir. Örneğin; Hıristiyan Mahallesi'nden Rum Milleti'nden vefat eden Karabani veled-i Dimitri'nin mirası hanımı Anasta ile oğulları Dimitri, Pandali, Kiraysa ve Tatura'ya kalır. Taksimden önce Anasta ölüp mirası ikinci eşi Hırastanoli ile iki oğlu ve iki kızına kalır. Mirasları 192 sehim (hisse, pay) olur. Erkeklere 62'er sehim, kızlara 31'er sehim, kalan 6 sehim de ikinci eşe kalır. Mirasçıların talebi üzerine mahkeme kâtibi Hocazâde Mehmet Efendi mahallede mirasçıların oturduğu eve varır. Mecliste tapu memuru Mustafa Efendi'nin vekili Bölükoğlu Mehmet Efendi, muhtar Menol veled-i Hacı Hırasto, iki ihtiyar azası ile Rum eşrafından bazı kimseler de olduğu halde, 300 zira arsa üzerindeki iki oda ve bir ahırdan ibaret olan evin taksimatı yapılır ve mirasçılara verilir. Onlar da şahitlerin huzurunda razı olduklarını ifade ederler.⁸⁵⁰

Gayrimüslimlere ait terekelerin tamamını, aralarındaki rıza-anlaşmazlık şeklinde mahkemeye intikal ediş durumuna göre, bir tablo halinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

848

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 15.

849

DŞSD, 681: 110/148b. 27 B 1294/7 Ağustos 1877.

850

DŞSD, 681: 219/400. 9 R 1298/11 Mart 1881.

60. Şer'î Mahkeme'ye İntikal Eden Gayrimüslim Terekeleri

Defter No	Hüküm No	Milleti	İntikal Şekli		Tarih
			Rıza	Anlaşmazlık	
680	244/497	Ermeni	Vâris yok, tereke eytam sandığına intikal ediyor.		1 Ca 1302/16 Şubat 1885
681	35/54	Rum	x		21 C 1293/14 Temmuz 1876
	85/113	Ermeni	Vâris yok, tereke eytam sandığına intikal ediyor.		15 R 1294/29 Nisan 1877
	99/142	Ermeni	x		1 B 1294/12 Temmuz 1877
	110/148b	Ermeni		x	27 B 1294/7 Ağustos 1877
	219/400	Rum	x		9 R 1298/11 Mart 1881
	244/459	Ermeni	x		23 R 1299/14 Mart 1882
682	131/91	Rum	x		19 L 1304/11 Temmuz 1887
	236/75	Rum	x		7 Za 1306/5 Temmuz 1889
	237/76	Rum	x		11 Za 1306/9 Temmuz 1889
683	7/28	Ermeni	x		21 C 1307/12 Şubat 1890
	52/194	Rum		x	11 M 1308/27 Ağustos 1890
684	81/175	Rum	X		27 R 1311/7 Kasım 1893
	207/414	Ermeni	x		1 N 1311/8 Mart 1894
685	49/208	Rum	x		17 Z 1316/28 Nisan 1899
	67/286	Rum	x		11 Ra 1317/20 Temmuz 1899
	81/343	Rum	Vâris yok, tereke eytam sandığına intikal ediyor.		7 B 1317/11 Kasım 1899
	116/506	Rum	x		23 M 1318/23 Mayıs 1900
	149/686b	Ermeni	x		17 B 1318/10 Kasım 1900

Tabloda görüldüğü üzere, çalışılan dönem itibariyle, gayrimüslimlere ait toplam on sekiz terekeden sadece ikisinde anlaşmazlık sonucu terekenin paylaşımı meselesi

şer'î mahkemeye aksetmiş diğerlerinde ise, mirasçılar kendi istekleriyle mahkemeye başvurmuşlardır.

Yukarıdaki tabloda üç adet terekenin varisi olmadığı için eytam sandığına devredildiği belirtilmiştir. Bu durumdaki terekelerin daha sonra varisçileri ortaya çıkarsa, varisçinin varis olduğunu ispat etmesi durumunda tereke o güne kadarki işletilen faizi ile beraber kendisine iade edilirdi. Halep ahalisinden olup İzmir'in Halepli sokağında oturan Rum Katolik milletinden Malya bint-i Lefrin, verâset davasında avukat Serkiz Efendi veled-i Karabet'e vekâlet verir. O da mahkemede, Hazîne-i Celîle-i Beytül-Mal vekili Hacı Abdullah Efendi ibn-i el-Hac Mustafa'nın karşısında, aslen Halep ahalisinden ve aynı millettten olup Denizli'de yerleşikken daha önce çocuksuz ölen Corci veled-i Şükrü Abdullah'ın (tabloda 685: 81/343 nolu terekenin sahibi) zî-rahm cihetinden veraseti Malya ile ana-baba bir kız kardeşi Teraze'ye ait olduğunu iddia eder. İddiasına delil olarak da, Denizli eski nâibi Abdurrahman Şükrü Efendi huzurunda vefat eden kişiye borçlu olan Toma veled-i Esir ile Şahso bin Sah'lin(?) şهادetleriyle, veraset hakları sabit olup, verasetlerinin sübûtunu içeren 19 Rabû'l-âhir 1315 (17 Eylül 1897) tarihli ve adı geçen nâibin imza ve mührüyle verilen şer'î ilamın arkasına Fetvahâne'den 28 Muharrem 1316 (18 Haziran 1898) tarih ve 259 numaralı tasdik mucibince, varis olduklarını Hazine vekiline bildirilmesini talep eder. Ortaya koyduğu deliller kabul edilerek verasetlerine hükmedilir.⁸⁵¹

Tabloda görüldüğü üzere, vefat eden kişinin terekesi 7 Receb 1317 (11 Kasım 1899) tarihinde eytam sandığına intikal etmiştir. Ancak bundan iki yıl önce (yaklaşık 27 ay) 19 Rabû'l-âhir 1315 (17 Eylül 1897) tarihinde varisler mahkemeden veraset ilamı almışlar ve sekiz ay sonra da 28 Muharrem 1316 (18 Haziran 1898) tarihinde bu ilamın arkasını "i'lâm-ı mezkûrun tam meâli usûlüne muvâfıktır" ibaresiyle Fetvahâne'ye tasdik ettirmişlerdir. Akrabalarının vefatını öğrenmeleri üzerine de avukat tutup hazine avukatı karşısında haklarını aramışlar ve haklı oldukları ortaya koydukları delillerle kabul edilmiştir.

⁸⁵¹

DŞSD, 685: 146/671. 27 C 1318/22 Ekim 1900.

9.3. Çocuk ve Eş Sayısı

Gayrimüslimlerin evlilikleri, eş ve çocuk sayıları konusunda en doğru ve net bilgiler şer'îye sicillerinde görülmektedir. Çalışılan dönem itibariyle şer'î mahkemeye intikal eden hükümler içerisinde Rumlar'la ilgili 57, Ermeniler'le ilgili 47, Yahudilerle ilgili bir belgede, aile yapıları hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu belgelere göre Denizli'deki gayrimüslim ailelerin çocuk sayıları aşağıdaki gibidir:

61. Gayrimüslim Ailelerde Çocuk Sayısı

Çocuk Sayısı	Cemaat Adı					
	Rum	Yüzdesi%	Ermeni	Yüzdesi%	Yahudi	Yüzdesi%
1	13	22,80	10	21,27	1	100
2	20	35,08	15	31,91	-	
3	6	10,52	4	8,51	-	
4	8	14,03	7	14,89	-	
5	2	3,50	10	21,27	-	
6	1	1,75	1	2,12	-	
7	6	10,52	-		-	
12	1	1,75	-		-	
Toplam	57		47		1	

Tabloda görüldüğü üzere, Rumlar'da iki çocuklu aile oranı %35 ile ilk sırayı almaktadır. Bunu sırayla bir çocuk %22,8, dört çocuk %14, üç çocuk %10,5 ve 7 çocuk %10,5 izlemektedir. Bu durum Ermeniler'de ise, iki çocuk %31,9, bir çocuk %21,2, beş çocuk %21,2 ve dört çocuk %14,9 şeklinde takip etmektedir.

Gayrimüslim ailelerde dikkat çeken bir husus da, genellikle tek eşliliğin hâkim olmasıdır. Ancak, hem erkekler arasında hem de kadınlar arasında, önceki eşin ölümüne ya da boşanmaya bağlı olarak daha sonra ikinci evlilik yapanlar olmuştur. Bu durum, daha önce yapmış olduğumuz bir çalışmada, Denizli'deki Müslüman Türkler'de farklılık göstermektedir. XX. yüzyıl başlarında şer'î mahkemeye intikal eden Müslüman Türklerle ilgili hükümler arasında, az da olsa iki eşli, üç eşli ya da cariye evliliği

yapanlara rastlanmıştır.⁸⁵² DŞSD'nde geçen veraset, vasiyet, vekâlet gibi hükümler içerisinde tespit ettiğimiz toplam kırk dokuz adet evlilik içerisindeki ikinci evlilikleri, bir tablo halinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

62. Gayrimüslim Ailelerde Eş Sayısı

Defter No	Hüküm No	Millet	I./II. Zevce	I./II. Zevce	Tarih	
681	110/148b	Ermeni	Miras paylaşımında eş belirtilmemiştir.	Martan bint-i Ohanis	27 B 1294/7 Ağustos 1877	
	172/290	Rum	Hacı Niyako	Miras paylaşımında eş belirtilmemiştir.	13 C 1296/4 Haziran 1879	
	181/314-15	Rum	Savranoğlu Pavli	Alyona bint-i Demetoğlu Yani	27 R 1298/29 Mart 1881	
	194/349	Ermeni	Pasani veled-i Vartizar	Roskaya bint-i Kiğork	27 R 1297/8 Nisan 1880	
	219/400	Rum	I. Karabani veled-i Dimitri, II. Hırastanoli	Anasta	9 R 1298/11 Mart 1881	
	244/459	Ermeni	Miras paylaşımında eş belirtilmemiştir.	Papaksızı Marya bint-i Danyal	23 R 1299/14 Mart 1882	
682	1/1	Ermeni	Manasgan veled-i Simon	Horbesima	23 Za 1300/25 Eylül 1883	
	6/24	Ermeni	Avadis veled-i Manas	Hapron Dudu bint-i Kivoruk	13 C 1301/10 Nisan 1884	
	129/84	Ermeni	Mihail bin Artin	Tekhuri bint-i Asadur	21 N 1304/13 Haziran 1887	
	131/91	Rum	Değirmenci Hacı Yorgi	I. Harsatfayana, II. Katerine bint-i Atam	19 L 1304/11 Temmuz 1887	
	159/182	Ermeni	Timraz oğlu Pağya	Horasima bint-i Ohanis	21 Ra 1305/7 Aralık 1887	
	175/248	Ermeni	Pağya bin Ohanis	Horbesima bint-i Ohanis	27 C 1305/11 Mart 1888	
	197/324	Rum	İstemat bin Atam	Vasî tayininde eş belirtilmemiştir.	25 M 1306/1 Ekim 1888	
	231/61	Ermeni	Avadis bin Absidi	Pağayet bint-i Agop	12 L 1306/11 Haziran 1889	
	236/75	Rum	Pori oğlu İstemat	I. Kiryakula, II. Mariku bint-i Kostanti	7 Za 1306/5 Temmuz 1889	
	683	7/28	Ermeni	I. Edhem bin Agop II. Karabet bin Artin	Arşoloş bint-i Sehak	21 C 1307/12 Şubat 1890
		28/112	Ermeni	Pağos oğlu Mihail	Aranika bint-i Ohanis	27 Ş 1307/18 Nisan 1890
		52/194	Rum	Menol bin Nikola	Anastasya bint-i Atam	11 M 1308/27 Ağustos 1890
		113/439	Rum	Dimit oğlu Panayut	Despino bint-i Pani	19 L 1308/28 Mayıs 1891

	123/479	Rum	Andon oğlu Nikoli	Mariku bint-i Andon	29 Z 1308/5 Ağustos 1891
	127/496	Rum	Todiri veled-i Kostanti	Kiryakula bint-i İstavri	27 M 1309/2 Eylöl 1891
	144/569	Yahudi	Sabirsabah	Lo(u)na bint-i Rufail	13 C 1309/14 Ocak 1892
	160/629	Rum	Kostantioğlu Totiri	Kiryakula bint-i İstavri	
684	59/129	Ermeni	Avadis veled-i Ayali	Pağabet bint-i Agop	29 Za 1310/14 Haziran 1893
	75/161	Yunan	Pamnonda veled-i Zarbon	Angelika bint-i pani	10 Ra 1311/21 Eylöl 1893
	81/175	Rum	Kostanlı veled-i Kola	Mariku	27 R 1311/7 Kasım 1893
	129/307	Ermeni	Agop oğlu Semyun	Mariya bint-i Ohanis	17 Za 1311/22 Mayıs 1894
	264/98	Rum	Anaştas veled-i Kirpos	Desnapo bint-i Aysiya	9 B 1312/6 Ocak 1895
	286/153	Rum	Manisalı Lamro	Niyaku kızı Geran	10 N 1312/7 Mart 1895
	296/185	Ermeni	Agop veled-i Pagop	Meryem bint-i Manas	7 Za 1312/2 Mayıs 1895
	330/260	Ermeni	Avaf veled-i Agop	Nazlı	1 Ca 1313/20 Ekim 1895
	380/364	Katolik	şakir veled-i şevol	Mari bint-i Halil Önüst	5 C 1313/23 Kasım 1895
	382/370	Rum	Lefez veled-i İsteradi	Dimezola bint-i Yorgi	15 C 1313/3 Aralık 1895
685	23/95	Rum	İsteradi veled-i Panku	Vardara bint-i Atam	27 ř 1316/10 Ocak 1899
	40/164	Rum	Bahçevan Filo	Desnepyo bint-i Anderiya	8 Ca 1316/24 Eylöl 1898
	44/186	Rum	Rifaıl veled-i Tavrasił	Asti bint-i Haralambos	27 Za 1317/29 Mart 1900
	48/205	Rum	Pani Vankilu veled-i Vayu	Afroditi bint-i Menol	16 Z 1316/27 Nisan 1899
	49/208	Rum	Sehak veled-i Pani	I. Teko bint-i Manas II. Amor bint-i Kosti	17 Z 1316/28 Nisan 1899
	67/286	Rum	Mihal veled-i Haralambo	II. Hıristina bint-i Anaştas (üveyi ana)	11 Ra 1317/20 Temmuz 1899
	70/296	Ermeni	Semyun veled-i Agop	Payana bint-i Danyali	1 Ra 1317/10 Temmuz 1899
	116/506	Rum	Hıristo veled-i Ani	Mariku bint-i Atam	23 M 1318//23 Mayıs 1900
	144/660	Ermeni	Asadur	Çoma kızı Hema Meryem	13 C 1318/8 Ekim 1900
	153/709 153/710	Ermeni	I. Asadur II. Serkiz	Meryem bint-i Hacek	21 B 1318/14 Kasım 1900 21 B 1318/14 Kasım 1900
	177/731	Ermeni	Demirci Sahak Arak	Antaran bint-i Hayrabiyan Tava bint-i Hayrabiyan	26 M 1319/15 Mayıs 1901
	183/757	Ermeni	Agop	Anderina bint-i Ohanis	19 S 1319/7 Haziran 1901
	220/902	Ermeni	Hacek veled-i Kiğork	Dori (Dodo) bint-i Artin	11 Za 1319/19 şubat 1902
	240/1016	-	Petrolavakani veled-i Rizkullah	Milya bint-i Nasri	29 M 1320/8 Mayıs 1902
	258/1103	Ermeni	Serkiz veled-i Ohanis	Meryem bint-i Yağus	23 R 1320/30 Temmuz 1902

	263/1126	Rum	Andon veled-i Nikola	Harşola bint-i Yorgi	1 C 1320/5 Eylül 1902
--	----------	-----	----------------------	----------------------	-----------------------

Tabloda görüldüğü üzere toplam yedi adet iki eşlilik mevcuttur. Bunlardan üç tanesinde kadınlar ikinci evlilik yapmışken, dört tanesinde de erkekler ikinci evlilik yapmışlardır. İkinci evliliklerde dikkat çeken en önemli husus, tamamında zikredilmemiş olmakla birlikte, ilk eşin vefatından sonra ikinci evliliğin yapılmış olmasıdır.

Ancak bütün bunlara rağmen gayrimüslimler arasında çok evliliğin (poligami) hiç olmadığını söylemek doğru olmaz. Çünkü zaman zaman gerek zimmîlerin evlilikleriyle ilgili fermanlarda olsun, gerekse din adamlarının atanma beratlarında olsun, gayrimüslimlerden bazılarının “âyinlerine mugayır olarak avrat üzerine avrat aldıkları”nın ifade edilmesi, gizli olarak çok eşli yaşam sürdüren gayrimüslimlerin mevcudiyetini akla getirmektedir. Ermeni Patriği Zakarya, Divan’a başvurarak, evli olan bazı millet mensuplarının gizlice, imamlara veya başka kişilere nikâh kıydırarak birden çok eş sahibi olduklarını şikâyet etmiş ve bu sorunun halledilmesini istemiştir. Ancak bu uygulamanın Osmanlı makamlarınca resmîyette tasvip edilmemesinin ve ikinci eşin vereselerden kabul edilmemesinin çok eşli zimmîlerin tereke kayıtlarında yer almamasına ve bu nedenle sayıları ile nispetleri hakkında bilgi verilmemesine sebep olduğu da öngörülebilir.⁸⁵³

9.4. Vesâyet ve Vasiyetlerin Yerine Getirilmesi

Hukukî bir kavram olarak vesâyet, henüz medenî haklarını tam olarak kullanma yaşına gelmemiş, yani reşid olmayan çocukların veya akıl hastalığı, bunama gibi sebeplerle mallarını koruma ve işletme ehliyeti eksik (kâsır) olan şahısların mallarını koruma, işletme ve tasarruf etme hakkının başka bir kimseye devredilmesidir. Bu işi yapana *vasî*, yapılan işe de *vasîlik* denir. Vasilik genellikle, vasiyet yoluyla veya herhangi bir vasiyet olmasa bile ihtiyaç olduğunda kadı tarafından vasî tayin edilmesiyle ortaya çıkar. Eğer vasî nasbedilen kişi, vasiyet yoluyla tayin edildiyse, kendisini vasî olarak tayin eden kişinin ölümünden sonra elindeki yazılı belge veya şahitlerle mahkemeye müracaat ederek bu konuda mahkemeden hüccet talep eder.

⁸⁵³

Karataş, *a.g.e.*, s. 60.

İkinci şekilde ise, vesâyet altına alınması gereken kişiye mahkeme tarafından bir vasî tayin edilir.⁸⁵⁴

Denizli şerîye sicillerindeki vasîlikle ilgili hükümlerin çoğu, bu ikinci türle ilgilidir. Birinci türe örnek olarak çok az hüküm bulunmaktadır. Örneğin; Hıristiyan Mahallesi'nden vefat eden Ermeni Farmason oğlu Agop veled-i Pagob'un oğulları Pagop, Semyun ve Manas ile kızları Hanım ve 10 yaşındaki kızı Askaya'nın bâ-hüccet-i şer'îye vasîsi li-ebeveyn (ana-baba bir) erkek kardeşi Semyun, Bidâyet Mahkemesi'nde li-ebeveyn erkek kardeşleri ... şeklinde geçmektedir ki, buradan Semyun'un daha önceden baba tarafından vasî atandığı ve mahkemeden de bir hüccet alındığını göstermektedir.⁸⁵⁵

Vasiyet ise sözlükte, bir kişinin hayatında veya vefatından sonra belli bir işin yerine getirilmesi için birisine söz söylemesi anlamına gelir.⁸⁵⁶ Fikhî bir kavram olarak ise, terike (tereke) veya kâsırlar veyahut her ikisi üzerinde kendisine tasarruf hakkı tefviz olunan kimse hakkında kullanılan bir kavramdır. Bir kimse tarafından vefatından sonra terekesinde veya sair işlerinde tasarruf etmek üzere tayin olunan vasiye, *vasiy-yi muhtâr* denilir.⁸⁵⁷ Buna *vasiyyü'l-meyyit* denildiği gibi, vârislerin durumlarına göre *vasiyyü'l-eb*, *vasiyyü'l-ah* veya *vasiy-yi zevi'l-erhâm* da denilir. Eğer vasî, bir kimsenin herhangi bir hususu için hâkim (kadı) tarafından nasb ve tayin olunduysa, buna da *vasiy-yi mansûb* veya *vasiyyü'l-kâdı* denilir.⁸⁵⁸

1876 tarihli bir hükümde, vasiy-yi muhtâr kavramı geçmektedir. Kısaca özetleyecek olursak: Aslen Yanya Vilâyeti'nden olup, ticaret için Denizli'nin Hıristiyan Mahallesi'nde otururken vefat eden Rum İlya veled-i Vasil'in mirası Yanya'da oturan ana-baba bir kız kardeşi Panayuta'ya ait olduğu anlaşılır. Mirası Panayuta'ya vermek için vasiy-yi muhtar olduğunu iddia eden aslen Burdur Sancağı sakinlerinden olan ve vasiyet için Denizli'ye gelen aynı milletten haltesi (teyze) Angelina bint-i Dimitri'nin oğlu Adnaşnaki veled-i Hırsto'nun durumu papaz ve muhtara sorulup tezkiye edilir. Tezkiye edildikten sonra eytam müdürü Hafız Ali Efendi'nin gözetiminde feraiz hükümlerine göre miras taksimi yapılır.

⁸⁵⁴ Karataş, *a.g.e.*, s. 75-76.

⁸⁵⁵ *DŞSD*, 684: 292/175. 1 Za 1312/26 Nisan 1895.

⁸⁵⁶ Zuhaylî, *a.g.e.*, c. X, s. 134.

⁸⁵⁷ *DŞSD*, 681: 35/54. 21 C 1293/14 Temmuz 1876.

⁸⁵⁸ Bilmen, *a.g.e.*, c. V, s. 116; Pakalın, *a.g.e.*, c. III, s. 584.

Vasiy-yi mansûplarla ilgili olarak bol miktarda hüküm mevcuttur. Misal olarak; Hıristiyan Mahallesi'nden Rum Nikola'nın babası Vasil veled-i Atam ile annesi Persimi bint-i Andon vefat eder. Bunun üzerine büyük dayısı Menolaki veled-i Hacı Hırsto milletinin vermiş olduğu (kimin verdiği belirtilmemiş) makbuz üzerine güvenilir olduğu anlaşılır ve çocuğun rüşd ve sadâdına değin mevrûs ve muntekal malını hıfza, umûrunu tesviyeye kıbel-işer'iden vasî nasp ve tayin edilir.⁸⁵⁹

Vasîlikle ilgili hükümleri, milletler ve vasîlerin yakınlığı açısından bir tablo halinde şu şekilde gösterilebilir:

63. Cinsiyet ve Yakınlıklarına Göre Vasîlerin Durumu

Defter No	Hüküm No	Milleti	Çocuk	Vasî	Yakınlığı	Tarih
682	13/12	Rum	Nikola	Menolaki	Büyük Dayı	5 M 1302/25 Ekim 1884
	175/248	Ermeni	Virgenila	Harbesima	Anne	27 C 1305/11 Mart 1888
	197/324	Rum	Angelina	Menol	Muhtar	25 M 1306/1 Ekim 1888
	231/61	Ermeni	Kirkor	Pağabet	Anne	12 L 1306/11 Haziran 1889
	236/75	Rum	Angelina	Menol	Muhtar	7 Za 1306/5 Temmuz 1889
683	7/28	Ermeni	Antarina	Karabet	Baba	21 C 1307/12 Şubat 1890
	160/629	Rum	5 erkek 2 kız	Yanaku	Belirtilmemiş	23 Ra 1309/26 Kasım 1891
	172/682	Rum	Kirasya	Afim	Akraba	1 Z 1309/27 Haziran 1892
684	268/109	Rum	Vavra	Dimbil	Erkek Kardeş	25 B 1312/22 Ocak 1895
	292/175	Ermeni	Askaya	Semyun	Erkek Kardeş	1 Za 1312/26 Nisan 1895
	360/324	Ermeni	Pağos	Pağabet	Hala	7 R 1313/27 Eylül 1895
	370/348	Ermeni	2 erkek 3 kız	Nazlı	Anne	1 Ca 1313/20 Ekim 1895
685	37/148	Ermeni	4 erkek	Meryem	Anne	25 L 1316/8 Mart 1899
	44/186	Rum	Arslan, Mariya	Asti	Anne	27 Za 1317/28 Şubat 1900

	48/205	Rum	6 erkek ... kız	Afrodit	Anne	16 Z 1316/27 Nisan 1899
	49/207	Rum	2 erkek 3 kız	Amor	Anne	15 Z 1316/26 Nisan 1899
	70/296	Ermeni	4 erkek	Payana	Anneanne	1 R 1317/9 Ağustos 1899
	96/414	Rum	1 erkek 4 kız	Mariyu	Anne	20 L 1317/21 Şubat 1900
	220/902	Ermeni	2 erkek 2 kız	Dori	Anne	11 Za 1319/19 Şubat 1902
	257/1101b	Ermeni	2 erkek 4 kız	Pağabet	Anne	5 Z 1319/15 Mart 1902

Tabloda görüldüğü üzere vasîler yakınlıkları açısından incelendiğinde, anneler öne geçmektedir. Bundan sonra sırasıyla kadın akrabalar, erkek kardeşler gelmektedir. Burada ilginç olan bir husus da, isimleri aynı olmakla birlikte anne ve baba adları farklı olan iki kız çocuğuna millet muhtarının vasî tayin edilmesidir. Bundan da ya hiç akrabasının olmadığını veya akrabaları içersinde güvenilir insanların olmadığını göstermektedir.

Yukarıdaki tablodaki bütün hükümlerde *çocukların rüşd ve sedadlarına değin* ifadesi geçmektedir. Çocuk reşid olunca mahkemeye başvurur ve (eğer miras faizle borç verildiyse, o güne kadar faiziyle beraber biriken) malını alırdı. Burada takip edilen süreç şu şekilde işlemektedir: Mahkemeden izinli olarak gönderilen Başkâtip Mehmet Rüştü Efendi, Hıristiyan Rum Mahallesi'nde yerleşik Karabet oğlu Haralambo'nun evine vararak şer'î meclis kurar. Meclisin kurulmasına sebep olan, mezkûr evde oturuyorken daha önce vefat eden Rifail veled-i Tavrasi'l'in kızı Mariya (Yukarıdaki tabloda 685 numaralı deftere ait 44/186 numaralı hükümde adı geçen Mariya), yine aynı mecliste bulunan ve çocukluğunda babasından miras kalan malına el koyduğu gerçek olan Asti bint-i Haralambo'ya (annesi) karşı davada bulunur ve "Ben şu anda 18 yaşını geçtim ve bu nedenle âkil, bâliğ ve reşidim (ben hâlen 18 yaşını mütecâvize âkile ve bâliğa ve bulûğuma rüşdüm dahi munzam olup) ve kendi işlerimi bizzat görmeye gücüm yetiyor (umûrumu bi'n-nefs rü'yete kâdire) ve vasînin yardımına da ihtiyacım yok (iânet-i

vasîden müstağniye olmamla)” der. Bu nedenle vefat eden babasından miras kalan menkul ve gayrimenkul malların tamamına el koyan adı geçen vasî Asti’nin malları teslim etmesi için kendisine tembih edilmesini talep eder. Vasî de bunun üzerine cevabında; miras mallara el koyduğunu kabul edip, rüşd iddiasını reddeder. Bunun üzerine Mariya’dan rüşd iddiasına uygun beyyine talep edilir. O da mecliste hazır bulunan ve Mariya’yı tanıyan eşraftan Petro veled-i Anderiya ile Dimitri veled-i Kosti’yi şahit gösterir. Şahitler Mariya’nın iddiasını desteklerler. Bunun üzerine şahitlerin durumu kanuna uygun bir şekilde önce kapalı zarfla Papaz Andon Efendi veled-i Pani ve Muhtar Vasil veled-i Pala’ya gizlice, sonra aynı kişilerle eşraftan iki kişiye alenen sorulup şehadetleri tezkiye edilince Mariya’nın rüşdüne hüküm verilip, vasîye malları geri vermesi tembih edilir. Sonuç, kâtip tarafından mahallinde yazılır ve beraberinde gönderilen güvenilir kişilerle (ümenâ-i şer’ ile) mahkemeye kadı’nın huzuruna (huzûr-ı şer’a) gelip olayı olduğu gibi aktarmalarıyla hüküm kesinleşip yazılır (alâ vukûihâ inhâ ve takrîr etmeğın ba’de’t-tenfiz mâ vakaa bi’t-talep ketb olundu).⁸⁶⁰ Buradaki hükümde kız için rüşd yaşı 18 olarak verilirken, başka bir belgemizde erkekler için 20 kabul edilmiştir.⁸⁶¹

Din ihtilafı vasiyete engel değildir. Örneğin, bir müslümanın İslam tabiiyetinde bulunan bir gayrimüslime vasiyeti sahih olduğu gibi, bir gayrimüslimin de müslümana vasiyeti caizdir. Zimmîlerin malları konusunda yaptıkları vasiyetlerin yerine getirilebilmesi için Müslümanlarda olduğu gibi, vârislerin onayı gerekir. Eğer vârisler onay vermezse, yaptıkları vasiyet, terekelerinin yalnız üçte birinde geçerli olur.⁸⁶² Zimmîlerin vasiyetleri kadı önüne getirildiğinde, ferâizdeki paylara riayet edilmesinin zimmîlerin şikâyetlerine sebep olduğu ve bunun da büyük devletlerin müdahalelerine yol açtığı olmuştur.⁸⁶³

Gayrimüslimlerin yaptığı vasiyetlerin yerine getirilmesi hususunda bir takım problemler yaşanınca, 1856’da bir ferman çıkarılarak zimmîlerin vasiyetlerinin dilediklerince yerine getirilmesi sağlanmıştır. Meşihat makamından Aydın kadılığına, oradan da Denizli kadılığına gönderilen aşağıda metnini vereceğimiz emirnâmede

⁸⁶⁰ *DŞSD*, 685: 137/623. 2 R 1318/30 Temmuz 1900.

⁸⁶¹ *DŞSD*, 682: 194/317. 27 Z 1305/4 Eylül 1888.

⁸⁶² Bilmen, *a.g.e.*, c. V, s. 176-177; Zuhaylî, *a.g.e.*, c. X, s. 174.

⁸⁶³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 15.

gayrimüslimlerin vasiyetleri ile ilgili uygulamalarda yaşanan aksaklıklar belirtilmekte ve gerekli özenin gösterilmesi istenmektedir:

“Aydın Vilâyeti Merkez Niyâbet-i Şer’iyesine

Fazîletlü Efendim Hazretleri,

Taşralarda Hıristiyan tereke ve vasiyetnâmelerine dâir mevzû olan nizâmât ve kavâid hilâfına olarak nüvvâb-ı kirâm taraflarından muâmelât vukûa getirilmekte ve müddeî umûmiler cânibinden dahi vasiyet ve cihâz maddelerine deâvî-i âdiye nazarıyla bakılarak Patrikhâne’nin imtiyâzât-ı kadîmesi ihlâl ve milletin bu husustaki hukuku izâa ve iptâl kılınmakta olduğundan bahisle vasiyetnâmelerden dolayı tahaddüs eden deâvinin rü’yet ve tesviyesi metropolit ve piskoposhânelere havâle olunmak üzere ta’mîmen vasâyâ-yı lâzime icrâsı Rum Patrikhânesi’nden bâ-takrîr istid’â kılınmış ve Hıristiyan terekelerinin muayyen olan ahvâlde tahrîri hukkâm-ı şer’a âid ve kangı vasiyetnâmelerin (...) tarafından ma’mûlün bih (...) lâzım geleceği el-yevm düstûru’l-amel bulunan ta’lîmât-ı mahsûsasında münderic olmasıyla gerek iş bu ta’lîmât hilâfında ve gerek müddeî umûmilerin nazzâmen muayyen olan vazîfeleri hâricinde muâmelât vukûuna getirilmeleri tecvî[z] olunamayacağı ve lede’l-îcâb vasiyetnâmeler metropolit ve piskoposlara terkîk ve tasdîk ettirilmekte idiği cevâben Patrikhâne-i mezkûra iş’âr edilmiş olduğu beyânıyla Bâb-ı Fetavâca dahi iktizâ-yı hâlin îfâsı bu kere Adliye Nezâreti Celîlesi’nden bâ-tezkîre ifâde ve izbâr olunmakla bu babda ta’lîmât-ı mezkûre mugâyiri muâmelât ikâ aleyh şikâyete meydan verilmemesi husûsuna i’tinâ ve dikkat ve dâhil-i vilâyette bulunan hukkâm-ı şer’iye icrâ-yı vasâyâ ve teblîğ-i keyfiyet buyurulması siyâkında şukka-i muhyî terkîm kılındı. 20 Eylül 1296/2 Ekim 1880.

Denizli Kazâsı Niyâbet-i Şer’iyesine

Bâlâda bi-ibâratihe sûreti ihrâç olunan emirnâme-i hazret-i meşihatpenâhînin nüsha-i matbûasından bir nüshası taraf-ı behiyyelerine irsâl kılınmış olmakla mûcibince lâzım gelenlere i’lâm ile îfâ-yı muktezâsına himmet buyurulmaları zımnında rakîme-i senâvirisi terkîm kılındı.⁸⁶⁴

Bununla ilgili uygulama, esasında yukarıdaki emirnâmeden üç yıl önce 1877 tarihli bir şer’iye sicil defteri hükmünde şöyle geçmiştir: Hıristiyan Mahallesi’nden Ermeni Martan bint-i Ohanik’in mirası kızları Yahsept, Oskaya, Mariye, oğlu Ohanik’in oğlu Mardenos, kızları Margirit, Tekhoya, diğer oğlu Kirgor’un oğlu Ohanik, kızları Aranik ve Aruza’ya kalır. Mirasın paylaşımı konusunda kendi aralarında anlaşmazlık çıkınca, mahkemede şer’î ferâiz hükümlerine göre paylaşım yapılır. Bürüt miras 3659 kuruş olup, cenaze masrafı olarak 370 kuruş çıkarılır. Kalan 3289 kuruş vereselere

dağıtılacağı sırada kilise ve çeşmeye 750 kuruşluk vasiyeti olduğu ortaya çıkar. Bu vasiyet yerine getirilerek kalan para mirasçılara dağıtılır.⁸⁶⁵

1887 tarihli bir başka belgede de; Hıristiyan Mahallesi'nden Rum Katerina bint-i Atam vefat edince mirasçılarında Mariku, miras kalan eve haksız yere el koyan diğer bir mirasçı Totari b. Yani'den hakkını alması için aynı milletten Menol b. Hacı Hıristoyu vekil-i müseccel-i şer'î tayin eder. Menol da, Totari'nin avukatı olan Dava Vekili İzmirli Hüseyin Efendi ibn-i Hafız Mehmet'e dava eder. Avukat Hüseyin Efendi de savunmasında, bir buçuk sene önce vefat eden Katerina'nın müstakil evi olup, metropolit tarafından tasdik edilmiş vasiyetnâme ile adı geçen evi Menol'e hibe ettiğini iddia eder.⁸⁶⁶

Zimmîlerin, kiliseleri lehine yaptıkları vasiyetler de geçerlidir. Bununla ilgili bir belgede: Honaz nahiyesinde vefat eden Rum Hacı Nikolaoğlu Menol'un mirası hanımı ile erkek kardeşine paylaşılacağı sırada, Menol'un evini sağlığında Metropolit huzurunda tanzim ve tasdik edilmiş bir vasiyetle *kendi teni ve canı için* Honaz kilisesine terk ettiği ve kilise mütevellisinin de aynı evi belli bir miktar paraya Menol'un hanımı Anastasya bint-i Atam'a tekrar sattığı belirtilir.⁸⁶⁷

Uygulamada bir zimmî varis bırakmadan ölürse, bir varis çıkması ihtimaline karşı devlet terekeyi kadının denetimi altında bir süre tuttuktan sonra zimmîlerin dini kurumlarına teslim ederdi.⁸⁶⁸ Sonraki dönemlerde eytam sandıklarının kurulması ile birlikte vârişsiz ölenlerin terekeleri, faiz ile borç verilmesi için eytam sandıklarına teslim edilmeye başlanmıştır. Bu şekilde tereke yıllar içerisinde elde edilen faiz geliri ile artmakta ve herhangi bir mirasçının ortaya çıkması durumunda mirasçı mağdur edilmemektedir. Şer'îye sicil defterlerinde bununla ilgili çok sayıda örnek bulmamız mümkündür. Örneğin: Yozgat Sancağı ahalisinden olup, Şamlı Çiftliği kethüdası iken vefat eden Ermeni Kirkor b. Atam'ın mirası varisi olmadığı için 1294 yılının 15 Rabû'l-âhiri'nden (29 Nisan 1877) 1302 Cemâziyye'l-evveli'ne (16 Şubat 1885) kadar hazine-i celîleye ait iken tenmiyesi (faiz karşılığı işletilmesi) için eytam sandığına teslim edilir.⁸⁶⁹

⁸⁶⁵ **DŞSD**, 681: 110/148b. 27 B 1294/7 Ağustos 1877.

⁸⁶⁶ **DŞSD**, 682: 131/91. 19 L 1304/11 Temmuz 1887.

⁸⁶⁷ **DŞSD**, 683:52/194. 11 M 1308/27 Ağustos 1890.

⁸⁶⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 16.

⁸⁶⁹ **DŞSD**, 680: 244/497. 1 Ca 1302/16 Şubat 1885.

Adı geçen kişinin mirası ile ilgili diğer bir belgede ise şu ifadeler geçmektedir: “Aslen Yozgat Sancağı ahalisinden iken Şamlı Çiftliği’nde vefat eden Ermeni Kirkor veled-i Atam’ın varisi olmadığından, bu şekilde ölenlerin mirası ber-mûceb-i nizâm-ı seniyye beş sene müddetle eytam sandığında istirbâh olunduktan sonra, beş sene sonunda mal sandığına devredilmesi gerektiğinden eytam müdürü Hafız Ali Efendi ibn-i İbrahim’in talebiyle mirası yazılıp, semen-i misilleriyle satılıp defter olunur.”⁸⁷⁰

Konuyla ilgili 1899 tarihli bir başka şer’iye sicil defteri belgesinde ise, aslen Halepli olup daha önce Karakurt Değirmeni’nde yerleşik iken vefat eden Corci Abdullah veled-i Şükrü veled-i Atam’ın zahirde bilinen varisi olmadığından böylelerinin bütün terekesi cânib-i beytü’l-mâle aid olduğundan bu makûle varissiz ölenlerin terekelerini ahz-u kabza ve beş sene müddetle eytam sandığında istirbaha, müddet-i mezkûr zarfında varisi zuhurunda yedine redd-ü teslime ve adem-i zuhurunda maliye cetveline idhâle, hazîne-i celîleye irsâl ve îsâle memur olan Denizli Muhasebecisi Hacı İbrahim Edhem Efendi’nin vekîl-i müseccel-i şer’îsi Muhasebe Başkâtibi Sadık Efendi’nin talep ve marifeti ve marifet-i şer’ile tahrîr ve bi’l-müzâyede semen-i misilleriyle feyy-i emîri üzere bey ve furûhat olunan tereke-i müteveffâ-yı merkûm defteridir ki ber-vech-i zikr-u beyân olunur, denmektedir.⁸⁷¹ Görüldüğü üzere, varissiz ölenin mirasına yapılan muamele bütün teferruatı ile anlatılmaktadır.

1902 tarihli bir başka hükümde ise, varissiz ölen bu kişi un ve makarna fabrikasına sahip olup, mirasına başka bir gayrimüslim tarafından el konulmaya çalışılmıştır. Özet olarak; Denizli Evkaf Müdürü Hasan Basri Efendi ibn-i Yusuf, Bidayet Mahkemesi’nde Dava Vekili Hacı Abdullah Efendi ibn-i Hacı Mustafa mahzarında, Karakurt denilen yerde yaşarken daha önce varissiz ölen Corci Abdullah’ın un fabrikası, makarna fabrikası, esbâb, han, hane, misafirhane, üzüm bağı, bahçe, yoncalık vesair müştemilatını Sirolarkani’nin fuzuli ve haksız zapt ve müdahale ettiğinden, Sirolarkani ile bi’l-cümle mahkemelerde davalaşmaya Hacı Abdullah Efendi’ye vekâlet verir.⁸⁷² Burada da, varissiz ölen gayrimüslime ait taşınmazların sorumluluğunu Evkaf Müdürlüğü’nün yürüttüğü görülmektedir.

⁸⁷⁰ *DŞSD*, 681: 85/113. 15 R 1294/29 Nisan 1877.

⁸⁷¹ *DŞSD*, 685: 81/343. 7 B 1317/11 Kasım 1899.

⁸⁷² *DŞSD*, 685: 264/1135. 29 Ca 1320/3 Eylül 1902.

Terekelerde görüldüğü üzere, varissiz ölen kişinin menkul-gayrimenkul varlığının satışı ve elde edilen paranın nakit ihtiyacı olan kişilere belli bir şer'î oran üzerinden faiz ile borç verilmesi işini, eytam müdürleri takip etmektedir.

9.5. Yaşlılık, Hastalık, Bunama ve Cinnete Bağlı Vesâyet

Yaşlılık, hastalık, bunama ve cinnet gibi şahsın tam ehliyet sahibi olmasını engelleyen bir durum ortaya çıkarsa, onun malını korumak veya ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla vasî tayin edilmiştir. Hıristiyan Mahallesi'nden Rum Eleniye bint-i Yani'ye cünun arız olup, aklî muhakemesini kaybeder ve ifakat bulamaz. Bunun üzerine büyük oğlu Pandali'nin vasîlik yapmaya muktedir olduğu kendi milletinden Muhtar Menol, Dülger Anaştaş, Değirmencioğlu Mihalaki ve diğer eşraftan bazı kişilerin ihbarlarıyla sabit olup, annesi iyileşinceye kadar vasî tayin edilir.⁸⁷³ Burada oğlu güvenilir bulunup annesine vasî tayin edilmiştir.

Malını müsrif bir şekilde saçıp-savuran kişilerin daha sonra ortada kalmamaları ve içinde yaşadıkları topluma yük olmamaları için yakınları tarafından tedbiren kendilerine vasî tayin edilmesini talep ettikleri de olmuştur. Ermeni Satun oğlu Hacek hakkında babası ve biraderinin vermiş oldukları istid'a (dilekçe) ve mahalle şehadetnâmesi meâline göre, Hacek sefih ve mübezzir olduğundan annesinden intikal eden bir takım akaratu (gelirleri) müsrifâne günden güne telef etmekte ve kendi umurunu ve hukukunu vikâyeye muktedir olmadığı, kendisi tasarrufât-ı kavliye ve fiiliyede mahcur olduğundan işlerinin yönetimiyle mahkemece takdir olunacak nafaka ve giyim giderlerinin vakt-i zamanıyla edaya vasî tayini talep edilir. Bunun üzerine aynı milletten Zaki oğlu Agop vasî tayin edilip, üç nüshalık bir mürasele hazırlanır. Biri vasîye, diğeri defter-i hakaniye, biri de mahcura ilan etmek üzere tanzim edilip verilir.⁸⁷⁴

Bu örnekte dikkat çeken en önemli husus, vasîliğin baba veya erkek kardeşe değil de başka bir şahsa verilmesidir. Belki de mahcur olan şahsın elindeki mallara kötü niyetle yaklaşılmasının önüne geçilmek istenmiş olabilir. Ancak aradan beş ay geçtikten sonra Hacek iyileşerek salâh-ı hal ve kesb-i sıhhat etmiş, kendi umûr-ı husûsunu idareye ve malını itlâf ve iptizardan vikâyeye muktedir bulunduğunu havi, kendi milleti

⁸⁷³ *DŞSD*, 682: 170/224. 11 Ca 1305/25 Ocak 1888.

⁸⁷⁴ *DŞSD*, 682: 217/24. 1 Ş 1306/2 Nisan 1889.

tarafından verilen şehadetname gereğince, emlak ve akaratına kendisi fiilî ve kavli tasarruf etmesi için vasî tayin edilen Agob'a, Hacek'in mallarından keff-i yed etmesi ve mallarını teslim etmesi için üç kıt'a mürasele tanzim edilir. Biri Hacek'e, biri vasî Agob'a, diğeri de Saray[köy] Kazası mahkeme-i şer'iyesine ilan etmek üzere tanzim edilip verilir.⁸⁷⁵

9.6. Nafaka

Nafaka, insanın hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan ihtiyaçların tamamını içine alır. Bu ihtiyaçlar arasında gıda maddeleri, giyim eşyası, mesken ve mesken için gerekli ev eşyaları, hizmetçi masrafları, küçüklerin bakım giderleri, tedavi ve doktor harcamaları, evlendirmedeki çeyiz masrafları ve ölüm halindeki defin masrafları sayılmıştır.⁸⁷⁶ Denizli şer'iyeye sicillerindeki gayrimüslimlerle ilgili nafaka hükümlerini, yaşlı ana-baba ve çocuklar açısından olmak üzere iki kısımda ele alınabilir. İslâm Hukuku'nda, yaşlı ve ihtiyaç sahibi ana-baba veya dede-ninenin nafakaları çocukları veya torunlarına aittir.⁸⁷⁷ Kur'an'daki, *Rabb'in, ancak O'na ibadet etmenizi ve ebeveyninize ihsanda bulunmanızı emretti.*⁸⁷⁸ âyetine binaen ebeveynin nafakası ne kadar yukarı çıkarsa çıksın çocuklar ve torunlar üzerine vaciptir.⁸⁷⁹ Fakir olan yaşlı kişi, ya bizzat ya da vekili aracılığı ile mahkemeye müracaat eder ve durumunu anlatarak günün şartlarına ve çocuklarının gücüne göre nafaka talep ederlerdi. Bu durumda nafaka istenen kişinin sorumluluktan kaçması söz konusu olamaz. Burada talep eden ve nafakayı ödeyecek olan kişilerin Müslüman olup olmaması önemli değildir. Çünkü bu her şeyden önce insanî bir durumdur. Örneğin, Ermeni Mahallesi'nden Hacı Hacek kızı Hacı Meryem'in vekili olan Dava Vekili Hacı Serkiz Efendi ibn-i Karabet mahkemede, Hacı Meryem'in oğlu Levon veled-i Hacı Asadur'a karşı, müvekkilesinin muammere (yaşlı) ve nâçâre olduğunu, bu nedenle kâr-u kesbe iktidarı olmadığı için muztaribetü'l-ahvâl olmakla, mahkemece oğlu Levon üzerine kadr-i kifâye (yeterli miktar) nafaka farz ve takdir edilmesini vekâleten talep eder. Yapılan inceleme neticesinde vekil Serkiz'in ifadelerinin gerçeği yansıttığının

⁸⁷⁵ *DŞSD*, 682: 249/105. 7 M 1307/3 Eylül 1889.

⁸⁷⁶ Celal Erbay, "Nafaka", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 284.

⁸⁷⁷ Bilmen, *a.g.e.*, c. II, s. 500.

⁸⁷⁸ *İsra*, 17/23.

⁸⁷⁹ Zuhaylî, *a.g.e.*, c. X, s. 120.

anlaşılması üzerine, ilamın yazımından itibaren Hâce Meryem'in nafaka vesair levâzım-ı zarurîyesi için oğlu Levon üzerine aylık sekiz sîm mecîdiye hâkimin rızasıyla farz ve takdir edilir. Eğer bu miktar yetmezse, borçlanmaya ve gerektiğinde Levon üzerine rucûa, Hâce Meryem'e izafetle vekil Serkiz Efendi'ye izin verilir.⁸⁸⁰

Bir sonraki hükümde de yine aynı kadının diğer kocasından dünyaya gelen oğlu Serço b. Serkiz'e karşı, Serço'nun annesini bilâ-nafaka velâ-müşfiki'ş-şer'î terk edip diyâr-ı âher olan Saray[köy] kazasına gittikten sonra hüsn-i nafakadan bir nesne dahi göndermediğini ve annesinin yaşlı ve çaresiz olduğu için kendisinden vekâleten nafaka talep eder. Bunun üzerine Hâce Meryem'e yemin ettirildikten sonra hâkim tarafından aylık dört sîm mecîdiye farz ve takdir edilir.⁸⁸¹ Görüldüğü üzere ikinci çocuğun maddi durumu daha zayıf olduğu için öncekinin yarısı kadar nafaka takdir edilmiştir.

Şer'îye sicillerinde en çok rastlanan nafaka türü, çocuklara yönelik olan nafaka davalarıdır. Anne veya babadan birisinin vefatı halinde genellikle ebeveynlerden hayatta kalan vasî olarak atanır ve çocuğa kalan mirastan vasî aracılığı ile nafaka tayin edilirdi.⁸⁸² Hıristiyan Mahallesi'nden Ermeni Milleti'nden olup, vefat eden Hacı Agop oğlu Semyun'un oğulları Zepron, Agop, Atam ve Artin'in kıbel-i şer'idan mansup vasîleri anneleri Mariya bint-i Hacı Ohanis, mahkemeye gelerek çocukların nafaka ve giyim masraflarına ihtiyaçları olduğunu bu nedenle babalarından kalan mirasın nemâsından (fâizinden) kadr-i ma'rûf meblağ nafaka farz ve takdir edilmesini talep eder. Dört müslümanın şahitliği ile çocukların tamamına aylık 110 kuruş nafaka takdir edilir. Eğer bu rakam yetmezse, borçlanmaya ve çocukların malları nemasına rucûa anneye izin verilir.⁸⁸³ Aradan beş yıl geçtikten sonra yine aynı çocuklarla ilgili olarak anneanneleri Payana bint-i Danyal mahkemeye müracaat ederek vasîleri bulunduğu çocuklar için nafaka talep eder. Bu isteği hâkim tarafından uygun görülerek aylık 110 kuruş mallarının nemalarından harcama izni verilir. Eğer bu rakam yetmezse borçlanmaya ve çocukların mallarının nemalarından almaya da ayrıca izin verilir.⁸⁸⁴ Burada anneye ne olduğu bilinmemektedir. Muhtemelen ya vefat etti veya ikinci bir evlilik yaptı.

⁸⁸⁰ *DŞSD*, 685: 153/709. 21 B 1318/14 Kasım 1900.

⁸⁸¹ *DŞSD*, 685: 153/709. 21 B 1318/14 Kasım 1900.

⁸⁸² Karataş, *a.g.e.*, s. 83.

⁸⁸³ *DŞSD*, 684: 206/413. 1 M 1312/5 Temmuz 1894.

⁸⁸⁴ *DŞSD*, 685: 70/297. 1 Ra 1317/10 Temmuz 1899.

9.7. Hidâne, Çocuğun Bakım ve Terbiyesi

Sözlükte “bir şeyi yanına almak, çocuğu kucağına almak ve beslemek” anlamlarına gelen hidâne,⁸⁸⁵ çocukları ve çocuk hükmünde olan mecnun, bunamış gibi acizleri yetkili olan kimselerin koruma ve terbiye etmeleri, onların yiyeceklerine ve içeceklerine bakmaları, temizliklerini, istirahatlerini temine çalışmaları, onları zararlı şeylerden korumaları için kanun koyucu tarafından belli şahıslara tanınan hak, yetki ve sorumluluktur.⁸⁸⁶ İslâm hukukunda değişik nedenlerle evliliğin sona ermesi veya ana-babadan birinin vefatı durumunda geride kalan bakıma muhtaç küçük çocukların bakım ve gözetim işleriyle kimin ilgileneceği belirlenmiştir. Böyle bir durumda çocuk önce anneye verilir, eğer anne öldüyse veya başkasıyla evlendiyse kimlere verileceği fıkıh kitaplarında sırasıyla belirtilmiştir. Hidâne hakkını elinde bulunduran kişinin evlenmesi durumunda kural olarak, çocuk kendisinden alınarak bir sonraki hidâne hakkı olan şahsa verilir.⁸⁸⁷

Şer’iye sicil defterleri incelendiğinde, gayrimüslimler arasında da hidâne uygulaması yapıldığını gösteren hükümlere rastlanmaktadır. Hristiyan Mahallesi’nden vefat eden Ermeni Timraz oğlu Pağya’nın hanımı Horasima bint-i Ohanis, mahkemede Pağya’nın hayatında iken alacaklı olduğu avukat İsak Efendi ibn-i Korsiyani mahzarında davacı olup, Pağya vefat edinceye kadar eşim olup, bi-hakkı’l-hidâne hicr-i terbiyemde bulunan küçük kızım Angelina ile oğulları Dikran, Tanin ile kızı Kadina ve ben mirasçılarımız. Bu sebeple eşim Pağya’nın hayatta iken İsak Efendi’den alacağı olan 48 kuruşu bi’l-verâse talep ediyorum diyerek davacı olur.⁸⁸⁸ Görüldüğü üzere, hükümde bu bakım ve terbiye işi, “bi-hakkı’l-hidâne” ifadesiyle geçmektedir.

⁸⁸⁵ Ali Bardakoğlu, “Hidâne”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, c. XVII, s. 467.

⁸⁸⁶ Bilmen, *a.g.e.*, c. II, s. 425.

⁸⁸⁷ Karataş, *a.g.e.*, s. 85.

⁸⁸⁸ *DŞSD*, 682: 159/182. 21 Ra 1305/7 Aralık 1887.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN KÜLTÜREL HAYATI, FİKRÎ VE SİYASÎ FAALİYETLERİ

10. KÜLTÜREL HAYAT

10.1. Gayrimüslimlerin Arkeoloji ve Sanat Alanındaki Faaliyetleri

10.1.1. Arkeolojik Çalışmalar

Osmanlı topraklarında oturmak ve dolaşmak hakkına sahip bulunan yabancılar, her çeşit tarihi eserleri kolayca yurt dışına çıkarabilmekteydiler. Abdulaziz döneminde, Osmanlı topraklarındaki eski eserleri (antikaları) araştırmaları ve yurt dışına çıkarmaları eskiye göre daha fazla yapılması üzerine hükümet 1867 yılında *Eski Eserler (Âsâr-ı Atîka) Nizamnâmesi* çıkararak bazı tedbirler almıştır. Artık eski eserler Maarif Nezâreti'nin kontrol ve gözetimi altına alınmıştır. Bireysel olarak Osmanlı topraklarında eski eserleri araştırmak isteyenlere, Maârif Nezâreti'nden izin alma zorunluluğu getirilmiştir. Araştırma ancak, izin verilen yerlerde yapılacak, bulunan eserler yurt dışına çıkarılamayacak, yurt içinde isteyenlere veya hükümete satılabilecekti. Herhangi bir hükümet tarafından, bir araştırmacının lehinde Bâbîâlî'ye eski eser araştırması için bir iltimas istenmesi durumunda ise, konu Vükelâ Heyeti'nde (Bakanlar Kurulu) görüşülerek gerektiğinde özel izin verilecekti.⁸⁸⁹

Denizli civarında ilk arkeolojik çalışmalar Batılılar tarafından yapılmıştır. 1887 yılında Alman Arkeolog Carl Humann, yanında Conrad Zichorius, Walter Judeich ve Franz Winter olduğu halde Hierapolis (Pamukkale)'de ilk arkeolojik çalışmaları gerçekleştirmişlerdir.⁸⁹⁰

Bu ilk çalışmadan üç yıl sonra, Aydın Vilayeti Müze-i Hümâyun memuru Dimosten, 11 Mayıs 1306 (23 Mayıs 1890) tarihinde İstanbul Müze-i Hümâyun

---

⁸⁸⁹ Karal, *a.g.e.*, c.III, s.218-219; Özdemir, *a.g.m.*, s. 604'de bu nizamnâmenin 1906 çıkarıldığını belirtmektedir.

⁸⁹⁰ Burcu Kutlu, *Batı Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Tarih ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007, s. 20. Bu teze aşağıdaki siteden ulaşılmıştır: <http://www.belgeler.com/blg/1a2p/bati-anadolu-daki-arkeolojik-kazilar-1860-1910-archaeological-excavations-in-west-anatolia-1860-1910> (04. 02. 2013)

Müdürlüğü'ne telgraf çekerek, Denizli'ye geldiğini ve dört gün eski eser araştırdığını, mermerden yapılmış parçalar bulduğunu, eski adı Lahozikiya olan Eskihisar adı verilen yerin hafriyatına başlanırsa gayet kıymetdar daha birçok şeylerin bulunacağı yapılan araştırma ve görülen eserlerden çok kuvvetli ümit edildiği, gerek heykel ve gerek yazılı eski eserlerden sayılan taşlar ve tunçlar bulunursa Müze-i Hümâyün'a gönderilmek ve hafriyat için başkaca para talep olunmamak üzere eski eser binalarından dökülmüş ve toprak altında kalmış perakende mermer vesair adi yontulmuş bina ve temel taşlarını satarak elde edilen para ile hafriyata başlamak üzere emrin telgrafla verilmesini talep eder.⁸⁹¹

Yukarıdaki telgraftan anlaşılacağı üzere Denizli'nin ilk yerleşim yeri olan ve günümüzde Eskihisar olarak bilinen Laodikya'da ilk arkeolojik çalışmalar, XIX. yüzyılın sonlarında bir gayrimüslim Osmanlı vatandaşı tarafından başlatılmıştır.

10.1.2. Sanat Alanındaki Faaliyetleri

Şemsioğlu'nun eserinde belirttiğine göre, gayrimüslimler kendi binaları için yalnız kendi ustalarını çalıştırmışlar, Müslüman ustalara iş vermemişler, buna karşılık onların ustalarına da Müslümanlar iş vermemişlerdir. Bundan tek istisna olan kişi, Nakkaş Yuan Usta'dır.⁸⁹² Türkler tarafından kendisine fazlasıyla iş verilen ve bu yüzden geçimi temin edilen Yuan Usta, Fatma Hoca,⁸⁹³ Tabakhane,⁸⁹⁴ Çarşı (Kaleiçi/Arasta),⁸⁹⁵ Topraklık,⁸⁹⁶ Pelitbağ⁸⁹⁷ gibi camilerin içindeki ve dışındaki primitif resimleri, nakış ve suları süslemiştir. Lak jeranyum, Paris yeşili ve moru gibi renkleri minyatürlerde ve çinilerde, halı ve kilimlerde en tatlı uyumlarla yaşatan Türk sanatkarlarının

⁸⁹¹ *BOA*, MF.MKT. 117/82. 1307 L 3/23 Mayıs 1890.

⁸⁹² Bu kişinin Nakkaşçıoğlu Poğan (Yuan) olması muhtemeldir. *DŞSD*, 684: 81/175. 27 R 1311/7 Kasım 1893.

⁸⁹³ Yıkılarak yerine 1952 yılında Yeni Cami inşa edilmiştir.

⁸⁹⁴ Buradaki tabakhane, eski tabakhanedir. Eski tabakhanenin bulunduğu yer ise, uzun yıllar Endüstri Meslek Lisesi olarak hizmet verdikten sonra yıkılıp, yerine günümüzde Denizli Valiliği hizmet binasının yapıldığı arazidir. Bu arazi yıkılan Kız Meslek Lisesi'nden Öğretmenevi'ne kadar uzanırdı. Orhan Şahan; Yeni tabakhane 1935-1940 yılları arasında kurulmuştur. Raşid Taşgümüş (1931) ve Asım Aykıt (1931) ile 19.05.2011 tarihinde Tabakhane Camii'nde yapılan görüşme.

⁸⁹⁵ Caminin kitabesinde Hicrî 1325, Mâlî 1323 (1907/1908) tarihi kazanmıştır.

⁸⁹⁶ Günümüzdeki Topraklık Camii yıkılarak 1972 yılında yeniden yapılmıştır.

⁸⁹⁷ Günümüzdeki Pelitlibağ Camii yıkılarak 2002 yılında yeniden yapılmıştır. Adı geçen camilerden sadece Çarşı Camii yıkılmamıştır. 2004 yılında dökülen süslemeler aslına uygun olarak restore edilmiştir. Sabri Göncüoğlu (1966) ile (2000 yılından beri Kaleiçi Camii imamı olarak görev yapmaktadır.) 11.07.2011 tarihinde Kaleiçi Camii'nde yapılan görüşme.

memleketinde bulunan Yuan'ın bu işlerinde, onların büyük bir renk etkisi görülür. Uzun çalışmaları sonunda gözleri kör olan Yuan, bir Türk olan çırağı Muhittin Ulusoy tarafından yardım ve koruma görmüştür.⁸⁹⁸

Bazı yabancı gayrimüslimlerin Denizli'de birtakım kültürel etkinliklerde ve eğlence hayatında etkin rol aldıkları görülmüştür. Denizli'den Serkiz Gümüşyan adlı Ermeni, kendisinin musiki, temaşa ve tiyatroya kabiliyeti olduğundan muvakkat olarak tesis edilecek bir yerde, sanatını icra edebilmek için 1892 yılında Maârif ve Matbûât-ı Umûmiye Nezâreti'nden imtiyaz talebinde bulunur. Bakanlık da bu durumun vilayetin sorumluluğu altında olduğundan izin verilmesini emreder.⁸⁹⁹

Denizli'de ilk sinema gösterimi, 1912 yılında gayrimüslimler tarafından başlatılmıştır. Nitekim bu yılda, Kayalık'taki Kahveci Abdullah'ın kirasındaki Hadımlıoğulları'na ait bahçeli kahvede ilk gösteri icra edilmiştir. Bir İtalyan, el ile çevirdiği bir makine ile bu filmi oynatmıştır. Filmin konusu ise, at hırsızlığıdır. Halk yatsı namazından sonra içeriye, sekiz metelik ücretle girerdi. Sinema perdesi, duvara gerilmiş, 1,5x2 metrelik bir ak bezden ibarettir. Bu sinema sadece iki gün sürer. Her gece gelen 70-80 kişi, bu icadı merak ve heyecanla seyreder.

İkinci sinema ise, 1915-1916 yılları arasında Delikliçınar'da, sonradan yanan Hacı Muhittin Hanı'nın altındaki Meşveret Kiraathanesi'nde gösterime girmiştir. Bunun sahibi de evvelki gibi bir İtalyan'dır. Her gece 150-200 kadar seyirci gelir. Filmin konusu, damda gezen bir horozun başından geçenlerdir. Giriş bedeli, 60 para olup, fazla ışık için, lokman ruhu (eter) yakılır. Filme ek olarak bir aktüalite film gösterilir. Bundan başka, Napolyon'un Senthelen (Doğrusu Saint Helena olması gerekir.) Adası'na sürülüşü de gösterilir. Filmler gösterilirken seslendirme tekniği olmadığından Türkçe bilgi verilir.⁹⁰⁰

⁸⁹⁸

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 6.

⁸⁹⁹

BOA, MF.MKT. 151/43. 1310 Ra 20/12 Ekim 1892.

⁹⁰⁰

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 37.

10.2. Mesken Kültürü, Tezyinat, Ev Eşyaları, Ev Aksesuarları ve Sivil Mimari

Osmanlı devletinde zimmîler genellikle şehrin kenar semtlerinde, Rum, Ermeni ve Yahudi mahallelerinde gruplar halinde yaşarlardı. Şehirlerde kendi mahallelerinde, kırsal kesimde kendi köylerinde yaşayan zimmîlerin Müslümanlarca kutsal sayılan bazı bölgelerde yerleşmeleri ise fermanlarla yasaklanmıştır. Müslüman mahallelerinde Yahudi veya Hıristiyanların yaşamaları konusunda genel bir yasak olmamasına rağmen uygulamada bu hoş karşılanmamıştır. Bununla ilgili olarak çeşitli belgelerde zimmîlerden Müslüman mahallelerindeki evlerini satmalarının istendiği yazılıdır.⁹⁰¹ Böylece zimmîlerin Müslüman mahallelerinde yerleşerek –özellikle ibadet şekillerinin farklılığı nedeniyle- bir çatışma çıkmasını önlemek amacı güdülmüştür.

İslam Hukuku'nda zimmîlerin evlerinin Müslümanlarınkinden renk ve yükseklik olarak farklı olması gerektiğine dair kuralın Osmanlı Devleti'nde sert bir biçimde uygulanmadığını söylemek yanlış olmaz. Bizzat batılı yazarlardan bazılarının belirttiğine göre, 1570'li yıllarda Selanik ve İstanbul'da oturan Yahudilerin evlerinin bir ihtişam abidesi olup, sadrazam ve vezirlerin evleriyle yarışmaktadır. Ancak yine de dönem dönem bu konuyla ilgili fermanlara rastlamak mümkündür.⁹⁰²

Mal ve mülk sahibi olma haklarına eksiksiz sahip olan gayrimüslimler, devletin kendi mîri toprakları üzerinde halkına verdiği tasarruf haklarından onlar da tıpkı Müslümanlar gibi faydalanmaktaydılar. Hatta şehirlerde ve özellikle İstanbul'daki geniş vakıf mülkleri üzerinde aynen Müslümanlar gibi, gayrimüslimlerin de tasarruf hakları vardı.⁹⁰³ Konu ile ilgili olarak örnek verecek olursak:

Denizli'de Sûk-i Sultânî'de (muhtemelen Kaleiçi Çarşısı) Gedik Ahmet Paşa Vakfı müsakkafatından olup, babalarından miras kalan iki katlı dört odalı bir adet vakıf mağazadaki kira ve mülkiyet anlaşmazlığından dolayı Rum iki kız kardeşten biri olan Kadniko bint-i Hacı Hıristo, kardeşi Anasta bint-i Hacı Hıristo'yu şer'î mahkemede dava eder.⁹⁰⁴

⁹⁰¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 18; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 317.

⁹⁰² Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 327-329; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 19.

⁹⁰³ Akdağ, *a.g.e.*, s. 406; Geniş bilgi için bkz., Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 209-210.

⁹⁰⁴ *DŞSD*, 682: 284/195. 8 Ca 1307/31 Aralık 1889.

Gayrimüslimler, Müslümanlara ait vakıflar üzerine yıllık ücretlerini ödemek koşuluyla mesken inşa edebilmişlerdir. Ermeni Mahallesi'nden Hacı Agop zevcesi Anderina bint-i Ohanis adlı kadın, mahkemede Evkaf Müdürü Hasan Basri Efendi ibn-i Yusuf'un huzurunda, evkâf-ı mazbutadan Cami-i Kebir Vakfı'na ait Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki tahminen 252 arşın miktarı zemini senelik on kuruş icâre-i müeccele tesmiyesiyle kendi malından bina inşa etmek istediğini, bu durumun vakfın menfaatine ve faydasına olduğunu ifade eder. Yapılan keşif ve muayenede senelik 10 kuruşun, ecri misilden fazla olduğu Mollabağ Mahallesi'nden beş Müslümanın şهادetiyle tasdik edilir ve izin verilmesi için Dersaadet'e yazı yazılır.⁹⁰⁵

Müslümanlara ait vakıf mülkler, satış yoluyla Osmanlı topraklarında oturma izni alan yabancı devlet vatandaşlarına da intikal etmiştir. Yani günümüzdeki ifadesiyle yabancılara mütekabiliyet aranmadan arazi satışı yapılmıştır. Denizli'de Dire Bostan adlı mevkide İshak Bey Vakfı müsteğallâtından bir dönüm iki evlek elli yedi arşın murabbaında ve senelik beş kuruş icâre-i müecceleli yeri, Evkaf Müdürü Ahmet Emin Efendi ibn-i el-Hac Mehmet'in huzurunda Yunanistan uyruklu Angelika bint-i Pani, kocası Yunanistan vatandaşı Pamnonda veled-i Zarbon'un, Hacı Bekirlioğlu zevcesinden Mart 1302 (Mart-Nisan 1886) tarihinde satın aldığını ve bu nedenle bu arazi parçası üzerinde hakkı bulunmadığını ifade eder.⁹⁰⁶

Geleneksel Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim cemaatlerin nüfuslarının artmasına bağlı olarak yerleşim alanlarının genişlemesi ve buna paralel olarak da bazı ortak kullanılan bina ve müştemilatının sayıca fazlalaşması ya da ek inşaatlarla büyütülmesi, şehir idarecileri tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu nedenle gayrimüslim cemaatlerin kilise, mektep gibi binalarının onarımı ve mesken yapımı çok sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. Yerleşim yerlerinin darlığı ve sınırlarının sabit tutulması nedeniyle arsa fiyatları sürekli artmıştır. Bu nedenle dar sokaklar, yüksek yapılar ve yer kazanmak için uzatılan balkon ve sundurmalar, bu semtlerin temizliği, su yolu ve lağım gibi tesisler için başlıca problemleri oluşturmuştur.⁹⁰⁷ Şemsioğlu da eserinde Denizli'deki gayrimüslimlerin mahallesini ve evlerin durumunu anlatırken bu konuya değinmekte, "Evler Arnavut kaldırımlı dar sokaklarda, adeta devrilmemek için

⁹⁰⁵ *DŞSD*, 685: 183/757. 19 S 1319/7 Haziran 1901.

⁹⁰⁶ *DŞSD*, 684: 75/161. 10 Ra 1311/21 Eylül 1893.

⁹⁰⁷ Ortaylı, *İdare Tarihi*, s. 323.

birbirlerine omuz vermiş gibidirler. Sokaklar da, birbirlerine tos vururcasına çapraz bir şekildedir.” demektedir.⁹⁰⁸

Gayrimüslimlerden malî gücü yetersiz büyük kitle, yüksek sıkışık binalarda yaşamıştır. Gerekli yapı ve onarım izinleri her zaman Bâbîâli'den alınır, *kadı* adına *hassa mimarları* gerekli denetimi yaparlardı. Ortak kulanıma ait binaların onarımı sırasında ilaveler yapılmaması, hususi meskenlerin inşaatı sırasında da hamam gibi bölümler yaptırılmaması için ilk ve son keşifler hassasiyetle yapılırdı. Bunun sebebi ise, bu semtlerde su sarfiyatının asgariye indirilmesi ve yetersiz olan alt yapı tesislerinin zorlanmaması ve bunun neticesinde bu semtlerin şehircilik (belediye) hizmetleri için aşırı bir yük ve problem oluşturmamasıdır. Gayrimüslimlere yeni hak ve ayrıcalıkların tanınacağını öngören 1855 tarihli Viyana Protokolü'nde yer alan talepler sebebiyle Bâbîâli; özel izin gerektirmeksizin gayrimüslimlerin ibadethânelerini tamir ve sadece Hıristiyanların yaşadığı yerlerde serbestçe yeniden kilise inşa edilebileceğini bildirir. 1859 yılında ilan edilen Islahat Fermanı hükümleri gereği bu tür bir uygulamanın olacağı beklenirken bu gerçekleşmemiştir. Osmanlı topraklarının yapısal özellikleri nazar-ı itibara alındığında gerek şehir yönetimleri ve gerekse devletin genel idarî politikası ile çelişen problemler bir durum ortaya çıkması kaçınılmazdı. Çünkü Tanzimat ve Islahat Fermanı sonrası ortaya çıkan yeni durum, birbirine rakip olan gayrimüslim cemaatler arasında var olan haset, kin ve birbirini çekememezlik gibi duyguları ve tepkileri kışkırttı. Diğer taraftan da Osmanlı yöneticilerinin bu gibi sürtüşme ve çatışmalara asla tahammülü yoktu. Ayrıca ne gayrimüslim cemaatler ne de yetkililer bu konuda eski alışkanlıklarından vazgeçmemişlerdir. Viyana Protokolü'ne rağmen 4 Mart 1856 tarihli bir *Hatt-ı Hümayun*, gayrimüslimlerin inşaatları hakkında gerekli izin, cemaat metropolitleri ve hahambaşılar vasıtasıyla Bâbîâli'den alınmasını emretmektedir. Aşağıda vereceğimiz inşaat izinlerinde görüleceği gibi, bu tarihlerden çok sonra yapılan uygulamalarda eski durumun çok fazla değişmediği, bina yapım ve onarım izni için uzun süren bürokratik formalitenin devam ettirildiği görülmektedir. Harap bir okul (Gayrimüslim Mekteplerin Eğitim Kadrosu İle İnşa ve Tamir İşlemleri konusunda temas edilecek) veya kiliseyi (Gayrimüslimlerin Dinî hayatı konusunda

örnek verilmiştir.) tamir veya yerini değiştirmek için de aynı prosedür takip edilmiştir.⁹⁰⁹

Gayrimüslimler mesken yapacakları zaman bir takım prosedürü takip etmekteydiler. Rum Mahallesi'nden eski mahkeme azası Yazıcıoğlu Haralambos b. Vasil, tasarrufunda bulunan iki dönüm bir evlek arazi-i emiriyeden olan tapulu tarlası üzerine bir ev yapmak ister. 168 ziralık araziye 750 kuruş kıymet takdir edilir. Dilekçesi Denizli mutasarrıflığı tarafından Aydın valiliğine havale edilir. Aydın valiliği de Defter-i Hâkânî Nezâreti'ne havale eder. Defter-i Hâkânî Nezâreti de bir tezkere ile Sadâret'e gönderir.⁹¹⁰ Senelik 30 pâre öşür takdir edilerek ev yapımında mahzur olmadığının mahallî idare tarafından belirtilmesi üzerine, adı geçen evin hiçbir zaman yasak bir işde kullanılmayacağına dair elinden alınacak Mukavelat Muharrirliği'nden tasdikli senet ile istemiş olduğu ruhsatın verilmesi için Şûrâ-yı Devlet Mâlîye Dâiresi'nin uygun görüşüne yapılacak evin krokisi (**EK: 25**) eklenerek Sadâret'e havale edilir. Sâdâret'in arzı üzerine çıkarılan irâde-i seniyye ile ev yapmasına izin verilir.⁹¹¹

1908 yılında Kosti oğlu Çiçekçi Antaş'ın, Denizli'nin Saraylar Mahallesi'ndeki yarım dönüm bahçesine ev inşasına izin verilmesi için Aydın valiliğinden Dâhiliye Nezâreti'ne dilekçe gönderilir.⁹¹² Dâhiliye Nezâreti'nden Defter-i Hâkânî Nezâreti'ne gönderilen tezkerede, arazinin arâzi-i emiriye'den olup, İstasyon Caddesi'nde bulunduğu, eski ölçü ile 600 zira yeni ölçü ile 340 zira genişliğinde olduğu açıklanır. Ev plan olarak, bir çatı altında yekdiğerine bitişik vaziyette, fevkani üç oda, bir mutfak ve bir abdesthaneden ibarettir. Arsa 4.000 kuruş kıymetinde olup, binde otuz pâre hesabıyla yıllık üç kuruş öşür mukâta-i zemin tahsil olunmaktadır. Ev yapılacak yerin, eski eser, enkazı mahvolmuş cami ve kabristan yeri olmadığı da ayrıca belirtilir.⁹¹³ Defter-i Hâkânî Nezâreti'nden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen tezkere, Mülkiye Dâiresi'nde okunur ve adı geçen evin daha sonra asla yasak bir işte kullanılmayacağına dair Mukavelat Muharrirliği tarafından tasdikli elinden senet alınması bildirilir. Şûrâ-yı Devletçe verilen izin, Sadâret'in arzı üzerine padişahın irâde-i seniyyesi ile tasdik edilince, gereğinin yapılması için Defter-i Hâkânî Nezâreti'ne tebliği, tezkere ve krokisi

⁹⁰⁹ Ortaylı, *İdare Tarihi*, s. 323-324.

⁹¹⁰ *BOA*, ŞD. 1416/17. 1320 Ca 18/23 Ağustos 1902.

⁹¹¹ *BOA*, İ.DFE. 13/1320 C-08. 1320 C 20/24 Eylül 1902.

⁹¹² *BOA*, DH.MKT. 2614/86. 1326 S 28/1 Nisan 1908.

⁹¹³ *BOA*, DH.MKT. 1286/6. 1326 B 30/28 Ağustos 1908.

ile bir kıt'a sened-i hakânî sureti ekte takdim edilir.⁹¹⁴ Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen 29 kuruşluk mazbata harcının geri gönderilmesi üzerine, Aydın valiliği tarafından yürütülen yazışma neticesinde 30 kuruş olarak tekrar Şûrâ-yı Devlet'e havale edilir.⁹¹⁵ Görüldüğü üzere buradaki izin süreci bir yıldan fazla sürmüştür.

1909 yılında Rum Mahallesi'nden Haralambos, Koğalık denilen yerde tapusuyla mutasarrıf olduğu araziye bina yapmak için müsaade ister. İzin talebi Aydın Vilayeti İdare Meclisi tarafından Dâhiliye Mektûbî Kalemî'ne gönderilir. Oradan da Sadâret'e havale edilen tezkerede, ev yapılacak yerin kıymet-i hakikiyesinin 1000 kuruş olduğu ve öşür bedelinin 30 pâre olarak takdir edildiği belirtilmiştir.⁹¹⁶ Daha sonra Şûrâ-yı Devlet'ten Aydın valiliğine gönderilen tahriratta, yirmi kuruş Hicaz Demiryolu îânesi ve on kuruş pul parası alınması gerektiği bildirilir. Ayrıca Aydın valiliğinden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen cevabi yazıda, düzenlenecek mazbata için otuz kuruş ruhsat harcı tahsil edilip posta ile Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne gönderildiği bildirilir.⁹¹⁷ 5 Safer 1328 (16 Şubat 1910) tarihinde irâde-i seniyye çıkararak inşaat izni tamamlanmış olur. Ancak bu izinde evin oturduğu alanın 112 zira olduğu belirtilmektedir. İrâde-i seniyye'nin çıkmasından sonra gereğinin yapılması için Aydın valiliğine, tebliğinin Dâhiliye Nezâreti'ne havalesi ve Defter-i Hâkânî Nezâreti'ne de malumat verilmesi hususunda Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâiresi'nce yapılacak evin krokisi eklenerek bir mazbata düzenlenir.⁹¹⁸ Sadâret Tahrirat Kalemî'nden Dâhiliye, Defter-i Hâkânî ve Mâlîye Nezâretlerine gönderilen tezkere ile gereğinin yapılması emredilir.⁹¹⁹ Bunlara ilaveten Sadâret'ten ve Dâhiliye Nezâretin'den Aydın valiliğine ayrı ayrı gönderilen tezkere ile gereğinin yapılması emredilir. Bu şekilde Defter-i Hâkânî Nezâreti'nin iş'ârı ve Şûrâ-yı Devlet kararıyla verilen izin padişah irâdesiyle neticelenmiş, daha sonra da gereğinin yapılması için ilgililere tebliğ edilmiştir.⁹²⁰

Başka bir inşaat izni de yine bir yıldan biraz fazla süre içinde bitmiştir. İstavri oğlu Menol'un Rum Mahallesi civarında tapulu olarak tasarrufunda bulunan sebze bahçesinin bir kısmına mesken inşa etmek istediğine dair Denizli mutasarrıflığı aracılığı

⁹¹⁴ *BOA*, İ.DFE. 23/1327 S 03. 1327 S 01/22 Şubat 1909.

⁹¹⁵ *BOA*, ŞD.MLK. 1436/10. 1327 B 27/14 Ağustos 1909.

⁹¹⁶ *BOA*, DH.MUİ. 3-2/33. 1327 Ş 20/6 Eylül 1909.

⁹¹⁷ *BOA*, ŞD.MLK. 1436/17. 1328 M 28/9 Şubat 1910.

⁹¹⁸ *BOA*, İ.ML.. 86/1328 S 08. 1328 S 05/16 Şubat 1910.

⁹¹⁹ *BOA*, BEO 3705/277819. 1328 S 8/19 Şubat 1910.

⁹²⁰ *BOA*, DH.MUİ. 68-1/14. 1328 S 11/22 Şubat 1910.

ile Aydın valiliğine dilekçe verir. Bu dilekçe, Aydın vilayet idare meclisinde görüşüldükten sonra bir mahzur olmaması üzerine düzenlenen bir mazbata ve ekleri ile Dâhiliye Mektûbî Kalemi'ne gönderilir. Oradan da Sadâret'e yazılan tezkere ile takdim edilir ve Şûrâ-yı Devlet'te incelenmesi talep edilir.⁹²¹ Şûrâ-yı Devlet'te konu görüşüldükten sonra Defter-i Hâkânî Nezâreti'nden görüş istenir. Ayrıca Şûrâ-yı Devlet'ten Aydın valiliğine gönderilen tezkerede, Hicaz demiryolu îanesi için yirmi kuruş, düzenlenecek mazbata için de 10 kuruşun acil olarak gönderilmesi istenir.⁹²² Aydın valiliğinden, Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen cevapta, Denizli mutasarrıflığının yazısına dayanarak gerekli ödemelerin yapıldığı bildirilir.⁹²³ Dâhiliye Nezâreti, Sadârete gönderdiği tahriratta, Aydın valiliğinden gönderilen evrakların ve eklerinin gereğinin yapılması için Şûrâ-yı Devlet'e takdim edilmesi arz edilir. 2.000 kuruş değerindeki bu bahçe, arâzi-i emiriyyeden olup, etrafında ve civarında Müslüman kabirleri, câmi-i şerifler, başka arâzi-i emiriyyeler ve vakfiyeler bulunmamaktadır.⁹²⁴ Defter-i Hâkânî Nezâreti Encümenliği tarafından hazırlanan tezkere, Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâiresi'nde okunur. Bu tezkereye göre bir dönüm miktarındaki bahçenin, dini müesseselerden birine münasebeti olmadığı ve üzerine de ev yapmada mahzur olmadığı, o günkü kıymetine göre yıllık bir kuruş yirmi pâre oşür takdir edildiği, yapılacak evin daha sonra asla yasak bir işte kullanılmayacağı mahallî idare tarafından teminat altına alınacağı ve bir dönüm üzerine 180 zira ev yapılmasına izin verilmesi ifade edilir. Bunun üzerine Şûrâ-yı Devlet'çe, irâde-i seniyye ile gerekli izin verildiği takdirde ifası için Defter-i Hâkânî ve Aydın vilayetine, bilgi için de Dâhiliye Nezâreti'ne havalesi, tezkere ve krokisi eklenerek karar verilir.⁹²⁵ Irâde-i seniyye alındıktan sonra, gereğinin yapılması için Sadâret'ten Defter-i Hâkânî Nezâreti ve Aydın valiliğine tebligat, bilgi için Mâliye Nezâreti'ne, icrâsı için de Dâhiliye Nezâreti'ne buyruldu ile emredilir.⁹²⁶

Yukarıdaki belgelerde gördüğümüz gibi, gayrimüslimler yeni bir bina yapmak istediklerinde aşağıdaki süreç takip edilmektedir:

⁹²¹ *BOA*, DH.MKT. 2768/81. 1327 S 23/16 Mart 1909.

⁹²² *BOA*, ŞD.MLK. 1434/11. 1327 Ca 9/29 Mayıs 1909.

⁹²³ *BOA*, ŞD. 1435/18. 1327 Ca 27/16 Haziran 1909.

⁹²⁴ *BOA*, ŞD. 72/1. 1327 B 3/21 Temmuz 1909.

⁹²⁵ *BOA*, BEO 3607/270506. 1327 B 11/29 Temmuz 1909.

⁹²⁶ *BOA*, DH.MKT. 2892/29. 1327 B 18/5 Ağustos 1909.

1. Mülk sahibi tarafından mutasarrıflığa dilekçe verilmekte ve Liva İdare Meclisi'nde durumu görüşülmektedir. Dilekçenin kabul edilip bir üst makama havale edilebilmesi için şu hususlar göz önüne alınmaktadır:

a. Dini müesseselerden birine münasebetinin olmaması.

b. Üzerine ev/bina yapmaya mahzur olmaması.

c. Yapılacak evin/binanın daha sonra asla yasak bir işte kullanmayacağına dair elinden Mukavelat Muharrirliği'nden (noter) tasdikli senet alınması ve bunun mahallî idare tarafından teminat altına alınması.

d. Etrafında ve civarında Müslüman kabirleri, câmi-i şerifler (enkazı mahvolmuş dahi olsa), başka arâzi-i emiriyeler, vakfiyeler ve eski eser bulunmaması.

e. Evin büyüklüğünün arsa ile uyumlu olması.

2. Mutasarrıflığın uygun görüşü, evin/binanın krokisi ile Aydın Vilayeti'ne havale edilir.

3. Aydın Vilayet İdare Meclisi'nde uygun görülen dilekçe Dâhiliye Nezreti'ne havale edilir.

4. Dâhiliye Nezâreti'nden Sadâret'e tezkere ile havale edilir.

5. Sadâret, Şûrâ-yı Devlet'ten incelenmesini talep eder.

6. Şûrâ-yı Devlet'te konu görüşüldükten sonra Defter-i Hâkânî Nezâreti'nden görüş istenir.

7. Defter-i Hâkânî Nezâreti, arazinin kıymetinin ve ona bağlı olarak öşür bedelinin takdir edilip-edilmediğini kontrol etmektedir. Ayrıca Hicaz Demiryolu îanesi, pul parası ve düzenlenecek mazbata için ruhsat harcı talep edilmektedir.

8. Defter-i Hâkânî Nezâreti Encümenliği tarafından hazırlanan tezkere, Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâiresi'nde okunur.

9. Şûrâ-yı Devletçe verilen izin, Sadâret'in arzı ile padişaha takdim edilir.

10. İrâde-i seniyye alındıktan sonra Sadâret, gereğinin yapılması için Defter-i Hâkânî Nezâreti ve Aydın valiliğine tebligatta bulunmakta, ayrıca bilgi için Mâliye Nezâreti'ne, icrâsı için de Dâhiliye Nezâreti'ne buyruldu ile emredilmektedir.

O dönemde, Denizli’de Rum Mahallesi’ndeki (aynı zamanda Ermeni Mahallesi) evlerin ekserisi, Sakız⁹²⁷ ve değişik mimarî tarzdadır. Evlerin dış yüzleri, çividi mavisi⁹²⁸, ateşi sarı⁹²⁹ ve sebya⁹³⁰ renkleriyle badanalıdır. Evler Arnavut kaldırımli dar sokaklarda, adeta devrilmemek için birbirlerine omuz vermiş gibidirler. Sokaklar da, birbirlerine tos vururcasına çapraz bir şekildedir.⁹³¹ Bu gün İstiklal Mahallesi’nin krokisi (**EK: 20**) ve gayrimüslimlerden kalan az sayıdaki ev incelenecek olursa, durum daha iyi anlaşılır olacaktır.

Bazı zengin gayrimüslimlerin evlerinin bahçelerinde çiçek tarhları⁹³², mermer kaplama antre ve ocaklar, renkli kameriyeler,⁹³³ gümüş kaplamalı ve altın varaklı çerçeveler, ceviz işlemeli somaki mermerli⁹³⁴ konsollar, boy boy kristal aynalar ve müzeyyen avizeler vardır.⁹³⁵ Bu evler Müslümanların evlerinden daha iyi durumda olduğundan Atatürk 1934 yılında Denizli’ye geldiğinde Belediye olarak kullanılan bina, Rum Kosti’nin evine küçük bir tadilat yapılarak belediyeye çevrilmiş olan binadır.⁹³⁶ Hatta Atatürk Denizli’de kaldığı süre içerisinde ikâmetgâhına ayrılan ve günümüzde Etnoğrafya Müzesi olarak kullanılan bina da, bölgenin en büyük un fabrikası sahibi Yunan vatandaşı Simon Pandozoplu’nun yazıhanesidir.

Gayrimüslimlerin ev mimarisi konusunda çok detaylı olmamakla birlikte, şer’iye sicil defterlerindeki hükümlerden ve diğer arşiv kaynaklarından bilgi elde edinebilmektedir. Bununla ilgili bilgiler, bir tablo halinde aşağıdaki gibi gösterilebilir:

---

⁹²⁷ Sakız evi, özellikle Ege Bölgesi sahil şeridinde veya yakınında rastlanan, özgün ve geleneksel mimari niteliklere sahip bir ev türü için kullanılan terimdir. Gömme giriş kapıları, yalın ve dar ön cephe, ikinci katta küçük bir balkon veya cumba, dikey doğrultuda uzanan alan, Sakız evlerinin belirleyici özellikleridir.

⁹²⁸ Koyu mavi.

⁹²⁹ Koyu sarı.

⁹³⁰ Mürekkep balığından alınan koyu siyah boya.

⁹³¹ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 1.

⁹³² Bahçelerde çiçek dikmeye ayrılmış yer.

⁹³³ Çardak.

⁹³⁴ Kızıl veya yeşil renkte, damarlı ve çok sert bir mermer çeşidi.

⁹³⁵ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 8.

⁹³⁶ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 234.

64. Gayrimüslimlerde Mesken Kültürü ve Ev Müştemilatı

Defter- Gazete	Hüküm- Aded No	Ev Sahibi	1. Kat Oda	2. Kat Oda	Müştemilat	Tarih
681	172/290	Rum	2 oda, mutfak		1 mağaza, 1 dükkân, 100 arşın avlu, mutfak için duvar dibinde fırın ve kazan ocağı	13 C 1296/4 Haziran 1879
	181/314- 315	Rum	2 oda (arsa terbian 500 zira)		X	27 R 1298/29 Mart 1881
	219/400	Rum	3 oda (arsa terbian 300 zira)		Ahır	9 R 1298/11 Mart 1881
	244/459	Ermeni	1 oda	2 oda	Sofa, 56 zira avlu	23 R 1299/14 Mart 1882
682	6/24	Ermeni	13 oda		Bir miktar avlu	13 C 1301/10 Nisan 1884
683	71/269	Ermeni	1 oda	3 oda	Mutfak, ahır ve bir miktar avlu	5 R 1308/18 Kasım 1890
	119/462	Ermeni	2 kat, toplam 7 oda		X	16 Za 1308/23 Haziran 1891
	160/629	Rum	2 oda		Mutfak, meyhane, mağaza ve iki dönüm avlu	23 Ra 1309/27 Ekim 1891
684	39/91	Rum	1 oda	3 oda	Mutfak, ahır, mağaza ve bir miktar avlu	20 C 1310/9 Ocak 1893
	75/161	Yunan	7 oda	5 oda	Ahır	10 Ra 1311/21Eylül 1893
	81/175	Rum	1 oda	1 oda	Bir miktar avlu	27 R 1311/7 Kasım 1893
	264/98	Rum	1 oda	1 oda	X	9 B 1312/6 Ocak 1895
	286/153	Rum	4 oda		X	10 N 1312/7 Mart 1895
	360/324	Ermeni	3 oda	1 oda	Mutfak, ahır ve bir miktar avlu	1 Ca 1313/20 Ekim 1895
685	67/286	Rum	2 kat, toplam 5 oda		Bir miktar avlu	11 Ra 1317/20 Temmuz 1899
	131/596	Rum	2 oda			19 S 1317/29 Haziran 1899
	116/506	Rum	2 kat, toplam 10 oda		Bir miktar avlu	23 M 1318/ 23 Mayıs 1900
BOA		Rum	2 kat, toplam 3 oda		Mutfak, abdesthane	1326 B 30/28 Ağustos 1908 ⁹³⁷
Âhenk	7015	Ermeni	4 oda		Mutfak, ahır ve bir miktar bahçe	30 Ca 1337/3 Mart 1919

Yukarıda kısaca özellikleri verilen gayrimüslim evlerinde ortaya çıkan ortak noktaların şunlar olduğu söylenebilir: Evlerin geneli iki katlıdır, mutfaklar alt kattadır, evlerin etrafında bir miktar avlusu ve abdesthane (tuvalet), vardır, avlunun bir köşesinde fırın ve kazanlar için ocak yapılmıştır. Ulaşım ya da başka amaçlar için beslenen

⁹³⁷

BOA, DH.MKT. 1286/6. 1326 B 30/28 Ağustos 1908.

hayvanlara ait ahır vardır. Bazı evlerde de, evin bitişiğinde mağaza, dükkân ve meyhane bulunabilmektedir.

İncelediğimiz dönem itibariyle gayrimüslimlere ait on adet tereke dökümünden (miras taksimi ve mirasa bağlı her türlü alacak davası ile ilgili hüküm sayısı otuz sekiz adet olmakla birlikte, ölenin bıraktığı terekenin tümünün teker teker yazıldığı hüküm sayısı sadece on adettir) sekiz adedinde aşağıdaki ev eşyalarını kullandıkları tespit edilmiştir:

Minder, yastık, çul, harar, çuval, nühas (bakır) tencere, eldiğanı, bakır çanak, kahve takımı, gaz şişesi, seccade, tahta sandık,⁹³⁸ halı seccade, halı heybe, kilim seccade, basma yorgan, çanak, kapak, deri sandık, şamdan, saç ayağı, maden kaşık, nargüle, beyaz şişe,⁹³⁹ tabak, hamam taşı, su bakracı, kahve ibriği, kevgir, kazan, bakır tencere, bakır matara, sini, kilim, ev hırdavatı,⁹⁴⁰ yün döşek, mahliç çitle, yün minder, deve yünlü kilim, yağ bakracı, tencere, süt dığanı, buhurdanlık, sarı tepsi, süzgeç, kahve cezvesi, leğen, ibrik, kahve değirmeni, kahve darası, kadayıf tepsisi,⁹⁴¹ alaca top, basma perde, çitari endaze, kutni endaze, alaca, gök boğasi, urgan,⁹⁴² basma yüzlü döşek, basma yüzlü yorgan, çarşaf, kazan, sahan, terazi ve kıyye,⁹⁴³ hamur leğeni, kapaklı sahan, yağ bakracı, yumurta tavası, sadır minderi, pekmez leğeni, bakır mangal, leğen,⁹⁴⁴ posta pulu, damga pulu, Söke sabunu, sağ tuz, beyaz ve siyah un, hasırlı şişe, hasırlı turşu şişesi, varil, ceviz tahta sandık, üzüm küfesi, türlü demir, taş dibek, çinko bakraç, binlik şişe, demir karyola, küp, gaz yağı sandığı, mih, fanus, teneke kutu, Çanakkale bardağı, ipekli çarşaf, kürek, bohça, Kadıköy (Buldan) sarığı, yatak çarşafı, havlu, makad çarşafı, peşkir, makad örtüsü, yapağı, sındı, sarı mahliç, renkli kilim, bal mumu, çömlek, kelpeden, bardak, pudra, Kerem kitabı, sarı su taşı, beyaz karalı iplik, yerli iplik, sürahi, kâse tabak, pudra şişesi, şekerlik kâsesi, fincan, sabunluk, teneke yağdanlık, ot yastık, perger, kapaklı kâse, çelek, şam fener, çanta, karyola minderi, rakı takımı, kahve fincanı, tel kâse, terazi, camlı tahta dolap, tuzluk, yağ tavası, billur, göveç, bamya kurusu, kulplu fincan, köhne lamba, şişe, masa, sargı, basma yorgan, yazlık çarşaf, mahliç dolu döşek, mahliç dolu minder, makad yüzü, makad minderi, fanus, kıl

⁹³⁸ *DŞSD*, 681: 99/142. 1 B 1294/12 Temmuz 1877.

⁹³⁹ *DŞSD*, 681: 85/113. 15 R 1294/29 Nisan 1877.

⁹⁴⁰ *DŞSD*, 681: 110/148b. 27 B 1294/7 Ağustos 1877.

⁹⁴¹ *DŞSD*, 682: 236/75. 7 Za 1306/5 Temmuz 1889.

⁹⁴² *DŞSD*, 683: 7/28. 21 C 1307/12 Şubat 1890.

⁹⁴³ *DŞSD*, 683: 52/194. 11 M 1308/27 Ağustos 1890.

⁹⁴⁴ *DŞSD*, 684: 207/414. 1 N 1311/8 Mart 1894.

çul, basma, asma saat, ayna, yüz yastığı, rakı bardağı, bez parçası, çömlek, göveç, toprak tencere, perdelik şilte parçası, beyaz parçası, beyaz yastık yüzü, basma pencere perdesi, peşkir, tarhana, patlıcan kurusu, nişasta, alaca parçası, tahta masa, kantar, gazyağı sandığı, Frenk kilimi, tahta iskemle, tahta sofra ve örtüsü, fırça, tabla, kahve el değirmeni, tel dolap, ağaç kürek, cam fener, masa, iskemle, perger, şemsiye, dürbün, müdevver saat, demir kara sandık, Düstur, Mecelle, Mir'ât-ı Mecelle, kantar, Katolik kitabı, ot minder, urgan, hasırlı şişe, nardenk dolu binlik şişe, su terazisi, lamba, konyak şişesi, havan ve el, hararet derecesi, kahve tavası, kepçe, şarap dolu binli şişe, bıçak, mumlu kiprit, fener, zımpara, fırça, kapaklı şişe, kuplu tepsi, terazi ve dirhem, mikras, yemek kâse tabak, kavanoz, demir kalem, kâğıt deste, vişne şurubu dolu şişe, hokka, bardak, diş fırçası, kepçe, şamdan, teneke çay ibriği, demir mangal, mum, tunç kapak, mih, yemek dolabı, yeşil sandık, karyola minderi, bakır tabak, kadayıf tepsisi, teneke lamba, yağ bakır, teneke musluk, toprak tencere, süzgeç, kevgir, oturak, ızgara, bez parçası, Hint ipliği, mualece şişesi, hırdavat, zımpara kağıdı, sünger, peşkir, elek, fanus, bakır mangal, kırmızı ve gök boya çuval, elbise askısı, açma lamba, endaze, teneke, tasvir, sandalye, iskemle, hokka, süpürge, cetvel tahtası, oturak, basma parçası, çivi, ağaç kürek, deve yünü, kaneviçe çuval, hasır, tuzak, palamurt, masa örtüsü, bakır tencere kapağı, toprak çanak, bileği taşı, gaz yağı sandığı, tahta masa, taban dilmesi, çam kabuğu, muşamma, kırmızı boya, saman çuvalı, tahta bileği, istavroz, halı eğer heybesi, kazan, bakır tepsi, yerli basma yorgan, siyah basma yüzlü yorgan, adi sandalye, yemek masası, örtü, tel dolap, makad kilim parçası, Dazkırı kilimi, Tavas çulu, ayaklık, alaca yüzlü yün dolu döşek, mahliç yastık, tahta masa ve dolap, karyola, mahliç dolu makad minderi, maden kepçe, süzgeç, teneke, sepet, satır, tepsi, ot karyola minderi, ot makad minderi, basma makad örtüsü, pencere perdesi, ot yastık, yün dolu minder, karyola örtüsü, beyaz makad örtüsü, yastık yüzü, alaca makad örtüsü, çan, bakır tepsi, kâse tabak, kevgir, ayaklık, kuplu şişe, satır, fanus, leğen ve ibrik, bıçak, kaşık, yağ tavası, çukur kâse, sürahi, teneke mangal, kavanoz göveç, karyola tahtası, sefer taşı, teneke süzgeç, tokuç, ağaç havan, kulplu kâse, tuzluk, şekerlik kâse, teneke kutu, çaydanlık, varil, sepet, gaz, asma lamba, kömür.⁹⁴⁵

Yukarıdaki eşyaların adlarını belirtirken, sağır, vasat, kebir v.s. eşyanın ebadını ifade eden kelimeleri kullanmadığımız gibi, köhne, mücedded v.b. yenilik ve eskiliğini

⁹⁴⁵

DŞSD, 685: 81/343. 7 B 1317/11 Kasım 1899.

ifade eden ibareleri de kullanmadık. Ayrıca her terekede olan ev eşyalarını da tekrardan kaçındık. O dönemde gayrimüslimlerin ev hayatında kullandıkları eşyalara genel bir değerlendirme yapacak olursak, çoğunluğu itibariyle günümüzde kullandığımız eşyalarla benzerlik arz etmektedir. Bu terekelerin bazısında Müslümanlara ait dinî bir obje olan seccadenin bulunması dikkat çekmektedir.

10.3. Kadınlarda Giyim-Kuşam ve Kıyafet Kültürü

İslâmiyet'in ilk dönemlerinde gayrimüslimlerle Müslümanların kıyafetlerinin farklı olmasını zorunlu kılan bir düzenleme olmayıp, bu konudaki uygulamalar daha sonraki İslam devletleri zamanında yerleşmiştir. Şerif Mardin'e göre bunun nedeni, Osmanlı Devlet yöneticilerinin "herkesin kendi yerini bilmesine" verdikleri önem ve gösterdikleri özendir.⁹⁴⁶ Bernard Lewis ise, İslâm'ın ilk dönemlerinde güvenlik amacıyla böyle bir uygulamanın içine girilmiş ancak, daha sonraki dönemlerde zimmîleri küçültme ve aşağılama amacı buna eklenmiştir, demektedir.⁹⁴⁷ Tarihi süreç içerisinde zimmîlerin kıyafetleri açısından Osmanlı toplumunda İslam Hukuku'na uygun olarak çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Çeşitli zimmî topluluklar farklı renkte elbise giyip başlık takarlardı. Müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi idi. İstanbul kadıları tarafından, zimmîlerin bazı kumaş ve kürklerden elbise giymeleri, sarık sarmaları çeşitli fermanlarla yasaklanmıştı.⁹⁴⁸

Zimmîler hamamlarda farklı havlu alırlar, takunya da giymezlerdi. Bazı fermanlarla kanuna uygun kıyafetlerle dolaşan zimmîlerin kıyafetlerine karışılması da yasaklanmıştı. Ancak zimmî din adamlarının seyahat sırasında tehlikeli bölgelerden geçerken kıyafet değiştirmelerine ve silah taşımalarına izin verilmişti. Böylece zimmîlerin, kendini korumalarını gerektiren durumlarda Müslümanlara has haklardan yararlanmaları sağlanmıştır. 1874'te İstanbul'u gezen bir İtalyan seyyah, muhtelif milletlerin elbiselerinin birbirine karıştığını, Rum ve Ermeni kadınlarının göz kamaştıran giysilerle dolaştıklarını yazmaktadır.⁹⁴⁹

⁹⁴⁶

Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 342.

⁹⁴⁷

Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 343.

⁹⁴⁸

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 19; Özkaya, *a.g.e.*, s. 155.

⁹⁴⁹

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 20.

Şemsioğlu eserinde gayrimüslim kadınların güvül, bürüncük tabir edilen ipek gelin ve güveyi iç çamaşırları işlediklerini, sofrta takımları ile yün kuşak dokuduklarını ve dantel ördüklerini belirtir. Ayrıca tozluk ve mintanlara siyah şeritlerle süsler yaptıklarını, üçeteklere, silahbastılara, gelin bohçalarına sırma ile işleme yaptıklarını ifade eder. Ancak motiflerinin ve süs çeşitlerinin millî olmayan desenler olduğunu da ayrıca belirtir.⁹⁵⁰

Denizli'deki gayrimüslim kadınların günlük hayatta giydikleri kıyafetler hakkında en net bilgiler, şer'îye sicil defterlerinde kaydedilmiş muhalefatlarında ortaya çıkmaktadır. Buna göre: Ferace, hırka, alaca entari, kuşak,⁹⁵¹ çuha şalvar, şal, elvan Frenk yazması, elvan mücessem, yazma, iplik şal, boyama değirmi, iplik peştamal, fes, alaca, çarık, gök boğasi, püskül, çitari endaze, kutni endaze, endaze⁹⁵² giymektedirler. Görüldüğü üzere o dönemde gayrimüslim kadınların günlük hayatta kullandıkları kıyafetler, aynı dönemde Müslüman Türk kadınlarının kıyafetlerinden pek farklı değildir.

4. Erkeklerde Giyim-Kuşam, Kıyafet Kültürü ve Kullandıkları Diğer Eşyalar

Gayrimüslimlerin kıyafetleri konusunda Osmanlı tarihi boyunca zaman zaman çeşitli kısıtlamalar getirilmiş olmakla birlikte, çeşitli tarihçilerin ve seyyahların hatırat türü eserlerinde bu yasağın özellikle XIX. yüzyılda gevşediğini görüyoruz. Örneğin İngiliz tarihçi David Urquhart (1805-1877), Tanzimat'tan önce 1832 yılında Osmanlı Devleti'ni gezdikten sonra, gayrimüslimlerin de artık Müslümanlar gibi kavuk giyebildiklerini anlatır.⁹⁵³ Şemsioğlu da eserinde, gayrimüslim erkeklerin, Müslümanlar gibi fes giydiklerini belirtir.⁹⁵⁴

Denizli'de yaşayan gayrimüslim erkeklerin kıyafetleri konusunda en doğru bilgi yine şer'îye sicillerindeki terekelerde görülmektedir. Mevcut tereke bilgilerine göre, o

⁹⁵⁰ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 4.

⁹⁵¹ *DŞSD*, 681: 110/148b. 27 B 1294/7 Ağustos 1877.

⁹⁵² *DŞSD*, 683: 7/28. 21 C 1307/12 Şubat 1890.

⁹⁵³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 41.

⁹⁵⁴ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 7.

dönemde Denizli’de yaşayan gayrimüslim erkekler aşağıdaki kıyafetleri giymenin yanı sıra, günlük hayatta bazı eşyaları kullanmaktaydılar. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

Gömlek, yelek,⁹⁵⁵ kundura, nargile,⁹⁵⁶ duhan tablası,⁹⁵⁷ altın kuşak,⁹⁵⁸ Şam hırka, Kadıköy (Buldan) sarığı, kuşak, mavi ve beyaz mendil, ipekli gömlek, akçe ve saat kesesi, çorap, eldiven, yelek, setre, palto, tömek, sigara tablası, tunç tameki kutusu, çanta, papuç, sigara kâsesi, nargile markucu, nargile seri, ayna, saat, duhan kutusu, beyaz gömlek, tabla, saat kabı, çizme, beyaz takım elbise, şemsiye, iskarpin, gömlek, keten gömlek, pamuk çorap, baston, şalvar, gümüşlü nargile, fanila gömlek, sigara ağızlığı, gözlük, fildişi tarak, nargile şişesi, gül suyu şişesi, sigara tablası, diş fırçası, gümüş sigara ağızlığı, akçe çantası, mavi gözlük, entari, pantolon, ceviz nargile seri, dürbün, enfiye kutusu, sigara tablası, duhan tablası, gümüş istavroz, Halebkâri nargile, baston, nargile şişesi⁹⁵⁹

---

⁹⁵⁵ *DŞSD*, 681: 35/54. 21 C 1293/14 Temmuz 1876.

⁹⁵⁶ *DŞSD*, 681: 85/113. 15 R 1294/29 Nisan 1877.

⁹⁵⁷ *DŞSD*, 682: 236/75. 7 Za 1306/5 Temmuz 1889.

⁹⁵⁸ *DŞSD*, 684: 207/414. 1 N 1311/8 Mart 1894.

⁹⁵⁹ *DŞSD*, 685: 81/343. 7 B 1317/11 Kasım 1899.

11. EĞİTİM HAYATI

Gayrimüsimler Osmanlı egemenliğinde yüzyıllarca değişik alanlarda kendilerine tanınan ayrıcalıklara uygun olarak kendi dinî kuruluşları, hastaneleri ve darülacezeleri yanında okullarını da kurmuşlar ve eğitimlerini dinî kuruluşlarına bağlı olarak, kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdir.⁹⁶⁰ Osmanlı Devleti uzun süre Müslüman olmayan cemaatlerin içişlerine karışmaktan uzak durmuş ve eğitim meselelerine de el atmamıştır. Bu siyaset devlet kuvvetli olduğu dönemlerde sürdürülmüş, ancak azınlık ve yabancı okulların, azınlıklar arasında isyan hareketlerini teşvik ettiği anlaşıldıktan sonra bu politika terk edilmiştir.⁹⁶¹

Gayrimüslim cemaatler Tanzimat'tan önce ve sonra açtıkları okullarda eğitimlerini serbestçe yaptılar. Tanzimat'tan itibaren gayrimüslimlere bazı Türk okullarında eğitim yapma imkânı tanındı. İlk olarak 1827 yılında açılan Tıbbiye Mektebi gayrimüslimlere kapılarını açtı. Gerçi Osmanlı Devleti ilk tıp okulunu açmadan önce Kasımpaşa'da Rumların, Kuruçeşme'de Ermenilerin hekim yetiştiren okulları vardı.⁹⁶² Bu çocukların Müslümanlarla aynı sınıfta okuyup, aynı yatakhane ve yemekleri paylaşmalarının uygun olup olmayacağı konusu liva meclisinde görüşülmüş ve bunların ayrı koğuş ve dersanelere yerleştirilmesi uygun bulunmuştu. Ancak Yahudiler çocuklarını, özel yemek pişirilmesi şartıyla yollamışlardı.⁹⁶³

21 Temmuz 1846 tarihinde alınan bir kararla İstanbul'da bir Dârülfünun açılmasına ve bu kuruma dili, dini ne olursa olsun bütün Osmanlı tebası gençlerin kabul edilmesine karar verilir.⁹⁶⁴ Hükümet öğretmen yetiştirmek için 16 Mart 1848 yılında⁹⁶⁵ İstanbul'da üç şubeli bir Dârü'l-Muallimîn kurulmasına karar verir. Bunun bir şubesinde de gayrimüslim rüşdiye okulları için kız ve erkek öğretmenler yetiştirilecekti. Bu nizamnâmeğe göre, cemaatler yine özel okullar açabilecekti. Maârif meclisinin umûmi heyetinde cemaatlerin de birer ruhanî reisi bulunacaktı. Ayrıca her vilayet merkezinde kurulacak maârif meclislerinde biri Müslim diğeri gayrimüslim iki muavin ve yine bir Müslim ve bir gayrimüslim iki müfettiş bulunacaktı. Öğretmenlerin devletin

⁹⁶⁰

Kaya, *a.g.e.*, s. 73.

⁹⁶¹

Süleyman Büyükkarcı, *Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Yabancı Okullar*, Mikro Dizgi, **Konya** 1996, s. 30.

⁹⁶²

Kaya, *a.g.e.*, s. 74.

⁹⁶³

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 158.

⁹⁶⁴

Kaya, *a.g.e.*, s. 74.

⁹⁶⁵

http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/160/esme.htm (16.01.2013)

açacağı öğretmen okullarında yetiştirileceğine dair olan maddeyi gayrimüslim cemaatler çok eleştirdiler. Cemaatler bu nizamnâmede yer alan gayrimüslim çocukları okutacak öğretmenlerin yetiştirilmesi konusunu kendi işlerine karışma olarak nitelendirdiler. Bu yasaya kadar Müslim ve gayrimüslim okullar ayrıydı. Sadece yüksek okullarda az sayıda gayrimüslim vardı. Bu tarihten itibaren devlet, gayrimüslimlerin de diledikleri okullara gidebilmeleri için her türlü kolaylığı gösterecekti.⁹⁶⁶

1856 Islahat Fermanı ile de gerekli şartları sahip gayrimüslimlere, askeri okullar dâhil tüm okullara girme hakkı tanındı.⁹⁶⁷ Ayrıca bu fermanla her cemaatin kendi kültür ve diline uygun okul açabileceği, ama tüm okulların ders programları ile öğretmenlerinin Meclis-i Maârif'in denetimine tabi tutulacağı belirtilmişti. Bu ferdandan sonra gayrimüslimler, Batılı devletlerin desteğiyle çok sayıda özel okul kurdular. Ermeni ve Rumlardan farklı olarak Yahudi milleti de “Alyans İsrailit” adı ile birçok okul açmaya başlamıştır.⁹⁶⁸

Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra çıkarılan 5 Muharrem 1273 (5 Eylül 1856) tarihli tezkirede idâdî mektepleri ile Harbiye, Bahriye ve Hendesehâne-i Berr-i Hümâyün için onar nefer gayrimüslim alınmasına ilişkin Meclis-i Tanzimat kararının padişaha sunulduğu yazılıydı. Bu irâde Avrupa'da memnuniyetle karşılanırken dâhilde de cemaat liderlerinin teşekkür mektupları göndermelerine vesile olmuştu. Bu irâde üzerine, 1857 yılında Paris'te açılan Mekteb-i Osmaniye'ye 1863'ten itibaren gayrimüslim öğrenciler de kabul edilmeye başlanmıştır. 1867'de Galatasaray Lisesi'nin kuruluş amacı, görevi, burs ve eğitim ücretleri ile ilgili olarak çıkartılan fermanın üç dilde Türkçe, Rumca ve Ermenice neşredilmesi de bu okulun Müslim-gayrimüslim herkese açık olduğunu gösteriyordu. 1868'de açılan liseye, o yıl 147 Müslüman, 48 Ermeni Gregoryen, 36 Rum Ortodoks, 34 Bulgar, 23 Katolik ve 19 Ermeni Katolik öğrenci kaydolmuştur. Ancak Papa, bu okulun laik nitelikli programını beğenmeyerek şark Katoliklerinin bu okulda eğitim görmelerini yasakladı.⁹⁶⁹

Tanzimat ve Islahat Fermanları ile açılmasına izin verilen gayrimüslim ve misyoner okulları, ileriki dönemlerde Osmanlı toplum yapısını alt üst etmiştir. Gayrimüslimlerin çocuklarının okutulup yetiştirilmesi için en yoğun okullaşmanın

⁹⁶⁶ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 159-162.

⁹⁶⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 158.

⁹⁶⁸ Kaya, *a.g.e.*, s. 95-96.

⁹⁶⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 159-161.

olduğu 1870-1890 yılları arasında açılan 707 okula karşı,⁹⁷⁰ modern Türk okullarının sayısı son derece azdır. Osmanlı coğrafyasında okullaşma oranı ancak binde üç oranına ulaşır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle II. Abdulhamid devrinde açılan rüşdiye mekteplerinin sayısı peyderpey zaman içersinde 619'a ulaşır, ancak bu da ihtiyaca yeterli gelmekten çok uzaktır. Açılan iptidâiyelerle birlikte 1905 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde okul sayısı 7.313'e ulaşır. II. Abdulhamid dönemindeki bu hızlı gelişmeye rağmen Türk halkının %90'ı okuma yazma bilmekten mahrumdur. Dış düşmanların oyuncağı haline gelen gayrimüslim ve misyoner okullarında yetişen insanlar, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında en büyük rolü oynadılar.⁹⁷¹

Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz eden Avrupa semayesinin doğrudan aracılık işlevini üstlenecek grupları yetiştirmek, imparatorluğun giderek karmaşıklaşan ve kurumsallaşan dış ilişkilerini yürütecek kadroları oluşturmak ve Osmanlı liman kentlerinde bulunan çok sayıda yabancıların organizasyonunu sağlamak amacı güden yabancı okulların asıl gelişmesini XIX. yüzyılın ikinci yarısında göstermesi rastlantı değildir.⁹⁷²

Gayrimüslimlere ait okullar, kendi tarih ve kültürlerinin öğretildikleri, bağımsızlık fikirlerinin aşılandığı, millî bağımsızlıkları uğrunda yabancı devletlerin siyâsetlerine alet oldukları müesseseler haline gelmişlerdir.⁹⁷³ Misyoner okulları da gayrimüslim okulları ile beraber milliyetçilik fikrinin yayılmasında önemli rol oynadılar.⁹⁷⁴ Bu konuda Robert Koleji aşılamayacak bir rekora sahip olmuştur. Yunan, Ermeni, Keldani, Maruni, vb. gayrimüslimleri bilinçlendirmiş ve yönetmiştir. Hatta Bulgarları devlet haline de bu kolej getirmiştir.⁹⁷⁵ Amerikan misyonerleri okul yanında dispanser ve hastane açarak sağlık hizmetlerini de birlikte götürmek gibi bir politika izleyerek halk arasında sempati kazanarak taraftar toplama ve tutunma çarelerine

970

Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 117. Bu okulları açan devletler ve okul sayıları şu şekildedir:

Fransız Okulları : 72 İngiliz Okulları : 83 Amerikan Okulları : 465

Avusturya Okulları : 7 Alman Okulları : 7 İtalyan Okulları : 24

Rus Okulları (Beyrut'ta) : 44 İran Okulları : 2 Yunan Okulları (İzmir'de): 3

971

Mehmet Saray, "Millî Mücadele'ye Başlarken Arayış İçinde Olanlar", *Millî Mücadele de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu, 24-26 Haziran 1992*, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 09, Denizli 2010, s. 9.

972

Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları", *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. V, s. 340.

973

Kaya, *a.g.e.*, s. 74.

974

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 11.

975

Necmettin Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. V, s. 329.

başvurdular ve bu siyasetlerinde başarılı oldular.⁹⁷⁶ Özellikle Rum okulları, İstanbul'un fethinden önceye uzanan bir kinin doğurduğu amaçla çalışmıştır. Bu okullar, papazlar eliyle Türk düşmanlarının yetiştirildiği ihanet yuvaları olmuştur.⁹⁷⁷

1876 Anayasasının 15. ve 16. maddelerinde her Osmanlı vatandaşının özel veya genel eğitim hakkına değiniliyordu. Böylece özel eğitim serbestisi ve cemaatlerin eski imtiyazlarının korunacağı da belirtilmiştir. Ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra Osmanlı-Rus Savaşının çıkması ve Bulgar-Rum asker ve subaylarının ihanetleri, askerî okulların gayrimüslimlere tekrar kapatılmasına yol açtı. Diğer okullara devam hakları ise ellerinden alınmadı.⁹⁷⁸

II. Abdulhamit döneminde gayrimüslimlere ait mekteplerde okuyan öğrencilere Türkçe öğretilmesi için bir irâde çıkarılır. Bu irâde üzerine Papaz, muhtar ve dört azadan oluşan Denizli'deki Rum cemaati önderleri bir iyi niyet göstergesi olarak, Aydın Vilayeti Maârif-i Umûmiye Müdüriyeti aracılığı ile Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nden okullarındaki çocuklarına Türkçe dersi (lisân-ı azbû'l-beyân-ı Osmânî) verecek bir öğretmen talebinde bulunurlar. Ancak bu talepleri, bu konudaki padişah iradesinin Rumeli vilayetlerindeki gayrimüslim mektepleri ile Anadolu'daki altı vilayeti (Vilâyet-i sitte) kapsadığı için kabul edilmez.⁹⁷⁹

1908'den sonra Maârif Nezâreti, gayrimüslim okullarını denetleme ve programlarını, öğretmen seçimlerini düzenleme, Türkçe eğitimini mecbur kılma gibi bazı girişimlerde bulunduysa da, cemaat şefleri dini imtiyazlarını öne sürerek buna yanaşmadılar. Onlara göre eğitim de dini ayrıcalıklarının bir parçasıydı.⁹⁸⁰

Gayrimüslimler eğitim alanında en küçük bir müdahaleyi dahi kabul etmiyor, buna karşılık eşitlik ilkesinden bu alanda da yararlanmayı doğal buluyorlardı. Nitekim Bâbüâlî'nin Avrupa'ya tahsil için gönderilecek gayrimüslim öğrencileri patrikhanelere sormadan seçmesi bile sonradan tenkit konusu yapılmıştı.

Hükümet Balkanlardaki gayrimüslimler arasındaki huzursuzlukları önlemek amacıyla 3 Temmuz 1910'da *Rumeli'de kâin münazi[e]ünfih kilise ve mektepler*

⁹⁷⁶ Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler*, s. 75.

⁹⁷⁷ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 64.

⁹⁷⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 163.

⁹⁷⁹ *BOA*, MF.MKT. 335/5. 1314 R 16/24 Eylül 1896.

⁹⁸⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 164; Kaya, *a.g.e.*, s. 75

hakkında kanun adlı yasayı çıkarttı. Bu kanunun 3. maddesinde, bu gibi kurumlar yapılmasına hükümet tarafından para yardımı yapılacağı belirtilir. Bu kanun gerçekten çok ilginçtir. Zira ilk kez bir İslâm devleti, kanunla gayrimüslimler için yapılacak kilise ve okullar için para yardımında bulunmayı taahhüt etmiştir.⁹⁸¹ Patrikhane, kendisine bağlı olan bir kısım kilise ve diğer kurumları elinden çıkararak bu kanuna şiddetle karşı çıkması üzerine hükümet de karşı adım olarak, patrikhanenin bu konuyu görüşmek üzere Milli Meclisi'nin toplanmasını yasakladı.

Rum milletvekilleri, okullar hakkında hükümete Ağustos 1910'da verdikleri bir dilekçede, cemaat okullarını bitirenlerin mevki ve şehâdetnâmelerinin (diploma) belirsiz olduğundan ve patrikhaneye danışılmadan bu okullara müdahale edilmesinden yakınıyorlardı. Yine bu dilekçede orduya ilişkin bazı şikâyetlere de yer verilmişti. Örneğin, orduda yalnız Müslüman askerlerin ihtiyaçları düşünülmüştü. İmam vardı, ama papaz yoktu. Hıristiyanlardan subay yetiştirilmiyordu. Hiç Hıristiyan vali yoktu. Mahkemelerde Hıristiyanlar ikinci derecede görev alıyorlardı.⁹⁸²

Patrikhane, Adliye ve Mezâhip Nezâreti'ne yazdığı bir takrirle, cemaat idâdîlerinden mezun olanların, devlet okullarından mezun olanlar gibi aynı şartlarla diğer okullara sınavsız kabul edilmelerini talep etti. Ancak bu konuda hazırlanan lâyiha, itirazlar üzerine 4 yıl mecliste bekletildikten sonra hükümet, özel okullara ait kısmı metinden çıkartarak 1328 (1912) yılında tekrar Meclis-i Meb'ûsân Maârif Encümeni'ne sundu. Ancak Balkan Savaşı'nın başlaması nedeniyle meclis dağıtıldığı için, bu lâyiha üzerinde görüşme yapılamadı. Bir yıl sonra, 23 Eylül 1329 (6 Ekim 1913) tarihinde *Tedrisât-ı İptidâiye Kânûn-u Muvakkatı* adıyla geçici kanun olarak çıkartıldı. Bu kanunla, öğretmenlerin seçim, tayin ve şehâdetnâme ve ehliyetnâmelerine ilişkin bazı kayıtlar kondu.⁹⁸³

981

Esasında okullara yapılan yardım bir ilk değildir. II. Mahmut, nüfus oranlarına göre İstanbul'daki okullara para yardımı yapmıştır. Örneğin:

Ehl-i İslam okullarına : 50.000 kuruş

Rum okullarına : 20.000 kuruş

Ermeni okullarına : 7.500 kuruş

Yahudi okullarına : 7.500 kuruş

Katolik okullarına : 5.000 kuruş.

İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı*

Okullar, Kültür Bakanlığı Yayınları/1202, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1990, s. 80.

982

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 167.

983

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 169.

Özel okullar ise, I. Dünya Savaşı başladıktan bir yıl sonra, 1915’de çıkarılan bir yönetmelikle düzenlenerek bu okullarda hükümet denetimi kabul edildi. *Mekâtib-i Husûsiye Talimatnâmesi*’nde, cemaatlerin, ancak kendi mahalle ya da köylerinde okul açabilecekleri, Türkçe dışında bir dille eğitim yapan okullarda Türkçe, Türk Tarih ve Coğrafyası’nın Türk öğretmenlerce, Türkçe olarak okutulacağı, bu okulların devlet denetiminde oldukları yazılıydı. Ayrıca cemaat şefleri ve ilgili memurların, devlet yetkilileri tarafından talep edildiğinde, bu okullarla ilgili her türlü resmi bilgiyi verecekleri zorunlu hale getirildi. Böylece devlet ilk kez cemaat okullarında denetim imkânına kavuşmuş oldu. Ancak Sevr Antlaşması ile bu talimatnâme yürürlükten kalktı ve Rum okulları sorunu nihai olarak Lozan’da çözüme kavuştu.⁹⁸⁴

Denizli’deki gayrimüslimlerin eğitim kurumları ile ilgili bilgilere en başta Aydın Vilâyet Salnâmeleri olmak üzere, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Salnâmeleri ve Osmanlı Devlet Salnâmeleri’nden ulaşılabilmektedir. Gayrimüslimlerin okullarıyla ilgili ilk bilgi 1308 H (1890/1891) tarihli salnâmede geçmektedir. Bu salnâmede okulların eğitim seviyeleri belirtilmemiştir. Bu salnâmeye göre, Denizli merkezde Müslümanlara ait 3 iptidâiye⁹⁸⁵ mektebine karşılık 1 Rum ve 1 Ermeni mektebi vardır. Denizli merkez kazaya bağlı köy ve kasabalarda 19 mektep bulunmakta olup, Denizli’ye bağlı köy ve nahiyelerde ise 17 İslam mektebine karşılık 1 Rum mektebi vardır. Rum mektebinin bulunduğu yerleşim yeri, muhtemelen Honaz Nahiyesi’dir. Çünkü o tarihte Denizli merkeze bağlı yerleşim yerlerinden sadece Honaz’da Rum nüfus mevcuttur. Ancak bu okul, kilise içersinde eğitim-öğretim faaliyetinde bulunmaktadır.⁹⁸⁶ Kazalardan da sadece Sarayköy merkez ve bağlı yerleşim yerlerinde 7 İslâm mektebine karşılık 1 Rum mektebi vardır.⁹⁸⁷ Yine Sarayköy kaza merkezinde, Müslümanlara ait 1 iptidâiye mektebi vardır.⁹⁸⁸

Cumhuriyet’in kuruluşuna tanıklık eden Tarih Öğretmeni Tarhan Toker, eserinde gayrimüslimlerin okulları ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: Denizli’de gayrimüslimlerin sancak merkezinde, Sarayköy, Çal ve Acıpayam’da Rum ilkokulları

⁹⁸⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 169; Ayrıca bkz., Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, s. 207-226.

⁹⁸⁵ *SVA*, 13. Def’a, Tertip eden, Cemiyet-i Resmîye azâsından İbrahim Cavid, Vilâyet Matbaası, İzmir 1307 M (1891/1892), c. I, s. 168.

⁹⁸⁶ Han, *a.g.t.*, s. 8.

⁹⁸⁷ *SVA*, 13. Def’a, Tertip eden, Cemiyet-i Resmîye azâsından İbrahim Cavid, Vilâyet Matbaası, İzmir 1307 M (1891/1892), c. II, s. 454.

⁹⁸⁸ *SVA*, 13. Def’a, Tertip eden, Cemiyet-i Resmîye azâsından İbrahim Cavid, Vilâyet Matbaası, İzmir 1307 M (1891/1892), c. I, s. 170.

ve yine sancak merkezinde Ermeni ilkokulu bulunmaktadır. Müslümanlara ait kız okulları yokken Rumlara ait kız ilkokulu eğitim vermektedir. Okullardaki toplam 470 öğrencinin 200'den fazlasını Rum ve Ermeni öğrenciler oluşturmaktadır.⁹⁸⁹

Kaynakta bu şekilde belirtilmekle beraber, Çal ve Acıpayam'da Rumlara ait okul varlığı ile ilgili salnâmelerde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, mevcut Aydın Vilâyet Salnâmeleri 1326 H (1908-1909), Maarif Salnâmeleri de 1321 H (1903-1904) yılında bitmektedir. Kaynaktaki bilgiler, bu okulların daha sonraki yıllarda açıldığını göstermektedir. Bu düşüncüyü destekleyen bilgi 1326 M (1910-1911) tarihli Osmanlı Devlet Salnâmesi'nde geçmektedir. Bu salnâmeye göre Denizli merkez ve kazalarda Rumlara ait 17 erkek, 11 kız ve 35 karışık toplam 63 iptidâye mektebinin yanı sıra 1 adet de karışık rüşdiye bulunmaktadır. Ermenilere ait ise 3 rüşdiye bulunmaktadır.⁹⁹⁰ Rüşdiye mektepleri, iptidâye mekteplerinin devamı olmasından dolayı ya sehven yazılmadı ya da Ermeni çocukları iptidâye eğitimlerini Rumlara ait okullarda aldılar. Ancak diğer taraftan Denizli'deki Rum ve Ermeni nüfusu göz önüne alacak olursak Ermenilere ait 3 rüşdiye mektebi ile Rumlara ait 63 iptidâye mektebine ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Salnâmeler incelendiğinde gayrimüslim nüfus hiç olmamasına rağmen bazı yerleşim yerlerinde eğitim alanında idarecilik yaptıkları görülmektedir. Örneğin, Rum Vasil Efendi, Buldan Maârif Meclisi'nde bir dönem başkanlık yapmıştır.⁹⁹¹

Az da olsa mahalli basında, gayrimüslimlerin eğitim hayatındaki rolleri ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Sarayköy'de eğitim kalitesini artırmak için alınacak tedbirler kapsamında Kaymakam Naci Bey'in başkanlığında 1908 yılında; Redif Taburu Binbaşısı İlhami, Müftü Mehmet Nuri, eşraftan Hafız Hüseyin ve Mülazım Hüsnü, Belediye doktoru İstefan ve tüccardan Filip Antopulos Efendiler'den müteşekkil bir Maârif Komisyonu oluşturulur.⁹⁹²

⁹⁸⁹

Toker, *a.g.e.*, s. 22.

⁹⁹⁰

SDA, 65. Sene, Selanik Matbaası, Dersâdet 1326 M (1910-1911), s. 348.

⁹⁹¹

SVA, 6. Def'a, Aydın Vilâyet Matbaası, İzmir 1301 H (1883-1884), s. 210.

⁹⁹²

Âhenk Gazetesi, Aded: 3741, 19 Te 1324/31 Ekim 1908, s. 3.

11.1. İptidâiye Mektepleri

II. Mahmut döneminde bir fermanla ilköğretim mecburi hale getirilmiştir.⁹⁹³ *Mekteb-i Sıbyan, Muallimhâne, Mektephâne, Mahalle Mektebi* olarak adlandırılan bu okullar, eğitim-öğretimin birinci kademesini oluşturmakta olup, üç yıl süreli ve mecburiydi. Okuma-yazma, hesap ile din bilgisi ve diğer bilgiler verilmekteydi.⁹⁹⁴ Sıbyan mekteplerinin ıslahı için ilk teşebbüs Tanzimat öncesi 1824 yılında Padişah II. Mahmut'un yayınlamış olduğu bir fermanla başlamıştır. Bu fermanla herkesin çocuğunu sıbyan mekteplerine gönderilmesi emredilmiş ve İstanbul'daki Sıbyan mekteplerine her çocuğun gitmesi zorunlu tutulmuştur.⁹⁹⁵

Tanzimat'tan sonra ıslahat ve yenilenme döneminde devlet tarafından klasik dönemin eğitim ve öğretim kurumlarına da ya yeniden şekil verildi veya yeni müesseseler açıldı. Yeniden düzenlemeye gidilen eğitim-öğretim kurumlarından birisi de iptidâiye mektepleridir. Tanzimat döneminde müdahale edilmeyen sıbyan mektepleri, 1279 H (1862/1863) tarihinde iptidâiye mekteplerine dönüştürülmeye başlanır.⁹⁹⁶ Bu amaçla İstanbul'daki mevcut 360 sıbyan mektebinden 36'sı iptidâiye mektebine dönüştürülerek yeni usulde eğitim-öğretime başlar. I. Meşrutiyet öncesi 1288 H (1871/1872) tarihinde sıbyan mekteplerinde başlatılan ıslahat genişleyerek devam eder. Ancak klasik dönemin eğitim müessesesi olan sıbyan mektepleri tamamen ortadan kalkmayarak bir taraftan sıbyan mektepleri kendi içersinde ıslahata ve düzenlemeye tabi tutulurken diğer taraftan da yeni eğitim müessesesi olan iptidâiye programları geliştirilmeye devam edilir.⁹⁹⁷

II. Abdulhamid döneminde bir kısım eğitimcilerin yazdıkları kitaplarla “usûl-i cedîd” hareketi gelişme göstermeye başlar ve yeni açılan ilkokullar için *mekteb-i iptidâiye, iptidâî mektebi* ve *usûl-i cedîde mektebi* kavramları kullanılmaya başlar. Bu mektepler Maârif Nezâreti'ne bağlı olup, Evkâf Nezâreti'ne bağlı olan ve eski

⁹⁹³ Karal, *a.g.e.*, c. I, s. 159.

⁹⁹⁴ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 62.

⁹⁹⁵ Emin Yolalıcı, XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, c. V, s. 285.

⁹⁹⁶ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 68'de bu konu ile ilgili olarak; 1863 yılında Tanzimatçıların eskiye dokunmadan yenisini yapmak siyasetine uygun olarak sıbyan mektepleri seviyesinde iptidâî adıyla yeni okullar açma fikrini ortaya attıklarını ancak bu fikrin 1872 yılında açılan “*iptidâî nümune mektebi*” ile uygulamaya geçtiğini belirtmektedir.

⁹⁹⁷ Cahit Baltacı, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XI, s. 455.

konumlarını koruyan okullara ise *sıbyan mektepleri* veya *usûl-i atîka mektepleri* denilmiştir. İptidâiye mektepleri için 1892’de çıkarılan talimatta, eğitim-öğretimin dört yıl olduğu yazılsa da, ders çizelgesinde yalnızca üç sınıfın dersleri yer almakta ve belgede sürekli olarak üç sınıftan söz edilmiştir. Bu sebepten dört sınıf ifadesinin dikkatsizlik neticesinde hata ile yazıldığı ve bu okulların üç sınıf olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹⁸ Denizli’deki ilk erkek iptidâiye mektebi 1298 H (1880-1881) yılında eğitim-öğretime açılmış, ondan sonra da kazalarda yaygınlaşmaya başlamıştır.⁹⁹⁹ Sarayköy Erkek İptidâiye mektebi ise, Denizli’den dört yıl önce 1294 H (1877-1878) senesinde açılmıştır.¹⁰⁰⁰

Denizli’de ilk kız iptidâiye mektebi ise, 1315 H (1897/1898) yılında eğitim-öğretime açılmıştır.¹⁰⁰¹ Bazı kaynaklarda Rumlara ait Çal’da 50, Acıpayam’da ise 20 öğrencilik birer adet iptidâiye mektebenin varlığından bahsedilmekte ise de, salnâmelerde ve arşiv belgelerinde bunu doğrulayacak bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁰⁰²

11.2. Rüşdiye Mektepleri

Günümüzdeki ortaokulların karşılığı olarak kabul edebileceğimiz bu müesseseler, sıbyan mekteplerinin programlarının takviyesiyle meydana gelmiştir. İlk defa II. Mahmut döneminde 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839) tarihinde açılmıştır. İlk açıldıklarında sıbyan mekteplerinin üstünde *sınıf-ı sâni* okullarının açılmasına karar verilmişken daha sonra adlarının *Rüşdiye* olması kararlaştırılmış ve bu okulların yönetimi için *Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti* kurulmuştur.¹⁰⁰³ Bu okullara rüşdiye adı, *sınıf-ı sâni* adını beğenmeyen II. Mahmut tarafından verilmiştir.¹⁰⁰⁴ 1833 yılında açılan *Mekteb-i Maârif-i Adlî* ile 1839 yılında açılan *Ulûm-ı Edebiye* adlı okullar, rüşdiye

⁹⁹⁸ Akyüz, *a.g.e.*, s.251; Ancak Baltacı bu konuda, 1891 tarihinde şehirlerdeki iptidâilerin 3 yıl, köylerdekilerin ise 4 yıl eğitim verdiğini belirtmektedir. Bkz., *a.g.m.*, s. 455.

⁹⁹⁹ *SNMU*, Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, Dersaâdet 1318 H (1900-1901), s. 1160-1161.

¹⁰⁰⁰ *SNMU*, Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, Dersaâdet 1318 H (1900-1901), s. 1160-1161.

¹⁰⁰¹ Aydın, *a.g.b.*, s. 463.

¹⁰⁰² *Yurt Ansiklopedisi*, c. III, s. 2140.

¹⁰⁰³ Bkz., Baltacı, *a.g.m.*, s. 455; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988’e)*, 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1989, s. 183’te, bu okulların 1846’da Mekâtib-i Umûmiye Nâzırlığı kurulduktan sonra açıldığı belirtilmektedir.

¹⁰⁰⁴ Kodaman, *a.g.e.*, s. 92; Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XV, s. 44.

derecesinde ilk örnekler olmakla birlikte bu okullar, daha ziyade devletin memur ihtiyacını karşılamaya yönelik açılan ilk mülkî okullardır.¹⁰⁰⁵

Bu mekteplere rüşdiye denmesinin amacı, talebelerin burada reşit yaşa gelinceye kadar eğitim-öğretim görecekları ve aldıkları eğitim-öğretim ile belli bir olgunluk seviyesi kazanacakları içindir. Sıbyan mektebini bitirenler rüşdiyelere imtihanla alınmışlardır. İlk erkek rüşdiyesinin açılmasından yirmi yıl sonra 1858 yılında İstanbul'da bir kız rüşdiyesi açıldı.¹⁰⁰⁶

İlk açıldıklarında eğitim-öğretim süresi 4 yıl olan rüşdiyeler, 21 Mart 1850 tarihinde Dâru'l-Maârif'in açılmasıyla önce 6 yıla çıkarılmış iken 1863 yılında 5 yıla, daha sonra da 1869 tarihinde 4 yıla indirilmiştir. Tarihî süreç içerisinde rüşdiyeler; erkek, kız, karışık, askerî ve özel rüşdiyeler şeklinde çeşitlenmiş ve bütün Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşmıştır. Bu okulların programları, türlerine göre farklılıklar göstermiştir. Genel olarak ise, hem bir üst eğitim kurumuna, hem de mesleğe yönelik olarak programlar uygulandığı görülür. 1869 tarihine kadar rüşdiyelere sadece Müslüman çocukları kabul edilirken, bu tarihten sonra gayrimüslim öğrenciler de alınmaya başlanmıştır.¹⁰⁰⁷ Bu okullar günümüzdeki 4+4+4 şeklindeki eğitim sisteminin ikinci dört yılına benzer bir durum arz etmektedir.

Hükümet eğitim sorununu halletmek ve eğitim sistemini bir bütün olarak yeniden düzenlemek amacıyla 1869'da çıkarttığı Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile gayrimüslimlerin eğitim kurumlarına ve devlet okullarına gitmeleri konusuna da açıklık getirdi. Bu nizamnâme ile Osmanlı eğitim sistemi, Fransız eğitim sistemi örnek alınarak üç kademeli olarak yapılandırılmıştır. Ayrıca bu nizamnâmede Müslim ve gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüşdiye okullarının açılması öngörüldü. Buna göre, gayrimüslim çocuklar ilkokul tahsillerini kendilerine ait okullarda ya da kendileri için açılacak rüşdiye okullarında yapabileceklerdi. Buralardaki dersler maarifçe denetlenecek, din dersleri ruhanî reislerce verilecekti. Her 500 haneli kasabada Müslim

¹⁰⁰⁵ Yolalıcı, *a.g.m.*, s. 286.

¹⁰⁰⁶ Karal, *a.g.e.*, c. II, s. 172. ancak aynı müellif eserinin III. Cildinin 201. sayfasında, ilk kız rüşdiyesinin 1861 yılında açıldığını ifade etmektedir. Akyüz, *a.g.e.*, s. 183'te, ilk kız rüşdiyesinin 1859'da İstanbul'da Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi adıyla açıldığını, bu okula Sultanahmet Kız Rüşdiyesi de dendiğini belirtir. Ayrıca yine aynı müellif, sıbyan mekteplerini bitirip şehâdetnâme (diploma) alan talebelerin rüşdiyelere sınavsız kabul edildiklerini ifade eder.

¹⁰⁰⁷ Baltacı, *a.g.m.*, s. 455; Ancak Karal, *a.g.e.*, c. II, s. 172'de, eğitim-öğretimin başlangıçta iki yıl olarak belirlendiğini ifade etmektedir.

ve gayrimüslim için ayrı birer rüşdiye mektebi açılacaktı. Bunları bitiren Müslim ve gayrimüslimler birlikte 1.000 haneden fazla nüfuslu kazalarda açılacak idâdilerde okutulacaklardı. Her vilayet merkezinde açılacak sultaniye mekteplerine de Müslim ve gayrimüslim çocuklar birlikte gideceklerdi.¹⁰⁰⁸

Denizli’de ilk rüşdiye mektebi 1288 H (1871-1872) yılında 25 öğrenci ve bir muallim-i sâni ile eğitim-öğretime başlar.¹⁰⁰⁹ Mektebin ilk açıldığı yer Çatalçeşme Parkı’nın olduğu yerdir.¹⁰¹⁰ Bu mektebin sınıf sayısı 1892 yılında dörde çıkarılır.¹⁰¹¹ Bunu 1301 H (1883/84) yılında açılan Ermeni erkek-kız karma rüşdiyesi,¹⁰¹² 1301 H (1883/1884) yılında açılan Sarayköy erkek rüşdiyesi¹⁰¹³ ve 1312 H (1894-1895) yılında açılan Denizli kız rüşdiyesi takip eder.¹⁰¹⁴ Ermeni rüşdiyesi 1314 H (1896/1897) yılına kadar eğitim-öğretim faaliyetini ruhsatsız olarak devam ettirmesi çok ilginçtir.¹⁰¹⁵ Gayrimüslimler içersinde en büyük topluluğu oluşturan Rumlara ait rüşdiye mektepleri ile ilgili ilk bilgiler 1316 H (1898-1899) tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi’nde geçmektedir. Salnâmeler bazen iki-üç yıl öncesine ait istatistikleri verdiğine göre Rumlara ait rüşdiyenin 1313 H (1895-1896) ya da 1314 H (1896-1897) yılında açıldığı söylenebilir.

65. Aydın Vilayet Salnâmeleri’ne Göre Sancak Merkezi’nde Eğitim-Öğretim Durumu

Sene	Cemaat	Muallim/e	Öğrenci	Nüfus	Oran%
	İslâm	7	378	14.232	2,6

¹⁰⁰⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 161; Akyüz, *a.g.e.*, s. 184; Ekmeleddin İhsanoğlu-Salim Aydüz, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitimi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. XIV, s. 890; Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 301; Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, s. 215’de Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin yürürlüğe girme tarihini 1 Eylül 1859 olarak belirtmektedir.

¹⁰⁰⁹ *SDA*, 27. Def’a, Dâru’l-Tibâati’l-Âmire, Dersââdet 1289 H (1872-1873), s. 237.

¹⁰¹⁰ Komisyon, *Cumhuriyetin 15’inci Yıldönümü Denizli Lisesi Amaç Yılığ*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1938, s. 3.

¹⁰¹¹ Korkutalp, *a.g.m.*, s. 23.

¹⁰¹² *SNMU*, Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1316 H (1898/1899), s. 934-935; Necdet Hayta-Uğur Ünal, “Maârif Salnâmelerine Göre Denizli’de Eğitim-Öğretim (1898-1903)”, *UDÇTKS Bildiriler I*, s. 454.

¹⁰¹³ *SNMU*, Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1317 H (1899-1900), s. 1046’da Sarayköy Erkek Rüşdiye mektebinin açılış tarihi 1307 H (1889-1890) şeklinde verilmiştir.

¹⁰¹⁴ *SNMU*, Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1316 H (1898/1899), s. 946-947.

¹⁰¹⁵ Aydın, *a.g.b.*, s. 467.

1315	Rum	3	329	2.033	16,1
	Ermeni	2	97	599	16,1
1316	İslâm	10	478	38.000 ¹⁰¹⁶	1,2
	Rum	4	337	2.160	15,6
	Ermeni	2	182	624	29,1
1317	İslâm	8	527	38.121	1,3
	Rum	2	85	2.165	3,9 (?)
	Ermeni	2	265	634	41,7 (?)
1319	İslâm	8	442	38.245	1,1
	Rum	2	308	2.199	14
	Ermeni	2	173	639	27
1320	İslâm	8	442	38.245	1,1
	Rum	2	308	2.199	14
	Ermeni	2	88	639	13,7
1321	İslâm	9	580	38.245	1,5
	Rum	2	308	2.199	14
	Ermeni	2	173	639	27
1323	İslâm	9	559	38.245	1,4
	Rum	2	308	2.199	14
	Ermeni	1	55	639	8,6
1326	İslâm	9	100	-	-
	Rum	-	-	-	-
	Ermeni	-	-	-	-

Yukarıda verilerde ilk dikkat çeken husus, gayrimüslimlerin eğitim-öğretim konusunda Türklerden çok ileride olduklarıdır. 1316 H (1898/1899) tarihinden itibaren Denizli merkez nüfusa Honaz ve bağlı köyler ilave edildiğinden bu oran daha da fazla

¹⁰¹⁶

SVA, 19. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1316 H (1898-1899), s. 315. Denizli'ye bağlı Honaz nahiyesi ve köylerle beraber merkez kazanın nüfusu.

düşmüştür. Ancak her ne olursa olsun gayrimüslimler bariz farkla öne geçmektedirler. Okul sayıları hakkında çok net bir rakam verilemeyecektir. Sebebi ise, salnâmelerde sadece öğretici sayısının verilmiş olmasıdır. Ancak yine de her muallimin bir okulda görev yaptığını varsayarsak, Türkler'in İptidâî-Rüşdî olarak 7-10 arasında, Rumların 2-4 arasında, Ermenilerin de 1-4 arasında okula sahip olduklarını söylemek mümkündür. Rumlar ile Ermeniler arasındaki durum ise, bazı yıllarda Ermenilerin ileri düzeyde olduğu görünmektedir. Ancak yıllara göre rakamlar ve oranlar arasındaki çok aşırı dengesizlikler, bu verilere şüphe ile yaklaşılmasını gerektirmektedir.

66. Aydın Vilayet Salnâmeleri'ne Göre Saray[köy] Kaza Merkezi'nde Eğitim-Öğretim Durumu

Sene	Cemaat	Muallim/e	Öğrenci	Nüfus	Oran%
1315	İslâm	3	153	3.325	4,6
	Rum	2	120	658	18,2
1316	İslâm	5	235	3.301	7,1
	Rum	2	70	632	11
1317	İslâm	3	140	3.310	4,2
	Rum	2	80	679	11,7
1319	İslâm	3	28	-	-
	Rum	2	77	-	-
1320	İslâm	3	-	-	-
	Rum	2	77	-	-
1321	İslâm	5	26	-	-
	Rum	3	77	-	-
1323	İslâm	5	-	-	-
	Rum	3	77	-	-
1326	İslâm	6	-	-	-
	Rum	3	77	-	-

Sarayköy’de Türkler’in eğitim-öğretim durumu, Denizli’ye göre oldukça iyi bir konumda olmakla birlikte, yine de Rumlar’dan daha geridedir. Sarayköy’deki Rumların eğitim-öğretim durumu ise, Denizli’deki Rumlar’dan biraz daha düşük olduğu söylenebilir. Okul sayıları itibariyle değerlendirilecek olursa, Türkler’in 3-5 arasında, Rumların ise 2-3 arasında okula sahip oldukları söyleyenebilir.

Diğer taraftan Müslim-gayrimüslim okullaşma oranları ile ilgili en son veriler, 1326 M (1910/1911) tarihli devlet salnâmesinde girilmiştir. Bu salnâmedeki verileri esas kabul edecek olursak, Denizli Sancağı’ndaki okul sayısı ve okullaşma oranı şu şekilde olacaktır:

67. 1326 M (1910/1911) Tarihli Osmanlı Devlet Salnâmesi’ne Göre Sancak’ta Okullaşma Oranı¹⁰¹⁷

Okul Türü	Aded	Nüfus	Oranı %
İslâm İptidâî Zükûr (Resmî)	409	246.957 ¹⁰¹⁸	0,4
İslâm İptidâî İnâs (Resmî)	48		
İslâm İptidâî Muhtelit (Resmî)	627		
İslâm Rüşdî Zükûr (Resmî)	3		
Rum İptidâî Zükûr (Husûsî)	17	4.125	1,5
Rum İptidâî İnâs (Husûsî)	11		
Rum İptidâî Muhtelit (Husûsî)	35		
Rum Rüşdî Muhtelit (Husûsî)	1		
Ermeni İptidâî Zükûr (Husûsî)	-	684 ¹⁰¹⁹	0,4
Ermeni İptidâî İnâs (Husûsî)	-		
Ermeni İptidâî Muhtelit (Husûsî)	-		
Ermeni Rüşdî Muhtelit (Husûsî)	3		
Yahudi	-	40	-

¹⁰¹⁷ SDA, 65. Sene, Selanik Matbaası, Dersâdet 1326 M (1910-1911), s. 348.

¹⁰¹⁸ Müslüman ve Rum nüfus verileri 1326 tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi’nden alınmıştır. Bkz., SVA, 25. Def’a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1326 H (1908-1909), s. 761.

¹⁰¹⁹ Ermenilere ait nüfus verileri 1326 tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi’nde verilmediğinden 1323 tarihli salnâmeden alınmıştır. SVA, 24. Def’a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1323 H (1905/06), s. 401.

Ecnebi	-	4	-
Toplam	1.155	251.810	4,5

Salnâmede, Rum Rüşdiye Okulu için 1, Ermeni Rüşdiye okulu için 3 rakamı yazılmıştır. Ancak bu rakamları, nüfus verileriyle karşılaştırdığımızda yanlışlık olduğu ortadadır. Bu nedenle Rum ve Ermeni Rüşdiye okul sayılarının yerini değiştirmek doğru olacaktır. Salnâmede sehven Ermeni nüfusu verilmemiştir. Bu nedenle, bir önceki 1323 H (1905-1906) tarihli Aydın Vilâyet Salnâmesi'ndeki nüfus ve okul bilgisi esas alınmıştır. Bu tabloda dikkat çeken diğer bir husus da, Rumlara ait erkek-kız iptidâî mektep sayısıdır. Her 65 nüfusa bir okul düşmektedir ki, bu gerçeklikten tamamen uzaktır. Bu nedenle, rakamları değerlendirirken bu husus göz önüne alınması gerekir. Ayrıca bu tablodaki toplam nüfusları verilirken, Denizli merkez kazada yaşayan her milletten yabancılar da, toplama dâhil edilmiştir.

11.3. İdâdîler ve Denizli İdâdîsi'nde Gayrimüslim Öğretmen ve Öğrenciler

İdâdî'nin sözlük anlamı, *hazırlamak* demektir. Kendisinden yukarıda bulunan herhangi bir eğitim kurumuna öğrenci hazırlayan ve yetiştiren okullara bu ad verilmiştir.¹⁰²⁰ Bu adlandırma önce, Harb Okulu ve Askeri Tıbbiye'ye girmek isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlamak maksadıyla açılan hazırlık sınıfları için kullanılmıştır. İlk zamanki programları rüşdiyelerden çok farklı olmayıp, 11-14 yaşları arasındaki talebeleri kabul ediyordu. İdâdî teriminin bir orta öğretim kurumunun adı olarak yerleşmesi 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile olmuştur. Bu nizamnâme ile sancak merkezlerinde açılacak olan idâdîlerde, Müslüman ve Hıristiyan Osmanlı vatandaşlarını birbirine kaynaştırmak ve ortak bir kültür havzasında yetiştirmek ideali hedeflenmiştir.¹⁰²¹ Nizamnâmeye göre, idâdîler nüfusu 1000 haneyi geçen yerleşim birimlerinde açılması öngörülmüştür.¹⁰²²

Mekteb-i idâdîler (günümüzde liseler), mekteb-i rüşdiyelerin üstünde ve mekteb-i sultânîlerin altında kurulu olup, öğretim süresi başlangıçta üç yıl iken, 1889 tarihli bir

¹⁰²⁰

Karal, *a.g.e.*, c.III, s. 202.

¹⁰²¹

Akyüz, *a.g.e.*, s. 185-186; Ayrıca bkz., Kodaman, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁰²²

Cemil Öztürk, "İdâdî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, c. XXI, s. 465.

irâde ile idâdî bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin kapatılmasına karar verilir ve boş kalan rüşdiye binaları da idâdîlere tahsis edilir. Ayrıca öğretmenleri ve diğer görevlileri de idâdîlere nakledilirler. 1892 yılında vilayet idâdîleri yedi yıla, sancak idâdîleri ise beş yıla çıkarılır. Beş senelik sancak idâdîlerinin ve yedi yıllık vilayet idâdîlerinin ilk üç yılı rüşdiye eğitimi, diğer senelerinde de idâdî eğitimi vermekteydi. Mezunları mekteb-i sultâniye gitme veya mekteb-i ibtidâîlerde öğretmenlik yapma hakkına sahiptiler.¹⁰²³ Bu yönüyle, eski öğretmen okullarına benzediklerini söyleyebiliriz. İdâdîlere, rüşdiye okullarını tamamlayan Müslüman ve Hıristiyan öğrenciler giriş imtihanı ile kabul edilirdi.¹⁰²⁴

Rüşdiyelerin sayılarının artması, İstanbul'da bazı meslek okulları ve yüksek okulların açılması, rüşdiye üstü bir eğitim kurumunun açılmasını zorunlu hale getirmiştir. Askerî amaçlı ilk idâdî İstanbul ve Bursa'da 1845 yılında açılmışken, ilk mülkî idâdî 1873 yılında yine İstanbul'da açılmıştır.¹⁰²⁵

Denizli idâdîsi 1891 yılında açılmıştır.¹⁰²⁶ Ancak salnâmelerde bu okulla ilgili ilk bilgi, aşağıda da görüleceği üzere 1313/1314 H (1896/1897) eğitim-öğretim yılına aittir. 1899 depreminde Liva İdâdîsi'nin büyük hasar görmesi üzerine, içersinde Rüşdiye'yi de barındıran bu mektep, 1903 yılında Değirmenönü Mahallesi'ndeki bir eve taşınır. 1904 yılında Liva İdâdîsi, Sanat İdâdîsi adını alır. Okul, İptidâî, İhzârî Umûmî ve Sınâî gibi sınıflara ayrılır. Sanat İdâdîsi bir yıl sonra İptidâî sınıflarını Numune Mektebine verir. 1920 yılında da, Sanat İdâdîsi Kız Numune Mektebi binasına taşınır.¹⁰²⁷ Maârif Salnâmeleri incelendiğinde, Denizli İdâdîsi'nde çok az da olsa gayrimüslim öğretmen ve öğrencilere rastlanmaktadır. Bunu bir tablo ile göstermek mümkündür:

¹⁰²³ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 62; Karal, *a.g.e.*, c.III, s. 203; Baltacı, *a.g.m.*, s. 456 ve Akyüz, *a.g.e.*, s. 186'da, öğretim süresi üç yıl olarak belirtilmektedir.

¹⁰²⁴ Karal, *a.g.e.*, c.III, s. 203; Ertan Gökmen, "Aydın Vilayeti İdâdî Mektepleri", *Ankara Üniversitesi OTAM*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2010, S. 23, s. 103; Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar III*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, c. XII, s. 468.

¹⁰²⁵ Yolalıcı, *a.g.m.*, s. 287.

¹⁰²⁶ Gökmen, *a.g.m.*, 105.

¹⁰²⁷ Korkutalp, *a.g.m.*, s. 23.

68. Maârif Nezâreti Salnâmeleri'ne Göre İdâdî Mektep'te Müslim-Gayrimüslim Öğrenci Durumu

Sene-i Tadrîs	Müslim	Gayrimüslim	Yekün
1313-1314 H (1896/1897)	61	-	61 ¹⁰²⁸
1314-1315 H (1897/1898)	53	1	54 ¹⁰²⁹
1315-1316 H (1898/1899)	76	-	76 ¹⁰³⁰
1316-1317 H (1899/1900)	81	1	82 ¹⁰³¹
1318-1319 H (1901/1902)	87	1	88 ¹⁰³²

SNMU'lerde yukarıdaki bilgiler verilmekle beraber, Aydın Vilâyet Salnâmeleri'ndeki öğrenci sayıları biraz farklılık arz etmektedir. Şöyleki, 1315 H (1897/1898) tarihli salnâmede 85,¹⁰³³ 1316 H (1898/1899) tarihli salnâmede 75,¹⁰³⁴ 1317 H (1899/1900) tarihli salnâmede 59,¹⁰³⁵ 1319 H (1901/1902) tarihli salnâmede 84¹⁰³⁶ ve 1326 H (1908/1909) tarihli salnâmede 120¹⁰³⁷ öğrencinin eğitim-öğretim gördüğü belirtilmektedir.

Görüldüğü üzere İdâdî'de (Lise) okuyan gayrimüslim öğrenci sayısı, Denizli'deki gayrimüslimlerin nüfus oranlarına göre hiç yok denecek kadar azdır. Bu durum, Denizli'deki gayrimüslimlerin Rüşdiye (Ortaokul) seviyesinin üstündeki eğitim-öğretime sıcak bakmadıklarını ya da Denizli'deki İdâdî'nin eğitim seviyesinin düşük olması nedeniyle başka yerlere göndermiş olmalarından da kaynaklanabilir. Ayrıca Denizli'deki gayrimüslimler, ticaret ve sanayi ile yoğun bir şekilde meşgul olmalarından dolayı İzmir Sancağı ile sürekli irtibat halinde idiler. Çocuklarını İzmirde'ki gayrimüslim idâdîlere göndermiş olmalarını da düşünebiliriz.

¹⁰²⁸ *SNMU*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1316 H (1898/1899), s. 878.
¹⁰²⁹ *SNMU*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1317 H (1899/1900), s. 978.
¹⁰³⁰ *SNMU*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1318 H (1900-1901), s. 1088.
¹⁰³¹ *SNMU*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1319 H (1901/1902), s. 390.
¹⁰³² *SNMU*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Asır Matbaası, Bâb-ı Âlî Caddesi, No: 4, Dersââdet 1321 H (1903-1904), s. 354.
¹⁰³³ *SVA*, 18. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1315 H (1897/1898), s. 329.
¹⁰³⁴ *SVA*, 19. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1316 H (1898/1899), s. 309.
¹⁰³⁵ *SVA*, 20. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1317 H (1899/1900), s. 289.
¹⁰³⁶ *SVA*, 21. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1319 H (1901/1902), s. 247.
¹⁰³⁷ *SVA*, 25. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1326 H (1908-1909), s. 513.

Denizli İdâdîsi'nde 1316-1317 H (1899/90) eğitim-öğretim yılından itibaren iki yıl boyunca İlm-i Eşya, Hendese ve Coğrafya derslerine Kirilpos¹⁰³⁸ Efendi adlı Rum muallim girmiştir.¹⁰³⁹ Beş yıllık öğretmen kadrosuna bakıldığında, sadece bir adet gayrimüslim öğretmen görev almıştır. Ancak bu durum diğer taraftan da gayrimüslimlerden bazılarının idâdîlerde öğretmenlik yapabilecek kadar Türkçe'ye hâkim olduklarını ve de Türk ailelerin, gayrimüslim öğretmenlerin çocuklarının derslerine girmelerine sıcak baktıklarını göstermektedir. Bu mekteb-i idâdî, 1922 yılında 200 öğrencisiyle beşi iptidâî, dördü tâlî toplam dokuz sınıflı mekteb-i sultâniye dönüşmüştür.¹⁰⁴⁰

11.4. Gayrimüslim Mekteplerin Eğitim Kadrosu ile İnşa ve Tamir İşlemleri

Denizli ve diğer yerleşim yerlerindeki gayrimüslim mekteplerin eğitim kadrosu ve dersleri hakkında çok fazla bir bilgi mevcut değildir. BOA belgelerindeki bilgilere göre, Ermeni mektebinde Avadis veled-i Hünan,¹⁰⁴¹ ile Ardaşas (Ardasos) adlı muallimler görev yapmışlardır.¹⁰⁴² Rum okulunda ise, Yorgi Efendi adında bir muallim görev yapmıştır.¹⁰⁴³

Denizli ve çevresinde yaşayan gayrimüslimlere ait mekteplerin tamir ve inşası ile ilgili yazışmalarda Ermenilerin okullarını önce ruhsatsız olarak inşa ettikleri daha sonra da bu okulun noksan kalan yerlerini tamamlamak için Maârif Nezâreti'ne başvuruda buldukları görülmüştür.¹⁰⁴⁴ Bu okul Ermeni kilisesinin yanındadır.¹⁰⁴⁵ Maârif Nezâreti de, bu durumu Sadâret'e bildirerek noksan yerlerin ikmali için irâde-i

¹⁰³⁸ *SVA*, 21. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1319 H (1901/1902), s. 247; Ancak bu kişinin adı, *SVA*, 22. Def'a, Vilâyet Matbaası, İzmir 1320 H (1902-1903), s. 251 ve *BOA*, MF.MKT. 540/53. 1318 S 25/24 Haziran 1900'de Kirilos olarak geçer.

¹⁰³⁹ *SNMU*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, Dersâdet 1319 H (1901/1902), s. 390.

¹⁰⁴⁰ Komisyon, *Amaç Yıllığı*, s. 3.

¹⁰⁴¹ *BOA*, ZB. 407/27. 1318 My 1/14 Mayıs 1902.

¹⁰⁴² *BOA*, Y..EE..KP.. 25/2479. 1323 C 19/21 Ağustos 1905; Bu kişi daha sonra İzmir'de bir Kürd'e fesatlık teşkil etmek suçundan dolayı tevkif edilmiştir. Bkz., *BOA*, Y..EE..KP.. 29/2835. 1324 Ra 07/1 Mayıs 1906.

¹⁰⁴³ Beyazıt, *a.g.b.*, s. 510.

¹⁰⁴⁴ *BOA*, DH.MKT. 2058/31. 1310 S 16/9 Eylül 1892; O dönemde inşa edilen ve faaliyet gösteren gayrimüslim okullarının çoğu ruhsatsız olarak açılmış ve eğitim-öğretime devam etmiştir. Sultan II. Abdulhamit döneminin Maârif Nâzırı A. Zühtü Paşa'nın hazırlayıp padişaha sunduğu bir raporda, 4547 tane azınlık okulunun olduğunu bunlardan 4049'unun ruhsatsız, kalan 498'inin ise ruhsatlı olduğunu belirtir. Tozlu, *a.g.m.*, s. 225.

¹⁰⁴⁵ Mustafa Şükrü Özbek.

seniyye talebinde bulunmuştur.¹⁰⁴⁶ Bürokraside yapılan yazışmalar neticesinde en son olarak Adliye ve Mezâhip Nezâreti'nce "ruhsat istenen yerin ebniye-i âdiyeden olup da bu vesîle ile mektep tanıtılmak isteniyorsa bunun usûl ve nizâma uygun olmadığı bu nedenle önce adı geçen yerin ne tür bir arazi olduğunun, mektep olmasında herhangi bir mahzur olup olmadığının araştırılmasının gerektiği, eğer bina emlak-ı âdiyeden ise mahallî belediye tarafından bakılması gerektiği" yönünde Şûrâ-yı Devlet'e görüş bildirilir.¹⁰⁴⁷

Aynı yıl içersinde Rumlar, iâne-i ahali ile harabe halde olan mekteplerinin yeniden inşası için Aydın Valiliği aracılığı ile Maârif Nezâreti'ne müracaatta bulunurlar.¹⁰⁴⁸ Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi'nden verilen cevapta, "mektebin müceddeden lüzûm-ı inşâsını ve bir gûna mahzuru olmadığını musaddak ise de, evvelce ruhsat-ı resmiyeyi hâiz midir değil midir buralarının ve binâ-yı kadîmi ile şimdiki teşebbüs olunan ebniye-i cedîdesi arasında ne kadar fark vardır ve irtifâ ve müştemilâtı nedir buralarını mübeyyin harîta-i mistaha ile resminin kâide ve fenne tevfikkan bi't-tanzîm mazbatasıyla irsâl kılındıktan sonra emr-i âlîsinin istihsâli lâzım geleceği gösterilmiş olmağla icâbının icrâ ve inhâsına müsâde-i aliyye buyurulacak" denmiştir.¹⁰⁴⁹

Görüldüğü üzere, gayrimüslim mekteplerin inşa ve tamiri ile ilgili yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre, yapılacak tamirat veya yeniden inşa için önce liva meclisinde karar alınmış, daha sonra bu karar mutasarrıf tarafından Aydın valiliğine gönderilmiş, oradan da Maârif Nezâretine başvuru yapılmıştır. Gayrimüslimlerin mekteplerinin inşa ve tamiri için padişah iradesi gerektiğinden, önce mektebin ilk açılışında resmi izinle açılıp açılmadığı araştırılmıştır. Fiilî bir duruma müsaade edilmemiştir.

Denizli'deki Müslümanlara ait okullarda hangi derslerin okutulduğu Maârif Salnâmeleri'nde belirtilmişken, gayrimüslimlere ait okullarda ne tür derslerin okutulduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

¹⁰⁴⁶ *BOA*, DH.MKT. 5/25. 1310 N 07/25 Mart 1893.

¹⁰⁴⁷ *BOA*, ŞD. 2614/12. 1310 Z 7/22 Haziran 1893.

¹⁰⁴⁸ *BOA*, DH.MKT. 2017/42. 1310 R 12/3 Kasım 1892.

¹⁰⁴⁹ *BOA*, DH.MKT. 2022/148. 1310 R 29/20 Kasım 1892.

12. FİKRÎ VE SİYASÎ FAALİYETLERİ

12.1. Gayrimüslim Cemaatler’de Etnik Bilinç

Denizli’de yaşayan Rumlar ve Ermeniler etnik bilinçlerini, dillerini ve alfabelerini muhafaza etmişlerdir. Bunun en belirgin örneği, mahkemelere getirilen her türlü vasiyet ve borçlanma hükümleriyle, değişik nedenlerle hak talep etmek amacıyla verilen dilekçelerdeki imza ve mühürler olmuştur.

Hıristiyan Mahallesi’nden vefat eden Ermeni Pasani veled-i Hacı Vartizar’ın mirası hanımı Roskaya bint-i Kiğork ile oğlu Vartizar ve kızı Tekholi’ye kalır. Ancak Halepli Ermeniler’den Corci veled-i Şükrü, hükümet konağındaki Bidâyet Mahkemesi’ne ait odada yapılan duruşmada, 4 Nisan 1294 (16 Nisan 1878) tarihli ve Pasani’nin imzası bulunan Ermeni ibareli ibraz ettiği ve mahkemede okunan iki parça senette mal fatura (manifatura) fiatından 410 sîm beyaz mecrediye alacağı olduğunu belirtip alacağını talep eder.¹⁰⁵⁰

Diğer belgede ise, Hıristiyan Mahallesi’nden 1286 H (1869-1870) yılında vefat eden Rum Hacı Pori oğlu İstemat’ın mirası, hanımı Mariku bint-i Kostanti ile oğlu Niyaku, mürahika kızı Angelina, kendinden önce vefat eden hanımı Kiryakula’dan doğan Mihal’e kalır. Anne Mariku ile ana-baba bir erkek kardeşi Niyaku’nun ölmesi üzerine, Angelina’ya aynı milletten Dülger Menol ibn-i Hıristofi vasî nasp ve tayin edilir. Angelina’ya mirastan hissesine düşen 4426 kuruş 18 pâre, usûl ve nizâmına tevfikân (kanuna uygun) irbâh ve istirbâh olunmak (fâizle başkalarına borç vermesi için) üzere Menol’e teslim edilir. O da, hükmün altına üstü Osmanlıca, altı Grekçe mührünü basar.¹⁰⁵¹

Görüldüğü üzere, gayrimüslimler Rum olsun Ermeni olsun, dillerini muhafaza ederek günlük hayattaki her türlü resmî işlemlerinde rahatlıkla kullanmışlar ve Osmanlı resmî makamlarınca bu konuda herhangi bir engellemeye maruz bırakılmamışlardır. Osmanlı Millet Sistemi içersinde, her bir gayrimüslim topluluk kendi toplumsal bilincini ve farklılığını devam ettirmiştir.

Etnik bilinçlerini koruma ve devam ettirmelerindeki en büyük etken şüphesiz Osmanlı yöneticilerinin büyük bir hoşgörü ile gayrimüslimlerin din ve eğitim işlerine

¹⁰⁵⁰ *DŞSD*, 681: 194/349. 27 R 1297/8 Nisan 1880.

¹⁰⁵¹ *DŞSD*, 682: 236/75. 7 Za 1306/5 Temmuz 1889.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar müdahale etmemeleri olmuştur. Bu sayede açtıkları okullarda ve kiliselerde kendi dillerinde serbestçe ibadet etmişler ve kültürlerini çocuklarına öğreterek nesilden nesile aktarmışlardır. Bunun neticesinde de Osmanlı'dan ayrılan azınlıklar hiç zorluk çekmeden kendi milli devletlerini kurmuşlardır.

Denizli'deki gayrimüslimlerin etnik bilinçlerini muhafaza etmeleri ve canlı tutmalarındaki bir diğer etken de, Denizli'de özellikle un fabrikaları açarak bu alanda hâkim pozisyona gelen Yunan uyruklu yatırımcılar olmuştur. Yunan uyrukluların kurduğu iktisadî teşekküllerde çalışanların önemli bir kısmı, doğal olarak yerli Rumlar'dan oluşmaktaydı. Aynı zamanda bu, Yunanlılar ile Rumlar arasında bir dayanışma örneğini de göstermektedir. Hatta, Yunanlı yatırımcılardan Zarboni, fabrikasının eklentileri içersinde kaçak ayin yaparak fiili bir durum oluşturmak ve orasını kiliseye dönüştürme gayretiyle bu konudaki tavrını açıkça göstermiştir.¹⁰⁵²

Denizli'deki gayrimüslimlerin İzmir'in 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlılar tarafından işgaline kadar Osmanlı Devleti aleyhinde herhangi bir organize veya bireysel siyasi faaliyete giriştiklerine dair bir bilgi veya delil yoktur. Batı Anadolu'da Yunan işgalinin ilerlemesiyle birlikte gayrimüslimler içersinde yavaş yavaş kıpırdanmalar başlamıştır. Denizli mutasarrıfı Faik Bey'in Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği 12 Haziran 1919 tarihli şifrede; Yirmibirlioğlu Petraki, Papa ile diğer birkaç arkadaşının Denizli ve çevresinin Yunanlılara verilmesini sağlamak için temsilci olarak Paris'e gittiklerini, ayrıca Rumların Yunanlıların desteği ile Müslüman halktan kendilerine taraftar bulmak için para dağıttıklarını bildirir.¹⁰⁵³

12.2. Gayrimüslimlerin II. Meşrutiyet'in İlanına Karşı Tavrı ve Yaklaşımları

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ve Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle Osmanlı coğrafyasındaki tüm unsurlar çok büyük bir beklenti içine girerler. Şehir merkezlerinde istibdat devrinin son bulmasıyla ortak şenlikler düzenlenir ve gazetelere demeçler verilir. Aşağıdaki gazete haberinden Denizli'de de aynı duyguların hâkim olduğu görülmektedir:

¹⁰⁵²

BOA, DH.MKT. 951/7. 1323 S 25/1 Mayıs 1905.

¹⁰⁵³

BOA, DH.EUM.AYŞ. 12/61. 1337 N 18/17 Haziran 1919; Ayrıca DH.ŞFR. 634/17. 1335 H 12/12 Haziran 1919 tarihli şifreli telgrafta da bu konuya temas edilmektedir.

“Denizli’den 19 Temmuz’da gönderilen yazı,

32 seneden beri makhûru bulunduğu zincîr-i esâret ve istibdâdı bir hamle-i şîrâne ile kırarak bâis-i feyz-i necât olan Kânûn-ı Esâsinin i’lânıyla kesb-i hürriyet ve müsâvât eden necîb Osmanlı kavmi, samîmiyetle tebrîk ve hürriyeti takrîr eyler. Âsâyişe hâlel getirilmeksizin inde’l-hâce hükümete zahîr olmak şartıyla şevk-ü şatârât-ı umûmiye tasavvurun fevkindedir.”¹⁰⁵⁴

Yukarıdaki yazıda her ne kadar gayrimüslimlerin adı açıkça zikredilmese de “şevk-ü şatârât-ı umûmiye” ifadesinden, genel bir sevinç ortamında onların da bulunduğu söylenebilir. Bu görüşü destekleyen diğer bir düşünce de; gayrimüslimlerin açıkça bir muhalif duruş sergilememeleri, onların bu durumu memnuniyetle karşıladıklarını gösterir.

Denizli’de II. Meşrutiyet sonrası oluşan umumî havayı göstermesi açısından, konuyla ilgili bir gazete haberinde şunlar ifade edilmektedir:¹⁰⁵⁵

“Bizim her zaman matbûattan beklediğimiz şey öyle kârînin ezhânını tahdîş edecek şeyler olmayıp ancak nâfi’ ve müfid ma’lûmât i’tâsıyla beraber hele şu devr-i meşrûtiyette efrâd-ı Osmâniyyeyi seyyânen hüsn-i imtizâc ve muâşeret ettirecek beynlerdeki uhuvvet ve meveddeti ta’bîde medâr olacak ve kitle-i ictimâiyyemizi bi-hakkın irşâd edecek esbâba tevessülünden ibârettir.”

Yukarıdaki haberde geçen “şu devr-i meşrûtiyette efrâd-ı Osmâniyyeyi seyyânen hüsn-i imtizâc ve muâşeret ettirecek beynlerdeki uhuvvet ve meveddeti ta’bîde medâr olacak ve kitle-i ictimâiyyemizi bi-hakkın irşâd edecek esbâba tevessülünden ibârettir.” ifadesinden, her kesimin meşrutiyetten büyük bir beklenti içinde olduğunu, adeta meşrutiyetin bütün sosyal problemleri kısa sürede çözüme kavuşturacak bir olgu gibi görüldüğünü söylemek mümkündür.

12.3. I. Dünya Savaşı Sırasında Gayrimüslimlere Getirilen Bazı Sınırlamalar

I. Dünya Savaşı’nın devam ettiği yıllarda Osmanlı hükümeti, gayrimüslimlerin daha önce değişik yerlerde görülen sadakatsizlikleri ve ihanetlerinden dolayı bazı tedbirler alarak hürriyetlerini kısıtlama yoluna gitmiştir. Daha çok “tehcir kanunu” olarak adlandırılan 27 Mayıs 1915 tarihli, Ermenilerin geçici sevk ve iskân kanunu bu konuda en öne çıkan husustur. Denizli’de yaşayan Ermeniler I. Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirilen bu tehcir uygulamasına tabi tutulmamışlardır. Ancak başka taraflardan

¹⁰⁵⁴

Âhenk Gazetesi, Aded, 3666, 4 Receb 1326/2 Ağustos 1908, s. 3-4.

¹⁰⁵⁵

Âhenk Gazetesi, Aded: 4527, 7 C 1329/5 Haziran 1911, s.3.

Denizli'ye gelecek olan Ermeniler'den Dâhiliye Nezâreti tarafından verilmiş seyahat varakası taşıma zorunluluğu getirilmiştir. Üzerinde seyahat varakası bulunmayanların ise, geldikleri yerlere geri gönderilmesi ve bu konuda Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü'ne ayrıca bilgi verilmesi emredilmiştir.¹⁰⁵⁶

Yunanistan'ın I. Dünya Savaşı'nda alacağı vaziyet belli oluncaya kadar Yunanistan vatandaşları ile Rumlara seyahat vesikası verilmemesi için Dâhiliye Nezâreti, vilayetlere 6 Eylül 1916 tarihinde şifreli telgrafla emir gönderir. Ancak bu durum bazı idareciler arasında tereddüde sebep olur. Örneğin Denizli'den Burdur'a giden Yahudi simsar İsak Levi'nin durumu Burdur polis komiserliğinden Konya valiliğine, oradan da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıyla, Aydın valiliğinin uyarılması istenir. Aydın valiliği de cevabi yazısında, emrin 6 Eylül tarihli olduğunu, adı geçen kişinin de 23 Ağustos 1916 tarihinde seyahat belgesini aldığını bildirdikten sonra, "Ermenilerin seyahati esasen memnu olup, Yahudiler ve müttefik devletler teb'asından sair gayrimüslimler haklarında bir emir olmadığından bundan böyle bilumum gayrimüslimlerin seyahatları men edilecekse ona göre emir ve talimat verilmesini" talep eder.¹⁰⁵⁷

Maruz kaldıkları sağlık sorunlarının giderilmesi için gayrimüslimlere izin verilmesi amacıyla mahalli yöneticiler tarafından Dâhiliye Nezâreti'nden izin istendiği olmuştur. Denizli'nin Ermeni mahallesinden Kirkor Zamkünyan'ın ameliyat olmak amacıyla İzmir'e gidip gelmesine izin verilmesi için sağlık müdürlüğünün muvafakati ile Denizli mutasarrıflığına verilen dilekçe, Aydın valisi tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmiştir.¹⁰⁵⁸

Bazı izin taleplerinin gerekçe gösterilmeden reddedildiği de görülmektedir. Hasta olan ve Denizli'de tedavileri mümkün olmayan annesini ve kız kardeşlerini tedavi için İzmir'e götürmek isteyen Denizli'den Ermeni Estepan Gazaryan oğlu Serkis'in talebi, sağlık müdürlüğünün olumlu görüş bildirmesine rağmen Dâhiliye Nezâreti'nce uygun görülmez.¹⁰⁵⁹

Ancak zor durumda olan ve kendisinden zarar gelmeyeceğine inanılan kişilere gerekli kolaylık gösterilmiştir. Osmanlı Bankası'nın Denizli şubesinin eski memuruna

¹⁰⁵⁶ *BOA*, DH.ŞFR. 64/19. 1334 B 11/14 Mayıs 1916.

¹⁰⁵⁷ *BOA*, DH.EUM.3.Şb 16/10. 1335 M 06/2 Kasım 1916.

¹⁰⁵⁸ *BOA*, DH.EUM.2.Şb 35/18. 1335 C 04/28 Mart 1917.

¹⁰⁵⁹ *BOA*, DH.EUM.2.Şb 39/31. 1335 N 18/8 Temmuz 1917.

hizmetçi olarak Denizli'ye göçen ve memurun Denizli'den ayrılması üzerine kimsesiz kalan Manok kızı Penibek'in, Uşak'ta Karabıçakoğlu fabrikasında makinist olarak çalışan oğlu Dikran'ın yanına gitmesine izin verilir.¹⁰⁶⁰ Bir başka belgede ise, Beyoğlu'nda yaşayan Dimitri Pandari, Denizli'de tüccardan Kostaki Papasoğlu yanında korumasız kalıp, sefalet düşen halazadesi İstratikola Dogarona ile kızı Despino Dogarona'nın, İstanbul'a gelmeleri hususunda müracaat eder. Dâhiliye Nâzırı adına müsteşar Abdulhalık Bey, bu müracaatın ilgili tebligata göre değerlendirilmesini Aydın valisi Rahmetullah Bey'e emreder.¹⁰⁶¹

Görüldüğü gibi seyahat sınırlamasından sadece Ermeniler değil, yerli olsun yabancı olsun bütün gayrimüslimler etkilenmiştir. Ancak bazı durumlarda uzmanlığına ihtiyaç duyulan yabancı gayrimüslimlere seyahat izni verilmesi için mahalli yöneticiler tarafından Dâhiliye Nezâreti nezdinde gerekli girişimlerde bulunulmuştur. 1917 tarihli bir belgede, Denizli elektrik tesisatının kurulmasında çalışması için, daha önceleri Osmanlı Elektrik Şirketi'nde üç yıl çalışan ve halen de Galata'da elektrik tesisatı mühendislerinden Mehmed Refik Bey'in yanında görev yapan İspanya teb'asından Latin Katolik cemaatine mensup Antuvan Sorenes'in Denizli'ye gitmesine müsaade edilmesi talebiyle hem Denizli mutasarrıfı hem de Aydın valisi Dâhiliye Nezâreti'ne yazı yazarak izin isterler. İstanbul Polis Umum Müdürlüğü Siyasi Şubesi'nin, "şimdiye kadar hiçbir kötü halinin görülmediğine" dair Dâhiliye Nezâreti'ne tahkikat raporu vermesinden sonra, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti de, ilgili şahsın Denizli'ye "cihet-i askeriyeden müsaade alınmasından sonra" gidebileceğini bildirir.¹⁰⁶²

1918 tarihli bir başka belgede de, Eğridir'de bir vakfa ait olup, kullanılmaz halde yıpranan değirmenin tamiri için kendisine ihtiyaç duyulan ve Denizli'de yaşayan Yunanlı bir ustaya, üçbeş gün izin verilerek Eğridir'e gidip gelmesi için Konya valiliği tarafından, Dâhiliye Nezâreti'nden izin istemiştir.¹⁰⁶³

¹⁰⁶⁰ *BOA*, DH.EUM.2.Şb 40/24. 1335 L 13/2 Ağustos 1917.

¹⁰⁶¹ *BOA*, DH.EUM.3.Şb 24/3. 1336 M 09/25 Ekim 1917.

¹⁰⁶² *BOA*, DH.EUM.5.Şb 49/19. 1336 S 09/24 Kasım 1917.

¹⁰⁶³ *BOA*, DH.ŞFR. 596/73. 1334 E 25/25 Eylül 1918.

12.4. Gayrimüslimlerin 1919 Yunan İşgaline Karşı Tavrı ve Yaklaşımları

12.4.1. Asayiş Olayları

Esasında gayrimüslimler, ileride meydana gelmesi muhtemel büyük bir savaş için XIX. yüzyılın sonlarında silah ve cephane tedarik etmeye başlamışlardır. Yabancı gemilerle getirilen silah ve mühimmatın memleket dâhiline girmesi yasak olmasına rağmen demiryolu işletme imtiyazları gayrimüslimlerin elinde olmasından bu duruma engel olunamaz. Meselâ, içi dinamit barutuyla doldurulmuş, elli sandıktan fazla bakırdan mamul torpido dolu sandıkların İzmir limanından gizlice trene yüklenerek Denizli-Aydın arasındaki Böceli İstasyonu tarafına nakledilip, burada kazılan üç-dört metre derinliğindeki bir çukura gömüldüğü istihbaratı alınır. Sandıkların nakli ve gömülmesi esnasında trende çalışan Cemal kaptan ismindeki görevli daha sonra Dedeagaç İstasyonu'nda çalışmakta olduğundan konu ile ilgili bilgisine başvurmak için Denizli Redif Kumandanı Mirliya İbrahim Ethem Paşa tarafından Genelkurmay'a 4 Kasım 1895 tarihinde bir rapor sunulur. Genelkurmay başkanı da, 19 Kasım 1895 tarihinde bu konuda Padişaha yazılı rapor arzeder.¹⁰⁶⁴ Ancak olayın devamında nasıl sonuçlandığı maalesef tespit edilememiştir.

Yunan işgal metotlarından birisi, yerli Rumlar'dan faydalanmak suretiyle asayiş bozmak ve bu şekilde Yunan işgallerini haklı göstermek ve çare olarak da kendi kanunlarını uygulamaya çalışmaktır. Bu bağlamda, 1919 yılı Haziran ayı başlarında Yunanlılar Nazilli'yi işgal edip, Sarayköy'e yaklaştıkları günlerde¹⁰⁶⁵ Sarayköy'de iki Ermeni katledilir. Faili meçhul olan ve gayrimüslimlerin can güvenliği olmadığını göstermek, dolayısıyla Yunan işgaline bahane hazırlamak için Rumlar tarafından yapıldığına Türkler tarafından hükmedilen bu cinayetin soruşturulması için Sarayköy'e İngiliz subayları gelir. 10 Haziran 1919 tarihinde Mutasarrıf ve Askerlik Dairesi Başkanı da Sarayköy'e gelir. Mutasarrıf cinayeti Rumların işlediğini, asayişin bozuk olduğu, Rumların can güvenliğinin olmadığı ve Yunanlıların celbi amacıyla işlendiğini iddia ve ispat etmeye gayret gösterir.¹⁰⁶⁶

Yunanlılar, Batı kamuoyuna işgallerini haklı göstermek için her türlü provakatif eylemi icraya koymaktan çekinmemişlerdir. Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan

¹⁰⁶⁴ *BOA*, Y..PRK.ASK. 108/102. 16 C 1313/4 Aralık 1895.

¹⁰⁶⁵ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰⁶⁶ *BOA*, DH.ŞFR. 634/17. 1335 H 12/12 Haziran 1919.

Manisa, Aydın, Denizli ve Karesi mutasarrıflıklarına çekilen bir telgrafta, Yunan ordusu tarafından tahliye edilen İzmir ve mülhakatında asayiş tehdit etmek ve Yunan iddialarına zemin hazırlamak amacıyla İstanbul'da gizli bir Yunan komitesinin sevk ve idaresi altında yüz otuz çete reisinin Romanya vapuruyla İzmir'e sevk edildiği, bu teşkilatın hedefinin asayiş ihlal ederek siyasi menfaat elde etmek olduğu istihbaratı alındığı, haberin ilgililere tebliğiyle, gerekli tedbirlerin alınması emredilir.¹⁰⁶⁷

Osmanlı'nın son döneminde hem Müslümanlar arasında hem de gayrimüslimler arasında imparatorluğun değişik yerlerinde farklı gerekçelerle çok sayıda çeteler oluşmuştur. Venizelos'un faaliyete geçirdiği tarihi örgütün şubeleri aracılığı ve teşvikiyle Rum çeteleri, Müslüman ahali üzerinde korku yayarak onları daha içerilere göçe ve yerleşim yerlerini muhtemel Rum göçü için insansız bırakmaya başlar. Bu bazen kendi insanlarını bile planlı bir şekilde öldürerek Batı Anadolu'da gayrimüslimler için can güvenliğinin olmadığını ve Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesinin uygulanmasına gerekçe oluşturmak için yapılmaktadır.¹⁰⁶⁸

Yukarıdaki cinayetle ilgili olarak Denizli mutsarrıfı Faik Bey'in Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği şifrede, olay aşağıdaki gibi geniş bir şekilde anlatılmaktadır:

“Yunanilerin sâha-i işgalini tevsî için gerek burada ve gerek Sarayköy'de bulunan yerli Rumlar faaliyetle çalışmakta ve Yunanilerin ilerlemelerini mazur göstermek için bilâ-sebep havf (korku) ve heyecan izhâr ve Nazilli ve Aydın cihetine doğru hicreti ihtiyar etmekte (seçmekte) oldukları gibi beş-altı gün evvel burada, iki gün evvel Sarayköyü'nde ve her ikisi de kasaba haricinde olmak üzere iki katil vak'ası ihdâs etmişlerdir. Denizli'deki vak'a aynı mahalde iki Ermeni'nin katli olup bunlardan biri kablel-vefat (ölmeden önce) kendilerine eşkâlini tarif ettiği bir jandarmanın katlettiğini iddia eylediği halde icra edilen tahkikat neticesinde bunun mürettep ve masnû olduğu (önceden tertip edilmiş) anlaşılmıştır. Zira mahall-i vak'ada bulunan fişenker Alaman fişenkerleri ve maktulün cerihası (yarası) keza Alaman süngüsü cerihası olduğu tahakkuk etmiştir. Jandarmalarda ne Alaman tüfengi ve ne de süngüsü mevcut olmadığı gibi tarif edilen şekil de Jandarmada yoktur. Bunlardan mâada (başka) maktullerin şahsı ve mevkilerine nazaran ne paralarını almak ve ne de bir hüsn-i intikamı tatmin etmek için hayatlarına sû-i kâd edilecek adamlar değildirler. Tahkikat neticesinde tarif edilen eşkâlin sabıkalı gürühtan olup birkaç refiki (arkadaşı) ile asker elbisesini lâbis (giymiş) ve müsella (silahlı) koyun ashabını (çobanları) Yunanilere ikram için kendilerinden koyun ahz eden (alan) Rum'un eşkâline tevâfuk ettiği (uygun düştüğü) ve bu cinayetin şürekâsı (ortakları)

¹⁰⁶⁷

BOA, DH.ŞFR. 100/136. 1337 N 18/17 Haziran 1919.

¹⁰⁶⁸

Aker, *a.g.e.*, s. 418. Kaynak eser bu örgütün adını vermemiştir. Bu örgütün, Megali İdea'yı (Büyük İdealler) gerçekleştirmek için kurulan Mavri Mira (Kara /Kötü Talih) Cemiyeti olduğunu düşünüyoruz.

tarafından ikâ olunduğu (yapıldığı) anlaşılmıştır. Sarayköy cinayeti kurbanları da iki adi bahçivandan ibaret olup bunlara da ne sirkat (hırsızlık) ve ne de menfaat hüsn-i tahrik edemeyecek olduğu ve binâen aleyh bunun da Rumlar tarafından asayışı muhtel göstermek emeliyle tertip edildiği muhakkaktır. Ancak ahvâl-i malumesiyle jandarmaya arız olan za'f-ı fâil ve mes'ûllerinin derdestine imkân bırakmamıştır. Bu cinayetlerin ne maksatla ikâ olunduğu lazım gelenlere ihtar eylediği gibi Rumların velleleleri üzerine berâ-yı tahkîk (açıklığa kavuşturmak için) evvelisi gün Sarayköy'e gelip bir İngiliz Miralayı ile Aydın kontrol zabıtine (subayına) teşrîh ve bunlarla beraber diğer birçok ekâzibin (yalanların) mahiyeti tavazzuh eylemiş (açıklığa kavuşmuş) ve kendileri de Rumların pek yalancı ve irtikâp ettikleri (işledikleri) cinayetin son derece gayr-i insani olduğunu tasdik ve itiraf etmişlerdir. İstihbârât-ı mevsûkaya nazaran (güvenilir istihbaratlara bakarak) buradan giden Rumlar, Nazilli, Aydın ve İzmir'de aleyhimizde birçok propagandalar yaptıkları gibi Yirmibirlioglu Petraki ve Papa ile diğer birkaç rûfekasının da (arkadaşları) bu havalinin Yunanilere verilmesini temine çalışmak için murahhas olarak Paris'e gittikleri anlaşılmıştır. Ahâli-i İslâmiye'den kendilerine taraftar bulmak ve bazı taharrileri (?) vesikalar istihsal etmek için birçok paralar sarf ve tevzî olunduğu da müstehbarât-ı mevsûka (güvenilir istihbaratlar) cümlesindedir. Bu mühim ahvâl karşısında memurînin (memurların) azimkârâne çalışması hükümetin de fedakârlığı diriğ etmeyerek bilhassa jandarma ve polis kuvvetlerini tezyîd ve bunları ikdâr eylemesi lazımdır. İnzibatın noksanı ve memurînin za'fi maazallâh (Allah korusun) nâkâbil-i telafî (telefisi imkânsız) zararlar tevîd edeceğinden (doğuracağından) bu husus için bir karâr-ı âcil ittihâzı ve livânın vesâiti-i kâfiye (yeterli araçlar) ve salâhiyet-i vâsia (geniş yetkiler) ile techîzi kemâl-i ehemmiyetle ma'rûzdur. 12 Haziran 1335/12 Haziran 1919"¹⁰⁶⁹

Görüldüğü üzere, yazılı kaynaklarda sadece Sarayköy'deki cinayet belirtilmişken, ondan birkaç gün önce Denizli'de öldürülen Ermeniler'den bahsedilmemiştir. Burada en dikkat çeken husus, Denizli'den bir gurup Rum'un o günlerin zor şartlarına rağmen Paris Sulh Konferansı'na, Denizli'nin de Yunan işgal sahasına alınmasını sağlamak için temsilci olarak gitmeleridir.

Yukarıdaki şifrede de belirtildiği gibi Yunan işgalini Müslüman halkın daveti üzerine gerçekleştiği kılıfını hazırlamak ve işgal sahasını genişletmek için Yunan işgal kuvvetleri, zengin Rumların maddî imkânlarından faydalanma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla İzmir tüccarlarından Salon Zarafa isimindeki bir Rum'u Denizli'ye göndermişler ve Denizli'nin Yunanlılar tarafından işgal edilmesi için propaganda yapmasını sağlamışlardır. Bu kişi Müslüman halktan bazılarına para dağıtarak onları kullanmaya çalışmıştır.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁹ *BOA*, DH.EUM.AYŞ. 12/61. 1337 N 18/17 Haziran 1919; Ayrıca DH.ŞFR. 634/17. 1335 H 12/12 Haziran 1919 tarihli şifreli telgrafta da bu konuya temas edilmektedir.

¹⁰⁷⁰ *BOA*, DH.ŞFR. 633/129. 1335 A 9/9 Ağustos 1919.

İzmir'in Yunan işgaline uğramasının akabinde, Denizli'deki Rumların bu işgale karşı tavırlarını mahallî yazarlardan Şemsioğlu eserinde özetle şöyle ifade etmektedir:

Yunanlıların 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'e asker çıkardıkları sabah Bayramyeri'nde, eski Belediye binası önünde, Millî Mücadele için düzenlenen mitingde, birçok Hıristiyan da vardır. Toplantı anında kunduracı Aleko'nun orta perdeden yanındakilere, "Tiyatro mu oynatılıyor?" şeklinde tahriklerde bulunması üzerine millî duyguları son derece kabarmış bazı gençler, onu hemen öldürmeyi kararlaştırırlar. Bu bilgi Müftü Ahmet Hulusi Efendi'ye ulaştınca, o da "öldürme işinin şimdilik zamansız olduğunu" gençlere anlatır ve böylece Aleko'nun hayatı kendisine bağışlanır.¹⁰⁷¹

Aradan günler geçtikçe yerli Rumlar'da gözle görülecek bir kıpırdanma görülür. Bir kısmının ağzını bıçak açmıyor, kararsız ve düşünceli görünüyorlardı. Birçokları, bu zehirli ve ağır düşüncelerinin tesirinden kurtulmak için en yakın bildikleri Türk dostlarına gelip dert yanmağa başlarlar. Bazen de kendi aralarında dertleşerek;

-Vristi kuzum, görüp göreceğimiz gün bu kadarmış. Yunanlılar geldikten sonra biz bu nimetleri, gayri düşümüzde bile göremeyiz. Yunanlıların ağır vergileri ... şeklinde serzenişte bulunurlar.

Bazı Rumlar, palas pandiras hazırlanıp İzmir'e kaçarlar. Oradan Mısır'a geçtikleri duyulur. Geri kalanlar ise, bir hayal zenginliğine gömülürler. Daha sonra da sessiz mahalleleri, bir curcuna kaynağı olur. Bir sevinç hengâmesi günlerce sabahlara kadar çalkalanır durur. Armonika, mızıka, mandolin ve buziki sesleri arasında ritmi bozulmuş "hora" gürültüleri birbirine karışır.

Akortsuz seslerle kulaklara usanç getiren,

"Samyodisa, samyodisa

Pali to pao sti samo

Mavra matya ya kumbya

Samyodisa ya na do.

¹⁰⁷¹

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 8.

şeklindeki Sisam Adası için yazılmış ünlü şarkılarının avazı, bir kat daha fazla çıkar.¹⁰⁷²

10 Haziran 1919'da yerli Rumların gizliden gizliye çalıştıkları, bazı olaylarla ortaya çıkar. Nitekim Eski Tabakhane değirmencisi Aleko, Tabak Hacı Âşık oğlu Mehmet Ali ve Tabak Osman'ın bulunduğu bir yerde, yerli Rumların gizli faaliyetleri hakkında övünerek bazı açıklamalarda bulunur; Rumların sık sık kilisede toplantı yaptıklarını, Yunan ordusunun Denizli'ye girişinde kendilerine verilecek yemek için şimdiden iş bölümü yapıldığını, kuzular alındığını ve para toplandığını ifşa eder. Ayrıca savaşıma kararlı gençlerin de işgalden sonra yerli Rumlar tarafından gözetileceğini kinayeli olarak söylemekten kendini alamaz.¹⁰⁷³

Rum çeteler Türklere saldırırken bazı Türk çeteler de işgal sahası dışındaki ve içindeki gayrimüslimlere ve özellikle Rumlara zaman zaman saldırmaktadır. Denizli Jandarma Kumandanlığı'nın 16 Temmuz 1919 tarihinde İstanbul'daki Jandarma [Umum] Kumandanlığı'na gönderdiği 48 numaralı şifreli telgrafta¹⁰⁷⁴ 13/14 Temmuz 1919 gecesi Ortakçı'dan Kvasoğlu Çetesi'nden iki şahsın Sarayköy'den 3-4 deli sarhoşu tutarak bazı Hıristiyanlar'a saldırarak para istediklerini, durumdan haber alınır alınmaz yetişilerek Sarayköylüler'in yakalandığını ancak, Ortakçılar Çetesi'nden olanların kaçmaya muvaffak olduklarını belirttikten sonra mevcut ahalinin büyük kısmının Hıristiyanlar'a taarruz fikrini beslediklerini bunun tavır ve sözlerinden ve de yaşamakta olan durumdan anlaşıldığı bilgisini verir.¹⁰⁷⁵

Aradan bir ay geçer ve Jandarma Komutanı'nın endişesi gerçekleşir. 17 Ağustos 1919 tarihinde Konya'dan 2. Ordu Müfettiş Vekili Salahaddin imzasıyla Harbiye Nezareti'ne (Savunma Bakanlığı) gönderilen şifrede, 11/12 Ağustos 1919'da Sarayköy'de Demirci Vangel'in altı kişilik ailesinin katledildiğini, konu ile ilgili olarak hükümetçe gerekli araştırmanın yapıldığının Denizli Kalem Reisliği'nden bildirildiğini

1072

Sisamlı kız, Sisamlı kız
Sisam'a ne zaman gideceksin?
Kürekleri altından Sisamlı kız
Gelip seni almam için.
Çev. Despina Gümüşkaya (1986). Fener Rum Lisesi Klasik Filolog Öğretmeni.

1073

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 8-9.

1074

ATASE/İSH, K.22, G.39, B.39-5.

1075

ATASE/İSH, K.22, G.39, B.39-6.

arz eder.¹⁰⁷⁶ Konu ile ilgili olarak Denizli'den Mutasarrıf Faik imzasıyla Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen şifreli telgrafta, 12 Ağustos gecesı zevâlî saat yarım civarında istasyon civarında oturan Demirci Vangel'in altı kişilik ailesinin meçhul şahıslarla katledildiği bildirilmiş, canileri derdest için kuvvet çıkarıldığı belirtilmiş ancak, olayın oluş şekli ve sonucu hakkında açıklama yapılmamıştır.¹⁰⁷⁷

6 Ocak 1920 tarihinde Hâriciye Nezâreti Umûr-ı İdâriyye Müdüriyet-i Umûmiyyesi Umûr-ı Ticâriyye Müdüriyeti tarafından Hâriciye Nâzırı namına Müsteşar İsmail imzasıyla Harbiye Nezâreti'ne yazılan yazıda, Müdâfaa-i Milliye'ye mensup silahlı başıbozuk çetelerin (gayr-i muntazam heyetlerin¹⁰⁷⁸) 29 Teşrîn-i Evvel'de İzmir merkezli Mac Andrews and Forbes adlı Amerikan şirketine ait Sarayköy'deki yaklaşık 700 çuval meyan köküne el koyduklarını, bu çuvalların tekrar elde edilmesinin gerçekten imkânsız olduğu,¹⁰⁷⁹ adı geçen şirketin de çuvallarının iadesi için İstanbul'daki Amerika Fevkalâde Komiserliğine başvurduğunu bildirir. Bunun üzerine, Komiserlik de 19 Aralık 1919 tarihinde İsveç Sefareti'ne bir mektup gönderir.¹⁰⁸⁰ İsveç Sefareti de mektubun özeti ile birlikte Amerika Fevkalâde Komiseri Amiral Bristol'un isteği doğrultusunda 23 Aralık 1919 tarihinde şifahi bir tahrir verir. Mektubun tercümesi Bâb-ı Âli Hariciye Nezareti Tercüme Müdüriyeti'nde yapıldıktan sonra¹⁰⁸¹ özeti, Sadaret'e ve Dâhiliye Nezareti'ne de bildirilir.¹⁰⁸² Konu, 6 Ocak 1920 tarihinde Sadaret Mektubi Kalemî'nden Harbiye Nezareti'ne,¹⁰⁸³ Harbiye Nezareti'nden Cemal imzasıyla 8 Ocak 1920 tarihinde Konya'daki 12. Kolordu Kumandanlığı'na gönderilen "acil" notu düşülmüş şifrede; Sarayköy Kasabası'ndaki Teşkilât-ı Milliye'ye mensup heyetlerin İzmir merkezli Mac Andrews and Forbes adlı Amerikan şirketine ait 700 çuval meyan köküne el koyduklarını, bu çuvalların iadesini Amerika'nın Fevkalade Komiseri Amiral Bristol'un istediği, Sadaret makamının da konunun hızlı bir şekilde araştırılarak çuvalların geri alınmasını emrettiği bildirilir.¹⁰⁸⁴ Konunun takibi yapılmış ve 11 Ocak 1920 tarihinde işlemin hızlandırılması için tekrar 12. Kolordu Kumandanlığı'na "acil"

¹⁰⁷⁶ *ATASE/İSH*, K.22, G.75, B.75-1; *ATASE/İSH*, K.122, G.102, B.102-1.

¹⁰⁷⁷ *BOA*, DH.ŞFR. 641/108. 13 A 1335/13 Ağustos 1919.

¹⁰⁷⁸ *ATASE/İSH*, K.59, G.49, B.49-3.

¹⁰⁷⁹ *ATASE/İSH*, K.59, G.49, B.49-4.

¹⁰⁸⁰ *ATASE/İSH*, K.59, G.49, B.49-3.

¹⁰⁸¹ *ATASE/İSH*, K.59, G.49, B.49-4.

¹⁰⁸² *ATASE/İSH*, K.59, G.49, B.49-3.

¹⁰⁸³ *ATASE/İSH*, K.59, G.49, B.49-2.

¹⁰⁸⁴ *ATASE/İSH*, K.59, G.49, B.49-1.

notu düşülerek Harbiye Nazırı tarafından hatırlatılmıştır.¹⁰⁸⁵ Konunun nasıl neticelendiği hakkındaki belge ise maalesef tespit edilememiştir.

Bu çalışmalar özellikle İzmir'in işgalinden sonra hız kazanır. Bu durumu Demirci Mehmet Efe, 12 Şubat 1920 tarihinde İtilaf Devletleri Fevkalâde Komiserlikleri'ne çektiği aşağıda metnini vereceğimiz telgrafla bildirir ve muhtemel faciaların önüne geçmeleri için insaniyet ve medeniyet adına gerekli tedbirleri almalarını ihtar eder.

“Yunaniler'in İzmir ve havalisinde birçok zeybek elbisesi tedarik ederek bunların bir kısmını işgal mıntıkları dâhilindeki Yunan çetelerine giydirdikleri ve bir kısmın[1] da işgal haricinde bulunan mıntıkadaki Rumlar'dan fikirlerine hizmet edecek olanların[a] gönderdikleri ve bugünlerde hazırladıkları umumi bir taarruz esnasında bu zeybek elbiseleri [elbiseli] çetelerle işgal mıntıkası dâhil ve hâricinde İslâm ve Hıristiyan ahaliye karşı tecavüzlerde bulunarak Yunan taarruzuna mukabil Hıristiyan ahalinin bizim tarafımızdan katl-i âm edildiği iddiasına kalkışacakları pek kat'î bir surette haber alındı. Âlem-i insaniyetin yeni bir cinayet karşısında bulunduğu bu müdhiş facianın bu hafta içinde mevki-i tatbika konacağı pek mevsûk menbalardan aldığım malumata atfen zât-ı asîlânelerine arz ediyorum. Yunaniler[in] bu feci cinayeti tatbik edebilmek [etmeleri] ne elim neticeleri[e] mucib olacağına kolayca kestirileceği bu fecâiye mani olmak temsil buyurdıkları devletin iktidarındadır. Vaktiyle haberdar olarak vukuundan evvel zât-ı asîlâneleri vesâitiyle âlem-i medeniyet ve insaniyete arz ettiğimiz bu cinayetin önüne geçilmesini istirham suretiyle maddî ve manevî mes'uliyetten teberrî ediyorum, efendim.”¹⁰⁸⁶

Altında, İzmir Müdâfaa-i Hukûk-ı Osmâniye Cemiyeti Merkez-i Umûmisi İstihbârât Kalemi mührü taşıyan yukarıdaki muhtıra istenilen etkiyi göstermeyecektir.

İzmir'in işgalinden sonra Yunan ilerleyişini takip eden günlerde Rumların şımarık hareketlerinde gözle görülen bir artış olur. Meselâ, Denizli Kahveönü Karakolu jandarmalarından Honazlı Hasan oğlu Hilmi ile Gerzileli İbrahim oğlu Halil İbrahim, devriye gezerken rastgeldikleri yedi-sekiz Rum gencine hüviyetlerini araştırmak için durmalarını ihtar etmeleri üzerine Rum gençlerinden berber Yanko ile aslen Honazlı bahçıvan (?), jandarma Hilmi'ye hücum ederek bıçakla yaralayarak kaçmışlar ve daha sonra yakalanarak adli makamlara teslim edilmişlerdir.¹⁰⁸⁷

Yunan kuvvetleriyle Kuvâ-yı Milliye arasında çete savaşlarının devam ettiği günlerde, Demirci Mehmet Efe'nin kızanlarından olup, Demirci tarafından Sarayköy

¹⁰⁸⁵ *ATASE/İSH*, K.204, G.148, B.148-1.

¹⁰⁸⁶ *TİTE*, K:314, G:39, B:39001.

¹⁰⁸⁷ *BOA*, DH.EUM.AYŞ. 33/24. 04 C 1338/24 Şubat 1920.

İnzibat Komutanı olarak görevlendirilen Kara Mehmet Efe,¹⁰⁸⁸ on kadar kızanı ile Sarayköy'de Kunduracı Yanko Usta'nın evinde içkili bir eğlence düzenlemiş ve evin kızlarına hizmet ettirmiştir. Bir gece oturak âlemini iki jandarma ile engellemek isteyen Kaymakam Mithat Bey'i döve döve çarşının içine kadar sürüklemiştir.¹⁰⁸⁹

Ancak, diğer taraftan İtilaf Devletleri temsilcileri gerek Kuvâ-yı Milliye ve gerekse Düzenli Ordu kurulduktan sonra Türklere karşı işlenen cinayetleri görmezlikten gelmiş fakat, öldürülen her sivil Hıristiyan'dan sonra Osmanlı Hükümeti'ne karşı her türlü tazyikattan geri kalmamışlardır. Örnek verecek olursak:

Kuvâ-yı Milliye güçlerinin 30 Haziran 1919 günü Aydın'ı almalarından üç gün sonra dağılmaları neticesinde Yunan kuvvetlerinin toparlanarak sayı ve silah olarak daha güçlü birliklerle saldırımları sonucu Aydın'ı ikinci defa işgal ederler. Aydın ilk kurtarıldığı zaman oradaki Rumlar, Yunanlılarla işbirliği yaptıkları için daha içerilere sevkleri yapılır.¹⁰⁹⁰ 27 Aralık 1919 tarihinde Hâriciye Nezâreti Umûr-ı Siyâsiyye Müdüriyet-i Umûmiyyesi'nden Hâriciye Nazırı adına Müsteşar İsmail imzası ile Harbiye Nezâreti'ne gönderilen yazıda; Yunanlılar ikinci defa Aydın'a girdiklerinde birkaç Rum ailenin ve bu meyanda Solfaruniyos Stavrid Stavridis adındaki bir bakkal ile kız kardeşi Despina ve yeğeni Nikola'dan meydana gelen üç kişilik bir Rum ailenin geri çekilen Osmanlı kuvvetleri tarafından rehin olarak götürüldükleri, bunlardan Solfaruniyos Stavridis'in gizli bir yerde hapsedildiği, kız kardeşi ile yeğenin sefalet içinde oldukları istihbaratının İngiltere Fevkalâde Komiserliği tarafından alındığı ve bu konuda bir taktir verildiği bildirilir. Bu kişilerin İzmir'e ya da İstanbul'daki erkek kardeşleri Solfaruniyos Stavridis'in yanına gitmelerinin sağlanması için ilgililere emir verilmesi ve neticeden bilgi verilmesi istenir.¹⁰⁹¹ 30 Aralık 1919 tarihinde Harbiye Nezâreti'nden gönderilen ve 1 Ocak 1920 tarihinde 12. Kolordu Komutanlığı'na gelen tezkerede yukarıdaki olaydan bahsedilerek¹⁰⁹² gereğinin yapılması istenir ve altına düşülen notta da;

¹⁰⁸⁸ Veysi Akın, *Milli Mücadelede Sarayköy*, Bilal Ofset Matbaacılık, Denizli 2001, s. 40.

¹⁰⁸⁹ Tokat, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹⁰⁹⁰ Bkz., Milli Mücadele Yıllarında Çevre İllerdeki Gayrimüslimlerin Denizliye Sürgün ve Tehciri, konusu.

¹⁰⁹¹ *ATASE/İSH*, K.122, G.13, B.13-8.

¹⁰⁹² *ATASE/İSH*, K.122, G.13, B.13-6.

Bu üç kişinin bize üserâları iâde etmekte olan İngiltere hükümetine karşı bir cemîle (iyi niyet göstergesi, jest) olmak üzere arzu edilen mahalle i'zâmı ve inbâsı mercüvdür” denilmektedir.¹⁰⁹³

Ayrıca Hâriciye Nezâreti'ne de aynı tarihte Harbiye Nezâreti'nden bir tezkere yazılarak 12. Kolordu Komutanlığı'na yazı yazıldığı bilgisi verilmiştir. Ancak, kolordudan bu duruma aşağıdaki şekilde sitem edilmiştir;

El'ân 140.000 İslâm muhâciri Aydın Vilâyeti'nde açıkta yatarken ve İzmir şühedâsının harap olan diyarlarının ahvâli düvel-i i'tilâfiyye mümessillerince görülüp tahkîk edilmiş iken ve el'an Yunânîler'in elinde isimleri merbût listede muharrer İslâm erkek, kadın ve kızları bulunur iken 3 Rum hakkında tahkîkat icrâsını nâtik bir takrîrin kemâl-i ehemmiyetle i'tâsı câlib-i hayret ve dikkat bulunmaktadır.¹⁰⁹⁴

12. Kolordu Komutanlığı da, kendine bağlı 57. Fırka Kumandanlığı'na, 57. Fırka Kumandanlığı da 25 Ocak 1920 tarihinde Denizli Mutasarrıflığı'na yazıp, cevap ister. Denizli Sancağı Tahrîrât Kalemi'nden Mutasarrıf Faik imzasıyla 3 Şubat 1920 tarihinde 57. Fırka Kumandanlığı'na gönderilen yazılı cevapta, ilişikte Rum Mahallesi İhtiyar Heyeti'nin beyannâmesi olduğu belirtilip aşağıdaki hususlara dikkat çekilir:

Yunan askerinin ikinci defa Aydın'a girmesi üzerine Denizli'ye iltica eden Müslim ve gayrimüslim ahali arasında yukarıda adı geçen üç kişilik Rum ailenin hiçbir tazyik görmeksizin Denizli'ye geldiği ve Büyük Çarşı'daki Ali Bey'in işyerinde bir oda kiralayarak üçünün de aynı odada ikamet ettikleri ve istedikleri ticaretle uğraştıkları ve kimse tarafından kendilerine tecavüz ve müdahale edilmediği bildirilir.¹⁰⁹⁵

Ekte Rum Mahallesi İhtiyar Heyeti üyeleri, 2 Şubat 1920 tarihli yazılı beyannâmesinde yukarıdaki ifadelere ilaveten aşağıdaki hususlara dikkat çekerler:

Adı geçen şahısların kendi arzularıyla hiçbir tazyik görmeksizin Denizli'ye iltica ettikleri, Büyük Çarşı'daki Ali Bey'in işyerinden bir oda kiraladıkları, bugün aynı odada herkes gibi her türlü serbest hareket etme hakları olduğu, istedikleri alım satım ile uğraştıkları, hiç kimse tarafından hayatlarına (hatt-ı hareketlerine) tecavüz ve müdahale edilmediğini bildiklerine dair beyannâme tanzim ve tasdik ettiklerini ifade ederler. Belgenin altına Muhtar, Ruhani Reis ve 2 üye mühür basar.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹³ *ATASE/İSH*, K.122, G.13, B.13-7.

¹⁰⁹⁴ *ATASE/İSH*, K.122, G.13, B.13-5.

¹⁰⁹⁵ *ATASE/İSH*, K.122, G.13, B.13-4.

¹⁰⁹⁶ *ATASE/İSH*, K.122, G.13, B.13-3.

Yukarıdaki belgede dikkat çeken bir husus da, Muhtar ve Ruhani Reis'in ikişer adet mühür kullanmaları ve bu mühürlere birinin Osmanlıca diğerinin de Rumca olmasıdır. Bu durum gayrimüslimlerin kendi dillerini serbestçe kullandıklarının bir göstergesidir.

22 Şubat 1920 tarihinde 12. Kolordu Kumandanlığı Erkân-ı Harbiye 1. Şubesi'nden kumandan vekilinin imzasıyla Harbiye Nezareti'ne 1 Ocak 1920 tarihli tahrîrata cevap olarak gönderilen yazıda; Aydın'ın ikinci defa tahliyesinde kaybolan üç [kişilik] Rum ailenin kendi arzularıyla Yunan mezaliminden kaçan Müslümanlarla Denizli'ye iltica ettikleri ve halen hayatta oldukları, ticaretle meşgul oldukları hakkındaki Denizli Mutasarrıflığı'nın tezkeresiyle Rum İhtiyar Heyeti'nin mazbatasını ilişikte gönderdiklerini bildirir.¹⁰⁹⁷

Konuyla ilgili son belgede de, 3 Mart 1920 tarihinde Harbiye Nezâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tezkerede, yukarıdaki üç kişi hakkında yapılan tahkikat neticesine dair Rum Mahallesi İhtiyar Heyeti'nin Mazbatası, Mutasarrıflığın ve 12. Kolordu Kumandanlığı'nın tahrirat suretlerinin ekte takdim kılındığını belirttikten sonra, evrakların incelenmesinden anlaşılacağı üzere yukarıdaki kişilerin rehin olarak götürülmedikleri bilakis, kendi arzularıyla Denizli'ye iltica ettikleri ve hiçbir tecavüze maruz kalmaksızın alış verişle meşgul oldukları bu nedenle İngiltere Fevkalâde Komiserliği'nin almış olduğu istihbaratın doğru olmadığı bildirilir.¹⁰⁹⁸

12.4.2. Yunan ve Yerli Rum-Ermeni İşbirliği

15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'den sonra Batı Anadolu'yu işgale başlayan Yunan kuvvetleri, halktan taraftar kazanmak için Denizli'ye Yunan propagandacıları göndermiştir.¹⁰⁹⁹ Yunanlıların ileri gelenlerinden oluşan bu propagandacılar, Eğirdir'e kadar bütün demiryolu hattı boyunca Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmesini rica eden imzalı yazılar toplamaya başlarlar. Bu konu ile ilgili olarak, Denizli Askerlik Şubesi Başkanı Albay Tevfik Bey, 9 Haziran 1919 tarihinde 57. Tümen komutanlığına gönderdiği raporda şunları belirtir:

¹⁰⁹⁷

ATASE/İSH, K.122, G.13, B.13-2; *ATASE/İSH*, K.333, G.17, B.17-1.

¹⁰⁹⁸

ATASE/İSH, K.122, G.13, B.13-1.

¹⁰⁹⁹

Aker, *a.g.e.*, s. 82.

“İzmir’de tanıdığım piyano tüccarlarından Solon Soraf adındaki şahıs, bir hayli samimiyet gösterdikten sonra İzmir Yunan Komutanı ve Metropolit tarafından bizzat özel görevle beni görmeye geldiğini söyleyerek, Yunanların adaletinden; Türk Yunansız, Yunan Türksüz olamaz deyip, İtalyanlar’ın mezaliminden ve buna razı olamayacağımızdan; İngilizlerin ise bizi esir diye kullanacaklarından, halbuki Yunan yönetiminin aynı Türk kanunlarını ve görevlilerini yerinde bırakacağını ve eskiden olduğu gibi halkın daha fazla adil bir hayat süreceğini; eşkiyadan eser kalmayacağını; ülkenin medenileşip ilerleyeceğini; devletimizin adamsızlığının bu durumu doğurduğunu ve bizim burada bağımsız olarak her şeye karar verebileceğimizi; fakirlere dağıtılmak üzere bir hayli para getirildiğini; iki Ermeni’nin katlinin herkesi korkuttuğunu; genel güvenlik için Yunanlar’ın buraya gelmesinde asayişin korunup korunamayacağı; topçuların dağa çekilmesi ve süvarilerin gelmesi gibi sorular ve propagandalarda da bulunmuştur. Ona gerekli cevaplar verilmiştir. Durum mutasarrıf ile konuşulmuştur. Söz konusu kişi geldiği trenle hemen İzmir’e döndürülmüştür.”¹¹⁰⁰

Ayrıca İzmir’in işgalinden sonra, Denizli’ye gelen özel Yunan memur ve delegeleri, Denizli’nin de Yunan işgal mıntıkası içersine girmesi için, Denizli’de Yunanlılar lehine gösteriler yaparlar.¹¹⁰¹

İzmir’in işgalinden sonra Denizli’deki Rumlar, halkı uyuşturmak için, Yunan kuvvetlerinin işgal ettikleri yerlerde mukavemet ve mukabele görmezlerse hiçbir zarar vermediklerinden ve zulüm yapmadıklarından bahsederler. Ayrıca Denizli’deki karşı koyma hareketlerinin ileride memlekete çok büyük zararlar getirebileceğini propaganda ederler.¹¹⁰²

Yunan işgalinin başlangıcında, Denizli Sancağı’nın da işgal edileceği beklentisine giren Denizli ve Sarayköy’deki Rumların Yunan işgaline gizli gizli hazırlık yaptıkları tespit edilir. İzmir’den Denizli’ye dönen tüccarlardan Kitapçioğlu Ahmet ve Tahsildar Karpuzcu Ahmet Efendiler, aynı trende yolculuk ettikleri Denizli Rumları’ndan Pavli Efendi’de Yunan Bayrağı ile şapkası görürler.¹¹⁰³

Yunan işgal kuvvetlerinin ilerlemesinden cesaret alan Rumlar, düşmandan sonra ikinci büyük tehlikeyi oluşturmaktaydılar. Yunan kuvvetlerinin Aydın’a kadar ilerlemeleri üzerine niyetlerini ortaya koyarlar ve değişik faaliyetlere girişirler. Bu bağlamda Denizli’deki Rumlar, Yunan askerlerini karşılamak, onlara şirin görünmek ve

¹¹⁰⁰ Aker, *a.g.e.*, s. 138-139.

¹¹⁰¹ Ali Sarıkoyuncu, “Milli Mücadele’de Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi”, **Milli Mücadele’de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu, 24-26 Haziran 1992**, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 09, Denizli 2010, s. 86.

¹¹⁰² Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 27; Lütfü Müftüler, *Milli Mücadelede (Aydın Cephesinin Kurucusu) Denizli Heyeti Milliyesi*, Türk Dili Basımevi, Balıkesir, 1947, s. 6; Tütenk, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹⁰³ Toker, *a.g.e.*, s. 26; Tütenk, *a.g.e.*, s. 11.

yardımcı olmak için hazırlık yapmaktadırlar. Sarayköy'deki Rumlar da, Yunan askerlerini karşılamak için biri Tosunlar tarafındaki şose üzerinde, diğeri de istasyonda şube hizasında cadde üzerinde iki zafer takı kurarlar. (Bu takların kurulma tarihleri muhtemelen 6-7 Haziran 1919'dur.¹¹⁰⁴) Denizli'den giden gönüllü mücahitler Sarayköy'e vardıklarında onları uzaktan gören Rumlar, istasyonda gelenleri Yunan askeri sanarak sevinç gösterilerinde bulunurlar.¹¹⁰⁵ Aslında Rumlar, Yunan askerlerinin trenle geleceğini tahmin etmektedirler.¹¹⁰⁶ Fakat gelenlerin Türk mücahitler olduğunu görünce kaçıp evlerine kapanırlar. Gönüllü mücahitler Rumların istasyonda Yunan askerlerini karşılamak için Yunan bayraklarıyla hazırladıkları zafer takına Türk bayrağını çekerler.¹¹⁰⁷ Rumların kurduğu bu tak, süvari bölüğüyle topçu kuvvetlerinin Sarayköy'e girmesi üzerine¹¹⁰⁸ Müftü Şükrü Efendi'nin emriyle yıktırılır.¹¹⁰⁹ Ancak Rumlar, geceleyin bu zafer taklarını tekrar kurar, Sarayköy Heyet-i Milliyesi de sabahları yıktırır.¹¹¹⁰ Ayrıca Rumlar, başlarındaki fesleri atarak Türkler'den ayrıldıklarını göstermek isterler.¹¹¹¹

Denizli Mutasarrıfı Faik Bey, Dâhiliye Nezâreti'ne 13 Haziran 1919 tarihinde çektiği telgrafta bu durumdan bahseder ve Rumların biri istasyon civarında diğeri de kasabada kilise tarafında olmak üzere iki zafer takı kurduklarını, bu olaya müdahale etmedikleri için Kaza Kaymakamı Ferid Bey ile Jandarma Kumandanı Mülazım Faik Efendi'yi sorguya çektiğini, onların tatmin edici cevap veremediklerinden dolayı görevden alınmalarını talep eder. Ayrıca zafer taklarını yıktırıldığını ve Rum'ların ileri gelenlerini toplayarak bir daha böyle bir teşebbüste bulunmamalarını kesin bir dille ihtar ettiğini bildirir.¹¹¹²

¹¹⁰⁴ Veysi Akın, "Sarayköy Heyet-i Milliyesi Vezne Defteri ve Deftere Göre Heyetin Faaliyetleri", *Kafalı Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 460.

¹¹⁰⁵ Tütenk, *a.g.e.*, s. 15.

¹¹⁰⁶ Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 38; Aker, *a.g.e.*, s. 146.

¹¹⁰⁷ Tütenk, *a.g.e.*, s. 15-16. Bu olayla ilgil geniş bilgi için bkz., Toker, *a.g.e.*, s. 26-27 ve 38; Aker, *a.g.e.*, s. 146; Tokat, *a.g.e.*, s. 22.

¹¹⁰⁸ Aker, *a.g.e.*, s. 146.

¹¹⁰⁹ Toker, *a.g.e.*, s. 38; Aker, *a.g.e.*, s. 146'da bu takım, süvari bölüğüyle topçu kuvvetlerinin Sarayköy'e girmesiyle yıktırıldığını belirtir.

¹¹¹⁰ Tokat, *a.g.e.*, s. 22.

¹¹¹¹ Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Semih Ofset, Ankara, 1999, s. 203.

¹¹¹² Görevlerinde hıyanet derecesinde ihmal ve hataları görüldüğünden, bu talebin kabul edilmesi üzerine Sarayköy kaymakamı ile jandarma kumandanı azledilir. *BOA*, DH.KMS. 53-1/63. 1337 N 16 /15 Haziran 1919.

Devam eden günlerde, Sarayköy Rumları İzmir'e giderek kendi aralarında topladıkları paraları Yunan askerlerine verip, bir an önce Sarayköy'e gelmelerini isterler. Askerler de onlara Yunan bayrakları ve çan hediye ederler.¹¹¹³ Müftü Ahmet Şükrü Efendi ve cami imamı bir gün camiden çıkarken Rumlar onlara takılıp, "Size de bayrak verelim, siz de asın. Gelen askerlerimize yatacak yer lazım. Bizim bir kilisemiz var, o da yetmez. Sizin dört caminizi de kullanalım." dediklerinde Müftü Efendi onları azarlayarak kovar.¹¹¹⁴

Honazlı Külahoğlu Harlambo'nun Honaz'daki Rumların önderliğini yaptığı, hareketlerinden anlaşılır ve evinde yapılan aramada büyük bir Yunan bandırası bulunur. Şehir merkezindekilerin çabaları ise, şöyle küçük bir boşboğazlıktan ortaya çıkar: Delikliçınar'daki eski yolda, Kunduracı Damon'un küçük oğlu Haralambo, bir gün çocukluk nedeniyle Rumların büyük bir Yunan bandırası yaptıklarını ve takılacak direğin de Marangoz Karabet tarafından hazırlanmakta olduğunu söyler. Vaziyet derhal hükümete yansıtılır, Karabet ve arkadaşları suçüstü yakalanırlar. Bir taraftan Komiser Ödemişli Hamdi Bey tarafından sık sık abluka edilerek Rum Mahallesi aranır, bu aramalarda birçok kama, filinta tabanca, çifte, bıçak, fişenk ve katliam resimleri bulunur.

Millî mücadeleye azmetmiş gençler, sık sık Türk Ocağı'nda toplantı yaparlar. Bir gün bu gençlerden Berber Mehmet Salih, Rasim ve Mehmet Ali Âşık, Yirmibirli oğullarından Mihal'in Yunanlıları Denizli'ye davet etmek için İzmir'e gittiğini ve trenle döneceğini duyarlar. Bu gençler, Mihal'i öldürmek için geç vakte kadar Pandazoplu'nun kulübünde ellerinde tabanca ile beklerler ancak, Mihal o gün trenden çıkmaz ve hak ettiği ölümden bu nedenle kurtulur. Mihal'in de Pavli gibi, İzmir'den Yunan bandırasını yüklenip Denizli'ye gelmesi bekleniyordu.

Böyle uğraşları foya şeklinde beliren Rumlar olduğu gibi, haklarında şüphe beslenenleri de çoktur. Delikliçınar eski yoldaki Karamil Hanı'nda¹¹¹⁵ askerî deve kolunda bulunan Terzi Bedik hakkında, -gelir ve kazancından çok üstün giyim ve

¹¹¹³ Ethem Peker, *Millî Mücadele Yıllarında Denizli ve Civarındaki Kuvâ-yı Milliye Faaliyetleri*, PAÜ, SBE, Tarih ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1998. s. 120.

¹¹¹⁴ Peker, *a.g.t.*, s. 121.

¹¹¹⁵ Günümüzde Ege Çarşısı'nın olduğu yer. Mimar Yüksel Kaşıkçı (1936) ile 20.05.2011 tarihinde ofisinde yapılan görüşme.

Yiyimde bulunduğundan dolayı- derin bir şüpheye varılmış; evinde yapılan aramada, kama ve filinta ile birçok katliam resimleri bulunmuştur.

Bundan başka, çarşıda sebze pazarında Kunduracı Manol, zahire pazarında Papazoğlu Pavil'in oğlu Şeytan Kosti, çarşının kuzey kapısında Helvacı Hacıbekirler'in¹¹¹⁶ karşısındaki Kunduracı Deve Nikola'nın oğlu Panayot, Rum Mahallesi'nde Efe Yanko, Kuşakçı oğlu Hacı Kiyork, Manifaturacı Hristos, Terzi Kiyork, Yanık Han'da¹¹¹⁷ Simsar Kolozoğlu, Meyhaneci Dişsiz Panayot ve Eczacı İlye halk arasında casus oldukları sanılan kimselerdir. Karpuz, kavun gibi yaz meyveleri arasında altın kaçakçılığı ve kundura taban astarı içinde İzmir'e haber ulaştırmaları gibi klasik casusluk hileleriyle iş gördükleri rivayet edilir.

Bu sıralarda 15. Yunan Fırkası'na yüzbaşı rütbesiyle katıldığı rivayet edilen Yirmibirli oğullarından Peteraki'nin oğlu Mihal, sevincinden çılgına döner. İlerleyen Yunan Ordusu karşısında muhayyel Megalo İdea'nın ücretsiz çığırkanı kesilir. Bir gün Delikçınar'da fayton içinde geçerken *zito!* diye haykırır ve silah atar. Fatma Hoca Camii (Yeni Cami) önünden geçerken, o anda orada bulunan İsmail Magmum Gür ve Abdulah Ölçen adındaki iki Türk genci, onu arabadan indirip, elinden çiftesini ve koca şapkasını alarak bu küstahlığının kendisine pahalıya mal olacağını ihtar ederler.¹¹¹⁸

Denizli Rumları'nın Yunan işgalinden memnun olduklarını ve bazı Rum gençlerin Yunan ordusuna katıldıklarını teyit eden resmî belgeler de mevcuttur. Meselâ, 1919 yılı Ağustos ayı içinde, Acıpayamlı Meyhaneci Yorgi Kara Vasil adındaki Rum'un, Fethiye yöresindeki Yunan askerleriyle haberleştiği tespit edilir. Bu kişinin iki oğlu cepheye Yunan ordusu saflarına katılmıştır.¹¹¹⁹ Aydın Umum Kuvâ-yı Milliye Komutanı Hacı Şükrü Bey, Denizli Mutasarrıflığı'na gönderdiği 29 Ağustos 1919 tarihli telgrafta, adı geçen kişinin iki oğluyla birlikte, Yunan askerleriyle muhaberede bulunduğunu ve cephe hakkında bilgi verdiklerini bahsederek bu durumun önlenmesini ister.¹¹²⁰

¹¹¹⁶ Günümüzde, Kocayaka Tekstilciler Çarşısı'nın olduğu yer. Suat Erdat.

¹¹¹⁷ Bayramyeri'nden Devlet hastahanesi'ne çıkılan köşede idi. (Enver Paşa Caddesi ile Selçuk Caddesi'nin kesiştiği yer.) Enver Paşa Caddesi'ne dönülen köşesinde bir adet çeşmesi mevcuttu. Mimar Yüksel Kaşıkçı.

¹¹¹⁸ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 8-11.

¹¹¹⁹ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 172.

¹¹²⁰ Sarıkoyuncu, *a.g.b.*, s. 93, dipnot 160'da, *ATASE* Arşivi, Kl: 426, D: 5 (1), Fh: 261'den naklen.

Gayrimüslimlere karşı alınan bütün tedbirlere rağmen savaşın devam ettiği günlerde, Rum ve Ermenilerin Yunan ordusuna katılmaları önlenemez. Hatta çoğunluğunu bu gönüllü Rum ve Ermenilerin oluşturduğu kuvvetler zaman zaman Milli kuvvetlere saldırırlar. Nitekim 22 Nisan 1921 günü Çivril'in Yeniköy tarafından saldırıya geçen ve makineli tüfekte donatılmış düşman kuvvetinin hemen hemen hepsini gönüllü Rum ve Ermeniler oluşturur. Toplam asker sayısı binin üzerinde olan bu kuvvet, Kuvâ-yı Milliye'ye saldırmış, 8 ölü ve 6 yaralı bırakarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹¹²¹ Bu Rum ve Ermenilerin aslen Denizli'den olup, Eğirdir'deki Nis Adası'na tehcir edilenlerden olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla, Denizli'deki Rum ve Ermeni gayrimüslimler Milli Mücadele'ye karşı tavır koyarak Yunan kuvvetlerine destek olmuşlardır.

Demirci Mehmet Efe komutasındaki Kuvâ-yı Milliye birlikleri tarafından oluşturulan Köşk Cephesi'nin 24 Haziran 1920'de çökmesi üzerine, Denizli Rumları'nın taşkınlıkları Türklere saldırma noktasına gelir ancak, bu kötü emellerini Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin talimatı ile 6-7 Temmuz 1920'de Eğirdir'e tehcir edilmeleri üzerine uygulamaya geçiremezler.¹¹²²

12.5. Milli Mücadele Yıllarında Rumların Korunmasına Yönelik Alınan Tedbirler

I. Dünya savaşı ve sonrasında yaşanan kargaşa ortamında, gayrimüslimlerin can güvenliğini sağlamak için askerî ve mülkî erkân tarafından büyük gayret gösterilir. Zaman zaman yazılı beyannâmelerle bu durum teyit edilmeye çalışılır. 14 Haziran 1919 tarih ve 177/60 telgrafhane numaralı emirde, 57. Tümen Komutanı, Sarayköy Müfrezesi Komutanlığına “Yunanlılara karşı faaliyete geçilmemesini, Hıristiyanlara tecavüze kesinlikle meydan verilmemesini” emreder.¹¹²³ 57. Tümen Sarayköy Müfrezesi Kumandanı Binbaşı Hakkı Bey'e, çekilen bu telgrafta Hıristiyanlar'ın korunması konusunda aşağıdaki gibi hassasiyet gösterilmesi istenir ve dikkat çekilir:

¹¹²¹ Nuri Köstüklü, “Millî Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara, Temmuz 1989, c. V, S. XV’den ayrı basım, s. 674.

¹¹²² Sarıkoyuncu, *a.g.b.*, s. 93.

¹¹²³ Aker, *a.g.e.*, s. 146-147.

“Yunaniler’in işgaline karşı hâsıl olan halkın galeyanına karşı cihet-i askeriyenin yapacağı vazîfe-i mühimme İslâm ve Hıristiyan bil-cümle ahâlinin malını hayâtını muhâfaza etmektir. Bu vazîfe-i insâniye olduğu gibi vatanın selâmeti dahi bundadır. Ona göre icâb edenlere ve bütün efrâd-ı askeriyenize nasâyih-i lâzime icrâsı ve zinhâr ahâliye karşı zerre kadar tecâvüzâtta bulunulmamasını te’minî ve bu maksatla Nazilli civârında ahz-ı mevki’ edilmesi mütemennâdır
...”¹¹²⁴

Burada endişe edilen bir diğer husus da, gayrimüslimler hakkında yapılacak genel bir katliamın, I. Dünya Savaşı yıllarında Ermeni Tehciri sırasında yaşananlardan dolayı, bütün dünyada Türkler aleyhine uyandırılan galeyan ve heyecanın yeniden tazelenmesi ve şiddetlenmesidir.¹¹²⁵

Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus’tan Dâhiliye Nâzırı imzasıyla Denizli Mutasarrıflığı’na çekilen 15 Haziran 1919 tarihli şifreli telgrafta; “Rumların her türlü fesatlarına mani olunmakla beraber bir taarruza uğramamalarına gayret ediniz. Her hale rağmen beynel-anâsır hüsn-i münâsebeti nazar-ı i’tibara alınız. Maâzallâh bir taarruz vukuunda ise hâl ve vazifenize göre tedbirlere tevessül etmek için ne lazım ise yapınız fakat ahâli-i islâmiyeyi nâ-hak yere kırdırmamayı ve Yunanilere nispetsiz harp ve darblara vesile (orantısız güç kullanmaya fırsat) vermemeyi de unutmayınız. Şimdilik sükûn ve vakar ve huzur ve asayiş nehce-i âmâliniz olmalıdır”, denmiştir.¹¹²⁶

Aradan çok geçmeden Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus’tan Dâhiliye Nâzırı imzasıyla 28 Temmuz 1919 tarihinde Denizli Mutasarrıflığı’na çekilen ikinci bir şifreli telgrafta; Yunanlıların tecavüzlerini önlemek için hükümetçe çeşitli siyasi teşebbüslerde bulunulduğundan, bundan ayrı olarak yetkili olmayan kişiler tarafından yapılacak hertürlü teşebbüs ve hareketin kötü tesir sonuç vereceğinden özellikle Yunanlıların tecavüzlerinden şikâyet eden ahaliden ileri gelenlere münasip bir şekilde anlatılması ve gerekli tedbirlerin alınması istenir.¹¹²⁷

Yine Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus’tan Dâhiliye Nâzırı imzasıyla Denizli Mutasarrıflığı’na çekilen 6 Ağustos 1919 tarihli şifreli telgrafta; Paris Sulh Konferansı kararıyla, İzmir’de Yunan işgalini sınırlandırmak ve Yunanlıların işledikleri katliamları

¹¹²⁴ *ATASE/İSH*, K.434, G.30, B.30-1. ATASE Arşivi’nde belgenin devamı olmadığı için devamı verilememiştir.

¹¹²⁵ Aker, *a.g.e.*, s. 186.

¹¹²⁶ *BOA*, DH.ŞFR. 100/109. 1337 N 16/15 Haziran 1919.

¹¹²⁷ *BOA*, DH.ŞFR. 101/58. 1337 L 29/28 Temmuz 1919.

araştırmak için iki heyetin geleceğinden, Hıristiyanlara karşı yapılabilecek herhangi bir tecavüze asla fırsat verilmemesi emredilir.¹¹²⁸

Görüldüğü üzere bir taraftan İstanbul hükümeti bir taraftan da askerî yetkililer astlarına, Yunanlıların orantısız güç kullanmalarına fırsat ve bahane vermemek için gayrimüslimlerin korunması konusu üzerinde ısrarla durmuşlardır.

12.6. Gayrimüslimlerin Milli Mücadele'ye Karşı Tavrı ve Yaklaşımları

Denizli'deki gayrimüslimlerde etnik bilinç 1920 Eylülünden itibaren Yunan kuvvetlerinin başarılar kazanıp, Anadolu içlerine ilerlemeye başlamasıyla artmaya başlar ve durum onların tutum ve davranışlarında farklı bir yoğunluk kazandırır. İşgalin başlangıcında Milli Mücadele aleyhinde olduklarını tavrı ve davranışlarıyla ortaya koymaya başlayan Rum ve Ermenilerin çoğunluğu, devam eden günlerde Yunan işgal ordusuna gönüllü olarak katılmaya başlarlar. Daha sonra Yunanlılar'la savaşın yoğunlaştığı aylarda ise yerli Rumların daha çok casusluk yaptıkları tespit edilir. Son safha olarak, Denizli Sancağı'nın ve daha içerilerdeki yerlerin Yunanlılar'ca işgaline kesin kanaat getiren Rum ve Ermeniler, Yunan ve Ermeni kültürüne ait objeleri açıktan taşımaya ve resmen propagandaya başlarlar. Denizli Mutasarrıf Vekili Nazmi Bey'in 29 Eylül 1920 tarihli raporunda belirttiğine göre, Honaz Nahiyesi'ndeki Hıristiyanlar'dan Kocakülahoğlu Haralambo'nun evinde Yunan topçu subayı üniforması, Burdurluoğlu Haralambo ile Hurioğlu Anastos'un evlerinde çeşitli ebatlarda Yunan bayraklarıyla, Yunan kültürüne ait resimler bulunur. 11 Ekim tarihinde de Ermeni Mahallesi'nde yaşayan Hacı Sarkis'in evinde yapılan aramada iki adet Ermeni bayrağı bulunur.¹¹²⁹

Gayrimüslimler, işgal günlerinde basını bir baskı unsuru olarak çok iyi kullanmaya gayret etmişlerdir. İzmir'de yayın yapan Rum gazeteleri, Milli Mücadele'ye öncülük yapan Müftü Ahmet Hulusi Efendi'yi bu işten vazgeçirmek için korkunç yazılar yazmaktan çekinmemişler, ayrıca İzmir'de bulunan Denizlili Rumlar haber gönderip, "Denizli Yunan kuvvetlerinin eline geçtiği zaman sarığını boynuna dolayıp

¹¹²⁸ *BOA*, DH.ŞFR. 102/42. 1337 Za 9/6 Ağustos 1919.

¹¹²⁹ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 173-174.

cesedini sokaklarda dolaştıracağız, halkı ayaklandırmasın” şeklinde tehdit etmişlerdir.¹¹³⁰

Stratejik önemi olan bazı yerlerde memur olarak çalışan gayrimüslim unsurlar, Yunanlılar aleyhindeki her türlü oluşumu anında İzmir’e ulaştırmaktadır. Meselâ, Sarayköy istasyonunda memur olan bir Rum, Nazilli’deki işgal komutanına çektiği telgrafta, “Denizli’den ve Sarayköy’den toplanan 5.000 kişi kadar bir kuvvetin Nazilli’ye doğru yola çıktığını” haber verir. Bu haberi alan Yunan Komutanı Nazilli’yi boşaltır ve Denizli Kuvâ-yı Milliye kuvvetleri Nazilli’ye girerler.¹¹³¹

57. Tümen Kumandanı Nazmi Bey’den 3 Ekim 1920 tarihinde 12. Kolordu Kumandanı’na gönderilen telgraf zeylinde; Sarayköy’de eczacılık yapan ve insanlar arasında şüpheli bir şahıs olarak tanınan Yordan (Bordan?) adlı Rum’un eczanesinde yapılan aramada dolap içinde Sarayköy ve civarının bir krokisi ile patlayıcı maddeleri ateşlemeye yarayan fişekler bulunduğu, Sarayköy civarında Menderes demiryolu köprüsü olduğu, Sarayköy’de mühim bir imalat sanayinin olmadığı, bundan dolayı şimendifer aksamını tahribe yönelik olarak bu tahrip malzemelerini eczanesinde bulundurduğu anlaşılmıştır, denilmektedir.¹¹³²

Bu arada az dahi olsa bazı gayrimüslimlerin Milli Mücadele yanında yer aldığı görülmüştür. Denizli Heyet-i Milliye’sinin 2. Şubesi olan, İstihbarat ve Propaganda Şubesi’nde Aydın Osmanlı Bankası Müdürü iken Denizli’ye hicret eden İstamat Zihni Bey, Mülazım Refik oğlu Remzi Bey ile beraber tercümanlık görevini üstlenmiştir.¹¹³³

Sarayköy Heyet-i Milliyesi Vezne Defteri’ndeki kayıtlara göre, Sarayköy’deki bazı Rumların Milli Mücadele’ye para yardımı yaptıkları görülmektedir. 2 Temmuz 1919 tarihinde 5.000 kuruş,¹¹³⁴ 13 Temmuz 1919 tarihinde 5.000 kuruş ve 17 Temmuz 1919 tarihinde de 10.000 kuruş¹¹³⁵ yardım yapmışlardır.

¹¹³⁰ M. Halûk Müftüler, *Milli Mücadele’de Dedem Denizli Müftüsü Ahmet Hulûsi Efendi (1861-1931)*, Ankara, 1995, s. 52; Toker, *a.g.e.*, s. 89; Lütfü Müftüler, *a.g.e.*, s. 6-7.

¹¹³¹ Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 89; Lütfü Müftüler, *a.g.e.*, s.

¹¹³² *ATASE/İSH*, K.839, G.99, B.99-1.

¹¹³³ Lütfü Müftüler, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹³⁴ Akın, *a.g.e.*, s. 75.

¹¹³⁵ Akın, *a.g.e.*, s. 78.

Denizli Sancağı Rum Havla¹¹³⁶ Heyeti Metropolit Vekili Papa Hristomos ile Denizli Sancağı Ermeni Murahhas Vekili Papas Babkin, 9 Temmuz 1919 tarihinde İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine Denizli Postanesi'nden aşağıdaki telgrafi (EK: 32) gönderirler:

“Yunan kuvve-i işgâliyesinin Aydın ve havâlisinde haksız ve merhametsiz bir sûrette icrâ ettiği mezâlim ve fecâyîin sahâif-i tarihte emsâli gayr-i müsâdif, havsala-i beşerde ihâtası tasvîri nâ-mümkün bir derecede a'zam ve elîmdir. Telâfisi gayr-i kâbil-i mühim kasabalar, şehirler, binlerce ma'sûm insanlar, şâyân-ı ehemmiyet servetler bilâ-lüzum kâmilten ateşler altında imhâ edildi ve ediliyor. Herhalde hunrîz bir vücûda merbût olduğu âsâr-ı vahşetiyle tahakkuk eden bu yed-i zâlimin kemâl-i inâd ve ısrarla kavâid-i ahlâkiyyeyi kökünden sarsar sûrette ikâ ettiği hasarât ve kıtâl gittikçe tevessü' ve tanassub ve bi'n-netîce dâhildeki emn-ü âsâyiş ve anâsır arasındaki irtibât-ı samîmiyet o nisbette teşevvüş etmektedir. Altıyüz seneden beri Osmanlı Hükümeti'nin zîr-i idâresinde kemâl-i refâh ve saâdetle imrâr-ı hayât ettiğimiz halde siyâh satırlar kanlı hurûfatla târîhe derc edileceğine hiç şüphe edilmeyen bu cinâyâtın devâmı ve bunların yegâne müvellid ve müsebbibi bulunan, velev muvakkat olsun, bu kuvve-i kâhirenin kemâl-i mel'anet ile icrâ-yı hüküm eylemesine müsâmaha gösterilmesi bizler için bir girdâb-ı ifnâ teşkil edeceğine zerre kadar şüphe edilmesin. Yunânîler diğer pek yakın muhîtte ikâ-i mezâlim ederken buna rağmen biz burada hükümet-i Osmâniyye'nin penâh-ı merhamet ve adâletinde mazhar-ı himâye ve muâvenet oluyoruz. Bize hiç kimse taarruz etmiyor. Binâen aleyh imhâ ve tahrî[bâ]t politikasından başka bir maksada mübteni olmayan şu Yunan kuvve-i işgâliyesinin harekât-ı hunhârânesini kemâl-i nefret ile takbîh eder ve sıdk-ı ma'rûzâtımıza atf-ı nazar-ı ehemmiyet buyrularak sür'at-i mümkinine ile dahi bu çirkin ve muzlim manzaralara kat'iyetle nihâyet verilmesini selâmet-i umûmiyye nâmına siz hâdim-i insâniyet necîb ve asîl düvel-i muazzamadan istirhâm ve niyâz eyleriz.”¹¹³⁷

Yukarıdaki telgrafi çeken Hıristiyan din adamlarının samimiyetlerini ölçme imkânı yoktur ancak, Yunan zulmünün medenî dünyaya bizzat kendi dindaşları eliyle ilan edilmesi bakımından önemli bir husustur.

¹¹³⁶ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 166'da bu kelimeyi Havra olarak yazmıştır. BOA'ndeki uzmanlara sorduğumuz zaman onlar da Havlâ olarak okudular. Havra, Yahudilerin ibadethanesi olması hasebiyle belki de Rum Metropolit Vekili onlar adına da imza atmış olabilir. Çünkü Aydın Vilayet Salnameleri'nde belirtildiği üzere o dönemde Denizli'de çok küçük bir Yahudi Cemaati ve bu cemaate ait yeri tespit edilememekle beraber bir Havra bulunmaktadır. Telgrafın aslı ortaya çıktığında daha doğru bilgiye ulaşılabacaktır.

¹¹³⁷ *ATASE/İSH*, K.99, G.73, B.73-1

12.7. Yunanlıların İzmir’i İşgaline Karşı Denizli Halkının Tepkisi

14/15 Mayıs 1919 gecesi sabaha doğru Denizli Mutasarrıfı Faik Bey, İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti ve İzmir Belediyesi tarafından, İzmir’in Yunanlılarca işgal edildiği telgrafını alır. Faik Bey hemen Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey’i, Müftü Ahmet Hulusi Efendi’yi, Belediye Başkanı Hacı Tevfik Bey’i ve eşraftan bazı kimseleri yanına çağırarak telgrafi okur.¹¹³⁸ Telgraf, Konya üzerinden Dâhiliye Nezaretî’ne ve Sadaret’e gönderilir. Daha sonra tellallar çıkarılarak halk belediye önünde mitinge çağrılır. I. Dünya Harbi günlerinde Denizlili gençlerin, 67. Alay, 24. Tabur kura erlerinin Unkapanı Camii’ne hediye ettikleri Sancak-ı Şerif,¹¹³⁹ Kayalık Camii’nden alınarak tekbirler ve Türk Bayrakları eşliğinde halk toplanır. Miting meydanında Rum ve Ermeni erkeklerinin de çoğunun katıldığı görülür. Bu miting, işgalden dört saat sonra, İzmir dışında gösterilen ilk toplu tepki olmuştur. Müftü Ahmet Hulusi Efendi, belediye balkonundan halka bir konuşma yapar.¹¹⁴⁰

Müftü Ahmet Hulusi Efendi, kalabalığın içinde bulunan tanıdığı Hıristiyanlar’ı göstererek, “Bunlar da bize birer veditir, onlara dokunmayınız!”¹¹⁴¹ demiştir. Böylece, gayrimüslimlerin kendilerine emanet olduğunu belirterek onlara zarar verilmesinin önüne geçmiş ve Müslüman Türk’ün engin hoşgörüsünü ortaya koymuştur.

Türk Milli Mücadelesi’nin ilk silahlı mücadele fetvası Denizli’de verilir ve Milli Mücadele başlatılır. Ancak, bu millî uyanıştan rahatsız olan Denizli Rumları, Denizli ile ilçelerindeki olup bitenleri anında İzmir’deki Yunan ve Rum çevrelerine bildirirler. Bundan sonra da İzmir’deki Rum gazeteleri Müftü Efendi hakkında tehditvâri yazılar yazmaya başlarlar.¹¹⁴²

İzmir’in işgalinden sonra Denizli’deki Rumlar, halkı uyuşturmak için, Yunan kuvvetlerinin işgal ettikleri yerlerde herhangi bir mukabele görmezlerse zulüm

¹¹³⁸ Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 28; Tokat, *a.g.e.*, s. 14; Tütenk, *a.g.e.*, s. 6.

¹¹³⁹ Kamil Şahin, “Denizli Müftüsü Ahmed Hulusi Efendi’nin Yaşadığı Ortam, Soyu, Hayatı ve İlmi Yönü”, *Millî Mücadele’de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu, 24-26 Haziran 1992*, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 09, Denizli 2010, s. 108.

¹¹⁴⁰ Toker, *a.g.e.*, s. 29; Tütenk, *a.g.e.*, s. 8-9. Haluk Müftüler, *a.g.e.*, s. 36-37; Lütfü Müftüler, *a.g.e.*, s. 5; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş VI*, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 152.

¹¹⁴¹ Tütenk, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹⁴² Tütenk, *a.g.e.*, s. 10; Köstüklü, *a.g.e.*, s. 168.

yapmadıklarını, Denizli'deki Yunan işgal aleyhtarlığının millet ve memlekete çok büyük zararlar verebileceğinin propagandasını yaparlar.¹¹⁴³

Hürriyet ve İtilâf Partisi'ne mensup bazı Müslümanlarla yerli Rumlar, Yunanlılara karşı mukavemet edilmemesi için propaganda yapmaya başlarlar. Onlara göre, İtilâf Devletleri'nin yardımı ile ilerleyen Yunan ordusuna silahlı mukavemet etmek, boş yere kan dökmek demektir. İzmir'de yaşanan facialar, Yunanlılara karşı gelmenin neticesidir. Padişah ve hükümeti uslu oturmayı emretmektedir.¹¹⁴⁴

O günlerde Sarayköy ilçe merkezi kritik ve hassas bir durumdadır. Çünkü bu ilçede 700 kadar yerli Rum bulunmaktadır. Bu Rumlar oldukça zengin olup, hem devlet görevinde çalışıyorlar, hem de kalburüstü sanat ve meslekleri ellerinde bulunduruyorlardı. Ayrıca büyük arazi sahibi olanlar da vardır. Ekonomik durumları Türkler'den çok daha iyi bir durumdadır.¹¹⁴⁵

29 Mayıs 1919 günü Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin başkanlığında Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti kurulur. Bu cemiyet, Yunanlıları Denizli tarafına geçirmemeye ve yerli Hıristiyanlar'a zulüm edilmemesine karar verir.¹¹⁴⁶

12.8. Milli Mücadele Yıllarında Çevre İllerdeki Gayrimüslimlerin Denizli'ye Sürgün ve Tehciri

Yunan işgalinin başlangıcından itibaren bölgedeki gayrimüslimlerin düşman hesabına çalışmaları tam anlamıyla önlenemez. Yerli Rum ve Ermenilerin büyük çapta destekleriyle devamlı ilerleyen Yunan işgal kuvvetlerinin Denizli'yi tehdit ettiği günlerde, Milli Mücadele'ye öncülük yapan şahsiyetler bazı köklü tedbirler almak zorunda kalırlar. Günün şartları içinde en sağlıklı olanı savaş bölgesindeki Rum ve Ermenilerin cephe haricindeki bölgelere gönderilmeleridir.¹¹⁴⁷

Bu şekilde bir tedbiri gerekli görenlerin başında 57. Tümen Komutanı Şefik Bey gelir. Aydın'ın Yunan kuvvetlerinden geri alınmasından sonra Yunanlıların tekrar saldırılarına ihtimaline karşı tedbir olarak, onları bir kuvvetten mahrum etmek amacıyla

¹¹⁴³ Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 27; Lütfü Müftüler, *a.g.e.*, s. 6; Tütenk, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹⁴⁴ Bayar, *a.g.e.*, s. 151.

¹¹⁴⁵ Toker, *a.g.e.*, s. 38.

¹¹⁴⁶ Toker, *a.g.e.*, s. 33-34; Tütenk, *a.g.e.*, s. 12.

¹¹⁴⁷ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 175.

Aydın'da koruma altında bulunan Rumların iç taraflara nakledilmesi düşünülür. Çünkü Rumları Yunanlılara bırakmak, Yunanlıları kuvvetlendirmek olacaktır. Aydın'ı Rumsuz bırakmak, Yunanlılar için acı bir karşılık olacaktır. Bu nakil düşüncesinde etkili olan bir diğer âmil de, Rum topluluğun Yunanlılar'la birlikte çalışması, birçok Rum gencinin Yunan savaş birliklerinde Türklere karşı savaşmış olmalarıdır. Yunanlılar, yerli Rumlar'dan İzmir ve Manisa Tümenleri kurmuşlar ve Türk kuvvetlerine karşı savaşmışlardır.¹¹⁴⁸ Hatta 29-30 Haziran 1919¹¹⁴⁹ Aydın savaşında bazı yerli Rumların Yunan kuvvetleri arasında Kuva-yı Milliye'ye karşı silah kullandıkları tespit edilmiş ve bazıları da yaralı ele geçmiştir.¹¹⁵⁰ Polis Memuru Mehmet Ali ve ahaliden Kunduracı Niyazi'nin ifadelerinin ve imzalarının bulunduğu bir belgede bu durum aşağıda görüleceği üzere açıkça ortaya konmaktadır:

“Yunaniler Aydın'ı işgal ettikten birkaç gün sonradan i'tibâren Söke Kazâsı karyelerine, Denizli, Çine, Isparta, Burdur ve daha sâir yerlerde bulunan Rum genç erkekleri Aydın'a göçerek Yunaniler tarafından teslîh edilmiş yerli Rum gençleriyle beraber ta'lîm ve terbiye ve Aydın muhârebesine iştirak ettirildiklerini bizzat gördüğümüzü mübeyyin şehâdetnâmedir.”¹¹⁵¹

Aydın'da hükümet dairelerinde ve avlularında üstlerinden başlarından başka eşyaları olmayan ve Yunan kuvvetleri geri çekilirken evleri yakılan Rumları, Nazilli, Denizli, Isparta ve Burdur'dan istedikleri yerlere sevk etmek, oralarda işelerini ve istirahatlarını sağlamak üzere 1 Temmuz 1919 tarihinden itibaren trenle nakilleri başlatılır. Önce isteyenler gönderilir. Bu tehcirde Müslümanlar da Aydın'dan göç ederler.¹¹⁵² 2 Temmuz günü Nazilli'ye gelen bu Rumları Komiser Hamdi Bey ve iki arkadaşı Denizli'ye götürürler.¹¹⁵³ 57. Tümen Komutanı Şefik Bey, ferdî olarak verdiği belirttiği bu kararı, kendisi de kanun dışı olduğunu kabul eder ve üst makamlara sormayı ve izin almayı uygun görmeyip, sorumluluğu üzerine alarak tatbik eder.¹¹⁵⁴ 8 Temmuz günü Denizli Redd-i İlhak Heyeti, Aydın çevresinden Denizli'ye gelen muhacirlere yardım temin etmek için bütün yurda hitaben bir beyanname

¹¹⁴⁸ Aker, *a.g.e.*, s. 205. Ayrıca bkz., s. 418, dipnot 313 ve s. 446.

¹¹⁴⁹ Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 47; Tütenk, *a.g.e.*, s. 20'de, 28-30 Temmuz günleri, şeklinde geçmektedir.

¹¹⁵⁰ Aker, *a.g.e.*, s. 418.

¹¹⁵¹ *ATASE/İSH*, K.461, G. 148, B.148-1.

¹¹⁵² Aker, *a.g.e.*, s. 205.

¹¹⁵³ Toker, *a.g.e.*, s. 48. Ancak, burada dikkati çeken husus, tehcir işinde Albay Şefik Aker'in adı geçmemektedir. Ayrıca Aydın Savaşı'nda komutan 175. Alay Komutan Vekili Diyarbakırlı Binbaşı Hacı Şükrü Bey'dir. bkz., Toker, *a.g.e.*, s. 47; Tütenk, *a.g.e.*, s. 21.

¹¹⁵⁴ Aker, *a.g.e.*, s. 418.

neşreder. Müslümanlardan başka Antalya'daki İtalyan kumandanı ve konsolosu da yardımda bulunur.¹¹⁵⁵

Denizli mutasarrıflığından Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen bir telgrafta, ilerde tekrar bir işgal olma olasılığına karşılık, Yunan askerlerinin tahliye ettiği yerlerde Rumlara karşı herhangi bir olumsuz olayın meydana gelmemesi için Müslüman halka gerekli talimatın yapıldığı bildirilir.¹¹⁵⁶

24 Haziran 1920¹¹⁵⁷ tarihinde Köşk Cephesi'nin düşmesinden sonra 57. Tümen Komutanı Şefik Bey, telefonla Nazilli'deki Tümen Kurmay Başkanı Yüzbaşı Selahattin Bey'e, Nazilli'deki bütün Rum nüfusun güçsüzlerinin trenle olmak üzere, güven içersinde Denizli'ye naklini, bunlar için Demirci Mehmet Efe'nin tedbir almasını emreder. Demirci Mehmet Efe, Rum muhtar heyetini çağırır ve onlara, ihtiyar, çocuk ve malul olanların trenle, diğerlerinin de karadan yaya olarak Denizli'ye hemen hareket etmelerini söyler. Kendilerine muhafız vereceğini, harekete geçenlerin hayatını ve malını koruyacağını, gizlenip kalacak olanların hayatından vicdanen sorumlu olamayacağını ve bunun bir savaş gereği olduğunu belirtir. Bu bilgiyi alan heyet hemen harekete geçer.¹¹⁵⁸ Daha sonra Aydın, Nazilli, Sarayköy ve Denizli Rumları Eğirdir'e beraberce tehcir edilir. Bu tehcir olayının aşağıda geniş olarak anlatılacağı üzere perde arkasında başka sebepler de vardır.¹¹⁵⁹

Batı Cephesi kurulduğu zaman, Cephe Komutanı Ali Fuad Paşa da tehciri zorunlu görmüş ve bu konuda ilgili yerlere emir vermiştir. Albay Şefik Bey'den sonra Tümen Komutanı olan Nazmi Bey de bu görüşe katılır. Temmuz 1920'de gayrimüslimlerin Denizli'den tehcirinden sonra hazırladığı bir raporda, Rumların Yunanlar hesabına casusluk faaliyetlerini örneklerle belirttikten sonra, bu tutum davranışlarının Rumları cephe bölgesinde bırakılmamalarına sebep olduğunu yazar. Bölgedeki sorumlu komutanların savaş tedbiri olarak isabetli bir şekilde belirttikleri bu sebeplerin yanı sıra, tehciri zorunlu kılan başka sebepler de vardır. Örneğin Yunan işgal kuvvetleri, işgal edip sonra çekildikleri yerleri harabe haline getiriyorlardı. Evler yakılıp yıkılıyor ve yağma ediliyordu. Bu gibi yerlerde yaşayan halk, perişan olup, kalınacak

1155

Tütenk, *a.g.e.*, s. 22.

1156

BOA, DH.ŞFR. 635/50. 24 Ağustos 1335/24 Ağustos 1919.

1157

Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 74. Ancak aynı eserin 67. sayfasında bu tarih 22 Haziran olarak geçmektedir.

1158

Aker, *a.g.e.*, 445; Toker, *a.g.e.*, s. 67.

1159

Tokat, *a.g.e.*, s. 65.

doğru dürüst bir yer bulunamıyordu. Bu durumda olan halkın ikamet ve iâşe işlerini temin için, cephe gerisindeki yerlere sevkleri daha uygun oluyordu. Millî Mücadele’de ilk tehcir hadisesi olan yukarıdaki Aydın’dan tehcir olayının sebepleri arasında bu belirtilen sebep daha ağırlıktadır.¹¹⁶⁰

Çevre il ve ilçelerden Denizli’ye tehcir edilen gayrimüslimlere keyfî uygulama yapılmaması için bazı tedbirler alınır. Bu bağlamda, tehcir işlerini gözetlemek için Çine Dîvân-ı Harb-i Örfîsi adıyla Denizli Sancağı’nda bir Savaş Mahkemesi kurulur. Bu mahkeme, 1 Başkan, 1 Hâkimler Heyeti ve 1 Tahkik Heyeti olmak üzere tahminen 25-30 kadar şahıstan oluşur. 13 Mayıs 1920 günü TBMM görüşmelerinden anlaşıldığına göre, başlangıcından bir süre sonra Denizli’ye tehcir işlemi bittiği halde, Mayıs 1920’lere kadar konu edilen mahkeme varlığını sürdürmüştür. Denizli milletvekilleri 13 Mayıs’ta Meclis başkanlığına verdikleri bir önergede, “Denizli ve civarı ile Aydın ve Menteşe Livaları’nda tehcir muamelelerinin devam etmediğini, hazinenin o buhranlı zamanlarında lüzumsuz yere bu kadar memur istihdam ile fazla masraf uygun görülmemekte olduğundan adı geçen Dîvân-ı Harbin kaldırılmasını” teklif ederler.¹¹⁶¹

12.9. Gayrimüslimlerin Denizli’den Tehciri ve Denizli Olayı

Millî Mücadele’nin yaşandığı dönemi ele alırken o günlerin en acı hadisesi olup, Ankara’da Büyük Millet Meclisi’nde büyük bir infial uyandıran, Denizli Tarihi’nde daha önce benzeri yaşanmamış, çoğu masum altmıştan fazla Müslüman Türk’ün vahşice öldürüldüğü ve Atatürk’ün Büyük Millet Meclisi’nde, “Denizli’deki muamele-i tedibiye” dediği¹¹⁶² Denizli vak’asından bahsetmemek mümkün değildir. Kuvâ-yı Milliye birlikleri 30 Haziran 1919 tarihinde Yunan işgal kuvvetlerini Aydın’dan çıkarırlar ancak, 3 Temmuz 1919’da Yunanlılar daha büyük kuvvetlerle saldırarak tekrar Aydın’ı ele geçirirler.¹¹⁶³ Bu olaydan sonra Kuvâ-yı Milliye, 20 Temmuz 1919 tarihinde¹¹⁶⁴ Aydın-Nazilli arasında bir nahiye olan Köşk Cephesini kurar. Aydın ve çevresi Kuvâ-yı Milliye Umum Komutanlığı karargâhı Nazilli’de olup, Umum

¹¹⁶⁰ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 175.

¹¹⁶¹ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 176.

¹¹⁶² Sındırgılı Süreyya (S. Örgü Evren), *Denizli Vak’ası ve Demirci Mehmet Efe*, Sel Yayınları, Hisar Matbaası, İstanbul, 1955, s. 7-8; Tütenk, *a.g.e.*, s. 48.

¹¹⁶³ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s.9.

¹¹⁶⁴ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s.5.

Komutan da Demirci Mehmet Efe'dir.¹¹⁶⁵ 57. Fırka (Tümen) komutanı Erkân-ı Harb Miralay Şefik Bey de çok zayıf olan kuvvetleriyle Demirci ile birlikte olup, onun emrinde gibidir.¹¹⁶⁶

Burada ilginç bir haberle karşılaşmaktadır. İzmir'le devamlı irtibatta olan Denizli Rumları, gelişen olayları hemen İzmir'deki Rum basınına bildirdikleri görülmektedir. Kozmos Gazetesi'ndeki haberi aktaran Âhenk Gazetesi'nde şöyle denilmektedir:

“Buradaki komitacılar Denizli Hıristiyanlarını abluka altına almak için icâb eden tedâbire tevessüle başladılar. Bu maksat üzerine buradan Yunan işgâl-i askeriyyesi altındaki araziye gitmek isteyen Rumları şimendifere binmekten men etmişlerdir. Dün Aydın'a gitmek isteyen çocuk ve kadınları cebren şimendiferden indirmişlerdir.”¹¹⁶⁷

Yapılan bu uygulamadaki amaç belki de, Denizli'deki Rumların Büyük Menderes'in öteki tarafındaki Yunan Kuvvetleri'ne bilgi sızdırmalarını ve Yunan kuvvetlerine katılmalarını önlemek için alınmış bir ön tedbirdir.

Ancak bir yıl öncesine göre daha hazırlıklı ve donanımlı olan Kuvâ-yı Milliye kuvvetleri,¹¹⁶⁸ 24 Haziran 1920'de Yunan işgal kuvvetlerinin çok güçlü ve teçhizatlı birlikleri karşısında bozulur ve Köşk Cephesi düşer. Bunun sonucunda Nazilli'deki Rumlar Denizli'ye tehcir edilirler.¹¹⁶⁹ Yukarıda da temas edildiği gibi, bu tehcir olayının perde arkasında başka olayların da var olduğu görülmektedir. Şöyle ki, bir ara Köşk Karargâhı'ndan Heyet-i Merkeziye'ye uğramak için Nazilli'ye gelen Demirci Efe'ye, Heyet-i Merkeziye üyesi Giritli İsmail Hakkı Bey, merkeze gelmemesini söyler. Demirci Efe sebebini sorunca, ne olduğunu anlamadıkları bazı şüpheli durumlar olduğunu, Bekçi Atçalı Selim Efendi'nin geceleyin binanın damında iki uç karaltının dolaştığını söyler.¹¹⁷⁰ Yapılan inceleme sonunda çatıda Demirci Efe'ye suikast yapma hazırlığında iki Rum yakalanır ve bunların sorgusu sonunda 20 Rum'un daha bu işte beraber olduğu ortaya çıkar.¹¹⁷¹ Köşk Karargâhı'nda kurulan Harp Divanı'ndaki

¹¹⁶⁵ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 8.

¹¹⁶⁶ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹⁶⁷ *Âhenk Gazetesi*, Aded, 7106, 19 Ramazan 1337/18 Haziran 1919, s. 2.

¹¹⁶⁸ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹⁶⁹ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 10.

¹¹⁷⁰ *Demokrat İzmir Gazetesi*, (Naci Sadullah Danış), “Oğlu'nun, Kardeşinin, Yaşayan Zeybeklerin Anlattıklarına Göre Demirci Efe, Cepkenliler”, 10 Ocak 1971, Tefrika No: 72, s. 4; Ayrıca bkz., Aker, *a.g.e.*, s. 446.

¹¹⁷¹ *Demokrat İzmir*, 11 Ocak 1971, Tefrika No: 73, s. 4.

yargılama neticesinde bu 22 kişi kurşuna dizilir.¹¹⁷² Nazilli Kuvâ-yı Milliye İnzibat Kumandanı Dokuzun Hasan Hüseyin Efe'nin Nazilli'de arattığı evlerden üç yüzden fazla mavzerle üç binden fazla mermi ve bol miktarda bomba bulunur. Uzun süre istişarelerden sonra Miralay Refet Bey'in görüşü kabul edilerek Nazilli ve havalisindeki (Umurlulu, Köşklü, Sultan Hisarlı ve Atcalı¹¹⁷³) Rumların tamamı, üç beş gün içinde Denizli'ye sürülürler.¹¹⁷⁴

Prensip olarak Milli Mücadele devam ederken, hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin bir yerden başka bir yere izinsiz gitmeleri Kuvâ-yı Milliye yöneticilerince hoş karşılanmamaktadır. Bunun nedeni de Yunan işgal kuvvetlerinin girdikleri yerlerde boş yerleşim yerleriyle karşılaşmamaları olabilir. Çünkü Venizelos, Yunanistan'dan ve Yunan adalarından göçmenler getirerek Batı Anadolu'da nüfus yoğunluğunu Rumlar lehine değiştirmek düşüncesindedir. Yerleşim yerleri boşaltılınca bu onlara istediği fırsatı vermiş olacaktır. Demirci Mehmet Efe, 7 Haziran 1920 tarihli Umum Kumandan imzasıyla Umum Heyet-i Milliye'lere "Mühim ve Müsta'celdir" notu ile gönderdiği, hem Müslümanların hem de Hıristiyanlar'ın kendisinden izinsiz başka bir yere gitmelerine izin verilmemesini istediği telgrafta şunları belirtiyor:

"Müslümanların buradan müsaade almaksızın dâhilde ve gerekse hârice seyahat etmeleri taht-ı memnûiyye alınmış idi. Bazı mahaller hükümetlerince bunlara [seyahat] vesika[sı] verilmekte olduğunu haber aldım. Kat'iyen doğru olmayan bu hususu ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınız. Hükümetçe müsâade edilse bile hiçbir Hıristiyan'ın benden izinsiz mahall-i âhara gitmesine müsâade etmeyiniz ve bana ma'lûmât veriniz. Keyfiyet hükümetlerine yazılmıştır. Teşrîk-i mesâi ederek memlekete muzır netâyiç tevlîd edecek bu gibi harekâta müsâade edilme[me]sini ricâ ederim.

Bu telgrafın altına 8 gün sonraya tarihli bir ekleme yapılıır ve denilir ki;

Câlib-i dikkattir. Dünkü Rumlara kim me'zuniyet verdiği tahkîkiyle tarafıma bildirilmesini tekrar ricâ ederim. 15 Haziran 1920

Kaymakamlığa ve nevâhiye ta'mîm edilecek."¹¹⁷⁵

Ancak olaylar istenildiği şekilde gelişmez ve 24 Haziran 1920'de Köşk Cephesi'nin düşmesinden sonra, Temmuz başından itibaren Denizli'deki Hıristiyan

¹¹⁷² *Demokrat İzmir*, 12 Ocak 1971, Tefrika No: 74, s. 4.

¹¹⁷³ Bayar, *a.g.e.*, c. VIII, s. 4.

¹¹⁷⁴ *Demokrat İzmir*, 13 Ocak 1971, Tefrika No: 75, s. 4

¹¹⁷⁵ *TİTE*, K:1, G: 6, B: 6001

sayısı artmaya başlar. Nazilli'nin yanı sıra Aydın, Atça,¹¹⁷⁶ Umurlu, Sultanhisar ve Köşk Rumları da Rum Mahallesi'ne ve kiliselere yığılmıştır.¹¹⁷⁷ Rumların Denizli'de birden bire çoğalması üzerine, Denizli âdeta ihanetin merkezi haline gelir. İtalyan işgali altındaki Antalya'da barınamayacağını anlayan Milli Mücadele karşıtı padişah taraftarları Denizli'ye gelmeye başlar. Denizli'de bu durumdan şikâyetçi olanların yanında, bu vaziyetten son derece memnun olanlar da vardır. Eşraftan, çıkarlarını İstanbul Hükümeti'nden yana olmakta bulanlar Denizli'de buluşurlar.¹¹⁷⁸

Tehcir sırasında 11 yaşında olan 1909 doğumlu Yohannis Dimitoğlu, Denizli'de o günlerde, on bin kadar Rum'un varlığından bahsediyor.¹¹⁷⁹ Ancak bu rakama ihtiyatla yaklaşmak gerekiyor. Gayrimüslimlerin nüfusunu incelediğimiz bölümde de belirtildiği gibi, o tarihlerde Denizli'nin merkez nüfusu gayrimüslimler dâhil 8.000 civarındadır. Şu kesin ki, çevreden Denizli'ye gönderilen Rumlarla sayıları bir hayli artmıştır ancak, hiçbir zaman on bine yaklaşması mümkün değildir. Çünkü Denizli, o günlerde bir anda bu kadar ani nüfus artışını mesken ve ekonomik olarak kaldıracak durumda değildir.

Aynı günlerde Köşk Cephesi'nin çöküp düşman eline düşmesi Denizli'de büyük bir heyecana sebep olur.¹¹⁸⁰ Zeybeklerin şerlerinden korkan Yunan zenginleri de samimi oldukları zengin Müslüman eşrafın konaklarına sığınır. ¹¹⁸¹ Bu şekilde akıllarınca can ve mal kurtarma işi zenginler arasında karşılıklı olacaktır. Yunan Ordusu gelinceye kadar Denizlili zengin Müslümanlar, Rum zenginlerini Kuvâ-yı Milliyeciler'den ve zeybeklerden koruyacaklar, ondan sonra da Müslüman zenginleri Yunan Ordusu'nun zulmünden korumak Rum zenginlerine düşecekti.¹¹⁸² Denizli'de padişahçılarla Kuvâ-yı Milliyeciler arasındaki gizli sürtüşme de, o günlerde birden su yüzüne çıkar. Padişahçılara göre, Köşk Cephesi'nin yıkılmasıyla adına Kuvâ-yı Milliye denilen balon artık sönmüştür. Yunan Ordusu'nun Denizli'ye girmesi artık birkaç saatlik bir olaydır. Yunan Ordusu bütün Denizli'yi kılıçtan geçirse buna karşı çıkacak hiç kimse yoktur. Bu durumda yapılabilecek en akıllıca ve doğru hareket yerli Rumlarla bir olmaktır. Fakat

¹¹⁷⁶ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 32.

¹¹⁷⁷ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 10; Tütenk, *a.g.e.*, s. 42.

¹¹⁷⁸ *Demokrat İzmir*, 13 Ocak 1971, Tefrika No: 75, s. 4.

¹¹⁷⁹ Kemal Yalçın, *a.g.e.*, s. 315.

¹¹⁸⁰ *Demokrat İzmir*, 13 Ocak 1971, Tefrika No: 75, s. 4.

¹¹⁸¹ *Demokrat İzmir*, 14 Ocak 1971, Tefrika No: 76, s. 4.

¹¹⁸² *Demokrat İzmir*, 15 Ocak 1971, Tefrika No: 77, s. 4.

zeybekler yerli Rumları tedirgin ederek Denizlileri bu son kurtuluş ümidinden mahrum bırakıyorlardı.¹¹⁸³

5 Temmuz 1920 günü Denizli’de Heyet-i Milliye asayışı sağlamada oldukça zorlanır. Aynı gün Denizli yerli Rumları, Yunan askerlerini karşılamak için Yunan bayrakları hazırlamışlar ve halka “korkmayın, biz sizi kurtarıyoruz” gibi alaylı sözler sarf etmeye başlamıştır. Bu taşkınlık üzerine Denizli Heyet-i Milliye Reisi Müftü Ahmet Hulusi Efendi, halkın ısrarlı isteği üzerine, o sırada Goncalı’da bulunan Demirci Mehmet Efe’yi telgraf makinesi başına çağırır¹¹⁸⁴ ve kendisine şu sözleri söyler:

- “Efe oğlum,

Denizli’de Rumlar mühim bir ekseriyet teşkil etti. Geçen sene İslâmlar aleyhine Yunanlılarla beraber bunlar facialar işlemişlerdir. (Bu faciaların neler olduğu belirtilmemiş ve tespit de edilememiştir. Belki de, İzmir’in işgalinden sonra yerli Rumların Yunan işgal kuvvetleri ile birlik olup Müslüman Türk halkına değişik yerlerde yapmış oldukları mezalim kastedilmiş olabilir.) Şu halde Denizli’de kalan İslâmlar ve cephe tehlikede kalacaktır. Hiç olmazsa Rum erkeklerinin Denizli’den kaldırılarak dâhile sevkini İslâm ahali adına rica ederim.”¹¹⁸⁵

Yunanlıların Menderes’i geçip Denizli’ye ilerlemeleri durumunda Denizli ve Honaz’daki Rumların ayaklanarak halka türlü fenalık yapmaları Müftü Efendi’yi haklı olarak düşündürür. İlk önlem olarak Denizli’deki Hıristiyanlar’ın din adamlarını ve ileri gelenlerini Heyet-i Milliye dairesine çağırarak, “Herhangi bir kötü yola sapmamaları, birer vatandaş gibi hareket ederlerse kendilerinin de her türlü fenalıktan korunacaklarını” söyler. Ancak, verdikleri söze güvenemez ve Denizli’den uzaklaştırılmalarının daha uygun olacağı kanaatini besler.¹¹⁸⁶

Bunun üzerine Goncalı’daki karargâhında bulunan Demirci Efe’ye farklı bir kaynakta aşağıdaki telgrafi gönderdiği belirtilir:

—“Oğlum! Yunanlılar bizim tarafa ilerlemek girişiminde bulunursa yerli Rumların arkadan bizi vurmalarından korkuyorum. Bu maksatla, bunların Dinar taraflarına gönderilmelerinin uygun olacağı kanaatindeyim. Bu iş için trende bir katar tahsis et, lokomotif için gerekli odunu ben temin ederim. (O günlerde kömür olmadığından lokomotif odunla çalıştırılır.) Bunları zaman geçirmeden sevk edelim, der.

¹¹⁸³ *Demokrat İzmir*, 14 Ocak 1971, Tefrika No: 76, s. 4.

¹¹⁸⁴ Aker, *a.g.e.*, s. 454’de, Demirci’nin yerine Denizlili Yüzbaşı Şükrü makine başına gider, denilmektedir.

¹¹⁸⁵ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 33 ve 57; Aker, *a.g.e.*, s. 454 ve Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 75; Halûk Müftüler, *a.g.e.*, s. 51; Tütenk, *a.g.e.*, s. 42’de farklı ifadelerle aynı mealde yazılmıştır.

¹¹⁸⁶ Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 91; Lütfü Müftüler, *a.g.e.*, s. 22.

Buna karşılık Demirci Efe:

—Baba! Bu işi halletmek üzere bir müfreze göndereyim. Siz üzülmeyin, cevabını verir.

Müftü Efendi:

—Sizin göndereceğiniz müfreze belki bazı aksaklıklar yapar. Treni verirsen, biz bu işi sessiz sedasız hallederiz, dediye de meram anlatamaz. Bunun üzerine;

—Peki oğlum, bu işi sen hallet, deyip muhabereyi keser.”¹¹⁸⁷

Görüldüğü üzere Müftü Efendi'nin, zeybekler ve efeler hakkında da bazı endişeleri vardır ve bu endişeleri ileride görüleceği üzere en vahim bir şekilde yaşanacaktır.

İlerleyen Yunan Ordusu'ndan cesaret alacaklarından, suçüstü yakalanan kötü hadiselerden ve müteaddit araştırmalarda elde edilen sonuçtan sonra Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin verdiği bu karar, çok yerinde bir karar idi.¹¹⁸⁸ Rum ve Ermeni erkeklerinden onbeş yaşına kadar küçükler, ihtiyarlar, sakatlar hariç eli silah tutanların trenlerle Eğirdir'e gönderilmeleri tümen kumandanlığınca da uygun görülerek kararlaştırılır.¹¹⁸⁹

5 Temmuz günü Denizli'de hükümet ve Heyet-i Milliye dağılma emareleri baş gösterince Belediye Reisi Hacı Tevfik Bey, şehirdeki Müslüman ve Hıristiyanlar'ın ileri gelenlerinden bazılarını Belediye dairesinde toplantıya çağırır.¹¹⁹⁰ Rumlar'dan temsilci olarak Kostı ve Kunduracı Bandol hazır bulunur.¹¹⁹¹ Bu toplantıya yaklaşık 60 kişi katılır.¹¹⁹² Toplantıda önce Rum erkeklerinin tehcir meselesi münakaşa edilir. Tehcir yapıldığı ve Yunan işgal kuvvetleri Denizli'ye geldiği takdirde, Türkler'e yapacakları işkence ve kötü muamele tartışılır. Hatta daha da ileri gidilerek, Denizli'yi Yunan askerleri işgal ettiği takdirde, Ankara'da Millî Hükümetin yeni kurulduğu ve yardıma gelecek ordusunun olmadığı, İstanbul hükümetinin bu işgale seyirci kalacağı, komşu vilayetlerin de yardıma koşacak durumda olmadıkları, bu nedenle şehri Yunan vahşetine terk etmektense şehrin akıbeti üzerine Antalya'daki İtalyan Kumandanı'nın dikkatini çekmeyi toplantıda bulunanlardan Müderris Esat Efendi, Belediye Reisi Hacı Tevfik

¹¹⁸⁷ Lütfü Müftüler, *a.g.e.*, s. 23; Toker, *a.g.e.*, s. 91. Tarhan Toker'in eserinde iki değişik telgraf metni bulunmaktadır.

¹¹⁸⁸ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹⁸⁹ Bayar, *a.g.e.*, c. VIII, s. 6.

¹¹⁹⁰ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 34; Tütenk, *a.g.e.*, s. 42.

¹¹⁹¹ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹⁹² Aker, *a.g.e.*, s. 473.

Efendi, eşraftan Saraçoğlu Salih ve Gıyas Efendiler bir fikir olarak teklif ederler. Ancak Komiser Hamdi Efendi'nin müdahale etmesiyle herhangi bir teşebbüse geçilmez. Sonuçta şehrin idaresi ve asayışı için “Hicret Etmeyeceklerin Hukukunu Müdafaa Cemiyeti”¹¹⁹³ adıyla bir teşkilat kurulur.

Yeni kurulan bu cemiyeti yönetecek heyetin başkanlığına ve mutasarrıf vekilliğine hâkimlikten azledilmiş olan Kahraman Seyfi Efendi getirilir. Başkandan sonra 8 üye daha vardır.¹¹⁹⁴ Ancak bu kişi yaşlı ve aciz bir kadıdır.¹¹⁹⁵ Bu heyete, Mülkî İdareye Yardım Heyeti adı verilir. Aslen Menteşe Mutasarrıfı olduğu halde durumun öneminden dolayı kısa bir zaman için Denizli Mutasarrıf Vekilliği görevini yürüten Müştak Bey'i küçük düşürücü sözler söylenmesi üzerine Müştak Bey, Denizli'de mutasarrıf vekilliği yapmaktan çekinir¹¹⁹⁶ ve komiser Hamdi Bey'le birlikte görevli olduğu Menteşe'ye gider.¹¹⁹⁷ Onun gitmesi üzerine yukarıda da belirtildiği gibi, daha önce görevinden azledilmiş olan Denizli Kadısı Kahraman Seyfi Efendi Denizli mutasarrıf vekili olur.¹¹⁹⁸ Bu cemiyet, otorite boşluğunda hiç kimseye söz geçirecek gücü olmayan bir “geçici hükümet” gibidir.¹¹⁹⁹ Goncalı'da bulunan Demirci'nin ve Tümen komutanının bu heyetten haberi yoktur.¹²⁰⁰

Aslında, Denizli'de Yunan işgalini çok yakın bir emrivaki olarak görenlerin orada kurdukları bir “Hükûmet-i Muvakkate” mahiyetindeki bu hareket ve teşebbüsün gerçek sebebi, işgale uğrayacak şehri ve ahaliyi korumak ve korkudan kaynaklanmaktadır. Gerek işgal öncesi Rumların ve gerekse işgalden sonra Müslüman halkın haklarını korumak için kurulduğu aşikâr olan bu cemiyetin kurulduktan sonraki ilk icraatı Duyûn-ı Umûmiye kasasındaki paralara el koyarak memurlara; Mal Sandığı'ndan da emeklilere, dullara ve yetimlere ikişer maaş miktarı para dağıtmak

¹¹⁹³ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 157'de, bu heyetin adı “Hicret Etmeyecek Halkın Hukukunu Muhafaza İçin Hükûmete Müzâheret Heyeti” olarak geçer.

¹¹⁹⁴ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s.34; Toker, *a.g.e.*, s. 75-76.

¹¹⁹⁵ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 183. Bayar, *a.g.e.*, c. VIII, s. 4'te, bu kişinin olaydan iki gün önce Denizli'ye geldiği belirtir. Bu bilgi başka kaynaklar tarafından doğrulanmamaktadır. Kaldı ki bir şehre iki gün önce gelen hiç kimse, böyle hassas bir dönemde öne geçmez ve geçirilmez.

¹¹⁹⁶ Aker, *a.g.e.*, s. 473.

¹¹⁹⁷ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 27-29'da Mutasarrıf Müştak Bey ile Komiser Hamdi Bey'in, olması muhtemel bazı olayları sezerek Denizli'yi terk ettikleri geniş bir şekilde anlatılmaktadır.

¹¹⁹⁸ Aker, *a.g.e.*, s. 472.

¹¹⁹⁹ *Demokrat İzmir*, 15 Ocak 1971, Tefrika No: 77, s. 4.

¹²⁰⁰ Aker, *a.g.e.*, s. 457.

olmuştur.¹²⁰¹ Bu şekilde halkın büyük bir kesimi rahatlatılmış ve işgal vukuunda bu paraların Yunan işgal kuvvetlerinin eline geçmesi önlenmiştir.

Rum erkeklerinin Denizli'den sürüleceği haberi, Rumlar arasında bir bomba etkisi yapar. Yukarıda da belirtildiği gibi Rum zenginlerinin yanı sıra, normal Rum vatandaşlarından da birçokları, en sık konuştuğu ve korumasından emin olduğu Türkler'den kendilerini saklamalarını isterler. Hatta ormanların izbe, ücra yerlerine ve hatta gayr-i meskûn damların içine saklanmağa yeltenenler bile olacaktır. Tabak Hacı Enseli oğlu Hafız Ahmet Usta, Değirmenci Avariko'nun Uçancıbaşı Palamut Değirmeni'nde, palamut ve kabuk yığınları arasında gizlendiğini görür ve polisler ihbar eder. Bunun üzerine Avariko'nun dört kız kardeşi, yanına giderek saklandığı yerden çıkarılırlar ve istasyondaki tehcir kafilesine katılmaya mecbur ederler.¹²⁰²

Rumların Denizli'den tehcirini gerçekleştirmek için Demirci Mehmet Efe, Rum [ve Ermeni] erkeklerinin toplatılması işine önce Yüzbaşı Rıfat ve Mülazım (Teğmen) Fazıl Efendileri memur eder ve Denizli'ye gönderir.¹²⁰³ Bu görevliler Denizli hükümet konağına giderek vazifelerini söylerler. Hükümet konağında yerli halktan birkaç kişi, Yüzbaşı Rıfat'a, Rumların nakli halinde, Yunanlılar Denizli'ye girdiklerinde göç etmeyen Müslüman halka zulmedeceklerini, bu nedenle nakil işinden vazgeçilmesini ve Rumların Denizli'de bırakılmalarını söylerler. Denizli mutasarrıf vekili ve Yüzbaşı Rıfat, Demirci'ye, Denizli'de polis ve jandarmanın aileleriyle göç ettiklerinden idarenin Rumları toplamak ve sevk etmek için kuvveti olmadığını telgrafla bildirirler.¹²⁰⁴

Bunun üzerine Demirci Efe, hem Rumların [ve Ermenilerin] hem de Pandozoplu'ya ait fabrikanın deposundaki unların Dinar ve Isparta'ya gönderilmesi işini,¹²⁰⁵ Sökeli Ali Efe'ye havale eder. Sökeli Ali Efe, zeybeklerden ve milislerden oluşan 40 kişilik millî müfrezeyle¹²⁰⁶ 6 Temmuz sabahı¹²⁰⁷ Denizli'ye gelir ve Maarif

¹²⁰¹ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 35-36; Tütenk, *a.g.e.*, s. 43.

¹²⁰² Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 11.

¹²⁰³ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 11. Ancak *Demokrat İzmir*, 15 Ocak 1971, Tefrika No: 77, s. 4'de Demirci Mehmet Efe'nin Denizli'ye önce sadece subayları değil; kırk kızanla Sökeli Ali Efe ve onun emrinde on neferiyle Refet Bey'i gönderdiği belirtilmektedir. Biz bu konuda yukarıdaki açıklamayı daha uygun buluyoruz. Bayar, *a.g.e.*, c. VIII, s. 6'da ise, Tümen kumandanının Dinar'dan getirttiği 12 jandarmayı Teğmen Şevki Efendi kumandasında yukarıdakilerle birlikte Denizli'ye gönderdiğini belirtir.

¹²⁰⁴ Aker, *a.g.e.*, s. 455.

¹²⁰⁵ Taylan Sorgun, *İmparatorluk, İttihat ve Terakki, Cumhuriyet "1902-1938 Üç Devrin Galerisi" İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor)*, Kamer Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 254.

¹²⁰⁶ Aker, *a.g.e.*, s. 455.

Hanı'nı karargâh yapar ve biraz sonra da Hıristiyan mahallesini kuşatıp Rum¹²⁰⁸ ve Ermeni¹²⁰⁹ erkeklerini toplamaya başlar.

Tehcir kararının uygulanabilmesi için trenler hazırlanır ve bu işlemin emniyet ve intizam içinde yapılması için işletme müdürü Eşref, askerî hat komiseri Teğmen Kemal Beylere gerekli talimatlar verilir. Eğirdir'de de aynı emniyet ve düzenin sağlanması için mahallî idarecilere bilgi verilir.¹²¹⁰

Sökeli bu işle uğraştığı sırada Heyet-i (Hükûmet-i) Muvakkate üyelerinden¹²¹¹ Müderris Esat Efendi ve Gıyasi Beyler, Sökeli'ye giderek "Rum [ve Ermeni] erkeklerinin sevk işinin durdurulmasını,¹²¹² yoksa Rumların tehciri durumunda Yunanlılar Denizli'ye girdiklerinde başka yerlerde yaptıkları gibi Türk ahaliye zulüm yapacaklarını ve şehri yakacaklarını" söylerler, ancak Sökeli onları dinlemez. Bütün bunlar boşa çıkınca toplanan muhacir (daha önce Aydın ve Nazilli gibi yerlerden Denizli'ye göç ettirilen) ve yerli Rum ve Ermeni erkeklerinden bir kısmı 6-7 Temmuz günleri¹²¹³ isterlerse aileleri de yanlarında olmak üzere¹²¹⁴ trenle Eğirdir'e, oradan da Eğirdir Gölü'ndeki Nis Adası'na¹²¹⁵ gönderilirler.¹²¹⁶ Nuri Köstüklü çalışmasında, kadın ve erkeklerin 6 Temmuz'da istasyona toplandığını, aynı gün erkeklerin, bir gün sonra da kadın ve çocukların Eğirdir'e gönderildiklerini belirtir.¹²¹⁷ Honaz'daki Rumlar'dan da bir kısmı Denizli'ye getirilip bu sürgün kafilesine katılır.¹²¹⁸ Bu ilk sürgünde 16 yaşından büyük erkekler gönderilir.¹²¹⁹ İsteyenlerin ailelerini de yanlarında götürmelerine izin verilir ve Yunanlıların çekilmesi halinde Denizli'ye çevrilmeleri söylenir. Ancak bu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir.¹²²⁰ Yetişkin erkekler Eğirdir'e sürgüne gönderildikten sonra geride kalanlar için işler kötüleşir. Çeteler ve başıbozuklar

¹²⁰⁷ *Yeni Sabah Gazetesi*, (Zeynel Besim Sun), "Beni Nasıl Kestiler?", 19 İkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 1, s. 5.

¹²⁰⁸ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 36; Tütenk, *a.g.e.*, s. 43.

¹²⁰⁹ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 11.

¹²¹⁰ Bayar, *a.g.e.*, c. VIII, s. 6.

¹²¹¹ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 36.

¹²¹² Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 11.

¹²¹³ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 36; Aker, *a.g.e.*, s. 456; Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 76; Tütenk, *a.g.e.*, s. 43;

¹²¹⁴ Bayar, *a.g.e.*, c. VIII, s. 7,

¹²¹⁵ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 11'de 6-7 Temmuz gecesi şeklinde belirtiliyor.

¹²¹⁶ Şimdiki adı, Yeşil Ada.

¹²¹⁷ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 177.

¹²¹⁸ Yalçın, *a.g.e.*, s. 316.

¹²¹⁹ Aker, *a.g.e.*, s. 454'de; 15 yaşından itibaren ihtiyarlar, maluller, küçükler hariç olmak üzere eli silah tutabilecek olanlar şeklinde belirtiliyor.

¹²²⁰ Aker, *a.g.e.*, s. 455.

baskın yapıp soygun yaparlar ve karşı koyanları öldürürler. Çeteler gayrimüslim evlerini yağmaladıktan sonra köylüler gelir bir de onlar yağmalarlar.¹²²¹ Denizli Askerlik Şubesi Başkanı Tefvik Bey, 7 Temmuz günü 12. Kolordu Komutanına yazdığı şifrede, tehcirle ilgili bilgi verdikten sonra, efelerin davranışlarının ve Hıristiyanlar'ın bu şekilde sevklerinin Müslüman ahaliyi rahatsız ettiğini ve genel bir heyecana sebep olabileceğini belirtir.¹²²²

7 Temmuz 1920 günü¹²²³ Ahz-ı Asker Kalem Reisi Miralay Tefvik Bey, telgrafla Demirci'ye çok yanlış yaptığını, Yunan Ordusu yaklaşmışken yerli Rumların damarına basmanın faydası olmayacağını, efeleri ve kızanları geri çekmezse fena olaylar çıkabileceğini ve kendisinin sorumluluk kabul etmeyeceğini,¹²²⁴ diğer cephelerde böyle bir muamele yapılmadığını belirterek bu sürülme işine son verilmesini Demirci Efe'den rica eder.¹²²⁵ Yine Tefvik Bey aynı gün Kalem Reisi Tefvik imzasıyla Konya'daki 12. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği "acele" notlu yazıda;

"Muhâceret devam ediyor. Me'mûrîn-i hükümet men' etmiyor. Milel-i gayr-i müslimenin tehçiri İslâmların da muhâceretine sebab-i kat'î teşkil etmektedir. Binâen aleyh olacak muâmelenin emr-i iş'arı, demektir."¹²²⁶

Bu yazıdan anlaşıldığına göre gayrimüslimlerin tehcirinden sonra Yunan işgal kuvvetlerinin Denizli'ye gelmesi durumunda olacaklardan korkan Müslüman halk da göç etmeye başlamıştır.

Rumların toplanması esnasında bazı olumsuzluklar yaşanır. 7-8 Temmuz gecesi Kilisli¹²²⁷ Murat Bey'in kızanları Hıristiyan Mahallesi'nde sarkıntılık yaparlar. Sökeli'nin kendisi¹²²⁸ ve kızanlarından bazıları da Çaybaşı Mahallesi'nden bazı Müslüman evlerini soyarlar. Daha sonra Sökeli ve kızanları Çamlık'a giderler. O dönemde Tavas yolu, Çamlık'tan geçmektedir. Orada pusuya yatarak Tavas'a kaçan halkın bir kısmını soyarlar. Ayrıca, Sökeli'nin kızanlarından bir kısmı da şehirde kalan halkın yükte hafif, kıymette ağır mallarını ve ziynet eşyalarını alıp Tavas'a kaçmaları ve

¹²²¹ Yalçın, *a.g.e.*, s. 315.

¹²²² Köstüklü, *a.g.e.*, s. 177.

¹²²³ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 36.

¹²²⁴ *Demokrat İzmir*, 15 Ocak 1971, Tefrika No: 77, s. 4; Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 36.

¹²²⁵ Aker, *a.g.e.*, 456.

¹²²⁶ *ATASE/İSH*, K.833, G.32, B.32-2.

¹²²⁷ Aker, *a.g.e.*, s. 458 ve 480'de, Ödemişli Murat Çetesi denilmektedir. Ayrıca soygunu, istasyonda birkaç Rum kadını bir binanın avlusuna ya da içine çekerek gerçekleştirdikleri belirtiliyor. Ayrıca Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 76 ve Tütenk, *a.g.e.*, s. 43'de, Kilisli Murat Bey denmektedir.

¹²²⁸ Ziya Tıkroğlu, *Belleklerden Gerçeklere... Denizli*, m.a.y., Denizli 2005, s. 74.

bu vesile ile amlık'ta bekleyen Sökeli tarafından soyulmaları için Yunanlıların o gece al tarafından Denizli'ye gelecekleri yalan haberini mahalle aralarında yayarlar. O gece sabah saat altıya doğru Miralay Tevfik Bey, “Burada bulunan zeybekler halkın malına ve ırzına tecavüz ediyorlar. Bir hadisenin çıkacağından korkuyorum”¹²²⁹ diyerek Demirci'ye telgraf çeker. Ardından yarım saat geçmeden¹²³⁰ Mutasarrıf Vekili Kahraman Seyfi Bey ve sekiz arkadaşı Demirci'ye gönderdikleri telgrafta “Buraya gönderdiğiniz zeybekler halkın malına ve ırzına tecavüz etmekte olduklarından vukua gelecek müessif hadisenin size raci olacağını beyan ediyoruz” derler.¹²³¹

8 Temmuz 1920 sabahı telgrafhaneye Kahraman Seyfi Bey ve Miralay Tevfik Bey gelir. O sırada halktan biri, “Memlekette polis, jandarma yok, ne yapacağız?” diye sorunca; Kahraman Seyfi Bey, “Ahval inkişaf edinceye kadar herkes mahallesini korusun. Hıristiyan Mahalleye de komşu mahalle baksın” diyerek Hıristiyanların can ve mal güvenliğini sağlamaya çalışır. Denizli'den aldığı telgraflardan dolayı canı sıkılan Demirci, Sökeli Ali Efe'yi telgraf başına çağırır. Telgraf müdürü Süreyya Efendi, Demirci'nin emrini amlık'ta geceyi kızanlarıyla geçiren Sökeli'ye Maarif Hanı'nda kalan iki zeybekle bildirdi. Sökeli dâhil hepsi ağır sarhoş bir şekilde şehre dönerler. Demirci ile Sökeli sert bir şekilde tartışırlar. Demirci genel durum hakkında bilgi aldıktan sonra Sökeli'ye kızanlarıyla beraber derhal Goncalı'ya dönmesini emreder.¹²³²

Sökelinin telgrafhaneye gelişi konusunda diğer bir anlatım da şu şekildedir:

Demirci, Sökeli Ali Efe'yi beklerken, Sökeli istasyonda Nis Adası'na göndereceği dört yüzden fazla Rum'un başındadır. Nazilli sürgünlerinden bir Rum, Sökeli Ali Efe'ye zengin Rumların Müslüman zenginlerin evlerinde saklandığını söyler¹²³³ ve adreslerini verir. Sökeli, tellal görevlendirerek Rumları gizleyenleri cezalandıracağını ilan eder. Daha sonra habercilerden birinin kılavuzluğu ile¹²³⁴ evlere

¹²²⁹ Aker, *a.g.e.*, s. 456'da, ... çıkacağını arz ederim, denilmektedir; Toker, *a.g.e.*, s. 76; Tütenk, *a.g.e.*, s. 44.

¹²³⁰ Aker, *a.g.e.*, s. 457; Tütenk, *a.g.e.*, s. 44.

¹²³¹ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 36-37; Tütenk, *a.g.e.*, s. 44.

¹²³² Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 38-39; Toker, *a.g.e.*, s. 76-77; Tütenk, *a.g.e.*, s. 44-45; Aker, *a.g.e.*, s. 458'de, Sökeli ve zeybekleri masum göstermektedir ancak, diğer çağdaş kaynaklar bunu desteklemiyor.

¹²³³ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 36 ve Tütenk, *a.g.e.*, s. 43'de Denizli'li bir haberci; Aker, *a.g.e.*, s. 456'da Denizli'li bir iki haberci denilmektedir.

¹²³⁴ Aker, *a.g.e.*, s. 456.

baskın düzenleyerek ev sahiplerini dayaktan geçirir¹²³⁵ ve yakaladığı Rumları istasyona gönderir. Sökeli bütün evleri dolaşmayı niyetlenirken, Tevfik Bey'in gönderdiği bir adam ona, Demirci'nin telgraf başında beklediğini haber verir. Demirci, genel durum hakkında bilgi aldıktan sonra (işini çabuk bitirip¹²³⁶) kızanları toplayarak Goncalı'ya gelmesini söyler. Sökeli istasyona doğru hareket ettiği sırada, Denizli'deki Kuvâ-yı Milliyecilere dağıtmak için Binbaşı Hamdi Bey silahlarını vermelerini ister. Efeler postaneden silahlarını bırakarak ayrılırlar¹²³⁷ ancak istasyona giderken Askerlik Şubesi ile Yağhane'ye kadar olan istasyon caddesi üzerinde Denizli halkından pek çok silahlı kişi toplanır. Bu gruptan bazıları yüksek sesle; “Artık bu millet ne Kuvâ-yı Milliye ne de zabıt görmek ister. Bunlar defolup gitsinler.” gibi sözler söyler.¹²³⁸ Bayramyeri yakınındaki tabakhaneden üzerlerine ateş açılır.¹²³⁹ Tabakhanenin¹²⁴⁰ kenarındaki çalığa gizlenmiş olan Kavasoğlu Mehmet isimdeki şahıs Sökeli'yi vurur.¹²⁴¹ Sökeli ile beraber Yenipazarlı Hacı Kara Mustafa ve Kuyucak'ın Gireniz Köyü'nden Mehmet Efe¹²⁴² öldürülür. Yüzbaşı Rıfat Beyle beraber diğer kızanlardan bazısı yaralı bazısı sağ olarak kaçarlar.¹²⁴³

Sökeli'nin Demirci ile telgrafta konuşması, daha sonra postahaneden çıkması, vurulması ve Miralay Tevfik Bey'in telgraf çekmesi yaklaşık yarım saat-bir saat kadar sürer.¹²⁴⁴

Emekli Albay Şefik Aker'in daha sonraları “kardeş saldırısına uğradık” dediği bu olaydan sonra¹²⁴⁵ saat 10'da Miralay Tevfik Bey, Demirci'ye gönderdiği yeni bir telgrafta “Vukubulacağımı gece arzettiğim müessif hadise vukua geldi” der. Öğleye

1235 Aker, *a.g.e.*, s. 480'de, ... Bey'in oğlu ile (hangi bey olduğu belirtilmiyor) akrabasından birisi, ibret olsun diye açıkça ölümle tehdit edilmiş ve dayak atılmıştır, demektir; Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 76.

1236 Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 57.

1237 Efelerin silahlarını bırakmalarıyla değişik iddialar vardır. Biz bunları burada sıralamayacağız. Geniş bilgi için bkz., *Yeni Sabah*, 19 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No:1, s. 5; Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 28 ve 39; Aker, *a.g.e.*, s. 458, 459, 463 ve 464; Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 77; Tütenk, *a.g.e.*, s. 45; Köstüklü, *a.g.e.*, s. 185.

1238 Köstüklü, *a.g.e.*, s. 184.

1239 *Demokrat İzmir*, 16 Ocak 1971, Tefrika No: 78, s. 4.

1240 Toker, *a.g.e.*, s. 77'de Vali Vefki Ertür Kız Meslek Lisesi'nin bulunduğu yer olduğu belirtiliyor. Ancak bu lise 2009 yılında yıkıldı.

1241 *Yeni Sabah*, 26 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 8, s. 5.

1242 Köstüklü, *a.g.e.*, s. 185'de, İsmail adında bir efe.

1243 *Demokrat İzmir*, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4; Tokat, *a.g.e.*, s. 66'da, Sökeli ile Kara Mustafa öldürülür denilmektedir.

1244 Aker, *a.g.e.*, s. 458.

1245 Aker, *a.g.e.*, s. 453.

doğru kargaşadan kaçarak kurtulan iki zeybek, Denizli’de meydana gelen olayları Goncalı’da bir çınar altında kahve içmekte olan Demirci’ye anlatır.¹²⁴⁶

Demirci olayı haber alınca çılgına döner ve yanına Miralay Şefik Bey’i, 30-40 kadar kızanını¹²⁴⁷ bir de bir gün önce Dinar’dan on iki askeriyle gelen Jandarma Mülazımı Şevki Efendi’yi alarak üç vagonlu bir trenle Goncalı istasyonuna gelir.¹²⁴⁸ Bu sırada Denizli’de kargaşa devam etmekte olup, Sökeli’nin mahallelere dağılan kızanları tutuklanır ve Denizli’deki bankalar yağmalanır.¹²⁴⁹ Demirci, Denizli istasyonuna gelince, Miralay Tevfik Bey’le beraber, Binbaşı Hamdi Bey gelirler.¹²⁵⁰ Demirci, Tevfik Bey’i tabanca ile öldürür.¹²⁵¹ Ondan sonra bizzat kendisi mutasarrıf vekilini ve savcı Mehmet Ali Bey’i öldürür.¹²⁵² Olayla ilgili olduğu düşünülen ve Demirci’ye çekilen telgrafta imzası bulunan kişilerden Dava Vekili (Avukat) Dalamanlızâde Şükrü ve Ahmet, Mevlüd Hoca ve Saraçzâde Salih hemen öldürülür.¹²⁵³ İstasyonda Denizli’yi yakacağına dair yemin eder.¹²⁵⁴

Demirci, İstasyon Caddesi’ndeki Pandozoplu Fabrikası’na ait bahçeli köşkü karagâh yapar.¹²⁵⁵ Muhtarların yanlarında zeybekler ve jandarmalar olduğu halde, ellerine vesikalar verilerek o gün o gece suçlu oldukları Kuvâ-yı Milliyeciler tarafından ihbar edilenler aratılır. Yakalananlar hükümet konağının karşısında¹²⁵⁶ ve eczanenin bitişiğindeki Kadın hapisanesine¹²⁵⁷ konulurlar. 9 Temmuz¹²⁵⁸ günü öğleye kadar¹²⁵⁹

¹²⁴⁶ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 40; Aker, *a.g.e.*, s. 458; Tütenk, *a.g.e.*, s. 45.

¹²⁴⁷ Aker, *a.g.e.*, s. 459.

¹²⁴⁸ *Demokrat İzmir*, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4; Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 40; Tütenk, *a.g.e.*, s. 45.

¹²⁴⁹ *Demokrat İzmir*, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4.

¹²⁵⁰ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 41; *Demokrat İzmir*, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4’de bu ikisinin Demirci tarafından yakalatılıp getirildiği belirtilir. Ayrıca bkz, Aker, *a.g.e.*, s. 465.

¹²⁵¹ *Demokrat İzmir*, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4; Aker, *a.g.e.*, s. 467; Tütenk, *a.g.e.*, s. 46.

¹²⁵² Tokat, *a.g.e.*, s. 67.

¹²⁵³ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 186.

¹²⁵⁴ Tütenk, *a.g.e.*, s. 46; Aker, *a.g.e.*, s. 462 ve 468’de, bu emri kendisinin verdiğini belirtir ancak sebebini açıklamaz; Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 77’de bu silahları Demirci’nin yanında götürdüğü belirtiliyor.

¹²⁵⁵ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 87. Bu köşk daha sonra Atatürk Denizli’ye geldiğinde istirahatına tahsis edilmiş olup, günümüzde Etnoğrafya Müzesi olarak kullanılmaktadır.

¹²⁵⁶ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 41 ve Aker, *a.g.e.*, s. 470’de, “bitişiğinde” şeklinde geçer.

¹²⁵⁷ *BOA*, DH.KMS. 52-5/80. 8 Z 1338/23 Ağustos 1920.

¹²⁵⁸ Aker, *a.g.e.*, s. 473’de, 8 Temmuz 1920 günü sabahtan akşama kadar gerek millî müfrezeden gerekse ahalden 60 kişinin öldüğünü işittiğini söyler. Ayrıca ölenler arasında 16 zeybek olduğunu Demirci’nin kendisine söylediğini belirtir.

¹²⁵⁹ Tütenk, *a.g.e.*, s. 46; Toker, *a.g.e.*, s. 78.

tutuklanan erkeklerden ve şehrin ileri gelen zengin ve eşrafından 60 kadarı¹²⁶⁰ telgrafhanenin karşısındaki¹²⁶¹ eczanenin bitişiğindeki¹²⁶² evin avlusunda efelerin baş cellâdı Nazilli'nin Aşağı Mahallesi'nden Kasap Mustafa Çavuş tarafından enselerinden kesilerek¹²⁶³ hunharca öldürülür.¹²⁶⁴ Demirci Mehmet Efe'nin bu şekilde Denizli'nin ileri gelen Müslüman eşrafından ve yöneticilerinden çok sayıda kimseyi öldürtmesi, tarihe "Denizli Vak'ası" olarak geçmiştir.

Denizli olayının tahkiki için Ankara'dan kolordu komutanı Fahreddin Altay gönderilir. Denizli'de bir-iki gün kaldıktan sonra gider.¹²⁶⁵ Fakat o da gelişigüzel yaptığı bir tahkikatla işi savsaklar ve Demirci Mehmet Efe'nin yaptıkları göz ardı edilir. Büyük Millet Meclisi'nde birçok münakaşa ve dedikodulardan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesiyle konu kapatılır.¹²⁶⁶

Denizli olayından birkaç gün sonra büyük bir kabile halinde daha önce sürülen Rum ve Ermeni erkeklerin eş ve çocukları da oraya sürülür.¹²⁶⁷ Ancak, daha sonra [CHP] parti binası olarak kullanılacak yerde 40–50 kadar kadınlı erkekli Hıristiyan alıkonulur. Bunlar, Demirci Efe ile Karacasulu Enver'in müşterek çalıştırmayı düşündükleri Pandazoplu Un Fabrikası'nda müstahdem olarak bırakılırlar. Bunlar da 5–6 ay kadar burada alıkonulduktan sonra evvelkiler gibi Eğirdir'deki Nis Adası'na sürülürler.¹²⁶⁸

¹²⁶⁰ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 41 ve Tütenk, *a.g.e.*, s. 46'ya göre 60 kadar; *Demokrat İzmir*, 18 Ocak 1971, Tefrika No: 80, s. 4'de, Demirci'nin kardeşi Ahmet Efe'ye göre yirmi beş kişi; Tokat, *a.g.e.*, s. 45'de 70 küsur kişi; Halûk Müftüler, *a.g.e.*, s. 51'de 60 kadar erkek; Lütfü Müftüler, *a.g.e.*, s. 26'da 54 kişi; Köstüklü, *a.g.e.*, s. 186'da, Hafız İbrahim'in (Demiralay) verdiği bilgiye göre 68 kişi; *BOA*, DH.KMS. 52-5/80. 8 Z 1338/23 Ağustos 1920'ye göre ise, 158 kişi.

¹²⁶¹ *Yeni Sabah*, 26 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 8, s. 5.

¹²⁶² *Demokrat İzmir*, 18 Ocak 1971, Tefrika No: 80, s. 4.

¹²⁶³ *Yeni Sabah*, 21 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 3, s. 5; Tokat, *a.g.e.*, s. 49; Ayrıca Tokat, *a.g.e.*, s. 67'de, maktullerin Cellat Mustafa ve arkadaşları tarafından kesildikleri belirtilir.; Lütfü Müftüler, *a.g.e.*, s. 28'de birden çok celladın olduğunu belirtilir.

¹²⁶⁴ *Demokrat İzmir*, 18 Ocak 1971, Tefrika No: 80, s. 4.

¹²⁶⁵ Tütenk, *a.g.e.*, s. 48.

¹²⁶⁶ Tokat, *a.g.e.*, s. 69. Denizli Olayı'ndan 18 ay sonra, konunun İstiklal Mahkemesi tarafından ele alınması talebi, bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın Büyük Millet Meclisi Reisi imzasıyla Konya İstiklal Mahkemesi'ne gönderdiği 30 Ocak 1922 tarihli şifreli yazıda belirttiği üzere, Denizli Olayı'nın İstiklal Mahkemeleri'nin teşkilinden önce olması nedeniyle yargılamanın önüne geçilir ve olay Dâhiliye Vekâleti'ne havale edilerek kapatılır. *TİTE*, K: 330, G: 52, B: 52001

¹²⁶⁷ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 11; Yalçın, *a.g.e.*, s. 316'da, Yohannis Dimitoğlu, sürgün tarihini Ağustos Ayı olarak ifade etmektedir. Sürgün günlerinde on bir yaşında olmasından dolayı, seksen yedi yaşında iken kendisi ile yapılan görüşmede sürgün edildikleri ayı net hatırlamıyor olabilir.

¹²⁶⁸ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 11-12.

Bu tehcir işleminde gayrimüslimlerden Yahudiler kapsam dışı tutulmuşlardır. Bunun nedeni, Yahudilerin görünüşte düşman lehine propagandalarına rastlanmayışı ve Yunan işgaline karşı tarafsız kalmaları, bu azınlık gurubunun tehcire tâbi tutulmamasının başlıca sebebi olabilir. Yasef adındaki mahkeme azası, 20 kadar Musevi'yi Tavas yoluyla Antalya'ya götürdüğünden daha sonra şehirde kalabalık bir halde gayrimüslim nüfus kalmaz.¹²⁶⁹

Rum ve Ermenilerin tehciri, geçerli sebeplerden ve yukarıda zaman zaman açıklandığı gibi bazı suçüstü olaylardan olmuştur. Hatta tehcir edilen Rum ve Ermeniler'den bazılarının Türkler aleyhine faaliyetlerine devam edebilmek için sevk edildikleri yerlerden kıyafet değiştirerek Antalya yolu ile İzmir'e kaçtıkları istihbaratı alınır. Güney cephesi Komutanı Refet Bey, 12. Kolordu Komutanı'na gönderdiği şifrede bu durumu önleyecek tedbirlerin alınmasını ister. 12. Kolordu Komutanı da durumu, Isparta Mutasarrıfı Refet Bey'e iletir.¹²⁷⁰

5 Temmuz 1920 günü şehirdeki un fabrikalarını Yunan askerleri geldiği zaman faydalanamamaları için, tahrip etmek üzere tedbirler alınır. Günde 300 çuval un çıkaran Pandazoplu fabrikasının aletleri söktürülüp Isparta ve Eğirdir'e gönderilir.¹²⁷¹ Ancak ileride de görüleceği üzere, Pandazoplu fabrikasının tamamı sökülmemiştir. Çünkü zaman zaman Pandazoplu fabrikasının sökülmesi ve taşınması ile ilgili ATASE belgelerinde yazışmalar devam edecektir.

17 Temmuz 1920 tarihinde Garb Cephesi Kumandanı Ali Fuad [Paşa]'nın imzasıyla Bozöyük'ten Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'ne gönderilen yazıda Denizli Olayı'na aşağıdaki şekilde yaklaşmıştır:

“Denizli vak'ası ahâlinin de inzimâm-ı hatâsıyla oradaki Kuvâ-yı Milliye'nin hadd-i gâyeye varan şımarıklığından başka bir şey değildir. Bunların şimdilik tekdîr ve terhîbi ma'kûs-ı niyetten başka bir netice vermeyecektir. Tenkileri ise ma'lûm-ı âlîleri olduğu üzere şu aralık gayr-i mümkündür. Bendeniz rûh-ı mes'eleyi ve Kuvâ-yı Milliye'yi zabt-u rabt altına alacak bir kumandanın şahsiyetinde görüyorum. Bunun için de elde mevcûd olanlardan Kaymakam Nazmi Bey'i¹²⁷² ta'yîn ve i'zâm ettim. Mûmâ ileyhın oraya bi'l-vusûl deruhte

¹²⁶⁹ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 11-12.

¹²⁷⁰ Köstüklü, *a.g.m.*, s. 687.

¹²⁷¹ Sındırgılı Süreyya, *a.g.e.*, s. 33; Toker, *Kuvayı Milliye*, s. 75; Tütenk, *a.g.e.*, s. 42.

¹²⁷² Yarbay Nazmi Bey. Daha sonra rütbesi Korgeneralliğe kadar yükselecek ve soyadı kanunu ile birlikte Solok soyadını alacaktır. Bkz., Sorgun, *a.g.e.*, s. 256.

etmesine intizârdan başka şimdilik bir çare görmediğimi ve maa hâzâ ohşamak sûretiyle tahdîd-i mazarratlarına çalıştığımızı arz ederim.”¹²⁷³

Görüldüğü üzere halkın hatası olmakla beraber olayların asıl müsebbibi, Kuvâ-yı Milliye adına hareket eden zeybeklerin kontrolsüz ve taşkın hareket etmeleridir. Düzenli Ordu birliklerinin henüz oluşturulamamasının yanı sıra, bir taraftan iç isyanlar diğer taraftan Yunan ileri hareketi Ankara'nın ve Batı Cephesi Kumandanı'nın elini kolunu bağlamaktadır. Yunan ileri hareketini uzun süre kendi imkânlarıyla durduran bu gönüllü birlikleri de dağıtmak askerî açıdan hem mümkün değil hem de Yunan ilerleyişinin önünü açacaktır. Olayların kontrol altına alınması ancak dirayetli bir idareciden beklenmektedir. Tabii ki onu da zaman gösterecektir. Şimdilik yapılacak tek şey, Kuvâ-yı Milliye adına hareket eden zeybeklerin gönlünü hoş tutarak verecekleri zararları en aza indirmektir.

5 Ağustos 1920 tarihinde Afyonkarahisar Mutasarrıfı Sezai imzasıyla Eskişehir'deki Garp Cephesi Kumandanlığı'na gönderilen aşağıdaki yazıda Denizli'den gönderilen Hıristiyanlar'la ilgili bilgi verilmekte ve izlenecek politika hakkında bilgi istenmektedir:

“Geçende düşmanın Nazilli Cephesine taarruzu esnasında Umum Kumandan Mehmet Efe tarafından Nazilli ve Sarayköy Hıristiyanları'nın umûmen ve Denizli Hıristiyanları'nın da kısmen dâhile sevk olundukları ve el-yevm bu Hıristiyanlar'dan Dinar'da 1300 nüfus mevcûd olduğu ve mûmâ ileyh Mehmet Efe'den bu kere alınan telgrafnâmede şimendifer idâresinden kadro hâricine çıkarılan Hıristiyan me'mûrlarla Nazilli ve Denizli ve Sarayköy zükûr Hıristiyanları'nın Eğirdir'e sevkleriyle âilelerinin oldukları yerde ibkâsı lüzûmunun bildirildiği Dinar Kaymakamlığı'ndan mevrûd şifre telgrafnâmede beyan ve iş'âr ve bu bâbta yapılacak muâmele istîzân olunmaktadır. İktizâsının sür'at-i teblîğine intizâr olduğu.”

Belgenin altına 17 Ağustos 1920 Garp Cephesi Kumandanı İsmet [Paşa] imzasıyla aşağıdaki açıklama notu yazılmıştır:

“Geri aldırılan Hıristiyanlar hakkında tatbîk olunacak muâmelenin Denizli Mutasarrıflığı'yla bil-muhârebe tesbît ve tatbîki mütemennâdır efendim.”¹²⁷⁴

Görüldüğü üzere Sökeli Ali Efe Denizli'deki Hıristiyanlar'ın tamamını gönderememiştir. Bunda etkili olan hususlardan bazıları, ellerinde yeterli sayıda tren ve vagon olmaması ve Denizli halkının Hıristiyanlar'ın tehcir edilmemeleri için direnç

¹²⁷³ *ATASE/İSH*, K.579, G.44, B.44-1.

¹²⁷⁴ *ATASE/İSH*, K.682, G.188, B.188-1.

göstermeleridir. 8 Temmuz 1920 günü Denizli Olayı'nın meydana gelmesi ile bu tehcir işi yarım kalmış ancak, daha önce Denizli'ye Sarayköy ve Nazilli gibi dışardan gönderilen Hıristiyanlar'ın tamamı ile Denizli Hıristiyanları'nın bir kısmı gönderilmiştir. Denizli'nin yerlisi olan Hıristiyanlar'ın kalan kısmı da ileride görüleceği üzere, Denizli Olayı'ndan yaklaşık iki ay sonra tamamen gönderilmiştir.

Ancak Denizli'den gayrimüslimlerin tehciri, yukarıda anlatılan hadiselerle son bulmaz. Batı Cephesi Komutanı Ali Fuad Paşa, 1 Eylül 1920'de¹²⁷⁵ Ankara'daki 24. Tümen Komutanı'na, TBMM Başkanlığı'na, Milli Savuma Bakanlığı'na, İçişleri Bakanlığı'na, Genelkurmay Başkanlığı'na ve ilgili yer mutasarrıflıklarına gönderdiği telgrafta, Ermeni ve Rumların tavır ve davranışlarından bahsederek bunlara karşı alınacak tedbirleri bildirir. Bu tedbirler içersinden bazıları şunlardır: Batı Cephesi Mıntıkası sayılan Geyve, Bilecik, Bolu, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Denizli, Burdur ve Isparta Sancakları dâhilinde bulunan Rum ve Ermeni milletlerine mensup 20-40 yaş arası erkeklerin, hareket edemeyecek derecede sakat ve hasta olanlar hariç istisnasız cephe bölgesi dışına çıkarılacaktır. Tehcir edilenlerin her türlü can, mal ve ırz güvenliği sağlanacak, bu işten mahallî hükümetler ve jandarmalar sorumlu olacak. Cana ve ırza kast edenler idam edilecek. Afyonkarahisar, Burdur, Isparta ve Denizli sancakları dâhilindekiler, trenle ve karadan Konya Vilayeti dâhiline ve Ankara-Konya vilayetlerinin ortak sınırları civarına nakil edilecektir.¹²⁷⁶

1920 yılı Eylül ayında, Yunan askerleri Sarayköy'ü zorlamaya başlayınca Demirci Mehmet Efe, Denizli'deki Hıristiyanların tamamının Eğirdir'e gönderilmelerini, tren olmasa bile karadan sevklerini Demiralay Komutanı Hafız İbrahim Bey'den ister. Eğer bu sevk işi yapılmazsa Denizli'ye gelerek hepsini öldüreceğini söyler.¹²⁷⁷ Kuvâ-yı Seyyâre Umûm Kumandanı imzasıyla, 57. Fırka Kumandanlığı'na 7 Eylül 1920 tarihli ve Çal mahreçli aşağıdaki şifreyi gönderir:

“Denizli'deki Hıristiyanlar'ın erkek ve dişilerinin herhalde doğruca Eğirdir'e Ada'ya sonra aşığıya yukarıya sevklerini son derece ricâ ederim.”¹²⁷⁸

Bu arada Denizli'deki 57. Fırka Kumandanı Nazmi Bey de, 8 Eylül 1920 tarihli 12. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği “harp raporudur, te'cil edilemez” üst başlıklı

¹²⁷⁵ *BCA*, 030_18_01_01_1_11_17'de bu tarih, 14 Eylül 1336 /14 Eylül 1920 olarak geçmektedir.

¹²⁷⁶ Köstüklü, *a.g.e.*, s.177-178.

¹²⁷⁷ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 179.

¹²⁷⁸ *ATASE/İSH*, K.738, G.151, B.151-1.

yazısında Denizli’de geri kalan gayrimüslimlerin herhangi bir olumsuz duruma düşmemeleri için bir an önce Eğirdir’e sevklerini talep etmiştir:

“Denizli’de muhacir ve yerli olan ahâli-i Hıristiyanîye’nin erkekleri el-yevm Eğirdir’dedir. Dinar’daki Hıristiyanlar’ın kâmilin Eğirdir’e sevkleri emri verildiği halde buradakiler hakkında bir emir gelmemesinden Demirci Mehmet Efe bunların Eğirdir’e sevkleri hakkında Demiralay Kumandanlığı’na verdiği telgrafta Hıristiyanlar’ın Eğirdir’e sevklerini ve aksi takdirde gelip kâffesinin icabına bakacağını yazmıştır. Burada münasebetsiz katl-i âm yeni bir hâl almaması ve nüfûzun tekrar gayr-i mes’ûl ellere geçmemesi için Hıristiyanlar’ın Eğirdir’e sevklerini muvâfik görüyorum. Emr-i âlîlerine muntazırım.”¹²⁷⁹

Ali Fuad Paşa’nın yukarıda belirtilen teklifi, Meclis’te görüşüldükten sonra kapsamı biraz değiştirilir ve Bakanlar Kurulu’nda Bolu, Geyve, Ertuğrul, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Denizli, Burdur, Isparta Livâları dâhilinde bulunan 20-40 yaşındaki Rum ve Ermeni erkekleri şeklinde uygulanır.¹²⁸⁰

TBMM Başkanlığı’na 14 Eylül 1920 tarihinde şifreli telgrafla arzedilen durum, 15 Eylül 1920 tarihindeki Bakanlar Kurulu toplantısında tartışılır ve aşağıdaki şekilde kararlaştırılır. Buna göre:

“Bazı esbâb ve mutâlaât-ı siyâsiye ve askeriye binâen Bolu, Geyve, Ertuğrul, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Denizli, Burdur, Isparta Livâları dâhilinde bulunan Rum ve Ermenilerin şimdilik 20-40 yaşında bulunan erkeklerin dâhilinde muayyen mevâkie muhâfaza tahtında sevk ve teb’îdleri hakkında Garp Cephesi Kumandanlığı’nın Büyük Millet Meclisi Riyâseti’ne hitâben yazılan 14 Eylül 1336 (14 Eylül 1920) tarihli şifreli telgrafnâmesi Heyet-i Vekîle’nin 15 Eylül 1336 (15 Eylül 1920) tarihindeki içtimâında tezekkür edilerek teklif-i vâkıanın mezkûr esnân dâhilinde kabûlü ve hizmet-i askeriye sâlih olanlar için can ve mallarının muayyen mes’uliyetler tahtında muhâfazası sûretiyle kabûlü ve keyfiyetin Müdâfaa-i Milliye ve Dâhiliye Vekâletleri’ne tebliği takarrur etmiştir” denilmektedir.¹²⁸¹

Denizli mutasarrıf vekili Nazmi Bey, bu emri alır almaz hemen harekete geçer ancak, üç gün boyunca polis ve jandarma güçleriyle uğraşmasına rağmen geride kalan gayrimüslimlerin tehcirinde başarılı olamaz. Bunun üzerine cephede bulunan Ispartalı Hafız İbrahim Bey’i karargâhında ziyaret ederek, bu işte Demiralay kuvvetlerinin görevlendirilmesini ister. Hafız İbrahim bu işi sakıncalı görmeye beraber başka çare olmadığından Demiralay kuvvetlerinden 20 kişilik bir süvari müfrezesini Nazmi Bey’in emrine verir. Bu müfreze aynı günün gecesinde Rum cemaatini toplayarak sabahleyin

¹²⁷⁹ *ATASE/İSH*, K.338, G.44, B.44-1.

¹²⁸⁰ *BCA*, 030_18_01_01_1_11_17.

¹²⁸¹ *BCA*, 030_18_01_01_1_11_17

Eğirdir'e gönderileceklerini bildirirler. Ancak sabahleyin hiçbir Rum'un bu emre uymadığı görülünce Demiralay müfrezesindekiler korkutmak amacıyla Rumların ileri gelenlerinden bazı kişilerle 2 papazı öldürürler. Bu durumu gören diğer Rumlar emre uymak zorunda kalırlar ve Rumlar trenle grup grup Eğirdir'e sevk edilirler. Maalesef bu tehcir işleminde bazı yolsuzluklar meydana gelmiş, Rum evleriyle Pandozoplu Un Fabrikası yağmalanmıştır. Bu şekilde Eylül ayında başlayan sevk işleminde önce erkekler nakledilir.¹²⁸² Ancak, erkeklerinin bulunduğu yere gitmek isteyen Rum kadınları da koruma altında erkeklerinin yanına gönderilirler.

Kafiler halinde gerçekleşen tehcir sırasında, üçüncü kafilenin sevkinden bir gece önce, Hıristiyan Mahallesi'nde kim olduğu tespit edilemeyen ancak Demiralay kuvvetlerinden olması muhtemel bazı şahıslar tarafından üç kişi öldürülür ve eşyaları da yağma edilir. Daha sonra yağma edilen eşyalardan bir kısmı Demiralay Komutanı tarafından polise teslim edilir. Bu olaydan bir-iki gün sonra Demirci Efe'ye bağlı bir gurup zeybek ile Demiralay'dan birkaç kişi Hıristiyanlar'ı tehcir için Denizli'ye gelirler ancak hükümet kuvvetleri tarafından Hıristiyanlar derhal geceleyin trene bindirilerek Denizli dışına çıkarılırlar. Bu şekilde üzücü bir olayın olması engellenmiştir. Diğer taraftan Demirci'nin kızanlarından bir kısmı da Honaz'daki Hıristiyanlar'ı tehcir etmişler ve jandarma buna engel olamamıştır. Bu olayların yaşandığı günlerde Çal Kaymakamı'nın Nazmi Bey'e bildirdiğine göre, bu sevkler sırasında tehcir edilen Rumlar'dan Belli'nin Ortaköy'deki 10.000 liralık afyonu Demirci Mehmet Efe tarafından gasp edilir. Bu olaylar ve daha sonraki yazışmalar, Denizli'deki tehcir işlerinde Demirci Efe kızanlarının ve Demiralay kuvvetlerinin kanunsuz ve taşkın davranışları olmuş ve bunlar önlenememiştir. Bu durum, gayrimüslimlerin can, mal ve ırzlarının korunmasından sorumlu olan mahallî hükümetin ve jandarmanın kanunlar çerçevesinde vazife yapmasını zorlaştırmıştır.¹²⁸³

Bütün bu yukarıda anlatılanlara rağmen, 57. Fırka Kumandanı Nazmi Bey'den 3 Ekim 1920 tarihinde 12. Kolordu Kumandanı'na gönderilen telgraf zeylinde belirtildiğine göre, Sarayköy'de bir Rum eczacının eczanesinde arama yapıldığı ve krokilerle patlayıcıları ateşlemeye yarayan fişekler bulunduğunu ifade etmesinden

¹²⁸²

Köstüklü, *a.g.e.*, s. 178.

¹²⁸³

Köstüklü, *a.g.m.*, s. 684-685.

anlaşıldığına göre, Sarayköy’de az dahi olsa hâlâ gayrimüslimler bulunmaktadır.¹²⁸⁴ İhtimal ki, sağlık gibi bazı meslek gruplarına aşırı ihtiyaç duyulması ve bu meslekleri de yoğun olarak gayrimüslimlerin icra etmesi, tehcirden bazılarının istisna edildiğini göstermektedir.

Bu tehcir işlemlerinde gayrimüslimlerin çoğunun direniş gösterdiği ve olay çıkardığı görülür. Çünkü Denizli’de ekonomik durumları gayet iyi durumdadır. Denizli’nin ticarî hayatı gayrimüslimlerin elindedir. Ancak bu arada, cephenin gerisine gitmek için başvuruda bulunan gayrimüslimlere de rastlanır. Çoğunluğu gayrimüslim olan Osmanlı Bankası’nın Nazilli ve Denizli Şubesi memurları, Antalya’da ikametlerine izin verilmesi için başvuruda bulunurlar. TBMM Başkanı Mustafa Kemal, 23 Ekim 1920 tarihinde Kuva-yı Milliye Komutanı Demirci Mehmet Efe’ye gönderdiği telgrafta, izin başvurusunda bulunan memurlara İçişleri ve Maliye Bakanlıkları’nca Antalya’ya gitmelerine izin verildiğini bildirir.¹²⁸⁵

Eğirdir’e tehcir edilen gayrimüslimlerin çok ciddi bir gözetim altına alınmadıkları görülür. Bu durumun önüne geçmek ve dışarı ile irtibatlarının kesilerek tehcirden beklenen hedefe ulaşmak için bazı tedbirlere başvurulur. Nitekim, 27 Kasım 1920 tarihinde C.C.K. (Cenûb Cephesi Kumandanı) Refet imzasıyla 12. Kolordu Kumandanlığı’na gönderilen yazıda; Denizli havalisinden son olarak tehcir edilen Hıristiyan unsurların kıyafet değiştirerek Antalya ve İzmir yoluyla firar ettikleri istihbaratı alındığı, bu firarları engelleyecek tedbirlerin alınması istenir.¹²⁸⁶ Bu talep 28 Kasım 1920 tarihinde Fahreddin imzasıyla Muğla, Denizli, Isparta, Burdur, Karahisar Mutasarrıflıkları’na, 57. Fırka Kumandanlığı’na ve bilgi için Antalya havalisi kumandanlığına bildirilir.¹²⁸⁷

1921 yılına gelindiğinde artık Denizli ve ilçelerinde gayrimüslim varlığı kalmamış ancak, tehcir edilenlerin sanayi tesisleri ayaktadır. Yunan işgalinin her an gerçekleşmesi ihtimaline binaen Yunanlıları lojistik açıdan zayıf bırakmak için bazı askerî ve siyasî şahsiyetler tarafından bu tesislerin tahribi gündeme getirilir. Bunu haber alan Denizli Belediye Başkanı Ahmet Bey, 27 Mayıs 1921 tarihinde Denizli Milletvekili Yusuf Bey’e; Menderes Gurubu Kumandanı Şefik Bey’in mahallin tahliye

¹²⁸⁴ *ATASE/İSH*, K.839, G.99, B.99-1.

¹²⁸⁵ Köstüklü, *a.g.e.*, s. 178-179.

¹²⁸⁶ *ATASE/İSH*, K.848, G.11, B.11-4.

¹²⁸⁷ *ATASE/İSH*, K.848, G.11, B.11-1.

ve gayrimüslimlere ait fabrikaların tahribine dair verdiği emrin şehirde çok kötü etki uyandırdığını, görünüşte bu fabrikaların gayrimüslimlere ait olmakla beraber Müslümanların menfaatine olduğu, ayrıca ileride Müslümanların olması lazım gelen bu gibi servet kaynaklarının tahrip edilmesinin hiçbir şekilde uygun olmayacağı, bu muamelenin Demirci zamanında yapılan Denizli Olayı gibi, sakat ve tüyler ürpertecek bir hal olduğu, şimdilik geçici olarak bu uygulamanın tehir edilmesinin mutasarrıflık makamı tarafından Dâhiliye Vekâleti'ne arz edildiğini yazar. Ayrıca memleket ahalisinin eşyalarını Tavas'a naklettiği bildirilir.¹²⁸⁸

30 Mayıs 1921 tarihinde Garp Cephesi Kumandanı İsmet [İnönü] imzasıyla Eskişehir'den 6. Fırka Kumandanlığı'na ve Denizli Mutasarrıflığı'na gönderilen emirde; Denizli'deki fabrikalardan Müslümanlara ait olanlardan askeri ihtiyaçların teminine yetecek kadarının bırakılıp kalanlardan önce Rumlara ait olanlarının daha sonra da diğerlerinin önemli aletlerinin çıkarılarak derhal gerilere naklini emreder. Ancak bu ameliyât (operasyon) yapılırken velveleye sebep olmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını ister.¹²⁸⁹

1 Haziran 1921 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi Vekîli imzasıyla Garp Cephesi Kumandanlığı'na yazılan tezkerede konu hakkında aydınlatıcı bilgi istenir.¹²⁹⁰ Bu isteğe cevap olarak Garp Cephesi Kumandanı adına Erkân-ı Harbiye Reîsi imzasıyla Eskişehir'den 5 Haziran 1921 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne gönderilen tahrîrâtta; 6. Fırka Kumandanlığı'nın Denizli'nin tahliyesi ve Rumlara ait fabrikaların tahribi için emir verdiğine dair karargâhta herhangi bir bilgi yoktur denilir. Ancak yapılan araştırma sonucu, düşmanın Burhaniye İstasyonu'nda araştırma yaptığı ve değişik haberlerde Denizli üzerine saldırma ihtimali olduğu ve (Denizli'ye yakın bölgelerdeki) İtalyanlar'ın tahliyesi konusunda bir emir vaki olursa bu bölgelerin işgal edileceği şeklindeki şayiaların Denizli'deki fabrikalar hakkında bazı takyidat (sınırlamalar) gerektirdiğini, bu nedenle pusula sureti ekte olan¹²⁹¹ emir verildiği belirtilir. Denizli'nin tahliye veya fabrikaların tahribi hakkında emir verilmediği, fırka kumandanlığından cevap alınca arz edileceği bildirilir.¹²⁹²

¹²⁸⁸ *ATASE/İSH*, K.1135, G.112, B.112-9.

¹²⁸⁹ *ATASE/İSH*, K.1135, G.112, B.112-7.

¹²⁹⁰ *ATASE/İSH*, K.1135, G.112, B.112-8.

¹²⁹¹ *ATASE/İSH*, K.1135, G.112, B.112-7.

¹²⁹² *ATASE/İSH*, K.1135, G.112, B.112-6.

Garp Cephesi Kumandanlığı'nın beklediği cevap aynı gün gelir. 6. Fırka Kumandanı Şefik imzasıyla gelen bu cevap, dört maddeden meydana gelmektedir:

1. Denizli'nin tahliyesi hakkında bir emir verilmemiştir ve böyle bir emir vermeye sebep yoktur.

2. Gayrimüslimlere ait fabrikaların tahribine emir verilmiş olsaydı şimdiye kadar bu işlem yapılmış olurdu bunun aslı yoktur. Ancak meşhur Pandozopulos fabrikasının mühim aletlerinin mahalli ustalara söktürtmek için vuku bulan taleplerimiz Denizli Mutasarrıflığı'nın ihmalinden dolayı Yunanlıların bir taarruzu halinde makinelerinin tahribi için emir verilmiş ve hazırlığı yapılmıştır.

3. Daha sonra 30 Mayıs 1921 tarih ve 5058 numaralı şifreli emirlerinin hükümlerini tatbik için mahalli ustalardan fayda gelmeyeceğini anladığım için Anadolu dâhilinde tekrar fabrika tesis edebilecek şekilde aletlerin fen dairesinde söktürülmesi için Dinar'dan Umûr-ı Harbiye Müdürü Sadedin Bey'i birkaç arkadaşıyla götürmeye mecbur oldum. Mahalli ihtiyaçlara kaç fabrikanın yeterli geleceği mükerrer bilgi talebine henüz mutasarrıflıktan bir cevap alınmadığı için kaç fabrikanın aletlerinin söktürüleceğine karar verilememiştir.

4. Yunan işgaline maruz kaldıktan sonra Denizli'de kalmak isteyen şehrin ileri gelen nüfuzlu kişilerin ve fabrikaların hiç birisinin sökülmesine taraftar olmayanların tesiriyle, mutasarrıflığın bu önemli emri dikkata almadığı ve oraya gönderdiğimiz ustalara yardım etmediğini Sadettin Bey'in verdiği bilgilerden anlıyorum. Şayet söktürme işleri bu ihmal ve tesir yüzünden gecikirse taarruz vukuunda 10 fabrikadan 6 adedini tahrip ettirmek düşüncesinde bulunduğumu ve düşüncem görüşünüze uygun düşmediği takdirde iş'ar buyrulmasını rica ederim.¹²⁹³

Bu bilginin gelmesi üzerine Garp Cephesi Kumandanı adına Erkân-ı Harbiye Reîsi imzasıyla Eskişehir'den 8 Haziran 1921 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne konu hakkındaki 6. Fırka Kumandanlığı'ndan alınan şifre sureti leffen takdim edilmiştir, denilip yukarıdaki açıklamalar arz edilir.¹²⁹⁴ 11 Haziran 1921 tarihinde Denizli Mutasarrıfı Ali Rıza imzasıyla Garp Cephesi Kumandanlığı'na 10 Haziran 1921 tarih ve 546 numaralı şifreye cevap olarak gönderilen şifre suretinde;

¹²⁹³

ATASE/İSH, K.1135, G.112, B.112-5.

¹²⁹⁴

ATASE/İSH, K.1135, G.112, B.112-4.

Pandozoplu ve Balyoz fabrikalarının aletlerinin söktürülmesine devam edildiği ve bir kısım aletlerin trenle 6. Fırka Kumandanı adına Dinar'a sevk olunduğu, çalışan işçilerin artırılması için tedbir alınması ve fabrikaların aletlerini söken usta ve amelenin ücretlerinin ödenmesi için gerekli çalışmaların yapılması istenir.¹²⁹⁵ Bu telgraftan fabrikaların sökülme işine hemen başlandığı görülmektedir.

Yukarıdaki açıklamalar ve tedbirler Erkân-ı Harbiye'ce (Genelkurmay) uygun görülmüş olmalı ki, 28 Haziran 1921 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi Vekîli imzasıyla Garp Cephesi Kumandanlığı'na gönderilen şifrede; düşman işgaline maruz mıntıkadaki değirmenlerle, Denizli'deki fabrikalardan düşmanın istifadesini engelleyecek tedbirler hakkındaki düşüncelerin icraat derecesi konusunda bilgi istenir.¹²⁹⁶ Bu şifreli emir üzerine 28 Haziran 1921 tarihinde Garp Cephesi Kumandanı İsmet imzasıyla 6. Fırka Kumandanlığı'na "acele" notu düşülen bir şifre gönderilir ve Denizli'deki fabrikalardan düşmanın istifadesini engellemek için tarafınızdan alınmış olan tedbirlerin hızlandırılmasını ve şu andaki aşaması hakkında bilgi verilmesi istenir.¹²⁹⁷ Bu şifreli emre, 29 Haziran 1921 tarihinde 6. Fırka Kumandanı Nazmi imzasıyla verilen cevapta; Denizli'deki fabrikalardan en büyüğü olan Pandozopulos fabrikasının sökülerek Eğirdir'e nakli devam edilmekte olup, kalan fabrikalar ise gerek duyulduğunda tahrip edilmesi için hazırlık yapıldığı bildirilir.¹²⁹⁸ 28 Haziran 1921 tarihli ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi Vekîli imzalı yukarıdaki şifreli emre, Kütahya'dan 30 Haziran 1921 tarihinde Garp Cephesi Kumandanı İsmet imzasıyla cevap verilir. Bu cevaba göre; Denizli'deki fabrikalardan en büyüğü olan Pandozopulos fabrikası sökülerek Eğirdir'e nakledilmekte olduğu, kalan fabrikalar da gerek görüldüğü anda tahribi için hazırlık yapıldığı 6. Fırka Kumandanlığı'ndan bildirilmekle arz olunur, denilir.¹²⁹⁹

Yukarıdaki Mutasarrıf Ali Rıza Bey'in telgrafından 20 gün sonra hâlâ sökülme işi devam ettiğine göre, bu fabrikaların o günkü şartlarda çok büyük olduğu ortaya çıkmaktadır. 6. Fırka Kumandanı Nazmi imzasıyla 1. Ordu Kumandanlığı'na

¹²⁹⁵ *ATASE/İSH*, K.1191,G.56, B.56-1.

¹²⁹⁶ *ATASE/İSH*, K.1135, G.112, B.112-3.

¹²⁹⁷ *ATASE/İSH*, K.1191, G.119, B.119-1.

¹²⁹⁸ *ATASE/İSH*, K.1192, G.24, B.24-2.

¹²⁹⁹ *ATASE/İSH*, K.1135, G.112, B.112-1; *ATASE/İSH*, K.1192, G.24, B.24-1.

Ağasuluk'tan (Selçuk) gönderilen yazıda,¹³⁰⁰ ihtiyaç duyulması anında Dinar-Denizli arasındaki tren yolu hattının köprüleriyle beraber sanayi tesislerinin ve Denizli'deki mevcut büyük un fabrikalarından düşmanın istifade edebileceklerinin tarafından verilecek emirle tahrip etmeleri için adı geçen hat üzerinde bir istihkâm müfrezesi bıraktığını ancak harp vaziyetinin bu tedbire lüzum göstermediğinden fırka istihkâm bölüğünün parçalanmaktan kurtulması için adı geçen müfrezenin celbine (geri çağrılmasına) izin ister.¹³⁰¹ Belgenin altında “geri alsın” notu düşülerek izin verilir.

1921 yılının ortalarına gelindiğinde gayrimüslimlerle ilgili problemler hâlâ aşılabilmiş değildir. 28 Haziran 1921 tarihinde Antalya'dan, Antalya Havalisi Kumandanı Şefik imzasıyla Garp Cephesi Kumandanlığı'na gönderilen şifreli yazıda;

1. Aydın ve Nazillili bazı Rum aileleri polis komiserliği belgesiyle Burdur ve Antalya'ya gelmiştir. Antalya'nın konumu dışarıyla haberleşmeye müsait bir yerde olması ve dâhilde cereyan etmiş olayların abartılı bir şekilde dışarıya bu gibi kişiler aracılığı ile aksetmesi kötü bir tesir yapmakta, bunlara güvenilmemesine binaen gerek erkek gerek kadın özellikle Menderes mıntıkası ahalisinden hiçbir Hıristiyan'ın sahile nakline, deniz yolu ile gitmesine izin verilmemesi hususunun ilgililere emir ve tebliğine müsaadeleri,

2. Daha önceden iç taraflardan gelen ailece 14 nüfuslu Aydınli bir Rum ailesinin 27 Mayıs 1921 tarihinde Rodos'a gitmesine izin verilmiştir.¹³⁰²

Yukarıdaki belgede dikkati çeken husus, iç bölgelerden gelecek olan Hıristiyanlar'ın dış dünyaya olayları yanlış aksettirmelerinden endişe duyulduğu belirtilmekte olup, ondan sonra da gerekçesi belirtilmeden 14 kişilik Rum ailenin Rodos'a gitmesine izin verildiğinin söylenmesidir. Söylemle uygulama arasında büyük bir çelişki gözükmektedir.

Antalya Havalisi Kumandanı'nın talebi üzerine 29 Haziran 1921 tarihinde Garp Cephesi Kumandanı İsmet imzasıyla gönderilen şifrede aşağıdaki hususlara dikkat çekilir:

¹³⁰⁰ Yazının çıkış tarihi verilmemiş olup, 1. Ordu'daki kayıt tarihi 20 Ekim 1337/20 Ekim 1921'dir.

¹³⁰¹ *ATASE/İSH*, K.1267, G.97, B.97-1.

¹³⁰² *ATASE/İSH*, K.1375, G.74, B.74-3.

1. Aydın ve Nazillili bazı Rum ailelerin Burdur ve Antalya'ya geldikleri ve iç bölgelerden Antalya'ya gelen 14 nüfuslu Aydınli bir Rum ailesinin de 27 Mayıs 1921 tarihinde Rodos'a gittikleri istihbaratı alındığından bu şahısların kimlerin izniyle seyahat ettiklerinin bildirilmesi,

2. Dâhildeki gayrimüslimlerden gerek kadın ve gerek erkek her bir ferdin sahillere seyahat ettirilmesine ve bu şekilde heyecanlı propagandalar icra etmelerine müsaade edilmeyecektir.

3. Denizli, Söke, Burdur, Antalya Mutasarrıflıkları'na, 6. Fırka ve Antalya Havalisi Kumandanlıkları'na yazılmış ve bilgi için Dâhiliye Vekâleti'ne ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne arz olunmuştur.¹³⁰³

Bütün tedbir ve ikazlara rağmen Eğirdir'den zengin Rumların bir şekilde Antalya'ya gelişleri devam etmektedir. Teke-Muğla Havalisi Kumandanı Şefik imzasıyla 2 Temmuz 1921 tarihinde Garp Cephesi Kumandanlığı'na gönderilen yazıda aşağıdaki hususa dikkat çeker:

1 Temmuz 1921'de Denizlili Pandozopulos ve Aydınli Benli Yorgaki'nin 14 nüfustan ibaret aileleri Isparta'dan Antalya'ya gelmiştir. Bu kişiler Türkler aleyhinde Yunanlılığa hizmet etmekle tanınmış bilinen kişilerdir. 6. Fırka Kumandanlığı'nda iken Isparta Mutasarrıfı, Pandozopulos ailesinin Antalya'ya gönderilmesinde sakınca olup olmadığını sormuş ve açıkca iltizam (aracılık) etmişti. Sakınca olacağını cevaben bildirmiştim. Ancak önceki tavrımı tekid edecek şekilde ikinci iltizamkâr bir telgrafi daha geldi. O sırada kumandanlığı Nazmi Bey'e terk etmiştim. Nazmi Bey de, kendisinin 57. Fırka Kumandanlığı zamanında lağvedilen Demiralay kuvvetleri tarafından yapılan ve dışarıda yayılması uygun olmayan bazı mühim olaylar dolayısıyla Pandozopulos ailesinin Antalya'ya gönderilmesinin muvafık olmayacağını ve bu şekilde cevap vereceğini açıklamıştı. Isparta Mutasarrıfı, Nazmi Bey'den de bu ailenin sevki hakkında olumsuz bir cevap almış ise Yunanlılığı Anadolu'ya yaymak derdiyle alakadar bu mühim ve hain simalara karşı mutasarrıflığın bu iltizamkâr hareketinin dikkat çekici olduğunu bildirmiştir.¹³⁰⁴

¹³⁰³

ATASE/İSH, K.1375, G.74, B.74-2.

¹³⁰⁴

ATASE/İSH, K.1375, G.74, B.74-1.

Yukarıdaki belgenin altına “derhal men etmek lazım, mutasarrıfın hali ... sorulsun” notu düşülmüştür. Bu belgeden, o zaman bazı yetkililerin bütün ısrarlara rağmen makamlarını kullanarak bazı zengin gayrimüslimlerden maddî menfaat temin ettikleri ve onların tehcir bölgesi dışına çıkmaları için seyahat belgesi verdikleri sonucu çıkarılabilir.

Yine gayrimüslimlere seyahat belgesi verilmesi konusunda ilgili olarak, Denizli Mutasarrıfı Ali Rıza imzasıyla 3 Temmuz 1921 tarihinde Garp Cephesi kumandanlığı'na gönderilen 29 Haziran 1921 tarihli şifrenin cevabında; Hıristiyanlar'dan herhangi bir erkek ya da kadına Denizli Mutasarrıfı'ndan seyahat için belge verilmediği bildirilir.¹³⁰⁵

Şefik Bey'in yukarıdaki yazısı üzerine, Garp Cephesi Kumandanı İsmet imzasıyla 5 Temmuz 1921 tarihinde “müsta'cel” notu düşülerek Isparta Mutasarrıfı'na bir şifre gönderilir. Bu şifrede; Denizlili Pandozopulos ve Aydınli Benli Yorgaki'nin 14 nüfustan ibaret olan ailelerine tarafınızdan izin verilerek Antalya'ya gönderildikleri haber alınmıştır. Mıntikanız dâhilindeki kumandanlıklar tarafından bu şahısların yolculuklarında sakınca bulunduğu hakkında size tebliğatta bulunmalarına rağmen gönderilmelerindeki sebeplerin süratle bildirilmesi beklenmektedir, denilir.¹³⁰⁶

Yine Garp Cephesi Kumandanı İsmet imzasıyla 6 Temmuz 1921 tarihinde Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen “müsta'cel” notu düşülen şifrede; Türkler aleyhinde Yunanlılığa hizmet eden malum şahıslardan Denizlili Pandozopulos ve Aydınli Benli Yorgaki'nin 14 nüfustan ibaret aileleriyle birlikte Isparta'dan Antalya'ya gönderildikleri haber alınmıştır. Garp Cephesi mıntıkası dâhilindeki gayrimüslim milletlerin (azınlıkların) dâhilden sahillere seyahatlarının behemehâl engellenmesi lazımdır. Bunun önüne geçmek için gayrimüslim milletlerin hiçbir sebep ve suretle dâhilden sahile gönderilmemelerinin temini için ilgili şahıslara emir verilmesini ehemmiyetle rica ederim, der.¹³⁰⁷

Yukarıda yaptığımız açıklamalardan gayrimüslimlerin Denizli ve ilçelerinden tehcirleri aşağıdaki süreç dâhilinde gerçekleşmiştir:

¹³⁰⁵ *ATASE/İSH*, K.1232, G.22, B.22-1.

¹³⁰⁶ *ATASE/İSH*, K.1375, G.74, B.74-5.

¹³⁰⁷ *ATASE/İSH*, K.1375, G.74, B.74-4.

1. Aydın'ın 1919 yılı Haziran ayının son günlerinde Yunanlılar'dan alınmasıyla, Aydın Rumları 1 Temmuz'dan itibaren Denizli'ye gönderilir.
2. 24 Haziran 1920'de Köşk Cephesi'nin çökmesiyle Nazilli Rumları Denizli'ye gönderilir.
3. 6 Temmuz 1920'de Sarayköy ve Nazilli Hıristiyan erkeklerinin tamamı ile Denizli Hıristiyan erkeklerinin 16 yaş ve üzeri olanlardan bir kısmı Demirci Mehmet Efe'nin emri üzerine Sökeli Ali Efe tarafından önce trenle Eğirdir'e, oradan da Nis Adası'na gönderilirler.
4. 7 Temmuz 1920'de yine Sökeli Ali Efe tarafından bir gün önce erkekleri gönderilen Hıristiyanlar'ın kadın ve çocukları gönderilir.
5. Honaz'daki Rumlar'dan bir kısmı Denizli'ye getirilir ve bu sürgün kafilesine katılır.
6. Yahudilerin herhangi bir ihanetine rastlanmadığı için tehcirde kapsam dışı bırakılmalarına rağmen, kendi istekleriyle Antalya'ya giderler.
7. Temmuz 1920'de yapılan ilk tehcirde Ankara Hükümeti'nin bir bilgisi ve ilgisi yoktur. Tehcir esnasında zeybekler tarafından soygun, yağma ve öldürme gibi bazı uygunsuz ve kanunsuz davranışlar sergilenmiştir.
8. Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa'nın 14 Eylül 1920'de TBMM Başkanlığı'na gönderdiği şifreli telgrafta 20-40 yaşları arasındaki Rum ve Ermeni erkeklerinin sakat ve hastaları hariç trenle ve karadan cephe gerisine, Konya vilayeti dâhiline sevklerini teklif etmesi üzerine, konu 15 Eylül 1920'de Heyet-i Vekile'de kabul edilir. Denizli Mutasarrıf Vekili Nazmi Bey, bu işi polis ve jandarma güçleriyle üç gün uğraşmasına rağmen başaramayınca, Ispartalı Hafız İbrahim Bey'den yardım ister. O da, 20 kişilik Demiralay müfrezesi verir. Rum Cemaati gitmemekte direnince, 2 papaz ve ileri gelen 15 Rum öldürülür. Bu şekilde ikinci tehcir işlemi başlar. Erkeklerinin yanına gitmek isteyen kadınlar da koruma altında gönderilir. Ancak yine de Hıristiyanlar'ın tamamı gönderilememiştir.
9. Demirci Mehmet Efe'nin kızanları Honaz'da kalan Hıristiyanlar'ı kendi insiyatifleri ile tehcir ederler ancak, jandarma buna engel olamaz.

10. Eylül 1920'deki ikinci tehcir olayı Ankara Hükümeti'nin izni ve bilgisiyle yapılmıştır; ancak hükümet kuvvetlerinin yetersiz olması, tehcir esnasında bazı zeybeklerin soygun, yağma ve öldürme gibi bazı uygunsuz ve kanunsuz davranışlar sergilemesine engel olamamıştır.

11. Denizli'deki gayrimüslimler gitmemek için ellerinden gelen direnci göstermişlerdir ancak, zaman zaman şiddet kullanılarak dirençleri kırılmıştır.

Esasında I. Dünya Savaşı başladığında Yunan Başbakanı Venizelos, Yunanistan Makedonyası ve Epir'deki Müslümanlar'la, Trakya ve Aydın'daki Rumların değişimini ister ancak, Osmanlılar'ın savaşa girmesi bunun gerçekleşmesini engeller.¹³⁰⁸

Denizli'den Isparta'nın Eğirdir İlçesi'deki Nis (Yeşil Ada) Adası'na tehcir edilen gayrimüslimler, orada ne kadar kaldılar, oradan nerelere dağıtıldılar ve mübadele ile birlikte Yunanistan'a ne zaman gittiler? Bu konudaki en detaylı bilgiler, Yunanistan'da bulunan Küçük Asya Araştırmaları Merkezi tarafından hazırlanmış, Rumların Anadolu'dan mecburi ayrılışlarını konu edinen ve 1950 ile 1960'lı yıllarda yapılan sözlü tarih görüşmelerine ve tanıklıklara yer veren *Göç (Exodos)* adlı kitaptan alınmıştır. Honaz'dan göç eden bazı Rum vatandaşların ifadelerine göre:

Rumların tehcir edildiği günlerde Honaz'ın nahiye nüfusu 5.000 kişi olup bunlardan 417'si Rum'dur. Honaz idari açıdan Acıbadem Kazası'na, Denizli Mutasarrıflığı'na ve İzmir Valiliği'ne bağlı olup, dini açıdan ise Filadelfia Metropollüğü'ne bağlıdır.

Milli Mücadele'nin devam ettiği yıllarda bir yaz günü¹³⁰⁹ çeteler gelip köyün bütün Hıristiyanları'nı kiliseye toplarlar. Türkler'den Hasan Bey adında birisi Rumlara zarar vermemelerini söyler. Çeteciler hemen hazırlanmalarını, yola çıkılacağını söylerler. Her şey aniden olduğu için yanlarına bir şey alma zamanları ve imkânları olmaz. Rumlara zarar vermemeleri için üç Türk onlarla beraber Kaklık İstasyonu'na kadar gelir. Ancak bu üç kişi geri dönünce çeteciler köyün en zengin 15 kişisini ayırarak ellerindeki paraları ve altınları aldıktan sonra ondördünü öldürürler. İçlerinden birisi ölü taklidi yaparak ağır yaralı olarak kurtulur. Kaklık'tan trenle Eğirdir'e gönderilirler. Eğirdir'de üç ay önce köylerinden sürgün edilen gençleri bulurlar. Eğirdir'de altı ay

¹³⁰⁸

Bozkurt, *a.g.e.*, s. 208.

¹³⁰⁹

Mülakat yapılan kişi bu tarihi, 1919 yılı yaz mevsimi olarak ifade etmiştir. Ancak, Denizli'den tehcir olayı 1920 yılı Temmuz ayında başlamıştır.

kalırlar. Bu arada Eğirdir’de onlara yardım eden iki imam asılır. Eğirdir’den yürüyerek Akşehir’in 4,5 km güneydoğusundaki Bermende’ye götürülürler. Daha sonra Akşehir’e, oradan da trenle Konya’ya, Konya’dan da Ereğli’ye sevk edilirler. Ereğli’de iki üç gün kaldıktan sonra arabalarla Aksaray’a götürülürler ve orada kışı kilisede geçirirler. Aksaray’da erkekleri ayırıp Kayseri’ye, kadınları ve çocukları da Kayseri’nin 108 km güneybatısında, Aksaray’ın da 31 km güneydoğusundaki Gelveri’ye götürülürler. Gelveri’de, Denizli’den gelen göçmenler de vardır. Mübadele’de Honazlı ve Denizlili Rumlar, Gelveri’deki yerli Rumlar’dan önce Aksaray, Ereğli, Mersin yoluyla Yunanistan’a giderler.¹³¹⁰ Denizli’den tehcir edilen gayrimüslimlerin bir kısmı da Sivas’a gönderilmiştir.¹³¹¹

Sürgüne gönderilenlerden bazıları birbirine kavuşamazlar. Nis Adası’nda Isparta ve Burdur’dan da gayrimüslimler vardır ancak çoğu Denizlili’dir. Bu adada altı ay kadar kaldıktan sonra kışın kar olan günlerde hepsini yola çıkarırlar. Develerle, yayan, çoluk çocuk Aksaray’a götürülürler. Küçük çocukların çoğu yolda ölür. Kiralarını kendileri ödedikleri evlere dağıtırlar. Eşkıyalar yolda paralarını ve eşyalarını aldığından büyük sıkıntı çekerler. Aksaray’da yaklaşık dört yıl kalırlar. Milli Mücadele’nin bitmesinden sonra hepsinin adları yazılır ve 1923 yılının Ekim ayında Aksaray’dan ayrılırlar. Ulukışla’dan trenle önce Mersin’e oradan da vapurla Pire’ye, sonra da Volos’a giderler.¹³¹²

Şemsioğlu gayrimüslimlerin Denizli’den tehcirinden sonra Cumhuriyet’in ilk yıllarında şehrin iktisadi durumu ve görünümünü özetle şöyle tasvir eder: Ticaret ve sanayinin büyük bir kısmına egemen olan gayrimüslim azınlıklar gittikten sonra, harbin de sarsıntısıyla iktisadî hayat bir müddet duraklar. Yerli Müslümanlar XX. yüzyılın ilk çeyreğinde önce I. Dünya savaşı, ardından Millî Mücadele ile uğraştıklarından geniş halk kesimleri, ticarî hayatta rakipsiz kalan azınlıkların insafına kalmış gibiydi. Onların sürülmelerinden sonra iktisadî hayatta küçük esnaf oğulları, kura harici kalmış orta yaşlılar, askerlikten ihraç edilenler, sakatlar ve ihtiyarlarla kadınlar yerlerini aldılar. Esnaf, raftaki malının tozunu silkeler, sanatkâr kolunun yenini sıvar. Örumcek bağlayan

¹³¹⁰ Göç, *a.g.e.*, s. 247-250. Gelveri’nin günümüzdeki adı *Güzehyurt*’tur. Evangelia Balta-Herkül Millas, “1923 Mübadelesi’nin Tarihsel Sorunları Üzerine Düşünceler Bir Destan ve Sözlü Tarih”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Mayıs 1996, Sayı 149, s. 271.

¹³¹¹ Göç, *a.g.e.*, s. 222.

¹³¹² Yalçın, *a.g.e.*, s. 315-316.

tezgâh ve gürültüsü duran loncanın sesi, tekrar işitilmeye başlar. Üretim az bile olsa, Türk elinden ve Türk düzeninden çıktığından, yerli halka daha sıcak gelir.

Kaytanı ve fitili ören, artık Türk kadınıdır. Önceden Yahudi tacir onları yumakla alır, arşınla satardı. Müslüman Türk'ün sağ elinden ucuza çıkan mal, döner dolaşır, sol eline pahalıya gelirdi. Rum ve Ermeni Mahallesi'nin İstiklâl Mahallesi şekline çevrilmesiyle, önemli sokaklarının Adalet, Müsavat, Hürriyet diye adlandırılmasıyla, kazanılan zaferin, her an kulaklarda yaşanması sağlanır. Artık aynı yerde Türk çehreleri, Türk adet ve aneleri görülmeye; Türk isimleri ve Türk havaları işitilmeye başlar.¹³¹³

12.10. Gayrimüslimler'den Kalan Eserler

1924 yılında Yunanistan ile imzalanan nüfus mübâdele antlaşmasıyla Denizlili Rumlar Yunanistan'a göç ederler. Onların bıraktıkları gayrimenkuller, Yunanistan'dan ve diğer Balkan ülkelerinden gelen Müslüman muhacirlere dağıtılır. Ancak maalesef, Rumların ne kadar gayrimenkul bıraktıkları ve bunların kimlere verildiğini gösteren belgelere arşivlerde ulaşamadık. Diğer taraftan Rumlarla birlikte Denizli'den tehcir edilen Ermenilerin nerelere yerleştirildiklerini bilmemekle birlikte, gayrimenkullerinin kimlere dağıtıldığını gösteren cetveller günümüzde Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri'nde mevcuttur. Bu cetvellerdeki bilgilere göre Ermenilerin gayrimenkulleri 1329 H (1911/1912) yılında Osmanlı topraklarına Tikveş, Taşlıca, Koçana, İştıp, Çarvara, Komanova, Nurakop, Dedeğağaç, Piriştina, Şumnu, Perzerin, Pirlipe, Cuma-i Bâlâ, Kalkandelen, Akvera, Petriç'ten göç eden Müslüman muhacirlere dağıtılmıştır. Bu cetvellerdeki hane numaralarından öğrendiğimize göre, Ermeniler Denizli'den tehcir edilmeden önce Saraylar Mahallesi hariç, sadece Hıristiyan Mahallesi'nde 104 hanede meskûn idiler.¹³¹⁴

Günümüzde gayrimüslimlerden çok az satıda mesken kalmıştır. Araştırmamıza ilk başladığımız 2009 yılındaki evlerden çoğu artık günümüzde beton yığınları ile temsil edilmektedir. 2013 yılı itibariyle Rumlara ait üç, Ermenilere ait dört ev ayakta kalabilmiştir.

¹³¹³

Şemsioğlu, *a.g.e.*, s. 12.

¹³¹⁴

BCA, 272_00_00_12_48_92_25_10; 272_00_00_12_48_92_25_11.

Osmanlı döneminde Denizli kaza merkezinde gayrimüslimlere ait iki kilise bulunmakta idi. Bunlardan biri Rumlara, diğeri de Ermenilere aittir. Gayrimüslimlerin Denizli'den sevkinden sonra bu kiliselere ait eşyalara ne olduğu bilinmemektedir. Ancak, kiliselerin çanlarına dair bazı bilgiler elde mevcuttur. Kilise çanları günümüzde Denizli İl Turizm ve Kültür Müdürlüğü'nün Pamukkale'deki deposunda durmaktadır. Bu çanlardan biri ile ilgili ilk bilgi arşiv belgelerinde geçmektedir. Dinar Menzil Müfettişliği'ne 27 Ocak 1922 tarihinde Denizli Nokta Kumandanı Ziya imzasıyla gönderilen telgrafta; Denizli Muhasebeciliği'nde Emvâl-i Metrûke'den bir kilise çanı olduğu, ihtiyaç var ise gönderilebileceği bildirilir.¹³¹⁵ Bu telgraftan bir gün sonra Menzil Mıntika Müfettiş Vekili Cevdet imzasıyla 28 Ocak 1922 tarihinde Atanca Müdüriyetine ve Denizli Nokta Kumandanlığı'na gönderilen cevabî telgrafta; Denizli Muhasebeciliği'ndeki çanın Atanca İdaresi'nin işine yarayacağından Denizli Noktası mazbata (tutanak) karşılığında Emvâl-i Metrûke'den bu çanı alıp, Atanca İdaresi'ne kuruşlu mazbata ile verecektir, denilir.¹³¹⁶ Atanca idaresi'nin o günkü işlevi hakkında herhangi bir bilgi elde mevcut değil, ancak adı günümüzde Tanca Kışlası olarak devam etmektedir. Bu çanın yanına daha sonraki yıllarda bir çan daha konulmuştur. Farklı büyüklükteki bu çanlardan hangisinin daha önce ele geçtiği net bilinmemektedir. Uzun süre askerleri yemek ve diğeri içtimalara toplamak için kullanılan bu çanlar¹³¹⁷ 14.09.2010 tarihinde 11. Motorlu Piyade Tugay Komutanlığı tarafından Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne teslim edilir. Aynı gün içersinde de Hierapolis (Pamukkale) Ören Yeri Müzesi deposuna kaldırılır. Şu anda halen aynı yerde muhafaza edilmektedir. Bu çanların özellikleri aşağıdaki gibidir:

Büyük Çan (EK: 12):

Yükseklik: 57 cm

Ağız Çapı: 52 cm

Taban Çapı: Yaklaşık 28 cm

Ağırlık: 116 kg

Çan Halkası Demir Aksam: 58 cm

¹³¹⁵ *ATASE/İSH*, K.1639, G.28, B.28-1.

¹³¹⁶ *ATASE/İSH*, K.1639, G.28, B.28-2.

¹³¹⁷ Arkeolog Ali Ceylan (1952) ile 15.05.2011 tarihinde Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nde yapılan görüşme.

Çanın Üzerindeki Yazı: Nikolous A. Gdonos yapımı. İzmir 1899¹³¹⁸

Kabartma: Meryem-İsa kabartması

Küçük Çan (EK: 12):

Yükseklik: 34 cm

Ağız Çapı: 32 cm

Taban Çapı: Yaklaşık 17 cm

Ağırlık: 26 kg

Zinciriyle Birlikte Çan Halkası Demir Aksam: 78 cm

Zincirsiz Demir Aksam: 7,5 cm

Kabartma: Haç'a gerilmiş İsa kabartması

Diğer bir çan da, Honaz Adliyesi'nden 2009 yılı Ağustos ayında teslim alınmıştır. Bu çanın özellikleri de şu şekildedir:

Honaz'dan Gelen Çan (EK: 13):

Yükseklik: 45 cm

Ağız Çapı: 37 cm¹³¹⁹

Çanın Üzerindeki Yazı: Meryem Ana'nın ölüm yortusu (Paskalya). İzmir 1888¹³²⁰

Bu çan, 2000 yılına kadar Honaz Belediyesi tarafından haber verme amacıyla kullanılmaya devam etmiştir.¹³²¹

Cumhuriyet'in ilanından sonra Rum kilisesi ilkokula dönüştürülür ve İstiklal İlkokulu (EK: 2) adını alır. Bu okulun adı daha sonra İstiklal Fitnat-Ahmet Engin İlköğretim Okulu adını alır. Türk Milli Eğitimi'nde 4+4+4 sisteminin kabulüyle de İstiklal Fitnat-Ahmet Engin İlkokulu'na dönüştürülür. Günümüzde okulun müdür

¹³¹⁸ Çev. Enterofis Tercümanlık Merkezi. Isparta, 22.02.2013; Denizli 11. Motorlu Piyade Tugay Komutanlığı'ndan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne gelen resmî yazıdaki çeviri ise, "Nikolas Atalandis'in hediyesidir 1899" şeklindedir.

¹³¹⁹ Arkeolog Nesrin Karabay (1966) ile 15.05.2011 tarihinde Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nde yapılan görüşme.

¹³²⁰ Çev. Enterofis Tercümanlık Merkezi. Isparta, 22.02.2013

¹³²¹ Han, *a.g.t.*, s. 10.

odasında kiliseden kalma bir adet duvar saati halen çalışır durumda kullanılmaktadır (**EK: 9**).¹³²²

İstiklal Mahallesi'nde gayrimüslimlerden günümüze orijinal halini koruyan çok az sayıda sivil mimari unsur kalmıştır. Şüphesiz bunda en önemli etkenlerden biri, kültürel dokunun korunmasındaki bilinçsizlik; diğeri de apartman tarzı binaların yapımındaki aşırı tutku olmuştur. 2012 yılı itibariyle orijinal halini koruyan çift katlı beş adet ev olup, bunlardan dördü Rumlara, (**EK: 4**) biri de Ermenilere aittir (**EK: 5**). 2013 yılına gelindiğinde Rumlara ait evlerden ikisi yıkılmış ve yerine apartman yapılmıştır. Ayrıca çift katlı Ermeni evi ile aynı sokakta (.....) Ermenilere ait tek katlı üç adet ev mevcuttur.

Honaz İlçesi'nde daha önce Rumların yaşadığı Hisar Mahallesi'nde, Rumlar'dan kalma birkaç adet evle (**EK: 14**), Rumlar tarafından kilise olarak kullanılan yapı 1947 yılında Yunanistan'ndan gelen mübadiller tarafından camiye dönüştürülmüş¹³²³ ve günümüzde Hisar Camii adıyla hizmet vermeye devam etmektedir.

Sarayköy İlçesi'nde ise, Bâlâ Mahallesi Atatürk Caddesi No: 21'de Rumlar tarafından London Oteli olarak kullanılan¹³²⁴ altı dükkân, üstü otel olan bir adet yapı mevcuttur. Bu yapının üzerindeki saç levhada "Liverpool&London &Globe" yazısı ile iki adet kuş resmi mevcuttur. (**EK: 15**)

Korucuk Kasabası (son idari değişikliklerle Denizli'ye bağlı bir mahalleye dönüştürülmüştür.) Yeşiller Caddesi 173. Sokak No: 49'da artık orijinal halini kaybetmiş bir su değirmeni (**EK: 16**)¹³²⁵ ile yine Yeşiller Caddesi-Yıldırım Caddesi'nin kesişiminde 53 ve 55 nolu evlerin arasında harabe halinde ahşap bir ev mevcuttur.¹³²⁶

---

¹³²² Mehmet Kösece (1957, Okul hizmetlisi olup, 1991 yılından beri bu okulda görev yapmaktadır.) ile 22.07.2010 tarihinde İstiklal Fitnat-Ahmet Engin İlköğretim Okulu'nda yapılan görüşme.

¹³²³ Han, *a.g.t.*, s. 16.

¹³²⁴ Hüseyin Doğru (1964) ile (Sarayköy Belediyesi İmar ve Şehircilik Müdürü) 25.02.2013 tarihinde yapılan görüşme.

¹³²⁵ Hüseyin Yıldız (1956) ile (Korucuk Köyü Muhtarı) 19.05.2011 tarihinde Korucuk Köyü'nde yapılan görüşme.

¹³²⁶ Kemal Yılmaz (1979) ile (Ev sahibi) 19.05.2011 tarihinde Korucuk Köyü'nde yapılan görüşme.

SONUÇ

XIII. yüzyıl başlarında Denizli ve çevresinin nihai olarak Anadolu Selçuklu yönetimi altına girmesinden sonra Denizli'de (Lazkiye), şehrin yerli unsuru olan Rumlara, kısa zamanda yeni hâkim unsur olan Türkler de katılmışlardır. Zamanla Hıristiyan Rum nüfusu göçlerle ya daha batıya doğru veya ihtida ederek azalmıştır. Osmanlı dönemi boyunca da Hıristiyan Rum tebea, çoğunluğunu Müslüman nüfusun teşkil ettiği Denizli merkez kazada ve diğer yerlerde varlıklarını devam ettirmişlerdir. XIX. yüzyılın sonlarında ve hatta I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında merkez kaza nüfusunun %5'ini, sancak nüfusunun ise %1,3'ünü gayrimüslimler oluşturmuşlardır. Tahminen XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Denizli nüfusuna Ermeniler de dâhil olmuş ve yine I. Dünya Savaşı yıllarının sonlarında kaza merkezinde %1,2 nüfus oranına ulaşmışlardır. Denizli nüfusuna en son 1890'lı yıllarda çok az miktarda Yahudi aile katılmıştır. Rumlar Denizli merkez kazada yoğunlukta olmak üzere, Sarayköy, Honaz, Çal, Acıpayam, Buldan'da; Ermeniler yine Denizli merkez kazada yoğun olmak üzere, Sarayköy, Çal, Acıpayam ve Buldan'da; Yahudiler ise, Denizli kaza merkezinde ve Sarayköy'de yaşamışlardır. Rumlar yerli-yabancı nüfus olarak en fazla 3.796 kişiye (1906), Ermeniler 684 kişiye (1906), Yahudiler ise, 88 kişiye 1895 ulaşmışlardır. Aynı dönemde Denizli Sancağı'nın yerli-yabancı toplam Müslüman nüfusu ise, 255.245 (1906) kişi idi.

Gayrimüslimler I. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı idarî teşkilatında yapılan değişikliklere bağlı olarak çeşitli idari organlarda görev almışlardır. Nitekim, Denizli'de oluşturulan liva, kaza ve nahiye idare meclislerinde bazen 2/4 gibi yüksek bir temsil oranıyla üye olarak kendi cemaatlerini temsil etmişlerdir. Yine liva, kaza ve nahiye belediye meclislerinde seçilmiş üye olarak bazen 2/4 gibi kendi nüfuslarıyla kıyaslanamayacak kadar yüksek bir oranda cemaatlerini temsil etme hakkı elde etmişlerdir. Tanzimat'tan sonra Osmanlı adlî teşkilatında mahkeme çeşitlerinin çoğalmasına bağlı olarak Denizli Bidayet ve Ticaret Mahkemesi'nde 1/2 ve 1/3 gibi bir oranla temsil imkânı bulmuşlardır. Tanzimat'tan sonra avukatlık müessesesinin Avrupa'dan aynen alınmasıyla Müslüman avukatlarla beraber gayrimüslim avukatlar da, mahkemelerde vekaletle bağlı olarak din farkı gözetmeksizin duruşmalara katılmışlardır. Denizli'de görev yapan avukatların tamamının Ermeni asıllı olması dikkat çekmektedir. Sağlık sektöründe de gayrimüslimlerin varlığı, Müslüman nüfus

oranına göre daha ön plandadır. Sağlık hizmetlerinin her kademesinde doktor, cerrah, aşı memuru ve eczacı olarak çalışmışlar ve salgın hastalıkların yaşandığı zamanlarda büyük fadakârlıklar göstererek Müslüman doktorlarla birlikte hizmet etmişlerdir.

Ekonomik alanda da gayrimüslimler etkin rollerini sürdürmüşlerdir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli fermanlarla kendilerine sağlanan yeni ayrıcalıklara ilaveten, I. Meşrutiyet'ten sonraki yıllarda Avrupa'dan gelen yatırımcılarla ortak işletmeler açarak ve onlara gerek kapitülasyonlar ve gerekse ticaret anlaşmalarıyla sağlanan imtiyazlardan yararlanarak çok kısa zamanda Denizli ve çevresinde ticaret ve sanayide hâkim duruma gelmişlerdir. Özellikle un, makarna ve pamuk fabrikaları öne çıkan yatırım alanları olmuş ve Yunanistanlı yatırımcılar tarafından kurulan bu tür fabrikalarda gayrimüslim Rumlar çalıştırılmak için tercih edilmişlerdir. İstanbul'da ilk defa 1880 yılında açılıp, daha sonra yaygınlaşan Ticaret, Ziraat ve Sanayi odalarının Denizli ve kazalarında da 1883 yılından itibaren açılmasıyla, gayrimüslimler bazı yıllar 1/2 gibi nüfuslarıyla kıyaslanmayacak ölçüde temsil edilmişlerdir.

1838 tarihinde yapılan İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması'ndan sonra Batı Anadolu'ya gelen yabancı tüccarlar, gelişen sanayileri için gereksinim duydukları madenlerin bir bölümünü Batı Anadolu'da bulmuşlardır. Bölgeye yakınlığı, trenle taşımacılığın sağlanmasındaki kolaylık, maden çeşitliliği gibi nedenlerle Aydın vilayetine bağlı Denizli Sancağı, yabancı ve gayrimüslim tüccarların yatırım alanı olmuştur. Özellikle yüzyılın son çeyreğinde Denizli Sancağı ile kazalarında maden imtiyazı alan gayrimüslimler ile yabancıların sayılarında artışlar görülmüş, bölge madenlerine olan talebin doğal bir sonucu olarak, 1894 yılı öncesinde Denizli genelinde sayıları 4 olan yabancı nüfus sürekli artmıştır. Bu artışın özellikle maden bakımından zengin yörelerde olduğu gözlemlenmiştir.

Kendilerine sağlanan inanç ve ibadet özgürlükleri çerçevesinde dini kurumlara sahip olmuşlardır. Rumların biri Denizli merkezde Rum (Hıristyan) Mahallesi'nde olmak üzere, Sarayköy ve Honaz'da resmî olarak ibadet etmelerine izin verilen üç adet kiliseleri mevcuttur. Ermenilerin ise, sadece Ermeni (Hıristyan) Mahallesi'nde bir adet kiliseleri mevcuttur. Kaynaklarda Yahudilere ait bir havradan bahsedilmemektedir. Ancak, gayrimüslimlerin Milli Mücadele günlerinde Denizli'den tehcir edilmesi ve

devamında da Cumhuriyet'in ilanından sonra Rum kilisesi İstiklal İlkokulu'na, Ermeni kilisesi de İstiklal Camisi'ne dönüştürülmüştür.

İncelediğimiz dönem içerisinde Denizli'de gayrimüslimlere ait bilinen beş mezar yeri vardır. Bunlardan ikisi kiliselerinin bahçesindeki hazire şeklindeki eski mezarlıklardır. Bugünkü İstiklal Mahallesi'nde modern şehirleşmeye uygun olarak oluşturulan Rumların yeni mezarlığı, son Rum papazının evinin arka taraflarında, Ermenilerin son mezarlığı ise, günümüzde meteoroloji binasının olduğu yerde idi. Yahudilerin mezarlığı ise, Merdanlar Kırı civarında bulunmaktaydı. Cumhuriyet dönemindeki şehirleşmeye paralel olarak şehir içinde kalan tüm Müslüman ve gayrimüslim mezarlıkları zamanla kaldırılmış olup, bugün itibariyle herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır.

İslâm dininde bir kişinin hidayetine vesile olmak çok önemli bir olay olmasına rağmen, gayrimüslimler Müslüman olmaya zorlanmamışlardır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Müslüman olanlara değişik imkânlar sunularak bu konuda farklı teşvik uygulamaları olmuştur. Yapılan incelemeler neticesinde ele alınan dönem içerisinde çok az sayıda gayrimüslimin ihtida edip Müslüman olduğu ortaya çıkmıştır.

Gayrimüslimler gerek kendi aralarındaki gerekse Müslümanlarla olan her türlü şikâyetlerini şer'î mahkemeye getirmişlerdir. Mahkemelerde adaletin yerine gelmesi için Müslümanlar bir müslümanın aleyhine, gayrimüslimin lehine çok rahatlıkla şahitlik yaptıkları gibi, gayrimüslimler de yine bir gayrimüslimin aleyhine ve müslümanın lehine şahitlik yapmışlardır. Gayrimüslimler, mahkemelerde işlemlerinin yürütülmesi ve haklarının savunulması için hukukî işleyişi iyi bildiğini düşündükleri Müslümanlara rahatlıkla ve güven içinde vekâlet vermişlerdir. Diğer taraftan Müslüman kadınlar içerisinde en mahrem konularda bile gayrimüslimlere vekâlet verenler olmuştur.

Gayrimüslimler, Müslümanlara yasak olan domuz beslemek, alkollü içki imal ve satışı gibi, bazı malların kullanımını ve satışını kendilerine tanınan kanunî sınırlar dâhilinde rahatlıkla yapabilmişlerdir. İzinsiz imal ve satış yapanlar ise kanunî takibata uğramışlar ve haklarında yasal işlemler yapılmıştır.

Gayrimüslimlerin yemek ve mutfak kültürleri, kendilerine has bazı farklılıklar taşımakla birlikte, Müslüman halkın alışkanlıklarına çok benzediği görülmüştür. Çocuklarına ad koyma kültürleri de yine Müslüman halkta olduğu gibi genelde dede ve

ninelerin adının verilmesi şeklinde olmuştur. Ayrıca uzun asırlar boyunca aynı yerleşim yerini ortak kullanmaktan ve aynı gelenekten gelen dinlere inanmaktan kaynaklanan etkileşimler neticesinde Arslan, Dudu, İlyas, Edhem, Mikail, Meryem, Davud, Hanım, Nazlı, Aliye gibi ortak isimleri de çocuklarına ad olarak verilmiştir.

Klasik dönemde gayrimüslimlerin ata binneleri ve silah taşımaları yasakken, Tanzimat'tan sonra gayrimüslimlerin askerliğe alınmaya başlamalarıyla bu konuda hoşgörölü davranılmış ve müslümanların sahip olduğu her türlü yerli ve yabancı silahlara onlar da sahip olmuşlardır.

Yabancılara kapitülasyonlarla ve değişik ticaret antlaşmalarıyla sağlanan ayrıcalıkların ticarî hayatta büyük bir avantaj sağlaması neticesinde bazı Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler de, yabancı ülke konsolosluklarından parayla Patente alarak onların himayelerine girmişlerdir. Denizli'de de bu şekilde patente alan gayrimüslim vatandaşlar olmuştur.

Gayrimüslimlerin aile yapıları incelendiğinde tek eşlilik hâkim durumda olup, belgelere akseden çift evliliğe rastlanmamıştır. Ancak ilk eşin ölümüne bağlı olarak hem erkekler hem de kadınlar arasında ikinci evlilik yapan olmuştur.

Gayrimüslimler arkeolojik kazılar ve sinema gibi bazı kültürel etkinlikleri ilk defa gerçekleştirerek bu konularda topluma öncülük yapmışlardır. Mesken kültürleri, ev aksesuarları, kadın-erkek giyim kuşam alışkanlıkları, bireyin ekonomik durumuna bağlı olarak Müslümanlarınkı ile benzerlik taşıdığı görölmüştür. Bu konuda aralarında çok büyük bir fark gözlenmemektedir.

Gayrimüslimlerin Denizli merkezde yıllara göre değişiklik arz etmekle birlikte her okulda bir muallim/muallime varsayarak 2 iptidâiye ve 2 rüşdiye mektebi bulunmaktadır. Buna karşılık Müslümanların 10-13 mektebi mevcuttur. Sarayköyde ise, gayrimüslimlerin 2 iptidâiye mektebine karşılık Müslümanların 3 iptidâiye ve 2 rüşdiye mektepleri eğitim-öğretim vermiştir. Denizli kaza merkezi ölçeğinde değerlendirme yapacak olursak Müslümanlarda eğitim-öğretim oranı %1,1 ile 2,6 arasında değişkenlik göstermekte iken, Rumlar'da %14 ile 16,1 arasında olup, Ermeniler'de ise %8,6 ile %29,1 arasındadır. Saraköy kaza merkezinde ise bu durum, Müslümanlar açısından %4,2 ile 7,1 arasında olup, Rumlar'da da, %11 ile 18,2 arasındadır. Dolayısıyla gayrimüslimlerin Müslüman nüfusa göre eğitim seviyeleri daha yüksektir.

İncelediğimiz dönem içerisinde gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında bazı asayiş olaylarının yaşandığı tespit edilmiştir. Ancak bunların hiçbirinde din kaynaklı bir anlaşmazlık yoktur. Kendi aralarındaki asayiş olayları ile karşılaştırıldığında bunun planlı bir organizasyon olmadığı, günümüzde her toplumda bolca örneğine rastlanan türden olduğu açıktır. Ancak bu durum Yunanlıların 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'i işgal ettikten sonra gayrimüslimlerden bazılarının tavır değişikliği içersine girmeleri neticesinde değişmeye başlamıştır. Rum ve Ermeni gençleri Yunan ordusuna katılarak Milli Mücadele'ye karşı savaşmışlar, Yunan ordusu adına casusluk yapmışlar, Paris Barış Konferansı'na heyet göndererek Denizli'nin Yunan işgal sahası içine alınması için girişimde bulunmuşlar ve Müslüman halka para dağıtarak Yunan işgalini talep etiklerine dair imzalı kâğıt toplamaya çalışmışlardır. Yunan işgalinin Denizli'ye doğru yönelmeye başlamasıyla birlikte, Denizli'deki Rumlar Yunanlıları desteklemeye başlamış, 1920 yılında Yunanlıların Sarayköy'e yaklaşmaları üzerine de, Denizli'deki gayrimüslimlerin Yunanlılarla işbirliği yapmalarından ve bu konudaki şüpheli tavırlarından endişe edilerek önce Eğridir'in Nis (Yeşil) Adası'na, oradan da Anadolu içlerine tehcir edilmişlerdir. 1924 tarihinde de Yunanistan'la yapılan Mübâdele Antlaşması ile Yunanistan'a göç etmişlerdir.

Sonuç olarak bu çalışmada, I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Denizli ve çevresinde yaklaşık 800 yıl Müslümanlarla bir arada yaşayan gayrimüslimlerin nüfusları, değişik idarî birimlerde ve devlet kademelerinde yaptıkları görevler, iktisadî faaliyetleri, dinî ve ailevî kurumları, eğitim ve kültür hayatlarıyla siyasî faaliyetlerinin yanı sıra Müslümanlarla yaşadıkları komşuluk, ticaret ve hukukî ilişkiler incelenmiştir. Araştırmanın neticesinde, İstiklal Savaşı'na kadar Müslümanlarla gayrimüslimlerin arasında her dönemde ve her toplumda görülebilen bazı küçük bireysel anlaşmazlıklar dışında ciddi bir sorun yaşadıklarına dair bir bulguya rastlanmamıştır. Zaten Denizli'deki bu huzur ve güven ortamı nedeniyle Ermeniler 1915 yılındaki tehcire tabi tutulmamışlardır. Gayrimüslimlerin çoğu kendilerine ait Hıristiyan Mahallesi'nde yaşamakla birlikte, Saraylar Mahallesi'nde Müslümanlarla beraber içiçe azınlık duygusuna kapılmadan ve herhangi bir baskıya maruz kalmadan yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ancak, I. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu siyasî ortam, Denizli'deki gayrimüslimler için bir kırılma noktası teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

Denizli Şer'iyeye Sicil Defterleri (DŞSD)

680, 681, 682, 683, 684 ve 685 No'lu Denizli Şer'iyeye Sicil Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Defterleri

Bâb-1 Âsâfi Mühimme Defterleri

Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilayet Evrâkı

Cevdet Saray

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Defterleri

Dâhiliye Nezâreti Hukuk Kalemi Evrâkı

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Şubeleri

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Asayiş Kalemi Evrâkı

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Ecânib Kalemi Evrâkı

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Kalem-i Husûsî

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi Evrâkı

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Muhâberât ve Tensikât Kalemi Evrakı

Dâhiliye Nezâreti İdare Kısmı Evrakı

Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiyye Evrâkı

Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Evrâkı

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrâkı

Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiyye İdâresi Kalemi Evrakı

Dâhiliye Nezâreti Teşrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu

Hâriciye Nezâreti Siyasi Kısım Evrâkı

İrâde Adliye ve Mezâhib

İrâde Defter-i Hâkânî

İrâde Dâhiliye

İrâde Dosya Usûlü İrâdeler

İbnü'l-Emin Adliye

İrâde Harbiye

İrâde Hâriciye

İrâde Mâliye

İrâde Meclis-i Mahsûs

İrâde Şûrâ-yı Devlet

Mâliyeden Müdevver Defterler

Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemi

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Şûrâ-yı Devlet Evrâkı

Yıldız Sadâret Husûsî Mâruzât Evrâkı

Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrâkı

Yıldız Perakende Evrâkı Askerî Mâruzât

Yıldız Perakende Meşihat

Yıldız Perakende Evrâkı Orman-Maâdin ve Ziraat Nezâreti Mâruzât

Zabtiye Nezâreti Evrâkı

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi İstiklâl Harbi Koleksiyonu (ATASE/İSH)

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

Salnâme-i Devlet-i Aliyye (SDA)
Salnâme-i Vilâyet-i Aydın (SVA)
Salnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr (SVH)
Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (SNMU)
Nevsâl-i İktisâd

Mahallî Kaynaklar ve İl Yıllıkları

KOMİSYON, *Cumhuriyetin 15'inci Yıldönümü Denizli Lisesi Amaç Yıllığı*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1938.
KOMİSYON, *Denizli İl Yıllığı 1967*, Ayyıldız Matbaası A.Ş. Ankara 1968.
KOMİSYON, *Cumhuriyetin 50. Yılında Denizli: 1973 İl Yıllığı*, Denizli Valiliği Yayınları, Mars Matbaası, Ankara 1973.
KOMİSYON, *Denizli Turizm Envanteri 1996*, T.C. Denizli Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, Ajans Matbaacılık ve Reklamcılık, Denizli 1996.
KOMİSYON, *Denizli Kültür Değerleri 2001*, Denizli Valiliği Kültür Müdürlüğü Yayınları, Deha Matbaa, Denizli (t.y.).

Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi Osmanlıca Gazeteler (APİKAM)

Âhenk Gazetesi
Anadolu Gazetesi

Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi Türkçe Gazeteler (APİKAM)

Demokrat İzmir Gazetesi
Yeni Sabah Gazetesi

Teoman Küçüka Koleksiyonu

Hülâsa Gazetesi

Kitaplar

AKÇA, F. Akçakoca, *Laodikya (Laodiceia) Yunanlılardan Selçukluların İnkırazına Kadar*, m.a.y., Denizli 1937.
AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., İstanbul 2010.
AKER, M. Şefik, *57nci Tümen ve Aydın Millî Mücadelesi (1918-1920)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.
AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Pax Ottoman Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
AKIN, Veysi, *Millî Mücadelede Sarayköy*, Bilal Ofset Matbaacılık, Denizli 2001.
AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000.
AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayınları, Çetin Ofset, İstanbul 1996.
_____, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, Sena Ofset, İstanbul 2003.
AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1989.

- ATASE, *Kuruluşunun 700. Yılında Osmanlı Devleti*, ATASE Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- AUTHEMAN, André, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmânî-i Şahane*, (Çev. Ali Berktaş) Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, 1. Baskı, İstanbul 2002.
- AVCI, Yasemin, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türklerin Tarihi, Dördüncü Kitap*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1981.
- BALCI, Gökhan, *Türkler Soykırım Yaptı mı?*, Truva Yayınları, İstanbul 2007.
- BAŞKAYA, Mümtaz, *Denizli Adının Anlamı ve Çivril İlçesi'ndeki Bazı Yer Adlarının Tarihsel Gerçekleri*, Bilal Ofset, Denizli 2008.
- BAYAR, Celâl, *Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş VI, VIII*, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.
- BAYKARA, Tuncer, *Denizli Tarihi İkinci Kısım 1070-1429*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969.
- _____, *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- _____, *Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli (1070-1520)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1968, III.
- BLAISDELL, Donald C., *Dünyâ-ı Umûmiyye Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, (Çev. Ali İhsan Dalgıç) Nesnel Yayınlar, 3. Baskı, Ezgi Matbaası, İstanbul 2008.
- BOZKURT, Günihâl, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman, *Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Yabancı Okullar*, Mikro Dizgi, Konya 1996.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), E Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1994.
- CİN, Halil-AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 1990, I.
- ÇARKÇIYAN, Rahip Y. Gamidas, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006.
- ÇELEBİ, Mevlüt, *Heyet-i Nasîha Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.
- ÇETİN, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999.
- De LAMARTİNE, Alphonse, *Osmanlı Tarihi*, (Çev. Serhat Bayram), Kapı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011.
- DEMİR, Abdullah, *Osmanlı Mahkemesi*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2010.
- DİKİCİ, Mehmet, *Anadolu'da Türkler Anadolu'ya Türk Göçleri*, Burak Yayınevi, İstanbul 1998.
- DUMAN, Hasan, *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Kültür Bakanlığı yayınları, Genel Yayın No: 2333/1, Öncü Basımevi, Ankara 1999.

- EL-MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Habib, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1994.
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Güçbirliği Yayıncılık ve Tic. İzmir 1988.
- _____, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
- _____, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- ESKİCİOĞLU, Osman, *İslam Hukukunda Vergiler Yahya b. Adem ve Kitabü'l-Harac'ı*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996.
- EVLİYA Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1971, 13. Kitap.
- FENDOĞLU, Hasan Tahsin, *Hukuk Tarihimizde Temel Haklar*, Mimoza Yayınları, Konya 1994.
- GÖKÇE, Turan, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.
- GÜLSOY, Ufuk, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- GÜNGÖR, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, 7. Baskı, İstanbul 1997.
- GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 1988.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdaresi*, Nur Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1979.
- HAMMER, Joseph von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Sabah Gazetesi Yayınları, Medya Ofset, İstanbul [1999], IX, s. 485.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1202, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1990.
- İBN BATTÛDA, Ebû Abdullah Muhammed Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2004.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1992.
- KARACAKAYA, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52, İstanbul 2001.
- KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, AKDİTYK Yayınları, Ankara t.y., I-IV.
- KARATAŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2009.
- KARATEPE, Şükrü, *Osmanlı Siyasi Kurumları Klasik Dönem*, İşaret Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1990.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KÂTİP Çelebi, *Cihânnümâ*, Boyut Yayın Grubu, (Ed. Bülent Özükan), İstanbul 2008.
- KAYA, Önder, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2005.
- KAZGAN, Haydar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, Creative Yayıncılık, İstanbul 1997.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2005.
- KEMAL ŞAKİR, *Denizli*, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, İstanbul 1927.

- KENANOĞLU, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- KILIÇ, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Sarıyıldız Basımevi, Ankara 2006.
- KODAL, Tahir, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları No: 4, Matsa Basımevi, Ankara 2007.
- _____, *Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)*, Divan Kitap, Ankara 2009.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- KOMİSYON, *Ankara Ticaret Odası ve Ankara'da Ticaret*, Ankara Ticaret Odası Yayını, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara t.y.
- KOMİSYON, *İstanbul Ticaret Odası 123 Yaşında (1882-2005)*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, m.a.y., İstanbul 2005.
- KOMİSYON, *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 2010.
- KOMİSYON, *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, BOA Yayını, Ankara 1993.
- KÖSTÜKLÜ, Nuri, *Millî Mücâdele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Semih Ofset, Ankara 1999.
- KUTAY, Cemal, *Bilinmeyen Tarihimiz I*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1974.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974.
- LEWIS, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.
- Mc CARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, (Çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- MİLLAS, Herkül, (Türkçe Basımı Derleyen), *Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Göç Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışları (1919-1923)*, (Yunanca'dan Çeviren, Damla Demiröz), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2002.
- MÜFTÜLER, Lütfü, *Millî Mücadelede (Aydın Cephesinin Kurucusu) Denizli Heyeti Milliyesi*, Türk Dili Basımevi, Balıkesir 1947.
- MÜFTÜLER, M. Halûk, *Millî Mücadele'de Dedem Denizli Müftüsü Ahmet Hulûsi Efendi (1861-1931)*, Ankara 1995.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., İstanbul 1987.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- _____, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyet, 2. Baskı, Ankara 2008.
- _____, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi Seçme Eserler III*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- OTAR, İsmail, *Üsküdar Hacı Hasna Hatun Mescidi ve Arslanağa Çeşmesi Vakıflarının H 1197 Yılı Hesapları-1783 Yılına Ait Bir Muhasebe Vesikası ve Fazi Konusu*, Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul 1999.
- ÖZCAN, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- ÖZKAN, Ahmet Fuat, *Bölgemiz ve İlimiz Denizli*, Özlem Kitabevi, Denizli 1999.
- ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

- ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Toplumunda Bir arada Yaşama Tecrübesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1904*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2009.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000.
- PAŞA, Mustafa Nuri, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sadeleştiren, Notlar ve Açıklamalar Ekleyen: Neşet Çağatay) TTK Basımevi, Ankara 1980, III-IV.
- QUATAERT, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920*, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- SARIÇAM, İbrahim-ERŞAHİN, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2008.
- SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- _____, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- _____, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1993.
- _____, *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- SEVİNÇ, Necdet, *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, Barış Matbaa ve Mücellit, İstanbul 2010.
- SORGUN, Taylan, *İmparatorluk, İttihat ve Terakki, Cumhuriyet "1902-1938 Üç Devrin Galerisi" İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor)*, Kamer Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1998.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Yayın No 170, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1972.
- SÜREYYA, Sındırgılı, (S. Öрге Evren), *Denizli Vak'ası ve Demirci Mehmet Efe*, Sel Yayınları, Hisar Matbaası, İstanbul 1955.
- ŞAHİN, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1996.
- ŞEKER, Mehmet, *Anadolu'da Bir arada Yaşama Tecrübesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- ŞEMSEDDİN Sami, *Kâmûsu'l-Âlâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1891.
- ŞEMSİOĞLU, Haluk (Haz.), *20. Yüzyıl Başlarında Denizli*, HM Matbaacılık, Denizli 2004.
- ŞİMŞEK, Celal, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, Ege Yayınları, İstanbul 2007.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *İslâm İktisadına Giriş*, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008.
- TIKIROĞLU, Ziya, *Belleklerden Gerçeklere... Denizli*, m.a.y., Denizli 2005.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- TOKAT, Emin Aslan, *Milli Mücadelede Sarayköy Hatıralarım*, (Yay. Esat Özberk) İstanbul 1995.
- TOKER, Tarhan, *Denizli Tarihi*, m.a.y., Denizli 1967.
- _____, *Kuvayı Milliye ve Milli Mücadelede Denizli*, m.a.y., Denizli 1983.
- _____, *Denizli İli Kültür Hayatı*, Yeni Cumhuriyet Matbaası, Denizli 1985.

- TURAN, Mustafa, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923)*, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Semih Ofset, Ankara 1999.
- TURAN, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1993.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1993.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 8. Baskı, İstanbul 2003.
- TÜTENK, Ahmet Akif, *Millî Mücadelede Denizli*, Ahenk Matbaası, İzmir 1949.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Kitabeler II*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929.
- _____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1988.
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Boğaziçi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992.
- YALÇIN, Kemal, *Emanet Çeyiz Mübadele İnsanları*, Birzamanlar Yayıncılık, 9. Baskı, İstanbul 2008.
- YAVİ, Ersal, *1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler*, Yazıcı Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul 2007.
- YETKİN, Çetin, *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2. Baskı, İstanbul 1996.
- ZUHAYLÎ, Vehbe, *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*, (Çev. Komisyon), Risale Yayıncılık, İstanbul 1990, VIII, s. 203-209.

Makaleler ve Bildiriler

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri", *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 54-67.
- AKIN, Veysi, "Sarayköy Heyet-i Milliyesi Vezne Defteri ve Deftere Göre Heyetin Faaliyetleri", *Kafalı Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 452-477.
- AKYILDIZ, Ali, "Muhtar", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, s. 51-53.
- ATALAR, Münir, "Şer'îye Mahkemelerine Dâir Kısa Bir Târihçe", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1980, S. IV, s. 303-325.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, "İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği)", *İSTEM İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, Damla Ofset, Konya 2010, XIV, s. 41-59.
- AYDIN, M. Akif, "Din" *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, IX, s. 325-327.
- _____, "Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi", *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 15-19.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Mahkeme", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, XXVII, s. 341-344.
- AYDIN, Mithat, "Denizli'de Eğitim (1878-1908)", *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 456-472.
- AYKUT, Nezihî, "Çeyrek", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, s. 298-299.
- BAĞDEMİR, Abdullah, "Lâodikya ve Denizli Kelimeleri üzerine", *UDÇTKS Bildiriler II*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 314-314-334.

- BALTA, Evangelia-MİLLAS, Herkül, “1923 Mübadelesi’nin Tarihsel Sorunları Üzerine Düşünceler Bir Destan ve Sözlü Tarih”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Mayıs 1996, Sayı 149, s. 261-271.
- BALTACI, Cahit, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XI, s. 445-461.
- BARDAKOĞLU, Ali, “Hidâne” *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII, s. 467-471.
- BARKAN, Ömer Lutfi, “Öşür”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul 1970, IX, s. 482-488.
- _____, “Kanunlar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar III*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, XII, s. 393-408.
- BAYINDIR, Abdulaziz, “Örneklerle Osmanlı’da Ceza Yargılaması”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 69-81.
- BAYKARA, Tuncer, “Denizli Hakkında Tarihi ve Kültürel Temel Bilgiler”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu, 27-30 Eylül 1988*, (Yay. Haz. Mehmet Nihai Özbey), Denizli Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Bilal Ofset, Denizli 1989, s. 9-15.
- _____, “Denizli”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, IX, s. 155-159.
- _____, “800 Yıl Önce Denizli Topraklarının Fethi”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 45-46.
- BECKER, C. H., “Cizye”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945, III, s. 199-201.
- BEYAZIT, Yasemin, “Sicill-i Ahval Defterleri’nin Tahlili ve Denizli Merkez Doğumlu Memurlar Üzerine Bir Prosopografi Denemesi”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 502-510.
- BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya, “Denizli ve Çevresinde Madencilik (1890-1919)” *Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi*, Konya 2009, S. 21, s. 99-109.
- BÜYÜKKOLANCI, Mustafa, “Laodikeia ve Hierapolis Hamamlarının Kazı Sonuçlarına Göre İki Kentin Son Dönemleri”, *UDÇTKS Bildiriler II*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 51-56.
- CAHEN, Claude, “Zimme”, *İA*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, I. Baskı, MEB Basımevi, İstanbul 1986, XIII, s. 566-570.
- ÇAKALOĞLU, Cengiz, “II. Abdulhamid Devrinde Denizli Redif Taburu”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 273-279.
- ÇANLI, Mehmet, “Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIV, s. 57-69.
- ÇAVDAR, Tevfik, “Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 551-557.
- ÇİÇEK, Rahmi, “Millî Mücadele’de Batı Karadeniz”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XV, s. 679-698.
- DAĞLAR, Oya, “Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 368-374.
- D’ANDRIA, Francesco, “Hierapolis (Pamukkale) Dün ve Bugün”, *UDÇTKS Bildiriler II*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 32-37.
- DARKOT, Besim, “Denizli”, *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1997, III, s. 527-531.
- DAŞCIOĞLU, Kemal, “Osmanlı Belgeleri Işığında Denizli Sancağı Hapishaneleri”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 439-445.

- DAŞDEMİR, Latif, “Osmanlı Dönemi Türk Finans Sisteminde Sorunlar ve Gelişmeler”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIV, s. 391-404.
- DEMİRCİ, Abdurrahman, “Medine Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi”, *İSTEM İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, Damla Ofset, Konya 2013, XIX, s. 253-271.
- DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XV, s. 44-59.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, s. 771-778.
- ELDEM, Edhem, “Osmanlı Devletinin Avrupa ile Malî Bütünleşme Süreci: Dış Borç, Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, (Haz. Mehmet Genç-Erol Özvar), I. Baskı, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, İstanbul 2006, s. 95-112.
- EMECEN, Feridun, “Ağnam Resmi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, I, s. 478-479.
- ERBAY, Celal, “Nafaka”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, s. 282-285.
- ERCAN, Yavuz, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 197-206.
- ERDEMİR, Hatice P., “Antikçağ’da Hierapolis ve Çevresinde Koyun Yetiştiriciliği ve Yan Sektörleri”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 23-30.
- ERGUN, Turgay, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Devlet Yapısı”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XVII, s. 303-333.
- ERKAL, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, s. 42-45.
- _____, “Öşür”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, s. 97-100.
- ERTEKİN, Efrumiye, “Roma Çağında Hierapolis ve Laodikeia’da Tekstil ve Tekstil Sektöründeki Meslek Örgütleri (Ergasia’lar)”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 31-41.
- ERYILMAZ, Bilal, “Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, s. 730-738.
- FENDOĞLU, Hasan Tahsin, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VI, s. 453-465.
- FINDIKLI, Remzi, “Osmanlı Devleti’nde Güvenlik ve Polis”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VI, s. 295-300.
- FİDAN, Yusuf, “İslam Topluluklarında Gayr-i Müslimlerin Yargı Alanındaki Hak ve Sorumlulukları”, *İSTEM İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, Damla Ofset, Konya 2013, S. XIX, s. 225-235.
- GENCER, Ali İhsan, “Tanzimat Fermanı (1839)’ndan 1876’ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar II*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, XI, s. 431-521.
- GENÇ, Mehmet, “İltizam”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXII, s. 154-158.

- GÖKMEN, Ertan, “Aydın Vilayeti İdâdî Mektepleri”, *Ankara Üniversitesi OTAM*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2010, S. XXIII, s. 101-128.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 233-245.
- GRAMMONT, Jean-Louis Bacqué, “Tarihte Denizli ve Çevresi Hakkında Notlar”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 50-56.
- GÜLER, Ali, “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Türkiye’nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 567-570.
- GÜLTEKİN, Mustafa, “Denizli Şehrini Anlamaya Çalışan Son Yıllardaki Sosyal Bilim Tezlerinin Bazılarının Kısa Bir Kritiği”, *UDÇTKS Bildiriler II*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 519-527.
- GÜNEŞ, Günver, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli’de İktisadi ve Ticari Yaşam”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 642-651.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Kolonizasyon ve Şenlendirme”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 581-585.
- HAYTA, Necdet- ÜNAL, Uğur, “Maârif Salnâmelerine Göre Denizli’de Eğitim-Öğretim (1898-1903)”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 449-455.
- HÜTTEROTH, Wolf Dieter, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihi Coğrafyası”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IX, s. 45-53.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin- AYDÜZ, Salim, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitimi”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIV, s. 881-895.
- KALLEK, Cengiz, “Haraç”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XVI, s. 71-87.
- KAZICI, Ziya, “Hisbe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, s. 143-145.
- _____, “Osmanlılarda İhtisâb”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, s. 113-122.
- _____, “Osmanlılarda Hoşgörü”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 221-231.
- KELEŞ, Bahattin, “XIII. ve XIV. Yüzyılda Denizli ve Yöresindeki Türkmenlerin Moğollara Karşı Mücadelesi”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 57-60.
- KENANOĞLU, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, s. 185-188.
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan, “Düyûn-ı Umûmiye İdaresi”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIV, s. 371-389.
- KILIÇ, Selda, “1855 Bütçe Nizamnamesi ve Uygulanması”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIV, s. 359-362.
- KILIÇ, Yusuf, “Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri ve Yol Sistemi”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 12-17.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, s. 340-349.

- KODAMAN, Bayram, “1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar III*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, XII, s. 19-281.
- _____, “II. Abdülhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar III*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, XII, s. 455-490.
- KOMİSYON, “Mecidiye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, XXVIII, s. 239.
- KORKUTALP, Mehmet, “Anılarda İsmet İnönü’nün Goca Mektep’e Gelişi”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Denizli 2008, S. 20, s. 18-23.
- KÖSE, Ali, “İhtidâ”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, s. 554-558.
- KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Millî Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara, Temmuz 1989, V, S. XV’den ayrı basım, s. 665-690.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu” *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 217-221.
- KÜÇÜK, Cevdet-ERTÜZÜN, Tefik, “Düyûn-ı Umûmiyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X, s. 58-62.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 208-216.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, (Ed. Halil İnalıcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phonix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2006, s. 393-403.
- LEVY, R., “Muhtesib”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1979, VIII, s. 532-533.
- MALAY, Hasan, “Antik Devirde Denizli Yöresinde Ekonomik Durum”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu, 27-30 Eylül 1988*, (Yay. Haz. Mehmet Nihai Özbey), Denizli Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Bilal Ofset, Denizli 1989, s. 295-298.
- MARDİN, Ebül’ulâ, “Harâc”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, V, Kısım I, s. 222-225.
- OKUMUŞ, Ejder, “II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIV, s. 647-652.
- ORTAYLI, İlber, “Belediye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, s. 398-402.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 216-220.
- _____, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, XXX, s. 66-70.
- ÖKE, Mim Kemal, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar III*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, XII, s. 201-281.
- ÖZBİLGİN, Erol, “Nişan ve Madalyalar”, *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/Kültür*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, VI, s. 236.
- ÖZDEMİR, İbrahim, “Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 598-608.

- ÖZEL, Ahmet, “Gayri Müslim” **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIII, s. 418-426.
- _____, “Harbî”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XVI, s. 112-114.
- _____, “Müste’men”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, s. 140-143.
- ÖZSOY, İsmail, “Faiz”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XII, s. 110-125.
- ÖZTÜRK, Adil Adnan, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapıya Etkiler ile Türk-Rum Mübâdele Antlaşması Sonrasında Aydın ve Denizli İline Yapılan Göçler”, **UDÇTKS Bildiriler I**, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 311-325.
- ÖZTÜRK, Cemil, “İdâdî”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, s. 464-466.
- _____, “Rüşdiye”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, s. 300-303.
- PAMUK, Şevket, “Osmanlı Devleti’nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600-1850” **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I**, (Haz. Mehmet Genç-Erol Özvar), I. Baskı, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, İstanbul 2006, s. 27-38.
- PANAITE, Viorel, “İslâmî Gelenek ve Osmanlı Milletler Hukuku”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 261-265.
- PARASIZ, İlker, “Türkiye’de Bankacılığın Tarihsel Gelişimi”, **75 Yılda Para’nın Serüveni**, (Ed. Mustafa Sönmez) Tarih Vakfı Yayınları, Numune Matbaası, İstanbul 1998, s. 109-114.
- PEHLİVALI, Hamit, “Osmanlılarda İstihbaratçılık”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, s. 653-665.
- QUATAERT, Donald, “19. yy’da Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları**, İstanbul 1985, IV, s. 914-916.
- SABANCIOĞLU, Müsemma, “Sayım Günü Evde Oturacaklara Faideli Bilgiler”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Ekim 2000, S. 82, s. 25-28.
- SARAY, Mehmet, “Milli Mücadele’ye Başlarken Arayış İçinde Olanlar”, **Milli Mücadele’de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu, 24-26 Haziran 1992**, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 09, Denizli 2010, s. 9-23.
- SARIKOYUNCU, Ali, “Milli Mücadele’de Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi”, **Milli Mücadele’de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu, 24-26 Haziran 1992**, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 09, Denizli 2010, s. 46-95.
- SHAW, Stanford, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları**, İstanbul 1985, IV, s. 934-946.
- SEVİN, Necla Arslan, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Polis Teşkilatı ve Karakol Binaları”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XV, s. 395-398.
- SUNGUR, Mutullah, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Nüfus ve Nüfus Sayımları”, **Osmanlı**, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 558-565.

- _____, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, s. 750-760.
- SÜRVEGİL, Sabri, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yahudiler”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 251-260.
- ŞAHİN, Kamil, “Denizli Müftüsü Ahmed Hulusi Efendi’nin Yaşadığı Ortam, Soyu, Hayatı ve İlmi Yönü”, *Milli Mücadele’de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu, 24-26 Haziran 1992*, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 09, Denizli 2010, s. 104-110.
- ŞENEL, Selami, “Denizli’de Medreseler ve Müftüler Medresesi”, *Milli Mücadele’de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu, 24-26 Haziran 1992*, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 09, Denizli 2010, s. 111-115.
- ŞENTÜRK, Recep, “Millet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, XXX, s. 64-66.
- ŞİMŞEK, Celal, “Laodikeia’dan Lâdik’e Denizli”, *UDÇTKS Bildiriler II*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 38-44.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIV, s. 207- 233.
- _____, “Öşür”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, s. 100-102.
- TANYELİ, Uğur, “Denizli Kentinin Yapısal Evrimi (XI.-XV. yy)”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu, 27-30 Eylül 1988*, (Yay. Haz. Mehmet Nihai Özbey), Denizli Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Bilal Ofset, Denizli 1989, s. 341-348.
- TEMİZKAN, Abdullah, “Kafkasyalı Muhacirlerin Denizli’de İskânı”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 285-289.
- TIZLAK, Fahrettin, “Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeğe Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Etam A.Ş. Matbaası, İstanbul 1995, S. 98, s. 75-91.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik” *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, s. 312-321.
- TOPRAK, Zafer, “II. Meşrutiyet Döneminde İç Borçlanma”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul 1985, IV, s. 942-943.
- TOZLU, Necmettin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, *Osmanlı*, (Ed. Güler EREN), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, s. 329-338.
- TUNALI, Ayten Can, “Aydın Vilayeti Umumi Meclisi’nin 1909 Yılı Kararları (Aydın Vilayeti Meclis-i Umumisi’nin 325 Senesi Mükarreratı)”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2007, S. XXVI, s. 127-140.
- TUNCEL, Metin, “Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler: Denizli Örneği”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 47-49.
- UÇAROL, Rifat, “Küçük Kaynarca Andlaşması’ndan 1839’a Kadar Osmanlı İmparatorluğu” *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Osmanlılar II*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, XI, s. 179-426.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Mecidiye” *İA*, Maarif Basımevi, İstanbul 1957, VII, s. 439.

- VARLIK, M. Bülent, “Osmanlı Devleti’nde Madenlerde Çalışma Koşulları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul 1985, IV, s. 917-922.
- YAĞAR, Hasan, “Osmanlı Polis Teşkilatı ve Yenileşme Süreci”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, s. 629-651.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 183-212.
- YILMAZ, İhsan, “Çeşitlilik, Yasal Çoğulculuk, Osmanlı Yüzyıllarında Barış İçinde Yaşama”, *Osmanlı Hoşgörüsü*, (Ed. Kemal H. Karpat-Yetkin Yıldırım), Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 103-133.
- YILMAZ, Mehmet, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 587-600.
- YİĞİT, Turgut, “M.Ö. II. Binyılda Denizli ve Çevresi”, *UDÇTKS Bildiriler I*, (Ed. Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 7-11.
- YOLALICI, Emin, XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, s. 281-295.
- _____, “Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, s. 739-749.
- ZAMBAUR, E. V., “Hisbe”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, V, Kısım I, s. 540.

Tezler

- BAYKARA, Tuncer, *Selçuklular Devrinde Anadolu’da Türk Şehrinin Gelişmesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi (Yayınlanmamış Doçentlik Çalışması), Ankara 1977.
- COŞKUN, Tülin, *Cumhuriyet Dönemi Denizli’nin İdari tarihi 1923-1973*, PAÜ, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2007.
- ÇEVİK, Nilgün Aşıkçı, *Denizli 1831 Nüfus Sayımı Grup Biyografisi (Prosopografisi)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, İslam Tarihi ve Sanatları ABD, İslam Tarihi ve Sanatları Programı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2007.
- DEMİR, Tanju, *XVIII. Yüzyıl’ın Sonu ve XIX. Yüzyıl’ın Başında Denizli*, Ege Üniversitesi, SBE, Tarih ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1996.
- DEMİRHAN, Yahya, *Hz. Peygamber Döneminde Zekâtın Toplanmasında İzlenen Yol*, Uludağ Üniversitesi, SBE, Temel İslam Bilimleri ABD, İslam Hukuku Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2006.
- ERSAN, Mehmet, *Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, Ege Üniversitesi, SBE, Tarih ABD (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1995.
- GENÇ, Selâhattin, *Denizli’nin Fethi (Türkleşmesi ve İslamlaşması)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi (Yayınlanmamış Diploma Çalışması), İzmir 1988.
- HAN, Zinkoo, *Honaz’ın Cumhuriyet Devri’ndeki Sosyal ve Ekonomik Gelişmesi (1923-1960)*, Ege Üniversitesi, SBE, Tarih ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1999.

- İNAN, Süleyman, *XIX. Yüzyıl Sonlarında Aydın Vilayeti Salnamelerine Göre Denizli Sancağı*, PAÜ, SBE, Tarih Eğitimi ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1997.
- KARAÇAM, Nilgün Taşkın, *Denizli Ekonomisi (1920-1980)*, PAÜ, SBE, Tarih ABD, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2006.
- KATIRANCI, Meltem Demirci, *Denizli Yöresinde Tespit Edilen Atkı Yüzlü Düz El Dokumaları*, PAÜ, SBE, Resim İş Eğitimi ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1996.
- KOÇ, Nurgün, *W. M. Ramsay'ın Eserlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye*, Ege Üniversitesi, SBE, Tarih ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1999.
- KURGUN, Levent, *Denizli İli Yerleşim Yerleri Adları*, PAÜ, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1997.
- _____, *Denizli İli Yer Adları*, PAÜ, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı ABD (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Denizli 2002.
- KUTLU, Burcu, *Batı Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Tarih ABD, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.
- PEKER, Ethem, *Milli Mücadele Yıllarında Denizli ve Civarındaki Kuvâ-yı Milliye Faaliyetleri*, PAÜ, SBE, Tarih ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1998.
- ÖZTAŞKIN, Özlem Bektaş, *XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Halkı*, Atatürk Üniversitesi, SBE, İlköğretim ABD (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2008.
- TARHAN, M. Ayşem, *2002-2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kabartma Buluntuları*, PAÜ, SBE, Arkeoloji ABD, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2006.
- YILDIZ, Bilal, *XX. Yüzyıl Başlarında Denizli (685 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde H 1320/M 1902 Yılına Ait Kayıtlara Göre)*, SDÜ, SBE, İslam Tarihi ve Sanatları ABD (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2005.
- YILDIZ, Bilal, *438 No'lu Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defterine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Lazkiye (Denizli) Kazâsı'nın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, SDÜ, SBE, İslam Tarihi ve Sanatları ABD (Yayınlanmamış Doktora Semineri II), Isparta 2008.

Ansiklopediler

- Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, "Denizli", Ana Yayıncılık, İstanbul 1986-1987, VII, s. 145-147.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, "Denizli" Interpress Basın ve Yayıncılık, İstanbul t.y., VI, s. 3045-3046.
- Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, "Lira", Meydan Yayınevi, İstanbul 1972, VIII, s. 11.
- Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, "Denizli", Meydan Yayınevi, İstanbul 1981, III, s. 556-558.
- Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, "Rütbe", Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, X, s. 782.

Yurt Ansiklopedisi, “Denizli”, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, III, s. 2115-2214.

Sözlükler

AYVERDİ, İlhan, *Kubbealtı Lugatı Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı İktisâdi İşletmesi, 2. Baskı, İstanbul 2011.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 24. Baskı, Ankara 2007.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, II-III.

SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1986.

YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu, İstanbul 2010.

Fotoğraf, Harita ve Grafikler

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, 305.8.561, Harita No: 544

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 779-47-0029

Saha Araştırması ve Mülakatlar

1. Ahmet İrfan Soykan (1926). Sarayköy Belediyesi, Sarayköy. 13.05.2011
2. Ahmet Yüksel Kaşıkçı/Mimar (1936). Mega Yapı Denetim, Denizli. 20.05.2011
3. Ali Ceylan (1952). Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Denizli. 15.05.2011
4. Asım Aykıt (1931). Tabakhane Camii, Denizli. 19.05.2011
5. Bahattin Çalış (1930). İstiklal Mahallesi 1193 Sk. No: 53 Çalış Apartmanı, Denizli. 22.07.2010
6. Cengiz Akhisar (1949). İstiklal Caddesi Foto Cengiz, Denizli. 20.05.2011
7. Despina Gümüşkaya (1986). Fener Rum Lisesi Klasik Filolog Öğretmeni. 26.08.2011
8. Hüseyin Doğru (1964). Sarayköy Belediyesi, Sarayköy. 25.02.2013
9. Hüseyin Yıldız (1956). Korucuk Köyü, Denizli. 19.05.2011
10. Kemal Yılmaz (1979). Korucuk Köyü, Denizli. 19.05.2011
11. Kudret Baysal (1963). Meteoroloji Müdürlüğü, Denizli. 16.05.2011
12. Mehmet Kösece (1957). İstiklal Fitnat-Ahmet Engin (eski İstiklal) İlköğretim Okulu, Denizli. 22.07.2010
13. Mehmet Salih İzmirlioğlu (1933). Saraylar Mh. 497 Sk. İzmirlioğlu İşhanı, Denizli. 19.05.2011
14. Mustafa Şükrü Özbek (1934). İstiklal Caddesi, Muhtarlık Ofisi, Denizli. 16.05.2011
15. Nesrin Karabay (1966). Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Denizli. 15.05.2011
16. Orhan Şahan (1938). Şahanlar Lokantası, Delikli Çınar, Denizli. 20.05.2011
17. Raşid Taşgümüş (1931). Tabakhane Camii, Denizli. 19.05.2011
18. Sabri Göncüoğlu (1966). Kaleiçi Camii, Denizli. 11.07.2011
19. Suat Erdat (1939). Kaleiçi Çarşısı, Dört Çeşme Mevkii 420. Sokaktaki şahsına ait dükkân, Denizli. 19.05.2010
20. Talat Aydın (1944). Uğur İşhanı, Gökkuşbu Halıcılık, Denizli. 20.05.2011
21. Yaşar Beşparmakaya (1968). Sevindik Mahallesi Muhtarlığı, Denizli. 19.05.2011

İnternet Kaynakları

<http://www.denizlitarim.gov.tr/index.php?dosya=sutun1/tarlaurunleri> (14.03.2012)

<http://www.denizlitarim.gov.tr/index.php?dosya=sutun1/sebzecilik> (14.03.2012)

<http://www.denizlitarim.gov.tr/index.php?dosya=sutun1/meyvecilik> (14.03.2012)
<http://www.denizlitarim.gov.tr/index.php?dosya=sutun1/hayvansaluretim> (14.03.2012)
<http://www.izmirdefterdarligi.gov.tr/index/default.aspx?id=365> (07.04.2012)
http://www.ist-def.gov.tr/album/defterdar_tarihce.htm (07.04.2012)
http://www.egm.gov.tr/icerik_detay.aspx?id=146 (08.04.2012)
<http://web.ogm.gov.tr/birimler/merkez/koruma/Sayfalar/tarihcesiileilgilimezuat.aspx>
(08.04.2012)
[http://www.frmtr.com/tarih-ve-inkilap-tarihi/1956297-osmanli-devleti-nde-19-yydan-
itibaren-kurulan-bankalar-ve-diger-kredi-kurumlari.html](http://www.frmtr.com/tarih-ve-inkilap-tarihi/1956297-osmanli-devleti-nde-19-yydan-
itibaren-kurulan-bankalar-ve-diger-kredi-kurumlari.html) (11.04.2012)
<http://www.ziraat.com.tr/tr/p/n/ContentMain.aspx?id=203> (11.04.2012)
<http://www.scribd.com/ikiremit/d/50011567/71-Hayvanlardan-AI%C4%B1nan-Vergiler>
(15.04.2012)
[http://www.belgeler.com/blg/q5c/hz-peygamber-doneminde-zekatin-toplanmasinda-
izlenen-yol-the-way-of-collecting-zekat-which-was-in-the-period-of-hz-muhammed](http://www.belgeler.com/blg/q5c/hz-peygamber-doneminde-zekatin-toplanmasinda-
izlenen-yol-the-way-of-collecting-zekat-which-was-in-the-period-of-hz-muhammed)
(15.04.2012)
[http://www.ito.org.tr/wps/portal!/ut/p/c4/04_SB8K8xLLM9MSSzPy8xBz9CP0os3iDgC
BzUzcPIwOLACdHA0-LYLMgL_MQAwNDI_2CbEdFAMHK4_g!/](http://www.ito.org.tr/wps/portal!/ut/p/c4/04_SB8K8xLLM9MSSzPy8xBz9CP0os3iDgC
BzUzcPIwOLACdHA0-LYLMgL_MQAwNDI_2CbEdFAMHK4_g!/) (23.04.2012)
<http://www.tcmb.gov.tr/yeni/egm/b001000.html> (24.04.2012)
<http://www.e-tarih.org/sayfam.php?m=so&id=83> (09.08.2012)
http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/160/esme.htm
(16.01.2013)
[http://www.belgeler.com/blg/1a2p/bati-anadolu-daki-arkeolojik-kazilar-1860-1910-
archaeological-exvacations-in-west-anatolia-1860-1910](http://www.belgeler.com/blg/1a2p/bati-anadolu-daki-arkeolojik-kazilar-1860-1910-
archaeological-exvacations-in-west-anatolia-1860-1910) (04. 02. 2013)
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/831/10506.pdf> (26.02.2013)
<http://www.forumdas.net/denizli/denizli-il-haritasi-53711/> (12.03.2013)
<http://www.denizli.bel.tr/kentarsivleri/> (03.04.2013)

EKLER

Fotoğraflar

EK: 1- Rum Papaz'ın Evi. Cengiz AKHİSAR (Foto Cengiz) Arşivi (1990)

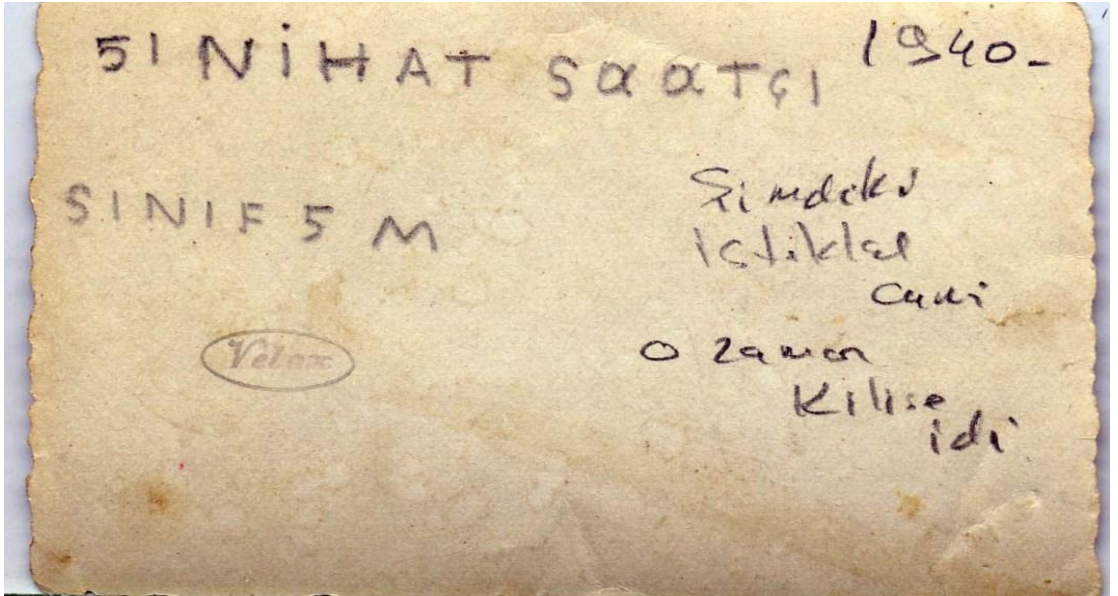
EK: 2- Rum Kilisesi (Günümüzde İstiklal İlkokulu). Cengiz AKHİSAR (Foto Cengiz)

Arşivi

EK: 3- Ermeni Kilisesi (Günümüzde İstiklal Camii-1940). Cengiz AKHİSAR (Foto Cengiz) Arşivi

EK: 4- 1881 Tarihli Rum Evi. 1158 Sk. No: 4

EK: 5- Ermeni Evi. 1152 Sk. No: 4

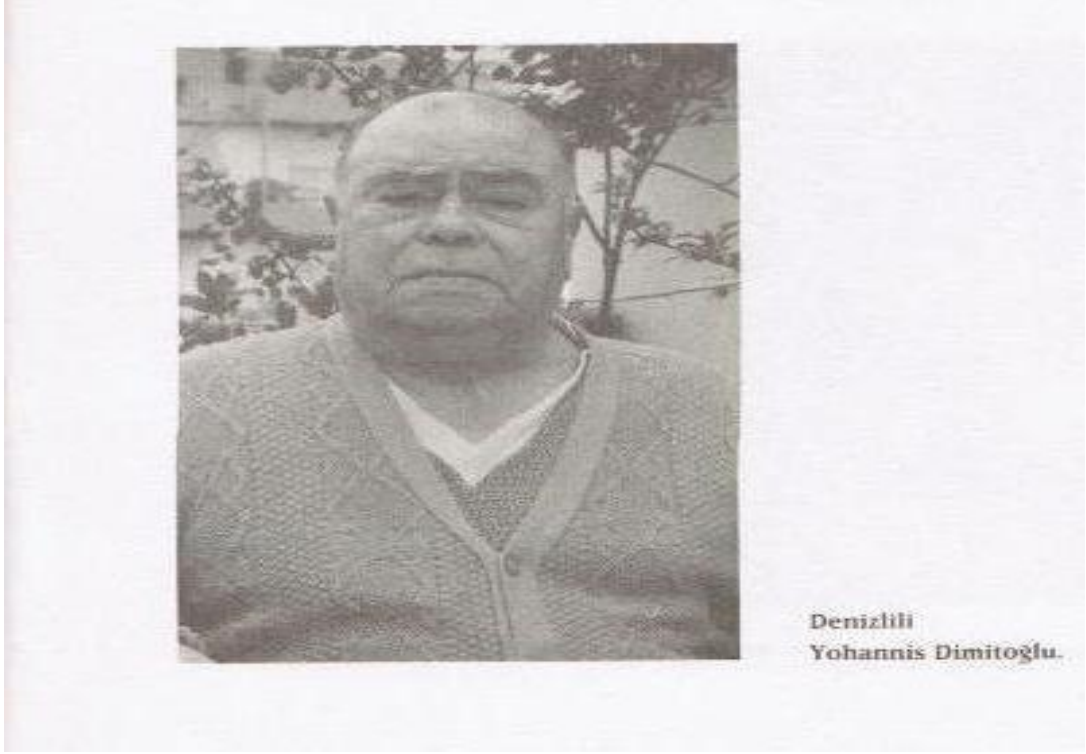

EK: 6- Yunan Un Fabrikatörü Kimon Pandozoplu'nun Bürosu.

EK: 7- Denizli'den Göçen Bir Rum (Kemal YALÇIN, *Emanet Çeyiz*, s. 349)

EK: 8- Denizli'li Bir Rum Tercüman (*Türkler*, c. XIII, s. 657)

Denizli'den bir tercüman

EK: 9- Rum Kilisesi'nin Saati (İstiklal İlköğretim Okulu)

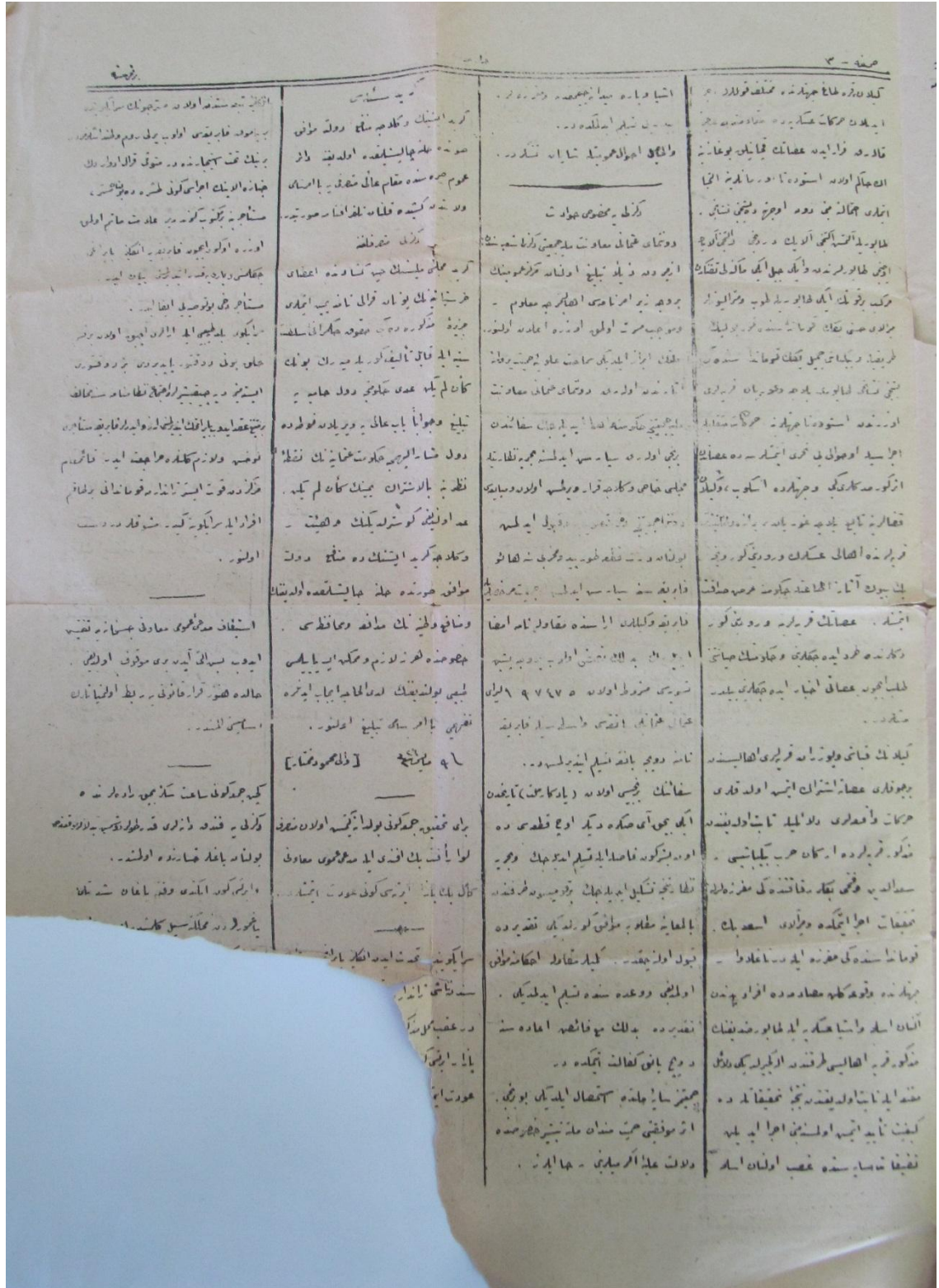
22/07/2010

EK: 10- 1897 Denizli Depremi'nde Rum Mahallesi (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 779-47-0029)

EK: 11- Osmanlı Dönemi'nde Denizli'de Çıkarılan Hülasa Gazetesi'nin Sarayköy'deki Gayrimüslimlerle İlgili Bir Asayiş Olayını İçeren Sahifesi (Teoman KÜÇÜKA Koleksiyonu)

EK: 12- Askeriye'nin Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne Teslim Ettiği anlar (2011)

EK: 13- Mahkeme Kararıyla Honaz İlçesi'nden Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne Teslim Edilen Çan (2011)

EK: 14- Honaz İlçesi 'nde Rumlar 'dan Kalma Bir Ev (Türkiye Gazetesi Sahibi Merhum Enver ÖREN 'in Bir Süre Yaşadığı Ev).

EK: 15- Sarayköy İlçesi'nde Rumlar'dan Kalma London Hotel'i.
Bâlâ Mh. Atatürk Cd. No: 21

EK: 16- Korucuk Köyü'nde Rumlar'dan Kalma Bir Su Değirmeni (2010)
Yeşiller Cd. 173. Sk. No: 49

EK: 17- Rumların Yaşadığı Dönemde Pınarbaşı Sokak'a Adını Veren Çeşme (2010)
1158 Sk./1178 Sk. Kesişimi

EK: 18- Muttasıp (Muhtesip) Pınarı'nın Günümüzde Filiz Anaokulu'ndaki Yeri.
1170 Sk./1173 Sk. Kesişimi

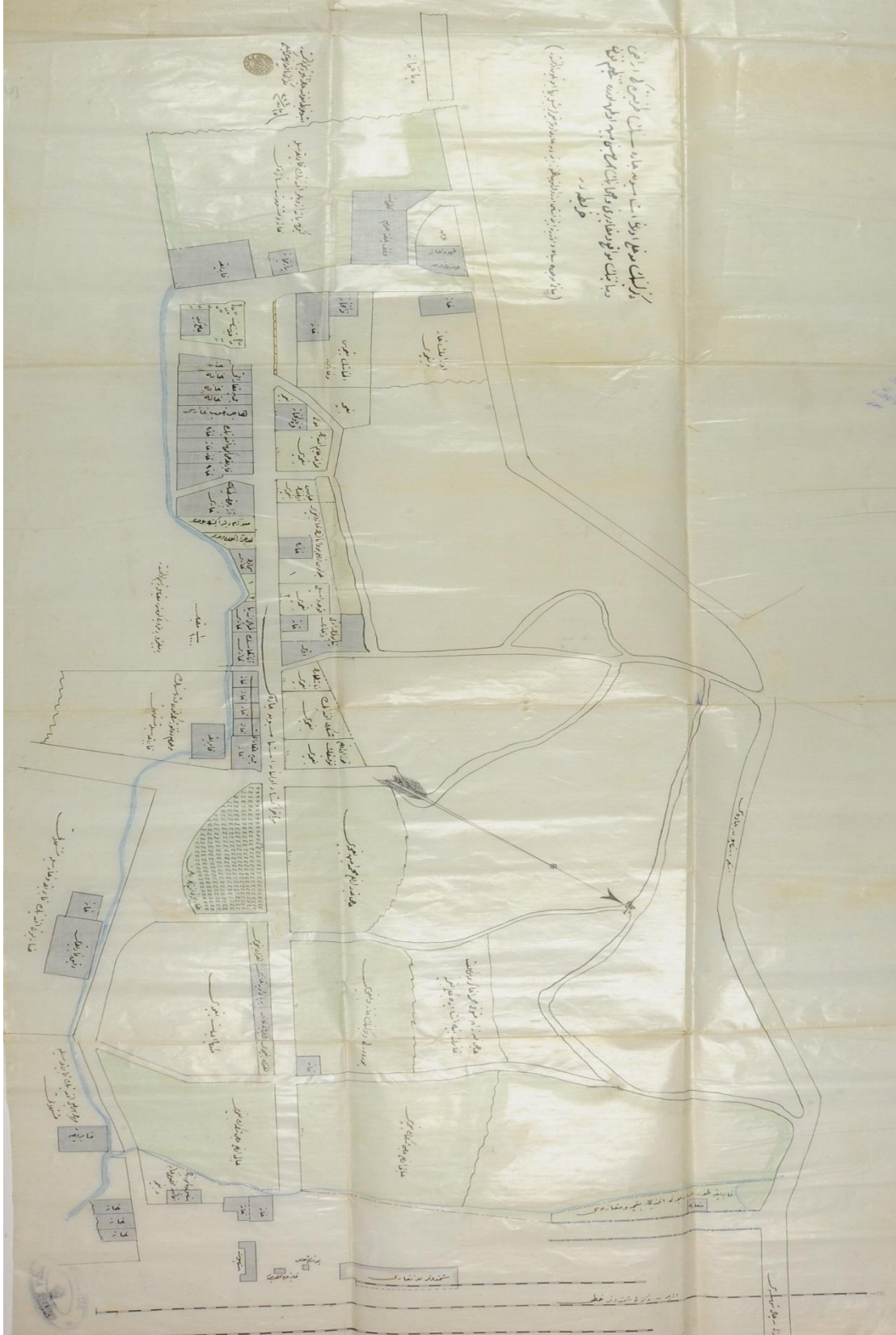

Haritalar, Krokiler ve İstatistikler

EK: 19- Gayrimüslimlere Ait Fabrikaların Yerlerini Gösteren Kroki

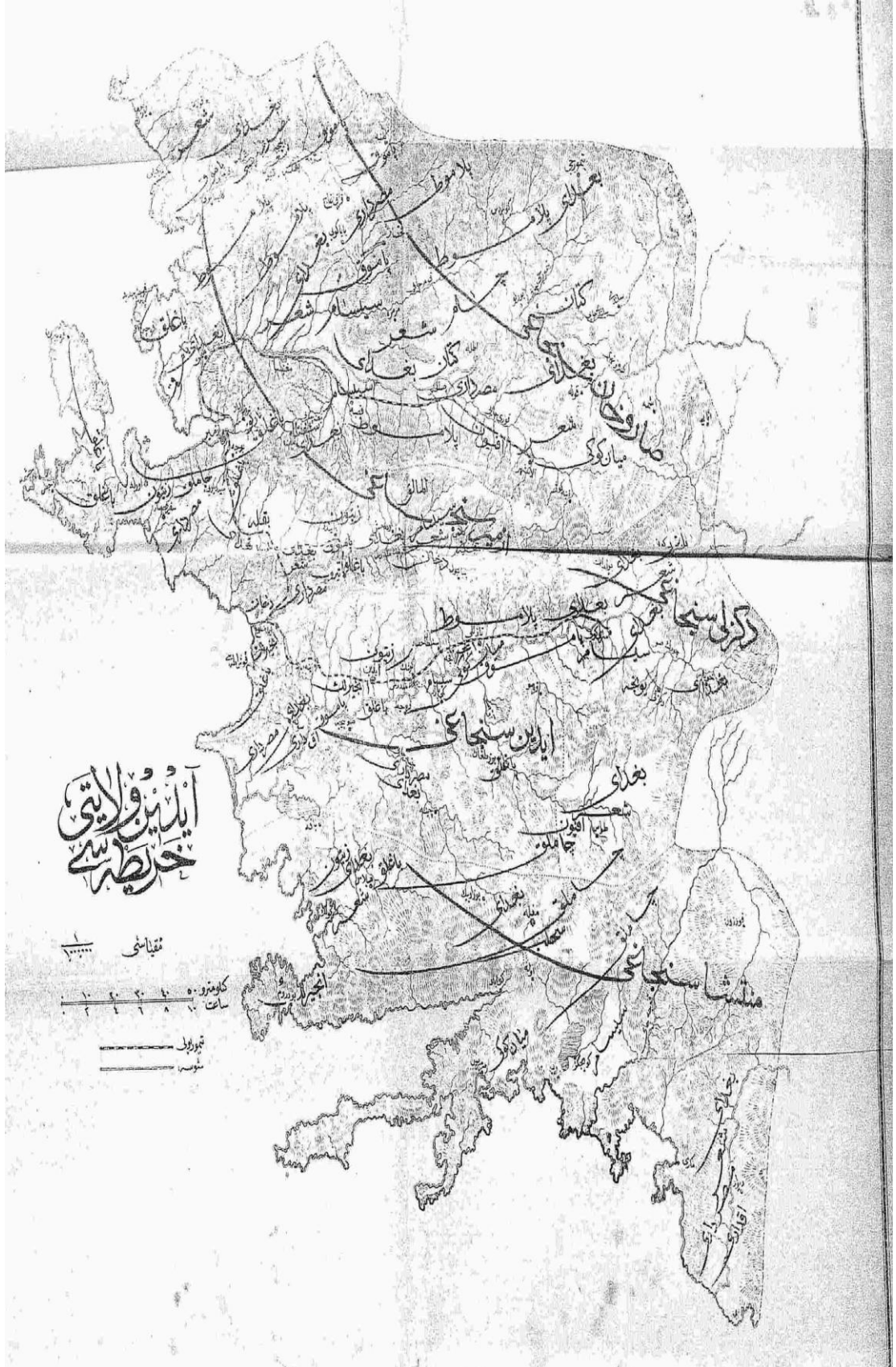
BOA, İ.ML., 87/1328 L 09. 1328 L 02/7 Ekim 1910

EK: 22- Osmanlı Dönemi'nde Aydın Vilayeti'nin İdarî Haritası
SVA, 1301 H (1883/1884)

EK: 24- Günümüzde Denizli İli'nin İdari Haritası

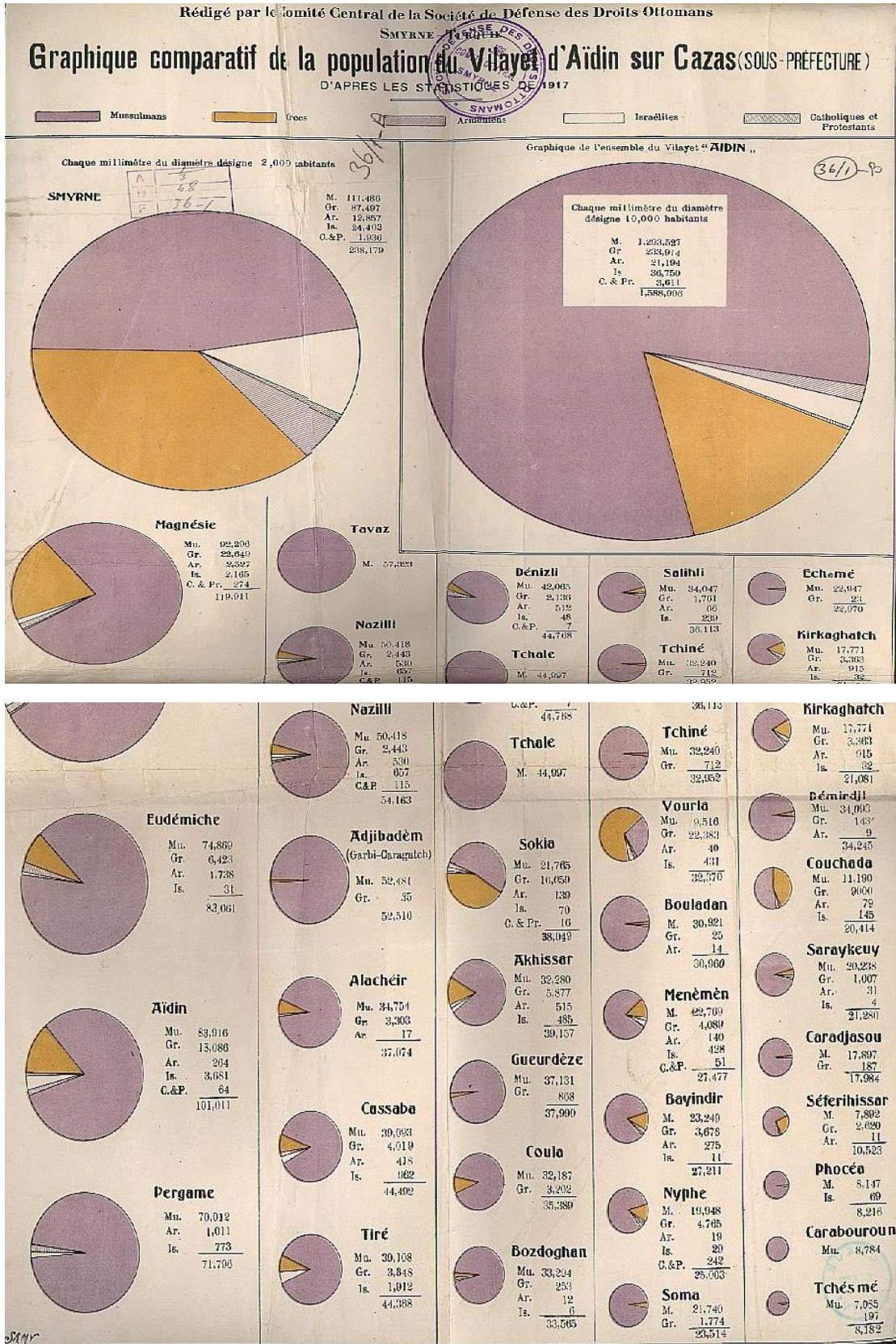
<http://www.forumdas.net/denizli/denizli-il-haritasi-53711/> (12.03.2013)

EK: 26- Aydın Vilâyeti'ndeki Gayrimüslimlerin Nüfusunu Gösteren Bir İstatistik
ATASE/İSH, K.11, G.33, B.33-2 ve B.33-2A

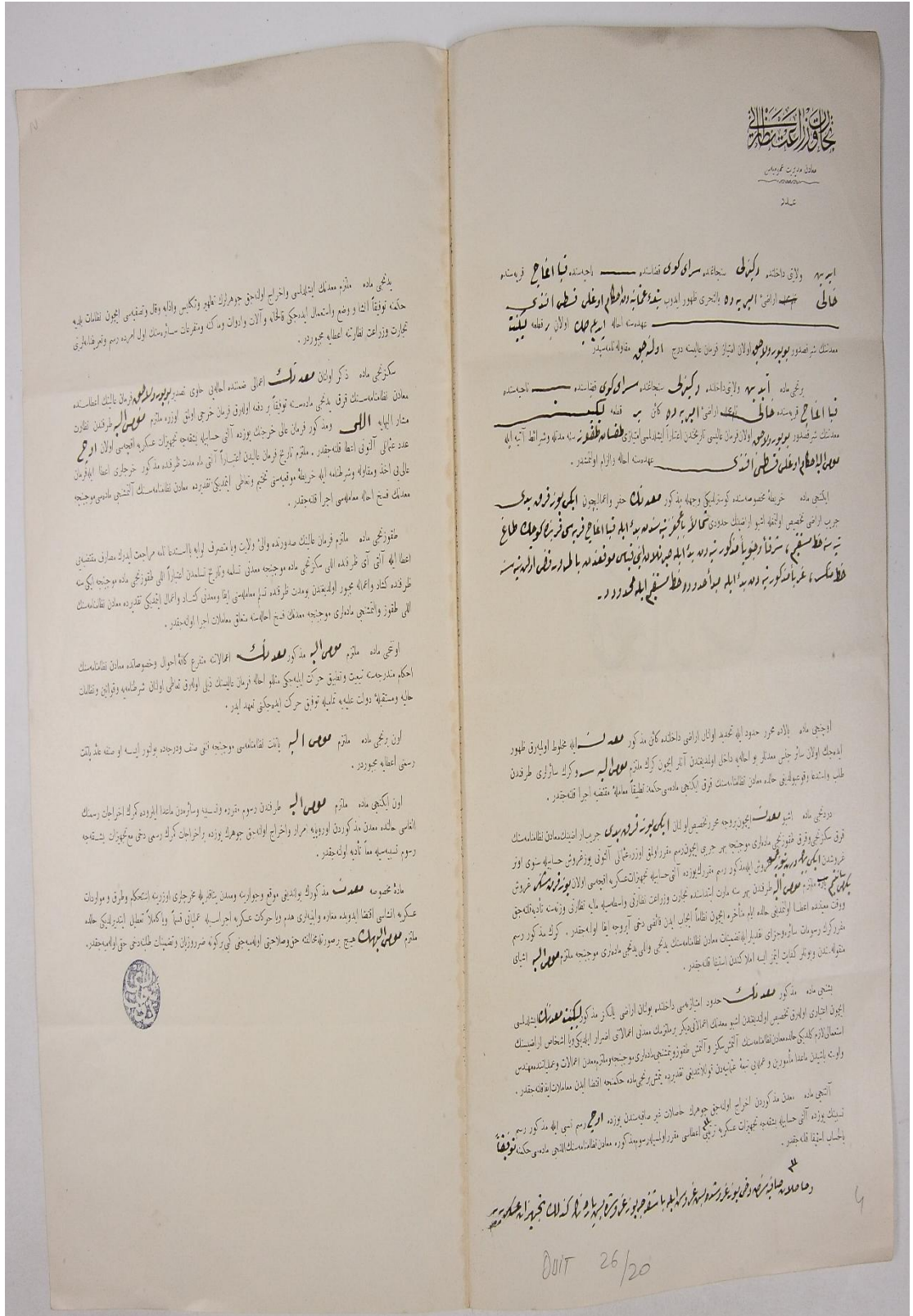
EK: 27- Gayrimüslimler'den Sarayköylü Ahkamoğlu Kosti Efendi'ye Verilen Madenin Haritası

BOA, İ..DUİT 26/20. 1336 N 04/13 Haziran 1918

Belge Örnekleri

EK: 28- Gayrimüslimler'den Sarayköylü Ahkamoğlu Kosti Efendi'ye Verilen Madenin Mukâvelenâmesi

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
مَدَن دَوْرَتِ کَرِیْمِ
عَدَل

ایسمه ولایتی داخله کربلی سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه
خالی حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

بیرنجی مده ایسمه ولایتی داخله کربلی سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته
نیا اعماج قریتمه خالی حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

ایکینجی مده خریطه مخصوصه کربلیکوی حقیقه کور معدنک حفر و اعجابون ایکن بو یورده
جرب ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

اوجینجی مده بلاد حور حدود ایله تحدید اولان اراضی داخله کربلی سنجاقه سرایکوی قضاوه
ایجاسته نیا اعماج قریتمه خالی حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

دوینجی مده ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته
نیا اعماج قریتمه خالی حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

بشینی مده معدنک حفر و اعجابون ایکن بو یورده اولان اراضی داخله کربلی
سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه خالی حقیقه ایسمه ولایتی ظهور
ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه

آنجینجی مده معدنک حفر و اعجابون ایکن بو یورده اولان اراضی داخله کربلی
سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه خالی حقیقه ایسمه ولایتی ظهور
ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه

دعا معدنک حفر و اعجابون ایکن بو یورده اولان اراضی داخله کربلی
سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه خالی حقیقه ایسمه ولایتی ظهور
ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه

26/20

بیرنجی مده معدنک ایلیانسی و اخراج اولان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر
حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

سکونجی مده معدنک ایلیانسی و اخراج اولان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر
حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

علتورنجی مده معدنک ایلیانسی و اخراج اولان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر
حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

اوجینجی مده معدنک ایلیانسی و اخراج اولان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر
حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

اون بیرنجی مده معدنک ایلیانسی و اخراج اولان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر
حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

اون ایکینجی مده معدنک ایلیانسی و اخراج اولان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر
حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

ماده مخصوصه معدنک ایلیانسی و اخراج اولان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر
حقیقه ایسمه ولایتی ظهور ایروب سنجاقه سرایکوی قضاوه ایجاسته نیا اعماج قریتمه
معدنک شرفدور بو یورده اولان ایلیان قریان جاییه دوج اولریم غنوه لمانسیدر

EK: 30- Gayrimüslimlerle İlgili Bir Şer' iye Sicil Defteri Hükümü
DŞSD, 685: 2/1. 13Ş 1316/27 Aralık 1898

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a legal document or court record, written in a cursive script. The text is densely packed and covers most of the page area. It appears to be a detailed account of a case or a set of regulations, with various names and titles mentioned. The script is characteristic of the late Ottoman period.

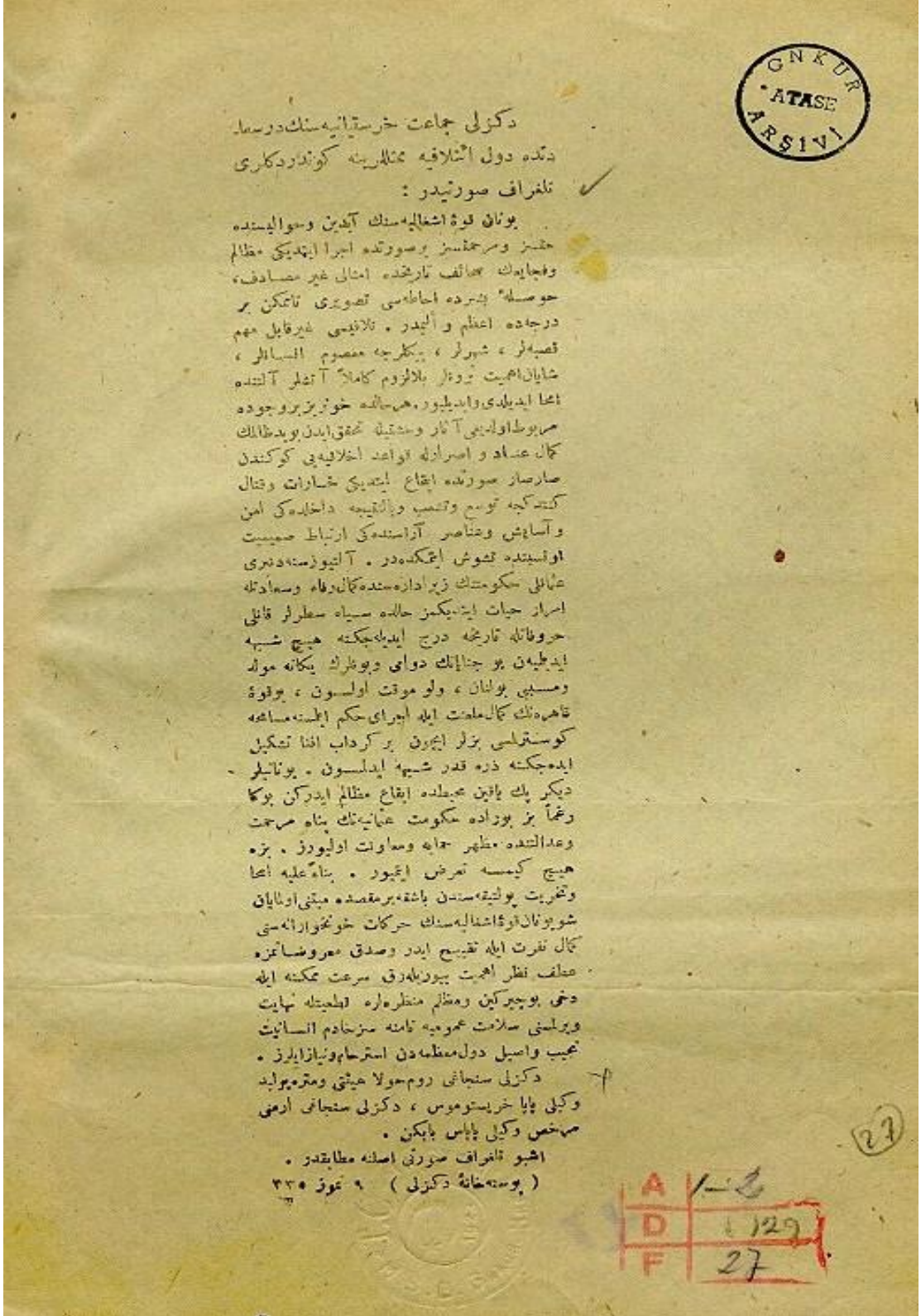
پٹریخانہ اہل حق
استنبول
ع

دکترنی سجا عتک آہی بادم فضا سوزہ کجہ بنامہ ستر پہ دردی کوی اقام ساعت ابی رادہ لرزہ اسیرانی
عزتو بولانی اندی خانک بود دور معترا نڈہ رخصتو هیں انطاس و براری رخصتو حاجی بورعاک اخذ ہر اوزریم ہر
سبب بریس طرفینہ درت بسہ ال رو و نور انداختا اولہ رحمہ بریس ہفیفیم و دیگر ایبر سر حاکم آخر ہر ہجہ دار اہلسہ
و وضع مع ہما عنہم بالضراف و متعدد استعمار قائم مقام و مضر و ووال بانا حضرتانہ بالذفات عرصہ و تکلیف
اولدین حاکم متعسر مرفوم ہوز سربست کز وہا حقہ ہر کونا تحقیقات و تعقیبات قانونیہ اہل ایمان ہر ہوز
اوچ ماہ اقدم قضای زکورک انجہ فریم سرح اتلاف اولہ اندر وسیع اندویدہ او علی استوری و فقیریا ایکسہ اقدم
قضای زکورک انجہ اہلسہ نام محلکہ فن ایدیدہ سقوہ نام ککہ لریک فانداری میدان ہیفا رہد مویب اہلسہ ہوز
اوستی قلمہ اولہ بقوہ و قوعات معرضہ و امتلا ایدہ خلیجہ اولوہ اسبت عمر یہ لک تابینی و مقضای معدت سبہ
اہلسی اسبابک استکمال قضای زکورک اہلسہ مرحمت سہیم بالانجام ستر ہم ایدوکی معروضہ

346
43

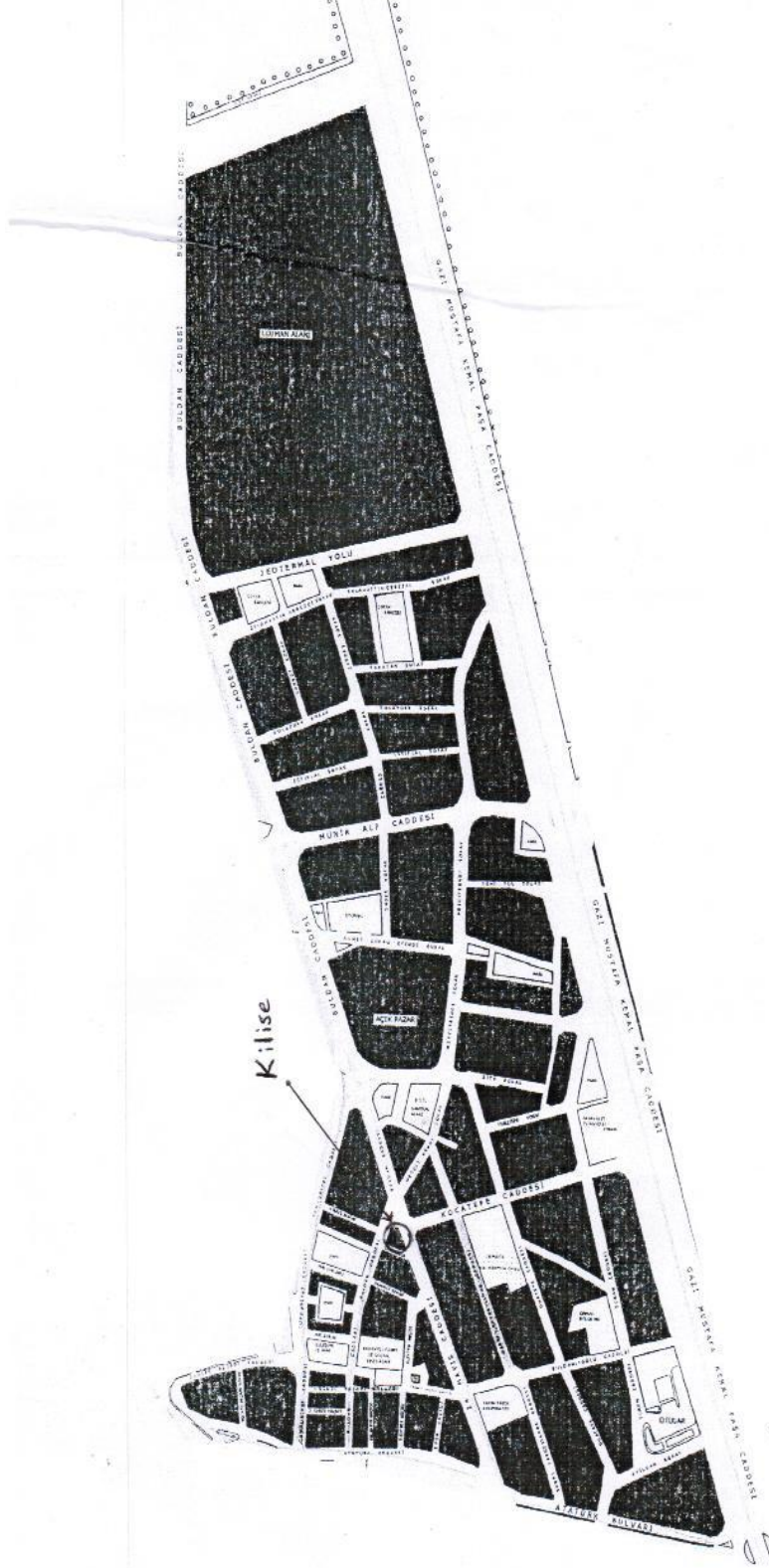
Çektikleri Telgraf

ATASE/İSH, K.99, G.73, B.73-1

EK: 33- Sarayköy’de Rumlara Ait Kilisenin Krokisi.
Turan Mh. 24 Mayıs Cd./Buldan Cd./Dispanser Sk. Üçgeni

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı ve Soyadı : Bilal YILDIZ

Doğum Yeri : Çal-DENİZLİ

Doğum Yılı : 1968

Medeni Hali : Evli

Eğitim Durumu:

Lise : 1983-1987 Denizli İmam Hatip Lisesi

Lisans : 1987-1992 Selçuk Üniversitesi Konya İlahiyât Fakültesi

Yüksek Lisans: 2002-2005 Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yabancı Diller ve Düzeyi:

1. Arapça : İyi
2. İngilizce : Orta
3. Kırgızca : İyi
4. Özbekçe : İyi
5. Kazakça : Orta
6. Rusça : Zayıf

İş Deneyimi:

1992-1998: Kırgızistan ve Kazakistan`da eğitim ve ticari faaliyetler

1999-2013: Milli Eğitim Bakanlığı`nda Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği

Bilimsel Çalışmalar:

1. Denizli Yöresinin Fethi ve Türkleşmesi (Yüksek Lisans Semineri)
2. XX. Yüzyıl Başlarında Denizli (685 Numaralı Şer`iye Sicili`nde H. 1320/M. 1902 Yılına Ait Kayıtlara Göre) (Yüksek Lisans Tezi)
3. 438 No`lu Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defterine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Honaz Kazâsı`nın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (Doktora Semineri I)
4. 438 No`lu Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defterine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Lazkiye (Denizli) Kazâsı`nın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (Doktora Semineri II)